

מוטיבים צמחיים באמנות הפסיפסים הארץ ישראלית בתקופה הרומית ועד שלהי התקופה הביזנטית

חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה

מאת

רבקה בן-ששון

הוגש לסנט האוניברסיטה העברית בירושלים

תמוז, תשע"ג

עבודה זו נעשתה בהדרכתם

של פרופ' אלישבע רבל-נהר ופרופ' זאב וייס

שלמי תודות

יקצר המקום מלהודות לכל אלו שעזרו לי ותמכו בי לאורך השנים הארוכות בהן הייתי עסוקה בעבודת הדוקטור. בראש וראשונה לשני המנחים שלי: פרופ' אלישבע רבל-נהר ופרופ' זאב וייס, שעודדו אותי בכל פעם שנפלה רוחי, הקדישו לי מזמנם ומהידע שלהם בכל עת.

כמו כן לשלושת חברי הוועדה המלווה שלי: פרופ' מרדכי כסלו, מתחום הבוטניקה הארכיאולוגית; פרופ' רינה טלגם, מתחום הפסיפסים בארץ ישראל ופרופ' אביגדור שנאן מתחום ספרות האגדה, שעזרו לי רבות, כל אחד בתחומו, ואיפשרו לי בנעימות, לשלב בין שלושת התחומים השונים הללו, לכדי עבודה אחת.

יבואו על הברכה כל החוקרים ממוסדות שונים, שפניתי אליהם, מי בכתב ומי בעל פה, שענו לי ברצון, והשתדלתי להודות לכל אחד מהם במקום המתאים.

ואחרונה חביבה חברתי הטובה איריס גרליץ, שהכינה בטוב טעמה את קובץ התמונות.

יבואו כולם על התודה, ומובן שאין להם חלק בטעויות, במידה שנפלו בעבודה, והן כולן שלי.

תוכן העניינים

מבוא

1.	הרקע הגיאוגרפי, ההיסטורי והחברתי-דתי	7
2.	מצב המחקר	11
3.	מטרת העבודה	13
4.	הבעיות המתודולוגיות בזיהוי הצמחים	14
5.	מהלך העבודה	15
6.	מבנה העבודה	15

פרק א – ארבעת המינים

1.	האתרוג	17
1.1	המופיע החזותי	17
1.2	ההיבט הבוטני	21
1.3	מוצאו הגיאוגרפי של האתרוג	23
1.4	ההיבט הטכסטואלי	24
1.5	המשמעות הסמלית של האתרוג	27
1.6	משמעות הסכין	30
2.	התמר	32
2.1	המופיע החזותי	33
2.1.1	כף התמר	33
2.1.2	עץ התמר	33
2.2	מוצאו הגיאוגרפי של התמר וההיבט הבוטני	35
2.3	המשמעות הסמלית בפסיפסים היהודיים	38
2.3.1	כף התמר	38
2.3.2	עץ התמר	40
2.4	המשמעות הסמלית בפסיפסים הנוצריים	41
2.4.1	משמעות כף התמר	41
2.4.2	משמעות הדקל	41

43	3. ההדס והערבה
44	3.1 ההדס
46	3.2 הערבה
47	4. סיכום

פרק ב – צמחים נילוטיים

49	1. המופע החזותי
49	1.1 המופע החזותי באגן הים התיכון
50	1.2 המופע החזותי בארץ ישראל
51	1.3 תיאורים מהמאה החמישית ולפניה
54	1.4 פסיפסים מהמאה השישית
54	1.5 פסיפסי עבר הירדן
55	2. ההיבט הבוטני
56	2.1 ה"לוטוס" – נימפיאה ונלומבו
63	2.2 גומא הפפירוס
65	3. זיהוי הצמחים השונים בפסיפסים הנילוטיים
66	3.1 הרדוף הנחלים
67	3.2 ערברבה שעירה
67	3.3 הקנה/עבקנה
69	4. השינויים בתיאורים הנילוטיים לאורך התקופות
71	5. המשמעות הדתית של התיאורים
74	6. המשמעות של התיאורים הנילוטיים
79	7. סיכום

פרק ג – דלועיים

82	1. המופע החזותי
84	2. ההיבט הבוטני

84	2.1 משפחת הדלועיים – Cucurbitaceae
85	2.2 הפירות ושרידיהם הארכיאולוגיים
88	2.3 לשאלת המלפפון – Cucumis sativus
89	2.4 המלון – Cucumis melo
89	2.5 קרא מצוי – דלעת הבקבוק – Lagenaria vulgaris
92	3. הדלועיים במקורות הכתובים
95	4. סיכום

פרק ד – פירות ועצי פרי

97	1. המופע החזותי
97	1.1 זית
98	1.2 תאנה
99	1.3 שקד
100	1.4 תפוח
102	1.5 אגס
103	1.6 אפרסק ומשמש
104	1.7 שזיף, חבוש, הדס
105	1.8 צמחים אחרים
106	2. ההיבט הבוטני
107	2.1 תאנה – Ficus carica
110	2.2 שקד Prunus amygdalus=Amigdalus communis
112	2.3 תפוח, אגס, אפרסק, שזיף וחבוש
113	2.3.1 התפוח Malus pumila Mill (Malus domestica, Pyrus malus L.)
115	2.3.2 אגס Pyrus communis
116	2.3.3 אפרסק Prunus persica, ומשמש Prunus armeniaca
118	2.3.3 שזיף הגן Prunus domestica
120	3. המקורות הכתובים
121	3.1 התאנה
123	3.2 השקד

124	3.2.1 השקד כסמל הגאולה
124	3.3. התפוח, האגס והאפרסק
125	3.4 השזיף
125	4. סיכום

פרק ה – סיכום

130	1. זיהוי הצמחים בפסיפסים
130	2. הימצאות הצמחים בארץ ישראל
131	3. המשמעות של נוכחות הצמחים בפסיפסים
132	4. הדומה והשונה בפסיפסים היהודיים והנוצרים
133	5. על ריבוי הפירות ומיעוט הפרחים
134	6. מסקנות המחקר

135	רשימת הקיצורים
136	רשימה ביבליוגרפית
149	מונחים בוטניים
151	טבלת הצמחים המופיעים בפסיפסים

נספח – כרך ב

I-XXIII	רשימת האיורים
75-1	איורים

מבוא

אמנות הפסיפס בארץ ישראל תפסה מקום נכבד כבר בשלהי התקופה ההלניסטית. בתי מגורים ומבני ציבור עוטרו בפסיפסים ובהם דגמים גיאומטריים, צמחיים, וגם במוטיבים פיגורטיביים. בתקופה הרומית ובעיקר בתקופה הביזנטית מוצאים את הפסיפסים בנוסף לבתים הפרטיים ומבני הציבור, גם בבתי הכנסת והכנסיות. גם פסיפסים אלו מכילים דגמים שונים כגון כתובות, דמויות מיתולוגיות, מוטיבים מעולם החי והצומח ועוד. המוטיבים הצמחיים תופסים מקום נרחב בפסיפסים וההתייחסות אליהם היא נקודתית בדרך כלל. בעבודה זו יוחדה תשומת הלב לדיון במוטיבים השונים כפרטים בקבוצה, כשהדגש הושם על הידע הבוטני, על האיקונוגרפיה, הסגנון וההקשרים הדתיים והחברתיים שלהם.

האמנות הביזנטית בארץ ישראל, ואמנות הפסיפסים בתוכה, עברו שינויים סיגנוניים ואיקונוגרפיים במשך מאות השנים מהמאה הראשונה ועד למאה השמינית. מהסגנון היווני-רומי השואף לתיאור ריאליסטי ונפחי מדויק ככל האפשר, לתיאור שטוח ללא הצללה, הדגשת העצמים השונים על ידי קוי מתאר שחורים, וחוסר תשומת לב מכוונת ליחסי הגודל בין העצמים השונים. כחלק מההשטחה של העצמים, אין גם יצירת גוונים רבים, ופעמים רבות מספר הצבעים בפסיפסים מצומצם ביותר. לעתים נעשה הסיגנון כה בולט, עד שלא ניתן לזהות בבירור את החפץ שהוא הצמח בעבודה זו. גם הטכניקה של הפסיפסים אינה אחידה, ובניגוד לפסיפסים המוקדמים יותר, בהם גודל האבנים-סירה. השינויים לא נעשו בבת אחת, ובעזרת בדיקה דקדקנית של השינויים הללו בפסיפסים מתוארכים, נותנת רינה טלגם תיארוך של הפסיפסים הבלתי מתוארכים.¹

באשר ל"גלישת" התקופה הביזנטית לתוך התקופה הערבית הקדומה, הרי שהתקופה הביזנטית במרחב הארצישראלי התסיימה אמנם עם הכיבוש הערבי בשנת 636, אך האמנות נשארה ביזנטית במהותה גם במאות השנים הבאות של שלטון בית אומייה, כפי שאראה במקומות בהם מוזכרים הפסיפסים מהמאות השביעית והשמינית. על המשך קיומן של הכנסיות ועל השימוש בלוח ובשפה היוונית כותב רוברט שיק בספרו. הוא גם דן בסיבות לעזיבת הכנסיות, כנראה לא בגלל פגיעה של המוסלמים. הזכרתי את התאריך המאוחר בכל מקום שדנתי בפסיפסים הללו.²

1. הרקע הגיאוגרפי, ההיסטורי והחברתי-דתי

המרחב הגיאוגרפי בו עוסקת עבודה זו כולל את שטחה של ארץ ישראל משני עברי הירדן וחלקים הנושקים לה מצפון ומדרום.³ רובו של האיזור כונה על ידי הרומאים "פרובינקיה יהודה", אך שונה על ידי הדריאנוס לאחר מרד

1. Manuela Farneti, *Technical-Historical glossary of mosaic art: with An historical survey of mosaic art*, (Ravenna, 1993); זאב וייס, "אמנות הפסיפס, בציפורי במאה ה'לסה", איקונוגרפיה סגנון והצעה לזיהוי אפשרי של בית מלאכה מקומי, בתוך: לאה די סגני, יזהר הירשפלד, רינה טלגם, יוסף פטריך (עורכים) אדם ליד קשת רומית: קובץ מחקרים לכבוד פרופ' יורם צפריר (ירושלים, 2009), 88-99. על המחקר של הסיגנון בעבר ובהווה ראו, J. Elsner, 'Style', in R.S. Nelson and R. Shiff (eds.), *Critical terms for Art History*, 2nd ed. (Chicago, 2003), 98-109 Talgam, *Mosaics of Faith; Floors of Pagans*.
 2. Robert Schick, *The Christian communities of Palestine from Byzantine to Islamic rule: a historical and archaeological study*, (Princeton, N.J, 1995), 96-100, 112-123
 3. ארץ ישראל מוגדרת מבחינה גיאוגרפית כדרומו של הלבנט. הלבנט (Levant – "מזרח" בצרפתית) הוא רצועה יבשתית המשתרעת מצפון לדרום לחופו המזרחי של הים התיכון, ברוחב ממוצע של כ-200 ק"מ, ובאורך של כ-700 ק"מ. (ויקיפדיה).

בר־כוכבא לפרובינקיה "פלשתינה" סוריה". משנת 425 לערך חולקה הפרובינקיה מבחינה מנהלית לשלוש: "פלשתינה הראשונה" שכללה את רוב מרכז הארץ, "פלשתינה השנייה" שכללה את צפון הארץ – הגליל והגולן, ו"פלשתינה השלישית" שכללה את הנגב, רוב חצי האי סיני, ודרום עבר הירדן.⁴ הגבולות של הפרובינקיות היו מנהליים בלבד, ולא שיקפו במדויק את הרכב האוכלוסייה שבתוכן, או את המגוון הדתי והתרבותי של האוכלוסיות השונות, כמו גם את ההבדל הגיאוגרפי והאקלימי בין הפרובינקיות. מאחר שהתנועה האזרחית בין כל חלקי האימפריה הרומית התאפשרה טכנית, התייחסתי לאיזורים אחרים באימפריה כמקורות השראה או חיקוי אפשריים לפסיפסי ארץ ישראל. תנועת אזרחים יכולה היתה להיות של האמנים עצמם, שלמדו או ראו עבודות במרכזים חשובים של יצירת פסיפסים, כגון אנטיוכיה בצפון, או צפון אפריקה במערב. תנועה אחרת שהתפתחה עם הפיכתה של ארץ ישראל מפרובינקיה נידחת ל"ארץ הקודש" לנוצרים, היתה תנועת עולי רגל. על תחילתה של תנועה זו ידוע לנו ממספר תיאורי מסע לטיניים שנכתבו החל משנת 333 לספירה.⁵ נוסעים אלה יכלו לספר על פסיפסים בארצות רחוקות מהן באו ודרךן חלפו, וכך יכול היה מוטיב מסוים לעבור ממקום למקום כשאין הוא מועתק ממש.

התקופה בה עוסק מחקר זה היא תקופה רבת תפוצה רבת תפוצה הן בארץ ישראל והן במרחב הרומי כולו. למרות ההרס הרב שנגרם לארץ ישראל בארבע שנות המרד הגדול, הצליחו היהודים להתארגן למרד חדש כשבעים שנה לאחר מכן, בהנהגת בר־כוכבא. תוצאות המרד הזה היו הרסניות יותר הן מבחינה כלכלית והן מבחינה דתית, עם הטלת גזירות הדת של הקיסר הדריאנוס. רק מאמצע המאה השנייה התחילה התאוששות של החיים הכלכליים והדתיים, כשמרכז החיים היהודיים עבר מיהודה לגליל, ובנוסף להתיישבות הכפרית נעשו הערים ציפורי וטבריה למרכזים יהודיים משמעותיים כקובעי הלכה.⁶ במאות הראשונות לספירה היו היהודים רוב האוכלוסייה, למרות שתי המרידות שגבו קרבנות רבים בנפש והרס תשתיות. השומרונים, הפגאנים ההלינסטים, והרומאים היו את המיעוטים המגוונים.

מתוך מחקרים ארכיאולוגיים והיסטוריים על היישובים השונים: הכפרים, העיירות ובתי החווה, מסתבר שחלה פריחה גדולה בחקלאות של ארץ ישראל. במאות החמישית והששית הגיעה האוכלוסייה לשיאה מבחינה מספרית.⁷ עד תחילת המאה הרביעית היתה הקהילה הנוצרית בארץ ישראל קטנה, ורק לאחר הכרזת הנצרות כדת מותרת על ידי קונסטנטינוס בשנת 313 באדיקט מילנו, ועוד יותר בשנת 324, עת הוכרזה כדת המדינה, התחיל גידול באוכלוסייה זו עד שהפכה לרוב הדתי במאה החמישית.⁸ עם עלייתו של תיאודוסיוס לשלטון, בסוף המאה הרביעית ובעיקר בשליש הראשון של המאה החמישית, החלו תקופות של תחיקה והתנכלות לתושבי הארץ שלא היו נוצרים.⁹ בשלב זה התהפכו היוצרות, והאוכלוסייה היהודית הפכה למיעוט בארצה, כשהאוכלוסייה הנוצרית נעשתה בהדרגה לרוב.¹⁰ אמנם גם כשעלו הנוצרים במספרם על היהודים, עדיין היה מזרח הגליל בעל אופי יהודי בעיקרו, כשגם המרכזים השומרונים הצטמצמו לאיזור מוגדר יחסית, השומרון.¹¹

4. מיכאל אבייונה, אטלס כרטא לתקופת בית שני המשנה והתלמוד, (ירושלים, 1974), 102.
5. התיאור המוקדם ביותר נכתב על ידי איש אנונימי שמכונה "הנוסע מבורדו" והוא קצר מאוד. אורה לימור, מסעות ארץ הקודש, עולי רגל נוצרים בשלהי העת העתיקה, (ירושלים, 1998), 21-37.
6. על התקופה ביהדות שבין חורבן הבית ובין עליית האיסלם עוסק החלק של שמואל ספראי "תקופת המשנה והתלמוד (70-640)" בתוך: תולדות עם ישראל בימי קדם, כרך ראשון, עורך ח. ה. בן-ששון, (תל-אביב, 1969), 297-367.
7. על הסיבות לגידול באוכלוסייה הכללית בארץ ישראל עומד בספרו דורון בר, ומילאו את הארץ – ההתיישבות בארץ-ישראל בתקופה הרומית המאוחרת ובתקופה הביזנטית 135-640 לסה"נ, (ירושלים, 2008), 10.
8. Yoram Tsafrir, Leah Di Segni and Judith Green; with contributions by Israel Roll and Tsvika Tsuk, *Tabula Imperii Romanii: Iudaea, Palaestina: Eretz Israel in Hellenistic, Roman and Byzantine Periods: Maps and Gazetteer*, (Jerusalem, 1994), 18-19.
9. אמנון לינדר, היהודים והיהדות בחוקי הקיסרות הרומית, (ירושלים, תשמ"ג), 46-59 וכן לדוגמה חוק מס. 17 משנת 384 בדבר איסור החזקתם וגיוורם של עבדים נוצרים בידי יהודים, או חוק מס. 51 משנת 425, המצווה על גירוש הפגאנים והיהודים מן הערים, מן המינהל האימפריאלי ומערכת הדין. כמו כן נחקקו עוד חוקים רבים שחזורים ומדגישים את החשיבות של השמירה על בתי הכנסת – עובדה המוכיחה שהיה צורך לחזור על הצו שוב ושוב.
10. Tsafrir, Di Segni and Green, *ibid.*, 18-19.
11. *Ibid.*, 19.

עם הפיכתה של ארץ ישראל מ"הארץ המובטחת" ליהודים ל"ארץ הקודש" לנוצרים, נבנו בה כנסיות. כבר בהשראת קונסטנטינוס התחילה בניית כנסיות מפוארות: כנסיית המולד בבית לחם, כנסיית הקבר והאלאונה בירושלים, וכנסיית אברהם באלוני ממרא, עובדה שעודדה מאד את בניית הכנסיות האחרות: כנסיות כפריות, של מנזרים ושל בישופים. גם תנועת עולי הרגל והנזירות, שהתגברה מאד בשנים הללו גרמה לבניית קפלות תפילה וכנסיות זיכרון במקומות רבים.¹² ההערכה כיום היא, שמספר הכנסיות הכולל בארץ ישראל המערבית כולה הוא מעל 400, ובעבר הירדן כ-150.

בדומה לתנופת הבנייה של הכנסיות במימון נרחב של השלטונות, של עולי הרגל והקהילות המתפתחות, התרבו גם בתי הכנסת ומספרם נאמד על כ-100 בסה"כ, כתוצאה משגשוג האוכלוסייה במרחב הארצישראלי כולו.¹³ למרות החוקים הנוצריים המקשים על בניית בתי כנסת גדולים, ניתן להסיק על פריחה כלכלית שאיפשרה השקעה בעיטור הרצפות בפסיפסים בעלי מסרים דתיים מגוונים ושונים זה מזה. המוטיבים והמסרים הדתיים בפסיפסים של בתי הכנסת מופיעים באופן כמעט קבוע. הסמלים הברורים ביותר, והחוזרים בכל בתי הכנסת, פונים כמעט תמיד לכוון ירושלים, גם כשחלק מהעיטור הכולל דומה או זהה לעיטור הכנסיות ומבני הציבור של התקופה. בפסיפסי הכנסיות לעומת זאת, אין רואים תמיד סמלים דתיים ברורים או תוכן דתי מובהק. מספר הצלבים או הקריסטוגרמות על הרצפות הוא קטן ומופיע בעיקר במאה החמישית, ולא ברור אם הם מקדימים את הצו של תיאודוסיוס משנת 427, האוסר לצייר צלבים על הרצפות.¹⁴ המוטיבים השולטים בכנסיות החל מסוף המאה הרביעית הם של בעלי חיים וצמחים בתוך שריגים, או מפוזרים בצורה חופשית בשטח הרצפה, וכן תיאורים מחיי הכפר והצייד. במקומות מסוימים הדגם השולט בפסיפס בכנסייה, כמו שריגי הגפן המאוכלסים בבעלי חיים בכנסייה בשלאל, זהה ממש לזה שבבית הכנסת הנמצא בקרבת מקום במעון (נירים).¹⁵ למרות זהות הדגם יש בבית הכנסת תוספת של סמלים יהודיים מובהקים כמנורה, שופר, ארבעת המינים, אריות, עץ תמר ויונים.

אין ידיעה ברורה על הסיבות להבדל בין התיאורים הכלליים בפסיפסי הכנסיות ובין התיאורים בעלי המסרים הדתיים-אמוניים בבתי הכנסת בתחילת דרכם. באשר לתיאורים בבתי הכנסת, יש דיעות שהאיקונוגרפיה שלהם קשורה לתהליכים פנים יהודיים כמו הליטורגיה של בתי הכנסת, כפי שהיא באה לידי ביטוי גם בפיוטי התקופה.¹⁶ דיעה אחרת הקושרת את התיאורים עם אוכלוסיית הכהנים, שנדדה לגליל ותפסה מקום חשוב בהנהגת בתי הכנסת, מציגים יוסף יהלום ועודד עיר-שי.¹⁷ על פי תיאוריה אחרת יש בתיאורים של בתי הכנסת משמעות נוספת, חוץ יהודית, הקשורה

12. משה דוד הר, ההיסטוריה של ארץ ישראל – תקופת המשנה והתלמוד והשילטון הביזנטי (640-70), (ירושלים, 1985), 237, 233; Yoram Tzafrir, "The Development of Ecclesiastical Architecture in Palestine", in Yoram Tzafrir (ed.) *Ancient Churches Revealed*, (Jerusalem, 1993), 1-16.

13. Tzafrir, Di Segni and Green, *ibid.*, 18-19.

14. רק צלבים מועטים מוצאים במאה הששית, וגם הם קטנים.

15. נירה סטון, "הערות לעניין רצפת הפסיפס משלאל (עין-הבשור) ובית-המלאכה לפסיפסים באזור עזה" בתוך: דוד יעקבי ויורם צפריר (עורכים), יהודים, שומרונים ונוצרים בארץ ישראל הביזנטית, (ירושלים, תשמ"ח), 207-214.

16. פיין סבור שכל המוטיבים בפסיפסים קשורים לליטורגיה ואין להם כל הקשר אחר. Steven Fine, *Art and Judaism in the Greco-Roman World: Toward a New Jewish Archaeology*, (Cambridge, 2005), 184-205. שנאן מראה את הקשרים שבין המוטיבים השונים ובין ספרות התקופה לצורותיה – התלמוד, המדרש, התרגום והפיוט. Avigdor Shinan, "Synagogue in the Land of Israel: The Literature of the Synagogue and Synagogue Archaeology", in Steven Fein (ed.), *Sacred Realm: The Emergence of the Synagogue in the Ancient World*, (Oxford, New York, 1996), 130-152.

17. יוסף יהלום, פיוט ומציאות בשלהי הזמן העתיק, (תל-אביב, 1999), 107-110; עודד עיר-שי, "התקופה הביזנטית", ישראל – עם ארץ, מדינה, אביגדור שנאן (עורך), (ירושלים, תשנ"ח), 111-117; אותו המחבר, "עטרת ראשו כהוד המלוכה צנוף צפירת שש לכבוד ולתפארת": למקומה של הכהונה בחברה היהודית של שלהי העת העתיקה", בתוך: רצף ותמורה, יהודים ויהדות בארץ ישראל הביזנטית-נוצרית, ישראל לזין (עורך), (ירושלים, 2004), 67-107. טלגם אינה תומכת בדעה זו משום שאפילו בכתובות ההקדשה של בתי הכנסת מוצאים גם שמות של אנשי הקהילה שאינם כהנים, דבר שלא היה מתקבל אילו היתה לכהנים הגמוניה בקהילה. Rina Talgam, "Constructing Identity through Art: Jewish Art as a Minority Culture in Byzantium", in *Jews in Byzantium: Dialectics of Minority and Majority Cultures*, Robert Bonfil, Oded Irshai, Guy, G. Stroumsa, Rina Talgam (eds.), (Leiden, 2012), 399-454.

לפולמוס היהודי-נוצרי שהתקיים בגלוי ועל פני השטח, בין אבות הכנסייה וחז"ל במאות הרביעית והחמישית.¹⁸ אלישבע רב-לנהר מצביעה על השאיפות האסכטולוגיות המוצפנות בפסיפס של בית אלפא, וזאב וייס מדגים את הפולמוס שקשור לציפיות האסכטולוגיות, דרך פסיפס ביהכ"נ בציפורי.¹⁹ יתכן שההבדל נובע מתחושת הביטחון של הרוב הנוצרי בשליטת דתו, לעומת תחושת הצורך של המיעוט היהודי בחיזוק האמונה בדרכו.²⁰ יתכן גם שהאמנות הנוצרית נמנעה כמעט לחלוטין מתיאורים של סיפורי המקרא או הברית החדשה על הרצפה מפני קדושתם.²¹ תיאורים רבים כאלה הופיעו על הקירות, בין בפסיפסים ובין בציורים, בעיקר בקרבת האפסיס.²² העדות הטובה ביותר לכך היא פסיפס האפסיס במנזר סנטה קטרינה מאמצע המאה הששית, בו מתוארת ההשתנות של ישו לעיני תלמידיו, על פי התיאור במרקוס (ט' 1-8). בבתי הכנסת לעומת זאת היו תיאורים מהמקרא על הרצפות, כמו עקידת יצחק בבתי הכנסת של ציפורי ובית אלפא, או דניאל בגוב האריות בנערן, ובשנים האחרונות נתגלו שני פסיפסים בוואדי חמאם ובחוקוק, שמתארים את מלחמתו של שמשון בפלישתים. העובדה שבבתי הכנסת דרכו על התיאורים המקראיים מחזקת את טענתה של טלגם שיש בכך סממן נוסף של פולמוס נגד הנוצרים, שהחלו בתקופה זו לקדש את דמויות הקדושים.²³

בעוד ההימנעות מתיאורים שבקדושה על רצפות הכנסיות באיזורים הציבוריים היא כמעט מוחלטת, היתה בתחילה הימנעות גם ממוטיבים קלסיים שהיו נפוצים בפסיפסים הרומיים, כמו האנשות של איתני הטבע, הקשורים בעבודת אלילים. הדת החדשה היתה צריכה להבדיל עצמה באופן ברור מהפגאניות, ולכן האנשות כאלה של גא או טלסה הופיעו רק בשנות השלושים של המאה הששית, וגם אז במקומות בהם היה ברור שאינם מופיעים כאלים.²⁴ גם בנושא הזה נמצאה האמנות היהודית חופשית יותר בתיאורים הלקוחים ישירות מהעולם הרומי-אלילי ללא שינוי, כמו הליוס המתואר בבית הכנסת של חמת טבריה כ"סול אינוויקטוס", או המזלות של חדשי השנה.²⁵

18. דוגמאות לכך מביא אפרים א. אורבך, "דרשות חז"ל ופירושי אוריגנס לשיר השירים והוויכוח היהודי נוצרי", תרביץ, ל (תשכ"א), 148-170.
19. Elisabeth Revel-Neher, *Le témoignage de l'absence: les objets du sanctuaire à Byzance et dans l'art juif du XIe au XVe siècles*, (Paris, 1998), 113-116; Zeev Weiss, *The Sepphoris Synagogue, Deciphering an Ancient Message through Its Archaeological and Socio-Historical Context*, (Jerusalem, 2005), 249-256.
20. כך סבורה טלגם. Talgam, *Mosaics*, II, ch. 3. סת שוורץ מדגיש דווקא את הצורך בהתבדלות של הקבוצות הדתיות השונות, ובייחוד היהודים והשומרונים, שנכללו כקבוצה אחת מבחינת החוקים החדשים. עובדה זו בולטת באיקונוגרפיה היהודית שהתפתחה במאה הרביעית. סת שוורץ, "אינטראקציות שונות בין יהודים לנוצרים בשלהי העת העתיקה", רצף ותמורה, שם, 343-355. תחושת המיעוט הנתון בעימות עם הרוב מופיעה בתקופה זו בעוצמה הן בכתובים והן בפסיפסים, אך זהו נושא לדיון אחר.
21. דוגמה חריגה היא דמותו של יונה על פי הסיפור המקראי, שתואר באמנות הנוצרית כבר מתחילתה בציורי הקטקומבות ברומא, ומופיעה בפסיפסי רצפה הן באיטליה, הן בצפון אפריקה והן בארץ ישראל, כפי שידוע בפרק ג. טלגם מזכירה עוד דוגמאות חריגות ומרומזות בפסיפסי עבר הירדן, אבל היא מדגישה את ההבדל בין הישירות של התיאורים המקראיים בפסיפסים היהודיים, לבין התיאורים האלגוריים של הכנסיות. Rina Talgam, "Similarities and Differences Between Synagogue and Church Mosaics in Palestine During the Byzantine and Umayyad Periods", in: *From Dura to Sepphoris: Studies in Jewish Art and Society in Late Antiquity*, Lee I. Levine and Zeev Weiss (eds.), (Portsmouth, Rhode Island, 2000), 94-110.
22. הפסיפסים לאורך קירות הכנסייה סנטה מריה מג'ורה ברומא מהשליש הראשון של המאה החמישית, הם המוקדמים ביותר שמתארים את סיפורי המקרא והברית החדשה, בדומה להמלצתו של סנט נילוס מאותה תקופה לתיאורי כנסיות. St. Nilus, PG 79.577-80, cf. Cyril. A. Mango, *The art of the Byzantine Empire, 312-1453: sources and documents*, (New Jersey, 1972), 32-33.
23. Talgam, "Constructing Identity", 415.
24. Rina Talgam, "Johannes of Gaza's Tabula Mundi Revisited", in: K. Kogman-Appel and M. Meyer (eds.), *Between Judaism and Christianity: Pictorials Playing on Mutual Grounds. Essays in Honour of Prof. Elisabeth (Elisheva) Revel-Neher*. (Leiden, 2008), 91-118.
25. יתכן שבתקופה זו היהדות הרגילה פחות מאוימת מהאלילות, וחכמים כר' יוחנן "לא מחו" בידי בני דורם שציירו על הקירות, ור' אבון "לא מחו" מבני דורו שציירו דמויות על הפסיפסים במחצית הראשונה של המאה הרביעית. לפיכך קובע אורבך שבמאות השניה והשלישית "תש כוחו של יצר הרע של עבודה זרה". א.א. אורבך, "הלכות עבודה זרה והמצאות הארכיאולוגיות וההיסטוריות במאה השניה ובמאה השלישית", בתוך: ישעיהו גפני (עורך), *מחקרים בתולדות ישראל בתקופת המשנה והתלמוד*, (ירושלים, 1994), 392-408.

על המשמעות של תיאורי בעלי החיים והצמחים בפסיפסים הנוצריים הדיעות חלוקות. פרט למיעוט החוקרים בעבר שהיו נחרצים בדעתם שלכל הפסיפסים הנוצריים יש משמעות דתית,²⁶ או שאין להם כל משמעות כזו,²⁷ סבורים מרבית החוקרים כיום שיש צורך לבדוק את המיכלול כולו.²⁸ טלגם מפרטת שיש צורך לבדוק לאיזה מוטיבים אחרים הם מתקשרים, באיזו תדירות הם מופיעים, היכן נמצאים המוטיבים ביחס למיקומם במבנה, כיצד הם מתקשרים לתנועת המאמינים בזמן הטקס המסויים הנערך בכנסייה, וכיצד רואים אותם המאמינים.²⁹

2. מצב המחקר

צמחיית ארץ ישראל נחקרה מבחינה בוטנית, וקיימת ספרות מקיפה עליה כיום, בראש וראשונה ארבעת הכרכים הכפולים של מיכאל זהרי ונעמי פיינברון-דותן.³⁰ גם על צמחיית העבר: החל מתקופת המקרא דרך תקופת המשנה והתלמוד – המקבילות לתקופה הרומית והביזנטית, ועד לתקופות הערבית והעותמנית, ישנה ספרות המנסה לזהות בין הצמחים המוזכרים בכתובים ובין הצמחייה המקומית. בתחילה עסקו בכך חוקרים מחוצה לארץ. היו אלה חוקרים שביקרו בארץ ותיארו את צמחיית הארץ ומאוחר יותר ניסו חוקרים נוצריים אלו לזהות את צמחי התנ"ך. הראשון כנראה שנקט בשיטה המדעית של לינאוס, בן תקופתו, היה Hasselquist (1722-1752), שכתב את *Iter Palaestium* כמאה שנים אחריו כתב הבוטנאי הצרפתי Boissier, *Botanique Biblique* (1810-1885). המקיף ביותר שעסק בזיהוי הצמחים הנזכרים בכתבים היהודיים היה עמנואל לב, ועבודתו המקיפה מתחילת המאה העשרים מרוכזת בששה כרכים.³¹ אחריו התרכזו מולדנקה ומיכאל זהרי בזיהוי צמחי המקרא.³² במחצית הראשונה של המאה העשרים כתב אוריה פלדמן על צמחי המשנה ומאוחר יותר על צמחי התנ"ך.³³ אחריו כתב יהודה פליקס מספר ספרים בהם הוא מנסה לזהות את הצמחים המופיעים במקרא, במשנה ובתלמוד.³⁴ לאחרונה ערך זהר עמר סקירה על הספרות שנכתבה בנושא, וריכז את הידע העדכני בנושא.³⁵ ספרות זו חשובה בעיקר לחיפוש הקשר בין הצמחים השונים ובין הכתובים, וכן לעזרה בזיהוי הצמחים באמנות. כמו כן יש בספרות זו נסיון למצוא בתיאורים הצמחיים באמנות היהודית השתקפות מסוימת של הלכירוח או מגמות, שבאות לידי ביטוי בספרות חז"ל, אבל נקודת המוצא שלהם היא המקורות הכתובים ולא המופעים האמנותיים. בנוסף לתחום מחקר זה, יש תחום מחקרי שמנסה להתחקות אחרי מוצא מיני צמחים שונים על פי שילוב של הממצאים הארכיאולוגיים והידע הבוטני, זוהי הארכיאובוטניקה.

- .26 J.W. Crowfoot, *Early Churches in Palestine*, 1941, 19; Franklin M. Biebel "The Christian Churches", in: C.H. Kraeling (ed.), *Gerasa, City of the Decapolis (New Haven, 1938)*, 297–352
- .27 S. Saller and B. Bagatti, *The Town of Nebo (Khirbet el-Mekhayyat): Other Christian Monuments in Transjordan* (Jerusalem, 1949), I, 80–111
- .28 K. M. D. Dunbabin, *The Mosaics of Roman North Africa: Studies in Iconography and Patronage* (Oxford, 1978), 230–3; 1999, 193–204; M. Piccirillo, *The Mosaics of Jordan*, (Amman, 1993), 38–41; E. Alföldi-Rosenbaum and J. Ward-Perkins, *Justinianic Mosaic Pavements in Cyrenaican Churches* (Rome, 1980), 37–56; C. Dauphin, "Symbolic or Decorative? The Inhabited Scroll as Means of Studying Some Early Byzantine Mentalities", *Byzantium* 48 (1978), 10–34
- .29 Talgam, *Mosaics*, II, ch. 3
- .30 Michael Zohary and Naomi Feinbrun-Dothan, *Flora Palaestina*, (Jerusalem, 1966-1986), I-IV
- .31 Emanuel Löw, *Die Flora der Juden*, (Vienna, 1924)
- .32 Alma L., Moldenke, *Plants of the Bible*, (Waltham, 1952); Michael Zohary, *Plants of the Bible* (Cambridge 1982)
- .33 אוריה פלדמן, *צמחי המשנה: תיאורם הבוטאני וערכם הכלכלי בעבר ובהווה*, (תל-אביב 1956).
- .34 יהודה פליקס, *עולם הצומח המקראי*, (רמת-גן, 1968); *עצי פרי למיניהם, צמחי התנ"ך וחז"ל*, (ירושלים, 1994); *עצי בשמים, יער ונוי*, (ירושלים, 1997).
- .35 זהר עמר, *צמחי המקרא: בחינה מחודשת לזיהוי כל הצמחים הנזכרים בתנ"ך לאור מקורות ישראל והמחקר המדעי*, (ירושלים 2012), 28-27

ומאוחרות יותר. העבודה המקיפה ביותר היא עבודתו של זהר עמר.⁴⁰

ציפורי.⁴³

הארץ ישראליים בתקופה הנידונה.

- Daniel Zohary, Maria Hopf and Ehud Weiss, *Domestication of plants in the Old World : the origin and spread of cultivated plants in west Asia, Europe, and the Nile Valley*, (Oxford, 2012).
- לדוגמה: מרדכי כסלו, אורית שמחוני, "סוד החיים הטיבובים באורחן-מור – מחקרי יהודה ושומרון", י"ח, 2009, 16-176; אותם מחברים, "מזונם של שוכני מערת הרישי - מערת מפלט בזמן מרד ברכוכבא", שם 201-214; M.E., Kislav, E. Weiss, A., Hartman, 2004. "Impetus for sowing and the beginning of agriculture: ground collecting of wild cereals", *Proceeding of the National Academy of Science* 101(9), 2692-2695. Equal contribution
- Renata Germer, *Flora des pharaonischen Ägypten*, (Mainz am Rhein, 1985)
- Vivi Täckholm, *Students' Flora of Egypt*, (Beyrouth, 1974)
- זהר עמר, גידולי ארץ ישראל בימי הביניים, תיאור ותמונות, (ירושלים, 2000).
- עבודה המטפלת בנושא באופן חלקי היא עבודתו של יוסי שפנייר, "מוטיבים מעולם הצומח בפסיפסים קדומים בארץ ישראל ובעבר הירדן", על אתר, יג-יד – אלול תשס"ו, 45-92.
- Alfons Maria Schneider, *The Church of the multiplying of the loaves and fishes at Tabgha on the Lake of Gennesaret and its mosaics*, (London, 1934)
- Zeev Weiss and Rina Talgam, "The Nile Festival Building and Its Mosaics: Mythological Representations in early Byzantine Sepphoris," in *The Roman and Byzantine Near East III: Nile Festival Building at Sepphoris*, 3 (Portsmouth RI, 2002), 55-90; Rina Talgam and Zeev Weiss, "The Mosaics of the House of Dionysos at Sepphoris", *QEDem* 44, (2004); Zeev Weiss, *The Sepphoris Synagogue, Deciphering an Ancient Message through Its Archaeological and Socio-Historical Context*, (Jerusalem, 2005)
- Asher Ovadia, *Geometric and Floral Patterns in Ancient Mosaics* (Roma, 1980)
- N. Hepper & J. E. Taylor, "Date Palms and Opobalsam in the Madaba Mosaic Map", *PEQ*, 136/1 (2004), 35-44
- Jules Janick, Harry S. Paris and David C. Parrish, "The Cucurbits of Mediterranean Antiquity: Identification of Taxa from Ancient Images and Descriptions", *Annals of Botany* 100: 1441-1457, 2007

3. מטרת העבודה

אמנות ארץ ישראל של שלהי התקופה הרומית והתקופה הביזנטית משופעת כאמור במוטיבים צמחיים. צמחים מופיעים בעיטור האדריכלי, בפסיפסים, בציורי קיר וכן באמנות הזעירה. פסיפסים רבים נחשפו בחפירות שנעשו בעשורים האחרונים, והעשירו את מגוון הדגמים הצמחיים המופיעים באמנות המקומית. מרבית האתרים בהם מוצאים פסיפסים הם מבנים דתיים: בתי כנסת וכנסיות, אך הם מופיעים גם במבנים שונים כגון: בתים ללא סממן דתי: חוות, בתים פרטיים, מבני ציבור ואתרי בילוי שונים. בין המבנים אולי גם אתרי פולחן אלייליים וכן בתים בעלי זהות נוצרית או יהודית. הפסיפסים נשתמרו במידה רבה יותר מאשר הפריטים האדריכליים וציורי הקיר, לעתים כמעט בשלמותם, ובמקרים רבים הם מכילים מערכים איקונוגרפיים מגוונים ומפורטים. לעתים מוצאים גם כתובות, שדרך ניתן ללמוד בנוסף למשמעות הייחודית לכל פסיפס, גם על הקשרים החברתיים והתרבותיים בין היהודים, הנוצרים והפגאנים בתקופה זו.

הדגמים הצמחיים מופיעים במקומות שונים בפסיפסים: כמוטיבים במרכז הפסיפס, כמוטיבים במסגרות של מדליוני קוציץ (אקנתוס) או גפנים, או של מדליונים גיאומטריים, וכמוטיבים במדליונים המרשתים רצפות שלמות. כל סוגי המוטיבים הצמחיים מוצגים בפסיפסים, אך בעיקר מוצאים שריגי גפן וקוציץ מאוכלסים, סלי פירות, פירות ועצי פרי, מעט פרחים ומעט זרים של עלים. במרבית המקרים אין התייחסות פרטנית לצמחים המופיעים בפסיפסים, מסיבות שונות אותן אפרט בהמשך. גם במקרים בהם מציינים החוקרים שמות של צמחים מסויימים, הם חוזרים לעתים על זיהויים של חוקרים שקדמו להם, שלעתים לא היו מבוססים דיים. לעתים הדבר נובע מהנחה שאין חשיבות רבה לסוג הצמח המופיע בפסיפס, ולעתים הדבר נובע מחוסר ידע. מאחר שכמעט בכל הפסיפסים הפיגורטיביים בארץ מופיעים גם מוטיבים צמחיים, ולעתים אף בפסיפסים שאינם פיגורטיביים, יש מקום לבדיקה של המוטיבים הללו מבחינות אחדות, ולנסות להציע זיהוי מדויק ככל האפשר של הצמחים.

בעבודה זו יש בראש וראשונה כוונה לתרום לזיהויים של הצמחים באמנות הפסיפס הארץ ישראלית, משלהי המאה הראשונה לספירה ועד למאה השמינית, תוך כדי התייחסות לצמחייה המתוארת כאל יחידה משמעותית בפני עצמה. כמו כן עבודה זו תבדוק האם יש הבדל בין המופעים של הצמחים בפסיפסים היהודיים והנוצריים בכמותם ובצורתם. האם יש קשר בין מיקום המוטיב הצמחי ובין מקומו בפסיפס, והאם ניתן ליחס לכך משמעות דתית.

מתוך מכלול הפסיפסים מושם דגש על האמנות היהודית בתחומים של זיהוי הצמחים, בחירת הדגמים, ומקורות השראתם. האמנות הנוצרית והפגאנית נבדקו לעצמן, ובהמשך נעשה ניסיון להבנת הקשרים, ויחסי הגומלין התרבותיים בין שלוש החברות הללו מתוך השוואה ביניהן. נבדק הקשר ביחס של אנשי ההלכה היהודית והספרות הנוצרית לתיאורים שאנו מוצאים בפסיפסים, מתוך רצון להבין את הגורם או הגורמים לשונות או הדמיון בין התיאורים של הדתות השונות. במקרים מסויימים אף נמצא קשר כזה ואף הודגם.

בעבודה זו נעשה שילוב של דיסציפלינות שונות: האחת היא שיטת המחקר של תולדות האמנות, שעוסקת בממצא האמנותי תוך כדי השוואה בין היצירות השונות בנות הזמן והמקום, וחיפוש אחר מקורות השראה ויזואליים. בנוסף לכך יש התייחסות להיסטוריה של התקופה ושימוש במקורות כתובים בני הזמן במידת האפשר. כאן הכוונה הן למקורות היהודיים – המקרא, המשנה, התוספתא, התלמודים הירושלמי והבבלי, וכן מדרשי ההלכה והאגדה, והן למקורות נוצריים – הברית החדשה ובעיקר כתבי אבות הכנסייה. בנוסף לכך נעשה שימוש בשיטות מחקר שונות לחלוטין מתחום מדעי הטבע. שיטות אלו כוללות את חקר הפלורה של האזור בתקופה הנחקרת, על ידי שימוש בספרות העוסקת בתירבות צמחי התועלת, את הסיסטמטיקה (מיון) כפי שהיא מופיעה בספרות הפלורה של ארץ ישראל ומצרים, עבור הצמחייה הנילוטית; האקולוגיה והבוטניקה הארכיאולוגית, שעוסקת בזיהוי הצמחים שנתגלו בחפירות ארכיאולוגיות, ועל ידי כך מאפשרת לשחזר את הצמחייה בתקופה מסויימת. השילוב בין הדיסציפלינות

הללו, המרוחקות מאד זו מזו, בד בבד עם הנסיון להתחקות אחר המצב החברתי-תרבותי של התקופה, תוך כדי ראייה כוללת של הממצאים באיזור, הוא החידוש העיקרי של עבודה זו.

4. הבעיות המתודולוגיות בזיהוי הצמחים

קיים קושי אמיתי בזיהוי הצמחים בפסיפסים של התקופה בה עוסקת העבודה, משום שיש מעט מקומות בהם הצמחים מתוארים בצורה מדויקת, אך במרבית המקרים התיאורים הם בצורה מאד מסוגננת. הסיגנון עלול להטעות לעתים, גם כשמדובר בצמח מוכר וידוע, כדוגמת שריג גפן או קוצין, לא כל שכן כשמוצג צמח שאינו מוכר כל כך, או שאינו מוכר בצורה המסויימת, והטעויות בזיהוי נפוצות. החל משלהי התקופה הרומית המאוחרת, במפנה המאה הרביעית, הסגנון האמנותי השתנה בהדרגה מנטורליסטי למסוגנן ומופשט במידת מה. התיאור אינו מתייחס לפרופורציות מדויקות, הוא שטוח ו"מרחף" ברקע, ומסתפק לעתים קרובות ברמיזות בלבד. כחלק מבעיית הזיהוי של הצמח יש לבדוק אם לאמן היתה כוונה לתת תיאור נאמן למציאות, ואם האמן אכן ראה את הצמח, או שהתיאור דמיוני.

שאלה נוספת היא האם הצמחייה המוכרת לנו כיום מהאיזור הנידון, היא אותה הצמחייה שהיתה כאן גם לפני כ-1500 שנה, בתקופה בה פעלו האמנים. ברור שאין זהות מוחלטת בין הצמחייה של היום וזו של העולם העתיק. חלק מהצמחים הגיעו לאזורינו לאחר גילוי אמריקה, ונקראים צמחי העולם החדש. חלק אחר שהיה קיים בעולם העתיק נעלם לחלוטין מסיבות שונות, כגון: עיבוד חקלאי בעל אופי שונה אז ועתה, רעיית עזים, עזובה ושינויים אקולוגיים כגון: ייבוש ביצות וניצול מי נחלים, הזרמת שפכים וזיהומים אחרים. בנוסף לכך יש לבדוק האם דגמים צמחיים שמופיעים באמנות בת התקופה הם דגמים יחודיים לאיזור, או שהם מושפעים או אפילו מועתקים ממקומות אחרים במרחב הרומי או הביזנטי. אם כן, יש צורך לבדוק מה הם מקורות ההשפעה החזותיים של דגמים אלה. כדי לטפל בבעיות אלו, יש צורך לבדוק האם מיני הצמחים המתוארים באמנות הארצישראלית, מוצגים באזורינו באותו פרק זמן במקביל באמנות היהודית, הפגאנית והנוצרית, או שיש שוני ממקום למקום בין מיני הצמחים ותיאורם. בהמשך יש לבדוק האם דמיון או הבדל בין תיאורים צמחיים במופעים שונים קשור לדמיון או שוני במשמעות האיקונוגרפית שלהם בכל מקום, או לדמיון או שוני במיני הצמחים הגדלים בכל איזור.

בעייה נוספת הנוגעת לעצם זיהוי הצמחים, היא זיהוי הצמחים על פי שמם. לצמחים רבים ישנם שמות בעברית, שמסתמכים בחלקם על זיהוי קודם שנעשה על פי קריטריונים שונים ומגוונים. בכך עוסקים בין השאר ספריו של יהודה פליקס, וכן מאמרים אחדים של מרדכי כסלו ואחרים.⁴⁷ הבעייה העיקרית היא באותם צמחים שלא נשמרה מסורת רציפה של שמות, בניגוד לצמחים שאין לנו ספק שהזיהוי נשמר במסורת רציפה, כמו "שבעת המינים". גם בספרות היוונית והלטינית המכילה תיאורים של מגוון צמחים, קשה לעתים לזהות אותם על פי שמם, משום שלא נשמר הרצף, או משום שהכותבים לא תיארו את הצמחים ממראה עיניים, אלא ממשמע אזניים. שיבושים נבעו גם מתרגומים לא מדויקים, שנעשו בכוונה או בליט ברירה.⁴⁸ אף על פי כן הספרות הזו: של תיאופרסטוס היווני שחי במאה הרביעית לפנה"ס, והיה הראשון שתיעד את הצמחים הידועים לו, פליניוס הזקן וקולומלה מרומא, או דיוסקורידס שכתב על צמחי רפואה, כולם בני המאה הראשונה לספירה, חשובים ביותר לתיאורן ומיקום של

47. יהודה פליקס, *עולם הצומח המקראי*, (רמת-גן, 1968); *עצי פרי למיניהם, צמחי התנ"ך וחז"ל*, (ירושלים, 1994); *עצי בשמים, יער ונוי*, (ירושלים, 1997). הבעייה של השמות חריפה בעיקר במשפחת הדלועיים, שעליה יש פרק נפרד בעבודה. מרדכי כסלו, "לזיהוי הקישואים, הדלועים, האבטיחים והמלפפונות", *מנחת ספיר*, עורכים ישראל רוזנסון ויוסי שפנייר (בהדפסה). לאחרונה התווסף לספרות המנסה לזהות את מיני הצמחים המוזכרים בתלמוד גם ה"מדור החי והצומח בתלמוד" של משה רענן בפורטל של "הדף היומי" <http://daf-yomi.com/Search.aspx?term=&category=9&massechet=&medaf=&addaf=&publisher=50>

48. בשני מקרים הבאתי לכך דוגמאות, האחת בפרק א, לגבי התרגום של "פרי עץ הדר", והשנייה בפרק ג, על תרגום הצמח "קיקיון".

צמחים שונים מהעת העתיקה.⁴⁹ בעייה נוספת מתעוררת בעיקר לגבי התיאורים בבתי הכנסת: בעוד שאבות הכנסייה מתארים לא פעם יצירות אמנות שהיו בתוך הכנסייה (ekphrasis), ומתייחסים בדבריהם למוטיבים שונים המוכרים שם במערכים האיקונוגרפיים, הרי שבדברי חז"ל לא נמצא כל תיאור הדומה לזה. הדיון התלמודי נוגע רק ללגיטימיות של אמנות הדמות, או אמנות שמקורה בעבודה זרה, אבל אין שום התייחסות לתיאור מסויים. לכן ניתן רק להקיש בצורה עקיפה על ההקשרים הדתיים של הצמחים בפסיפסים היהודיים.⁵⁰

5. מהלך העבודה

מהלך העבודה כרוך בשילוב של מתודולוגיות שונות, כפי שהוזכר לעיל. לשם כך נעשתה העבודה בסדר הבא:

תחילה נעשה איסוף מירבי של ממצא הפסיפסים מארץ ישראל בהם יש מוטיבים צמחיים בדרכים שונות: על ידי בדיקת הממצאים בשטח במידת האפשר, בפרסומים, ובמקרים מעטים במחסני רשות העתיקות. במקרים רבים היה צורך לעדכן את התיאור ולעתים גם את הפירוש המקורי, בעקבות מחקרים חדשים יותר. לאחר מכן נעשה מיון החומר על פי קריטריונים שונים כמו: תיאור, מיקום לפי אזור, סוג המבנה בו ממוקם הפסיפס, מיקום בתוך המבנה וסוג הפסיפס, לדוגמא: שטיח, ספין או מדליון.

לאחר מיון החומר נעשה זיהוי הצמחים מבחינה בוטנית בעזרת השוואות עם צמחי העשביה של האוניברסיטה העברית והספרות המתאימה, במתודולוגיה המקובלת בהגדרות בוטניות. כמו כן נעשה שימוש בספרים העוסקים בצמחים שונים שהיו מוכרים בתקופות העתיקות, כדוגמת ספריהם של פליניוס קולומלה ודיוסקורידס, מן המאה הראשונה לספירה שהוזכרו לעיל. בנוסף לכך נעזרתי רבות בבוטנאים וארכיאובוטנאים, מומחים בתחומם.

6. מבנה העבודה

בשלב זה התברר שמרבית הצמחים המוצגים בפסיפסים הביזנטיים הם פירות. נבדקה השאלה אם יש קבוצות של צמחים שניתן לדון בהם כקבוצה, אם על פי דרך הצגתם בפסיפסים, כדוגמת ארבעת המינים בבתי הכנסת, ואם על פי מכנה משותף אחר: תיאורי – כמו התיאורים הנילוטטיים, או בוטני – כמו משפחת הדלועיים. כך נוצרו שלושה פרקים שכל אחד מהם מתאר קבוצה מוגדרת בפני עצמה. הפרק הרביעי והאחרון הוא אקלקטי, על פי שכיחות הופעת הפירות או יחודם.

הפרק הראשון דן בארבעת המינים של חג הסוכות. קבוצת צמחים זו נחקרה רבות הן מהצד הבוטני, והן מהצד האמנותי הסמלי.⁵¹ מסיבה זו התרכזו העבודה בהיבטים הפחות נחקרים של הקבוצה: במוצאם ותפוצתם

49. Theophrastus, *Inquiry into Plants*. Translated by S. A. Hort. 2 vols. Vol. I-II. (London Cambridge, Mass. 1961–8); Pliny, the Elder. *The Natural History*, Book XII-XXVII, trans. John Bostock, H.T. Riley, (London, 1958–1966); L. J., Moderatus Columella, *On Agriculture*, (Cambridge, Mass. 1968–79); Pedanius Dioscorides, *The Greek Herbal of Dioscorides*, (New York, 1954)

50. כפי שהראיתי בהערה 16.

51. אציין רק מעט מהמחקרים העוסקים בכך. מהצד הבוטני עסקו בכך בעיקר: יהודה פליקס, עצי פרי למיניהם, צמחי התנ"ך וחז"ל, (ירושלים, 1994); אליעזר גולשדמיט, Elisabetta Nicolosi, Stefano La malfa, Mohamed El-Otmani, Moshe Negbi, & E. Eliezer, "The Search for the Authentic Citron (*Citrus medica* L.): Historic and Genetic Analysis", *HortScience* 40(7), Goldschmidt, "The Search for the Authentic Citron (*Citrus medica* L.): Historic and Genetic Analysis", *HortScience* 40(7), (1996); Pinhas Spiegel-Roy Eliezer E. Goldschmidt, *The Biology of Citrus*, (Cambridge, 1996); מרדכי כסלו, "מדוע התירו חכמים לאנשי יריחו להאביק תמרים בערב פסח", *קתדרה* 72, (תשנ"ד), 13–22; זהר עמר, *ארבעת המינים: עיונים הלכתיים במבט היסטורי, בוטני וארץ-ישראלי*, (נוה צוף, 2009), ומהצד האמנותי סימלי עסקו בכך רב-לנהר, Elisabeth Revel-Neher, "L' Alliance et la Promesse: le symbolisme d'Eretz-Israel dan l'iconographie juive du moyen âge", *Jewish Art*, (1986–87), 135–146; קינדלר, Arie Kindler, "Lulav and ethrog as symbols of Jewish identity", *Shlomo: Studies in Epigraphy, Iconography, History and Archaeology in Honor of Shlomo Moussaieff*, Robert Deutsch (ed.), (Tel Aviv-Jaffa, 2003); רות יעקבי, "ארבעת המינים בקרב היהודים והשומרונים", *ארץ-ישראל*, כו, (תשנ"ו), 409–404; נגה הראובני, *ארבעת המינים*, (תל-אביב, 1958). ועוד רבים אחרים.

הגיאוגרפית על פי מקורות כתובים שונים, וכן בתפוצתם וחשיבותם בפסיפסים היהודיים, ויותר מכך בפסיפסים הנוצריים והפגאניים. כל אחד ממרכיבי ארבעת המינים נידון בנפרד, גם בגלל משמעותו השונה בכל אחת מהקבוצות הדתיות, וגם בגלל המקום השונה שכל אחד מהמינים תופס בפסיפסים. כאן נעשה שימוש בהשוואת הממצא בארץ ישראל עם פסיפסים מארצות אחרות באימפריה הרומית, ובעיקר צפון אפריקה.

הפרק השני עוסק בתיאורים הנילוטטיים בשני עברי הירדן. בפרק הזה הקושי העיקרי הוא לזהות נכונה את הצמחים, למרות ששני הפסיפסים הבולטים בתיאורים הנילוטטיים בארץ ישראל נחקרו בצורה יסודית, ואף דנו בצמחים הללו. כאן נעשה שימוש נרחב בספרות על הצמחייה במצרים העתיקה וכן בספרות ממוקדת הדנה בפסיפסים נילוטטיים חשובים באימפריה הרומית, המקדימים את פסיפסי ארץ ישראל. כמו כן נבדקה בהרחבה המשמעות המיוחדת של פסיפסים עם מוטיבים נילוטטיים מבחינה דתית וחברתית בתקופה בה הם מופיעים.

הפרק השלישי דן בפירות ממשפחת הדלועיים, שמופיעים לעתים קרובות בצורות שונות בפסיפסים. הבעיות המתודולוגיות בזיהוי הפירות ממשפחה זו הן רבות מאד, והן נסקרו על פי המחקרים הבוטניים המעודכנים. לאחרונה מנסה כסלו לעשות סדר במשפחה זו, אבל הוא עוסק רק בצד הבוטני והלשוני.⁵² גם עבודתם של ג'ניק ופריס מנסה לזהות פירות אלו ונעזרת במוצגים אמנותיים בעיקר להדגמה, אבל לא מארץ ישראל.⁵³ בפרק הזה נקודת המוצא היא הממצא של הדלועים המופיעים בפסיפסים הארצישראליים, ונסיון לזיהוי מירבי שלהם על פי עבודות אלו, כשנבדקת גם המשמעות התרבותית לתדירות הגבוהה של הופעתם.

הפרק הרביעי והאחרון דן בפירות האחרים המופיעים בפסיפסים. פירות אלו אוחדו לפרק אחד מסיבות אחדות. סיבה אחת היא שמרבית הפירות הללו דומים זה לזה לא רק בפסיפסים אלא גם במציאות, כשהם משתייכים לאותה משפחה בוטנית – הוורדיים. קבוצה אחרת שנכללה בפרק הזה היא קבוצת עצי הפרי – שאינה קבוצה המוגדרת מבחינה בוטנית, אלא מבחינה חזותית. גם בקבוצה זו קשה לזהות את מיני העצים בחלק מהמקרים, ומאחר שהם משתייכים בחלקם לקבוצת הפירות הוורדיים, הם נכללו בפרק זה. סיבה אחרת היא שהפירות הנוספים שנכללו בפרק הזה אינם ניתנים לשיוך לקבוצה מסוימת, ואינם מופיעים בתדירות גבוהה דייה, שמצדיקה הקדשת פרק נפרד לכל אחד מהם. לעומת זאת, לשני פירות המופיעים בתדירות גבוהה: הגפן והרימון, לא הוקדשו פרקים נפרדים ואף לא סעיפים מיוחדים, והם הוזכרו רק בדרך אגב. הסיבה לכך היא העובדה שעל פירות אלו נכתב רבות, הן מהפן הבוטני והן מהפן הסמלי בתרבויות השונות, כפי שנזכר בראשית המבוא.

כל פרק פותח ברשימת הפסיפסים בהם מופיעים הצמחים הנידונים בפרק, לאחר שזוהו במידה מספקת. הסקירה על המופעים השונים נערכה לפי הסדר הבא: בתחילה נסקרו המופעים בפסיפסים בארץ ישראל – במבנים יהודיים (בתי כנסת) על פי סדר כרונולוגי, ולאחריהם במבנים נוצריים ואחרים, גם הם על פי סדר כרונולוגי. בהמשך נסקרו המופעים בפסיפסי עבר הירדן בעיקר במבנים נוצריים על פי סדר כרונולוגי.

לאחר סקירת הממצא הנחקר בכל פרק, מובא הידע הבוטני העכשווי, הארכיאולוגי והטכסטואלי הנוגע לצמחים הנידונים. בהמשך מובאים מקורות כתובים שונים המתייחסים להיבט התרבותי של הצמחים השונים. לאחר מכן נערכה בדיקה של מקורות השפעה אפשריים על דגמים באמנות היהודית והנוצרית: האם התיאורים הם יחודיים, או שהם מועתקים או מושפעים מהאמנות הפגאנית. לשם כך נערכה השוואה עם דגמים דומים מאותו האזור וכן מאזורים אחרים באימפריה הרומית.

52. כסלו, "לזיהוי הקישואים".

53. Janick and Paris, *ibid.*

פרק ראשון

ארבעת המינים

פרק זה יעסוק בארבעת המינים של חג הסוכות שמופיעים באמנות היהודית הקדומה מראשיתה. דגמים שונים של ארבעת המינים נפוצים בכל מקום אפשרי: על מטבעות ונרות חרס מהמאה השנייה, בפריטים אדריכליים של בתי כנסת ובתי קברות, וכמעט בכל פסיפסי בתי הכנסת בארץ ישראל, החל מן המאה הרביעית לספירה ועד לתקופה הערבית.¹ הדיון יבחן כל אחד מארבעת המינים בנפרד, כשדגש מיוחד יינתן לאתרוג, למרות שמקובל להתייחס לארבעת המינים בקיצור כאל "לולב" ולא כאל "אתרוג". כך בשפת הדיבור בימינו וכך בשפת המשנה.² הבחירה נעשתה בגלל נוכחותו הבולטת של האתרוג הן בפסיפסים היהודיים והן בפסיפסים הנוצריים.

1 האתרוג

האתרוג, הפרי המוכר בשפות אירופאיות שונות כ־citron – מכונה בלשון המקרא "פרי עץ הדר", אחד מארבעת המינים הנלקחים בחג הסוכות. הוא מוצג באמנות היהודית כמעט מראשיתה, עוד בימי הבית השני, על מטבעות השנה הרביעית של המרד הראשון ברומאים (66-70 לספירה) (איור א-1).³ הוא מופיע גם על מטבעות השנה הראשונה של מרד בריכוכבא (132-135) ועל ידו הכתובת "לחרות ירושלים", כשבצדה השני של המטבע מוצגת חזית בית המקדש שחרב (איור א-2).⁴ האתרוג מופיע גם על מנורות חרס מאותה התקופה (איור א-3).⁵ מהמאה השלישית עד למחצית השנייה של המאה הרביעית אין בידינו ממצאים אמנותיים יהודיים מתוארכים בוודאות מארץ ישראל, המציגים את ארבעת המינים.⁶

1.1 המופע החזותי

האתרוג מתואר בפסיפסים כפרי צהוב גדול, על פי רוב גדול מכל הפירות האחרים באותו פסיפס. הוא מאורך-אליפטי ועל פי רוב הוא רחב בצד אחד והולך ונעשה צר בצדו האחר. לעתים קרובות הוא מתואר עם היצרות בין החלק הרחב לחלק הצר, שיוצרת מעין "חגורה" בהיקפו. צורה זו אפיינית לאתרוג, ובמקרה שהוא מתואר כך – קל מאד לזהותו. במקומות מועטים, אותם אציין בהמשך, אין התיאור ברור כל כך, ופרט לצבע הצהוב והצורה האליפטית, קשה לדעת

1. ארבעת המינים הוא מושג שטבעו חז"ל המתייחס לאתרוג, כף התמר, ההדס והערבה, שמברכים עליהם בחג הסוכות.
2. "בראשונה היה לולב ניטל במקדש שבעה ובמדינה יום אחד משחרב בית המקדש התקין רבן יוחנן בן זכאי שיהא לולב ניטל במדינה שבעה זכר למקדש", סוכה, ג, י.
3. יעקב משורר, אוצר מטבעות היהודים מימי שלטון פרס ועד מרד בריכוכבא, (ירושלים, 1997), לוח 63: 211-214. במטבע 213, האתרוג בצד אחד של המטבע והלולבים בצידו השני.
4. שם, לוח 64: 218, לוח 65: 229-233, לוח 69: 267-270.
5. ורדה זוסמן, נרות חרס מעוטרים, מימי חורבן בית שני עד לאחר מרד בריכוכבא, (ירושלים, 1972), 42-43 תמ. 8-10.
6. התיאורן של בתי הכנסת הגליליים אינו מוסכם על החוקרים, ומרבית הממצא הוא של עיטורים ארכיטקטוניים. מאותה התקופה יש ציור קיר מתוארך בקירוב (לפני שנת 256) מבית הכנסת בעיירה הסורית דורא אירופוס, שם רואים לולב ואתרוג לצד חזית אדריכלית ומנורה. ראו: Carl, Hermann Kraeling, *The Excavations at Dura-Europas; final report*, (New Haven, 1956), Plate LI. החל מהמאה הרביעית מוצאים גם ברומא את ארבעת המינים במערך הדומה לזה שבפסיפסים של בתי הכנסת בארץ ישראל. הכוונה לתחתיות הזהב וציורי קיר שנמצאו בקטקומבות ברומא.

בבטחון אם מדובר באתרוג. בכל המקרים בהם האתרוג מוצג כחלק מארבעת המינים אין בעייה של זיהוי, גם אם צורתו אינה הצורה המוכרת.⁷

ככל הידוע לנו עד כה, בית הכנסת המוקדם ביותר בו מופיע ברצפת הפסיפס הדגם המוכר של חזית אדריכלית, מנורה וארבעת המינים, הוא בית הכנסת של חמת טבריה מהמחצית השנייה של המאה הרביעית (איור א-4).⁸ כאן מוצגת מנורה מכל צד של חזית אדריכלית, וליד כל מנורה – ארבעת המינים. מערך דומה מוצג גם בבית הכנסת של ציפורי מן המאה החמישית (איור א-5).⁹ מערך מקוצר של מנורה, שופר, מחתה, אתרוג ולולב, מוצאים בפסיפס מחולדה מהמאה החמישית (איור א-6).¹⁰ אתרוג מוצאים גם בשבר פסיפס בבית הכנסת בחוסיפה (עוספיה) (איור א-7),¹¹ ובבית הכנסת הצפוני בטבריה מראשית המאה ה-6 (איור א-8).¹² המערך המלא של ארבעת המינים חוזר בבית הכנסת בבית אלפא מן המאה הששית (איור א-9).¹³ בפסיפס בית הכנסת של מעון (נירים), מהמחצית הראשונה של המאה הששית, היה ניתן לראות בעבר לולב ואתרוג מול השופר, מצידה השני של רגל המנורה (איור א-10).¹⁴ דגם דומה ניתן לראות גם בבית הכנסת בסוסיא מהמאה השביעית (איור א-11).¹⁵

יש והאתרוג מופיע גם בגפו. לעתים הוא מסמל את כל ארבעת המינים כמו ברצפה במעון-נירים, בה מוצג אתרוג גדול משני עברי המנורה. לעתים נראה שהאתרוג מופיע ללא קשר לארבעת המינים. כך במקרה של בית הכנסת במעוז-חיים מהמאה החמישית, שם במסגרת בין מעט התיאורים שאינם גיאומטריים, יש אתרוג (איור א-12).¹⁶ כך גם בבית הכנסת הקטן בבית ליאונטיס שבבית שאן, מהמחצית השנייה של המאה הששית, במסגרת שמחוץ לכתובת ההקדשה (איור א-13),¹⁷ וכך מוצאים אתרוג גם במסגרת מדליונים של בית אלפא (איור ד-10). בבית הכנסת בנערן מהמאה השישית מוצאים אתרוג בין תאנים ותפוחים(?). הוא מופיע באחד מחצאי העיגולים שבשולי השטיח המרכזי, שבו מדליונים עם בעלי חיים שונים, שבחלקם הגדול עברו השחתה איקונוקלסטית (איור א-14).¹⁸

בפסיפסים הנוצריים מוצאים אתרוג אחד או שניים על פי רוב במסגרות מאוכלסות בפירות, או בשטיחי מדליונים מאוכלסים בפירות, אך גם במקומות מרכזיים יותר. במסגרת הקוציץ בפסיפס העתיק שבכנסיית המולד, בחלק העתיק מהמאה החמישית, מוצאים בין שאר הפירות גם אתרוג (איור א-15).¹⁹ בכנסיית המנזר במצדה שתוארכה על ידי דיין למאה החמישית, יש פסיפס בפינה צדדית של האולם ובו מדליונים עגולים ובתוכם צורות גיאומטריות ופירות שונים, כשבאחד מהם יש שני אתרוגים (איור א-16).²⁰ בשטיח המדליונים שברצפת המנזר "הגבירה מרים" (קיריה

7. כפי שמוצאים לדוגמה בדורא אירופוס ובבית הכנסת הצפוני של טבריה.
8. רינה טלגם מאחרת את התיאורן למחצית השנייה של המאה הרביעית על פי הסגנון, שלא כמו החופר משה דותן, שתיארך את הפסיפס למחצית הראשונה של אותה מאה. רינה טלגם, "רצפות פסיפס בטבריה", טבריה – מיסודה עד הכיבוש המוסלמי, מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר, עורך יזהר הירשפלד (ירושלים, 1984), 132-123.
9. Zeev Weiss, *The Sepphoris Synagogue, Deciphering an Ancient Message through Its Archaeological and Socio-Historical Contexts*, (Jerusalem, 2005), 65-77.
10. J. Ory, *IEJ*, 3 (1953), 133-134.
11. 'חוספיה', האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל 2 (ירושלים 1992), עורך אפרים שטרן, 481-480.
12. 'טבריה', האנציקלופדיה החדשה 2, 567.
13. אליעזר, ל. סוקניק, 'בית הכנסת העתיק בבית אלפא: פרשת החפירות שנערכו מטעם האוניברסיטה העברית, (ירושלים, 1932), 43-21.
14. S. Levi, *IEJ*, 7 (1957), 265. לולב זה ניתן לראות רק בצילומים ישנים.
15. שמריהו גוטמן, זאב ייבין ואהוד נצר, "חפירת בית הכנסת בחורבת סוסיה", קדמוניות 2 (18) (תשל"ב), 52-47.
16. Vassili Zaferis, "The Ancient Synagogue at Maoz-Hayyim", *IEJ* 32 (1974) 215-244.
17. דן בהט, 'בית הכנסת בבית שאן – סקירה ראשונה', קדמוניות 18 (18), 58-55.
18. L.H. Vincent, "Une sanctuaire dans le région de Jérico: la synagogue de Na'arah", *RB*, 8, (1961), 161-177.
19. ההנחה היא שהפסיפס הזה הותקן בין בניית הכנסייה במאה הרביעית, ובין בנייתה מחדש במאה הששית, בגלל הבדלים בגובה העמודים.
20. 'בית לחם', האנציקלופדיה החדשה 1, 189-187.
20. יגאל דיין, מצדה – בימים ההם בזמן הזה, (חיפה, 1966), 113.

מריה) שבתל אצטבה שהוקם בשנת 567, יש מדליונים וביניהם אתרוגים, כל אחד במדליון נפרד (איור א-17).²¹ אתרוגים מוצאים גם בין הפירות בשטיח המדליונים של הכנסייה בכורסי שלחוף הכנרת משנת 585 (איור א-18).²² במסגרת מדליוני קוציץ של פסיפס אורפאוס בקפלת זיכרון בירושלים, כנראה מהמחצית השנייה של המאה הששית, מוצאים אתרוג גדול בודד בין הפירות (איור א-19).²³ זוג אתרוגים מוצאים באחד ממדליוני מסגרת הקוציץ של הכנסייה בחורבת קריות מהמאה הששית (איור א-20).²⁴ לפחות אתרוג אחד מוצאים בסל פירות בפסיפס שבחורבת מדרס בשפלת יהודה, מהרבע השלישי של המאה הששית (איור א-21).²⁵ אתרוג גדול מוצאים גם בשטיח מדליונים בכנסיית דומינוס פלוויט שעל הר הזיתים, שמתוארך על פי כתובות לשנת 675 (איור א-22).²⁶ עוד מוצאים אתרוגים ברצפות של כנסיות ומנזרים רבים נוספים. (במנזר הנשים בשומרון חורבת חני, חורבת אל חדיר, חורבת חשק, כנסיית המרטיר בבית שאן, קפלת זיכרון לסוסנה אם ורטבן בהר הזיתים ועוד). סכין לצד אתרוג (או אשכול אתרוגים), מוצאים בפסיפס מפואר מאוחר יותר מן המאה השמינית, בפסיפס הדיואן של בית המרחץ בחורבת אל-מפג'ר (איור א-23).²⁷ אתרוג זה בולט במיוחד מאחר שהוא הפרי היחיד המופיע בכל הפסיפסים הרבים הגיאומטריים שמצויים בארמון זה.²⁸

בעבר הירדן נמצאו שרידי פסיפס של בית כנסת בגרסה, שנבנה לכל המאוחר בראשית המאה הששית, משום שמעליו נבנתה כנסייה בשנים 530-531.²⁹ בין התיאורים יש גם לולב ואתרוג מצד אחד של מנורה, ושופר ומחתה מצידה השני (איור א-24).

בכנסיות של עבר הירדן נמצא את האתרוג במסגרות של הפסיפסים, אם בתשליבים גיאומטריים ואם במדליוני קוציץ. בכנסיית סנט ג'ורג' בחורבת אל-מוחיאט משנת 535/36, במדליון במרכז הפסיפס בחלק המזרחי, יש אתרוג במרכז הצעיף שאוחזת ההאנשה של אדמה (איור א-25).³⁰ בפסיפס השטיח של מדליוני קוציץ, בקפלה העליונה של הכומר יוחנן בחורבת אל-מוחיאט משנת 565, יש בין המדליונים אתרוג גדול מימין להאנשה של אדמה (גא) האוחזת בידה צעיף מלא פירות, כשכולו אבטיח ומתחתיהם שני דגים הפונים זה אל זה (איור א-26).³¹ בקפלה של הבפטיסטיריום במדבא, כנראה מאמצע המאה הששית, יש שטיח של מעוינים מפרחים ובתוכם שורות של פירות שונים. בין הפירות גם שורה של אתרוגים עם עלים – כל פרי במעוין נפרד (איור א-27).³² בפסיפס בכנסיית השליחים במדבא משנת 587, שבמרכזו מדליון עגול עם ראש אשה וכתובת "טלסה" (ים ביוונית), יש שטיח עשוי מעוינים

21. 'בית שאן', האנציקלופדיה החדשה 1, 221-222.

22. Vassilius Tzaferis, "The Excavations of Kursi-Gergesa", *IEJ* (1983), 23-27.

23. טלגם מאחרת את הפסיפס למחצית השנייה של המאה הששית. *Talgam, Mosaics of Faith*, Ch. 2.

24. יהודה גוברין, החפירות בכנסייה המערבית בחר' קריות, עבודה לתואר מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, (2006), עמ' 58.

25. אמיר גנור, אלון קליין, רינה אבנר, בועז זיסו, "שרידי כנסייה ביזנטית בחורבת מדרס שבשפלת יהודה", *קדמוניות* 142, (תשע"ב), 95-101.

26. בגאטי תיארך את הכנסייה לסוף המאה החמישית או ראשית הששית, ואילו על סמך ספרות היא מתוארכת על ידי מיליק לשנת 675 B.

Bagatti, "Scavio Di Un Monastero Al 'Dominus Flevit'", *LA VI* (1955-1956), 240-27; J.T. Milik, *RB*, 67 (1960), 552-554.

27. אמנם תקופה זו היא מחוץ לתקופה שעבודה זו מתייחסת אליה, אבל עדיין שייכת מבחינה אמנותית לתקופה הביזנטית. חוה בר, "מסורת

וחידוש באמנות האומאית (750-661)", *קדמוניות* 3 (15), (תשל"ב), 71-83. רינה טלגם מקדישה פרק שלם להשפעות הביזנטיות על

האמנות האומאית. *Rina Talgam, The Stylistic Origins of Umayyad Sculpture and Architectural Decoration: Text*, (Wiesbaden, 2004), 73-96.

28. המילטון סבור שזהו תיאור בנלי של פרי או ירק סתמיים ולכן הוא מחפש משמעות אליגורית. על פי עדויות של ערבים שראו את המופע

הזה – הסכין והאתרוג מסמלים את החליף, אשתו וילד. לדעתו זהו דלוע, אך אני מזהה זאת כרבים אחרים כאתרוג, ואז הדימוי של

הפוריות מתיישב גם עם המשמעות הנוספת של האתרוג, כפי שיפורט להלן. *R.W. Hamilton, Khirbat al-Mafjar*, (Oxford, 1959).

336-337 and Pl. XCIX a

29. Michelle Piccirillo, *The Mosaics of Jordan*, (Jerusalem, 1993), 290.

30. Michelle Piccirillo, *Mount Nebo, New Archaeological Excavations 1967-1997* Jerusalem, (1998), 328.

31. Piccirillo, *The Mosaics*, 171, 174-175.

32. *Ibid.*, 118.

מציפורים סביב למדליון, ובכל שורה יש מוטיב צמחי אחר. בין שורות הפירות יש גם שורה של אתרוגים (איור א-28).³³ בשני ספינים נוספים שנתגלו באותה כנסייה, מופיעים בנפרד אתרוגים גדולים לצד פירות אחרים (איור א-29). אתרוג ולידו סכין מוצאים במסגרת המדליונים בכנסייה של הדיאקון תומס בעיון מוסא מהמאה הששית, צפונה להר נבו (איור א-30),³⁴ וכן במסגרת של הפסיפס בספינה המרכזית בכנסייה השליחים במדבא משנת 587 (איור א-31).³⁵ גם בפרסביטריום של המנזר בחורבת אל-כורסי בעבר הירדן, במסגרת הקוציץ של השטיח המרכזי, בין העופות והצמחים האחרים, יש אתרוג בודד (איור א-32).³⁶ במסגרת המדליונים העגולים שבספין האריות בכנסייה האריות באום אל-רסאס, יש אתרוג ולידו מזמרה (איור א-33).³⁷ בכנסייה סנט סטפנוס מאום אל-רסאס מהמאה השמינית, יש אתרוג על ענף בתוך מדליון רבוע במסגרת הגיאומטרית החיצונית (איור א-34).³⁸

בנוסף לפירות הבודדים ישנם גם תיאורים של עצי פרי וביניהם גם אתרוג, על פי רוב יחד עם חיות. בפסיפס מהארמון הביזנטי בקיסריה מהמאה הששית, בו יש שטיח של מדליונים עגולים ובתוכם עופות שונים, רואים במסגרת חיות בר בין עצי פרי שונים וביניהם גם עץ אתרוג (איור א-35).³⁹ העובדה שבקיסריה מוצאים עץ אתרוג ולא אתרוג בודד, יכולה להצביע אולי על העובדה שבקיסריה גידלו אתרוגים, ולכן עץ אתרוג היה מוכר, ואולי היה ברשות בעל האחוז מהמטע אתרוגים. על מציאות אתרוגים בקיסריה ניתן ללמוד מהכתוב בתוספתא בה מסופר על "מעשה ששילח לי ר' יוסה בי ר' אתרוג גדול מציפורי ואמ' זה בא בידי מקיסרי".⁴⁰ עץ נוסף נושא פירות, כנראה אתרוגים, מצוי בפסיפס של הכנסייה בכיסופים משנת 578 (איור א-36) בין תיאורי הצייד.⁴⁰

ברצוני לציין שעד כה לא מצאתי אתרוגים בפסיפסי בתי הכנסת השומרונים, מאחר שאין מוצאים בהם את ארבעת המינים.⁴¹ חסרונם של ארבעת המינים בולט מאוד, וכבר הציעה רות יעקובי לאפיין בתי כנסת אלה בהעדרם של ארבעת המינים.⁴² גם במסגרות בבתי כנסת אלה לא זיהיתי אתרוג, למרות שיצחק מגן מזהה אתרוג באחד ממדליוני הקוציץ, שמעטרים את מסגרת הפסיפס של בית הכנסת השומרוני בחורבת סמארה (איור א-37). לדעתי זהו אפרסק, משום שצבעו האדמדם, וכן צורתו, אינם תואמים את צורת האתרוג וצבעו, ואינם דומים לשום אתרוג מכל מופעי האתרוגים שהוצגו כאן.⁴³ אין בכך לומר שהאתרוג לא היה מוכר, או לא היה בשימוש אצל השומרונים, שהרי מוצאים בעיטור של נר שומרוני מתקופת התלמוד (המאות הרביעית והחמישית) בין פירות כמו רימון ופרי, גם אתרוג אחד לפחות, ובכל זאת מקומו נפקד מפסיפסי בתי הכנסת שנתגלו עד כה.⁴⁴

Ibid., 98–99 .33

Piccirillo, *Mount Nebo*, 334 .34

Piccirillo. *The Mosaics*, no.98 .35

Ibid., 265 .36

Ibid., 211 .37

Michele Piccirillo and Eugenio Alliata, *Um Al-Rasas, Mayfa'ah I, Gli Scavi del Complesso di Santo Stefano*, (Jerusalem, 1994), 156 .38

יוסף פורת, פטר גנדלמן ויעל גורין רוזן, "ארמונות בעיבורי קיסריה הביזנטית", *קתדרה* 117, 2006, 142–117 .39

תוספתא דמאי, ג, יד. 39א.

'כסופים', *האנציקלופדיה החדשה* 2, 814–816. 40

השומרונים נפרדו מהיהודים כבר אחרי חורבן הבית הראשון (586 לפנה"ס), והיו עדה נפרדת בתקופת נחמיה. 41

רות יעקובי, "כוונים וסמלים בבתי הכנסת השומרונים", *אלף, בית, חדשות השומרונים* 46, (1993). 42

Izchak Magen, *The Samaritans and the Good Samaritan* (English trans. Edward Levin), (Jerusalem, 2008), 164 and Fig. 79; 43

idem: "Three Species of Trees Depicted in the Southern Corner of the Mosaic Floor" and "Samaritan Synagogues", in: *Early Christianity in Context, Monuments and Documents*, F. Manns, and E. Alliata, eds. (1993), Fig. 30 (and color plate II), 193–230

זהר עמר מסתמך על זיהויו של מגן לשלילת השוני שבמסורת השומרונים, אך כאמור לדעתי מגן טעה בזיהוי הפרי. זהר עמר, *ארבעת המינים*, (תל-אביב, תש"ע), הערה 14 עמ' 24.

ורדה זוסמן מתארת את עיטורי הפירות וכותבת "פרי מחודד – הדומה לאתרוג או לימון". כפי שאראה בהמשך, לא היה הלימון מוכר עד 44

לימי הביניים המאוחרים, והפרי הנפוץ באגן הים התיכון היה האתרוג. ורדה זוסמן, "נרות שומרוניים" *ספר השומרונים*, אפרים שטרן וחנן

אשל (עורכים), (ירושלים, 2002), 371–339.

אנו רואים שהאתרוג מופיע באמנות היהודית הארצישראלית במשך למעלה משש מאות שנה, כשהצגתו בפסיפסים מתחילה עם הפסיפס המוקדם ביותר שמוכר לנו. העובדה שהאתרוג מוצג באמנות היהודית כאחד מארבעת המינים כפי שהם מוכרים לנו כיום, נראית לנו מובנת מאליה, כשארבעת המינים מאזכרים את חג הסוכות – אחד משלושת הרגלים בהם היו עולים לירושלים. ארבעת המינים מהווים עד היום חלק חשוב בחגיגות חג הסוכות והם מסמלים גם את האמונה האסכטולוגית בגאולת עם ישראל ובניית בית המקדש מחדש, כפי שניתן לראות ממטבעות בר-כוכבא.⁴⁵ הופעת האתרוג באמנות הפסיפסים בארץ ישראל ועבר הירדן מעוררת מספר שאלות מתחומים שונים: החזותי, הטכסטואלי והבוטני. בתחום החזותי בולטת ביותר הופעת האתרוג ברבים מפסיפסי בתי הכנסת, ועוד יותר מכך – הופעתם בכנסיות. ברצוני להדגיש שלמרות שהסמל היהודי המובהק ביותר בתקופה הנדונה הוא המנורה, הרי שארבעת המינים הוא שני לה מבחינת תפוצתו. בניגוד למנורה, שנוכסה לנצרות החל מקרל הגדול במאה התשיעית, כמו סמלים יהודיים רבים, לא כך הדבר בארבעת המינים, שנשארו סמל יהודי בלעדי.⁴⁶

מדוע אם כן נפוץ כל כך תיאור האתרוג הן בפסיפסים היהודיים והן הנוצריים? כדי לענות על שאלה זו יש צורך לענות על השאלות הבאות:

- כיצד ניתן לזהות את האתרוג בפסיפסים והאם ניתן להבדיל בינו ובין הלימון?
- האם כל פירות ההדר המופיעים בפסיפסים, שבחלקם שונים מאד זה מזה, כולם אתרוגים?
- האם האתרוג גדל בארץ ישראל מאז ומתמיד? אם לא – מתי הגיע לארץ?

1.2 ההיבט הבוטני

שמו הלטיני של האתרוג הוא *Citrus medica L* והוא שייך למשפחת הפיגמייים. הפרי מאורך עגלגל, בצבע ירוק עד צהוב. הוא מתאפיין בקליפה עבה מאד, שלעיתים מתעבה יותר בשני הקצוות, כך שנוצרת מעין חגורה באמצעו. תכונה זו מוצגת בהרבה מן התיאורים בפסיפסים הביזנטיים, לעיתים בצורה מודגשת במיוחד, כמו בפסיפס בבית הכנסת במעון (נירים) (איור א-10). משה בר יוסף סבור שהחגורה הזו נוצרת כתוצאה מוירואידים – גורמי מחלות הצמחים הקטנים ביותר, שנתגלו לראשונה ב-1978 והם קטנים יותר מוירוסים.⁴⁷ צורת הפרי מושפעת מגורמים שונים: סביבתיים ופנימיים. עם זאת יתכנו הבדלים גדולים בצורת הפרי, לא רק על עצים שונים אלא אף באותו עץ עצמו (איור א-38).⁴⁸ תופעה זו באה לידי ביטוי חזותי בפסיפסים, כשאפילו באותו פסיפס מוצאים אתרוגים בצורות שונות. כך לדוגמה בפסיפס בית הכנסת של ציפורי, שם ברור על פי ההקשר של ארבעת המינים שמדובר באתרוג (איור א-5). עמוד העלי בולט מאד מתוך הפרח, עוד לפני הבשלתו. בנוסף לכך, בחלק מן הפירות הוא נשאר על הפרי בקצה המרוחק מן העוקץ, כבליטה אפיינית הנקראת "פיטם". הפיטם נחשב לחלק חשוב ביותר מבחינת ההלכה היהודית,

45. ראו לדוגמה מאמרה של אלישבע רבל-נהר: Elizabeth Revel-Neher, "L' Alliance et la promesse: le symbolisme d'Eretz-Israel dans l'iconographie juive du moyen âge", *Jewish Art* (1986-87), 135-146. לעומתה ולעומת רוב החוקרים של אמנות דתית, יוצא פיין נגד דרך הפרשנות הסימבוליסטית. Steven Fine, *Art and Judaism in the Greco-Roman World: Toward a New Jewish Archaeology*, (Cambridge, 2005), 184-205.

46. דוגמה למנורה כזו נמצאת בקתדרלה באסן שבגרמניה משנת 1000, וגובהה 3.30 מ'. מנורות קדומות יותר לא שרדו, אך יש תיאורים שלהן. הרחבה על הנושא ניתן למצוא אצל ביאנקה קוחנל, "בין המנורה והצלב, המנורה בכנסייה", *לאור המנורה, גלגולו של סמל*, (ירושלים, 1998), 105-108.

47. משה בר יוסף, "אתרוגים קשורי מותן", *גליליאו – המגזין הישראלי למדע ולאקולוגיה*, 7, (נובמבר-דצמבר 1994), (אלקטרוני). תודה לשרה שפירא על ההפנייה.

48. Eliezer, E. Goldschmidt "Factors determining the shape of Citrons", *Israel Journal of Botany*, 25 (1976), 34-40.

וכבר נקבע במשנה שאתרוג שניטלה פיטמתו – פסול.⁴⁹ במרבית הפסיפסים מצוינת בליטה במקום הפיטם, שאולי באה במקומו.⁵⁰ נראה שלמרות הנאמר בתלמוד, ולמרות העובדה שהפיטם הוא סימן מיוחד לאתרוג – הוא אינו מוצג בכל הפסיפסים ויתכן שהיו זני אתרוגים כבר במאות החמישית-ששית, כמו בימינו, שהיו חסרי פיטם.⁵¹ כמו כן מוצאים את העוקץ בקצה הרחב יותר של הפרי, לעתים בצורת T כמו בפסיפס של מעון (נירים), ולעתים עם עלים כמו בכורסי (איור א-18).⁵² בדרך זו ברור היכן החיבור של הפרי אל העץ: בצד הרחב יותר. בכך הוא שונה בתאור החזותי מהאגס, שבו העוקץ נמצא בקצה הצר של הפרי, וכך ניתן להבחין ביניהם. ציפת הפרי עבה יותר מהחלק העסיסי שלו, בשונה מכל פירות ההדר האחרים (כמו הלימון או המנדרינה). תכונה זו ניתן לראות בעיקר בחתך בפרי, ואין בפסיפסים שנמצאו עד כה דוגמאות לכך (איור א-39). בציורים מאוחרים יש תיאורים ברורים כאלה.⁵³

עץ האתרוג הוא ירוק עד, ועל ענפיו קוצים ארוכים וחדים. הוא פורח יותר מפעם בשנה, כשפירות העונה הקודמת עדיין נמצאים עליו. צבע הפרחים לבן מבפנים וורוד מבחוץ. ריחם חזק ונעים ביותר כמו גם ריח הפרי. העץ דורש השקיה מתמדת, שלא כמו מרבית עצי הפרי האחרים שגדלו בארץ בתקופה הביזנטית. הוא רגיש לקור, ועל כן זקוק לאקלים מתון. תיאור מדויק ביותר, שהוא גם המוקדם ביותר המוכר לנו, מוצאים בספרו של הבוטנאי היווני החשוב תיאופרסטוס: **חקר הצמחים**, שנכתב סמוך לשנת 310 לפנה"ס. הפרי כונה על ידי מדעני אלכסנדר מוקדון שליוו אותו במסעותיו בשם "תפוח פרס" או "מדי".⁵⁴ בפרק הרביעי של הספר, בו תיאופרסטוס מתאר את "העצים והעשבים המיוחדים לאסיה", הוא מביא תיאור של האתרוג שאין לטעות בו ממספר סיבות: הוא מתאר את הפרי שאינו ניתן לאכילה אבל ריחו טוב, כמו גם ריח עליו. תכונה בולטת אחרת היא שהעץ נושא פירות בכל השנה, ובעוד הפירות הישנים נישאים עליו – הוא כבר פורח שוב (איור א-40). וכך מתאר תיאופרסטוס את העץ ופירותיו:

The 'apple' is not eaten, but it is very fragrant, as also is the leaf of the tree. And if the 'apple' is placed among clothes, it keeps them from being moth-eaten. It is also useful when one has drunk deadly poison; for being given in wine it upsets the stomach and brings up the poison; also for producing sweetness of breath; The seed is taken from the fruit and sown in spring in carefully tilled beds, and is then watered every fourth or fifth day. And, when it is growing vigorously, it is transplanted, also in spring, to a soft well-watered place, where the soil is not too fine; for such places it loves. And it bears its 'apples' at all seasons; for when some have been gathered, the flower of others is on the tree and it is ripening others. Of the flowers, as we have said, those which have, as it were, a distaff projecting in the middle are fertile, while those that have it not are infertile. It is also sown, like date-palms, in pots with a hole in them. This tree, as has been said, grows in Persia and Media.⁵⁵

תיאופרסטוס מתאר את סגולותיו הרפואיות של האתרוג, וכן את שימושיו הרבים למשק הבית: כמגן על הבגדים נגד עש כמבשם ועוד, אך לטענתו הפרי אינו אכיל. לדברים אלו אתייחס בהמשך.

49. סוכה, ג, ו. פליקס דן בכל הקשור לדיני האתרוג: יהודה פליקס, עצי פרי למיניהם, צמחי התנ"ך וחז"ל, (ירושלים 1994) 156-157.
50. הפיטם נראה באתרוג בחלק מהמטבעות. בציורים המאוחרים מהעת החדשה, בולט הפיטם מאד. כמו ציור מספרו של וולקמר: J. C. Volkamer, *Nürnbergische Hesperides, oder Gründliche Beschreibung der edlen Citronat Citronen undomeranzen-Früchte*, Nürnberg, vol. 2 (1708), cf. E. Nicolosi, S. La Malfa, M. El-Otmani, M. Negbi & E. E. Goldschmidt, "The Search for the Authentic Citron (Citrus medica L.): Historic and Genetic Analysis", *HortScience* 40 (7): (2005), 1963-1968 מהפקולטה לחקלאות ברחובות, על ההפניה למאמר.
51. הפרי היחיד בנוסף לאתרוג שיש לו פיטם הוא הברגמון, הצומח באיזור קלבריה, בדרום איטליה. (*Citrus aurantium* ssp. *bergamia*). תודה לפרופ' גולדשמידט.
52. בתלמוד יש דיון על חסרונם של הפיטם כמו גם על העוקץ. בבלי סוכה לד ע"ב; לה ע"ב.
53. ראו הערה 50. Volkamer.
54. גם השם הלטיני של האתרוג *Citrus medica* מנציח את תואר "מדי" או "רפואי".
55. Theophrastus, *Enquiry into Plants*, (trans. Arthur Hort), (London, Cambridge-Massachusetts, 1961), IV.4:2.

1.3 מוצאו הגיאוגרפי של האתרוג

מוצאו של האתרוג באסיה המזרחית, כנראה במזרח הודו או דרום-מערב סין במורדות ההימלאיה. באיזורים אלה היו נפוצים האתרוג, הפומלה והמנדרינה, ואילו הלימון נוצר בהכלאה בין הפומלה והאתרוג, ומוצאו אינו ידוע לאשורו.⁵⁶ גם התפוז ועשרות רבות של מיני הדר הידועים כיום נוצרו על ידי הכלאות. הנחה זו מבוססת על מחקרים גנטיים, שבהם הושוּוּ זני אתרוגים שונים אלו לאלו וכן ללימונים, ונמצא שכל האתרוגים דומים זה לזה ושונים מהלימון.⁵⁷ מוסכם במחקר הבוטני שהאתרוג היה פרי ההדר הראשון שהגיע למזרח התיכון ולאגן הים התיכון, אך לא ידוע באיזו תקופה בדיוק.⁵⁸ הדיעות על תקופת כניסתו למזרח התיכון שנויות במחלוקת. ישנן דיעות שהוא הגיע לארץ בתקופת השלטון הפרסי עם שיבת ציון החל משנת 538 לפנה"ס, ואחד הסימנים לכך הוא השם "אתרוג" שמקורו בפרסית – "תורונג".⁵⁹ טולקובסקי סבור שהוא הגיע לאסיה הקטנה ולאגן הים התיכון מאוחר יותר, במאה השנים שלאחר כיבוש אלכסנדר מוקדון, ומשם התפשט במהירות בארצות הים התיכון, אולי על ידי היהודים שהשתמשו בו לחג הסוכות.⁶⁰ בנוסף לכך כותב פליניוס, שחי כ-350 שנה אחרי תיאופרסטוס, במאה הראשונה לספירה, שלא ניתן לגדל את האתרוג מחוץ לפרס, למרות חשיבות הפרי ברפואה ומשק הבית.⁶¹ מדברי אתניאוס (שחי מסוף המאה השנייה לספירה עד תחילת המאה השלישית) בספרו "משתה החכמים", ניתן להבין שהאתרוג היה מוכר כפרי מיוחס, משום שהוא משווה אותו לתפוחי הזהב של ההספרידות בדיון על מקורו של האתרוג. חיזוק לכך הוא מביא גם בציטוט מקומדיה של אנטרפאנס (408-334 לפנה"ס).⁶²

ממצא ארכיאובוטני שנתגלה לאחרונה ברמת רחל, מאשש את התיארוך של הגעת האתרוג לאזורנו בתקופה הפרסית. סביב הארמון המפואר שנבנה שם במאה השמינית לפנה"ס (בימי חזקיהו המלך), והמשיך לתפקד כמרכז שילטוני עד לאמצע או המחצית השנייה של המאה השנייה לפנה"ס – ימי שילטון החשמונאים, הוקם גן גדול ומפואר,

56. מספר זני ביניים בין הלימון והאתרוג מוכרים מהודו, וישנם מומחים הסבורים שהוא הופיע כמין תרבותי במפרץ עומן או איטליה. H. Chapot, "The Citrus Plant", *Citrus*, (Basle, 1975), 6. על האתרוג והמינים הקרובים ומקורותיהם האפשריים הקדישו שפיגל-רוי וגולדשמידט פרק בספרם. Pinhas Spiegel-Roy, Eliezer E. Goldschmidt, *Biology of Citrus* (Cambridge, 1996), 32-38. לטענתו של טולקובסקי ההדרים הנפוצים בדרום מזרח אסיה היו האתרוג, הלימון והלימטה. שמואל טולקובסקי, **פרי עץ הדר – תולדותיו בתרבות העמים, בספרות, באמנות ופולקלור, מימי קדם ועד ימינו**, (ירושלים, 1966), עמ' 17-40.
57. E. Nicolosi et al, *ibid.*, 1968.
58. שם. על פי גרמר האתרוג הוצג כנראה במצרים לראשונה בתקופת תלמי בין המאה הרביעית למאה הראשונה לפנה"ס (העדות לכך היא ממצא של פרי שלם וחתך רוחב שנמצא בקבר באיזור תבי בשנת 1914, אך לא ברור מהיכן בדיוק). לפי גרמר אין סימוכין לטענת לורט, שכבר באמצע האלף השני לפנה"ס האתרוג מתואר במקדש בכרנך. לטענת חוסר האמינות של התיאורים במקדש זה ארחיב בפרק הבא Renata Germer, *Flora des Pharaonischen Ägypten*, (Mainz am Rhein, 1985), 106. פליקס מוצא לכך בכל זאת סימוכין בממצאים ארכיאולוגיים מקפריסין, שם נמצאו קליפות חרעים של אתרוג מהמאה ה-12 לפנה"ס. פליקס, שם, 150.
59. פליקס מצטט את טולקובסקי, שם, 32, שסבור שהשם גזור מן הסנסקריט, אך אינו מקבל הנחה זו משום שגם צמחים אחרים שהיו ידועים קודם בשמות עבריים כצמחי בושם, קיבלו שמות זרים, כגון השם הלועזי אפרסמון שהתקבל לדעת פליקס במקום השם העברי: בושם, נטף. פליקס, שם, שם.
60. שמו של האתרוג באיטלקית מוזכר בראשית המאה ה-18 כ"אתרוג של היהודים". טולקובסקי, שם, 55.
61. Pliny, The Elder, *The Natural History*, (trans. W. Heinemann), (London, 1958-1962) XII, 7. שהאתרוג היה פרי יקר מאד עדיין בשנת 301, בעת שהקיסר דיוקלטיאנוס קבע מחירים מירביים לפירות ותבואה, משום שמחיר האתרוג היה פי 16 ממחירו של אבטיח, לדוגמא. טולקובסקי, שם, 83. על סגולותיו הרפואיות באמונה העממית ניתן ללמוד גם ממקורות יהודיים כדוגמת מדרש ויקרא רבה, כפי שמסופר על ידי אביגדור שנאן, "מעשה באתרוגים: סיפור מן המדרש (ויקרא רבה לז: ב) ומקצת גלגוליו", **מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי**, (תשנ"ב), יג-יד, 61-79.
62. אתנאיוס דן באתרוג ובמוצאו בפרק הזה, וכאסמכתא מביא את הציטוט מאנטיפנס. Athenaeus of Naucratis, *The Deipnosophists*, (trans. Charles Burton Gulic), (London, 1951-1957), III, 27. מספר חוקרים סבורים שגם הלימון היה מוכר לרומאים, ומבססים זאת על מספר תיאורים בפסיפסים ובציורי קיר. לאחרונה טוענת כך ג'סמסקי. Wilhelmina, Feemster Jashemski and Frederick G. Meyer, *The Natural History of Pompeii* (Cambridge, 2002), 101-102. כפי שכבר ציינתי, קשה לקבוע זאת על פי התיאורים האמנותיים בלבד, מה גם שאין אבחנה בשמות בין לימון ואתרוג בתקופה הנדונה.

ובו תעלות מים רבות. מתקני המים הללו טויחו ברמה גבוהה והחוקרים הצליחו להוציא משכבת הטיח של התקופה הפרסית גרגרי אבקה של צמחים שונים שגדלו בגן. בין הצמחים שזוהו נמצא גם אתרוג.⁶³

1.4 ההיבט הטכסטואלי

הכתובים המקראיים קודמים לתיאורים החזותיים של ארבעת המינים בכלל, ושל האתרוג בפרט. על פי יוסף בן מתתיהו חג הסוכות היה חג "קדוש וגדול ביותר", שבו השתתפות הציבור היתה גדולה מאד.⁶⁴ בחג הזה יכלו להשתתף אולי גם בני העם בהקפות המזבח עם הכהנים כשארבעת המינים בידיהם, לשיר "הלל" ולהתפלל על הגשם.⁶⁵ בתקופת שיבת ציון קיבל החג גם משמעות אסכולוגית, בהבטחה שכל העמים יכירו באלהי ישראל ויבואו להשתחוות ולהתפלל על גשם בארצם. כך מנבא הנביא זכריה (י"ד, טז-טז): "וְהָיָה כָּל הַנּוֹתָר מִכָּל הַגּוֹיִם הַבָּאִים עַל יְרוּשָׁלַם וְעָלוּ מִדֵּי שָׁנָה בְּשָׁנָה לְהִשְׁתַּחֲוֹת לַמֶּלֶךְ ה' צִבְאוֹת וְלַחֲגֹג אֶת חַג הַסֻּכּוֹת: יִזְוֶהוּ אֲשֶׁר לֹא יַעֲלֶה מֵאֵת מִשְׁפָּחוֹת הָאָרֶץ אֶל יְרוּשָׁלַם לְהִשְׁתַּחֲוֹת לַמֶּלֶךְ ה' צִבְאוֹת וְלֹא עֲלֵיהֶם יִהְיֶה הַגֶּשֶׁם: יִחַ וְאֵם מִשְׁפָּחָת מִצָּרִים לֹא תַעֲלֶה וְלֹא בָאָה וְלֹא עֲלֵיהֶם תִּהְיֶה הַמִּגָּפָה אֲשֶׁר יִגָּף ה' אֶת הַגּוֹיִם אֲשֶׁר לֹא יַעֲלוּ לַחֲגֹג אֶת חַג הַסֻּכּוֹת: יִט זֹאת תִּהְיֶה חֲטָאת מִצָּרִים וְחֲטָאת כָּל הַגּוֹיִם אֲשֶׁר לֹא יַעֲלוּ לַחֲגֹג אֶת חַג הַסֻּכּוֹת:"

האתרוג מופיע מוקדם מאד באמנות היהודית, כפי שצוין קודם, וצריך לברר מדוע נבחר האתרוג להיות "פרי עץ הדר" כאחד מארבעת המינים עליהם מצווים במקרא בקשר לחג הסוכות. הרי אם נבדוק את הטקסט המקראי המתייחס לארבעת המינים, נראה שלא צוין פרי האתרוג או כל פרי מסוים אחר. מסתבר שהאתרוג אינו מוזכר בשום אירוע של חג הסוכות בספרי המקרא. הפעם הראשונה בה מוזכר חג הסוכות במקרא היא כשבית המקדש הראשון שבנה שלמה המלך נחנך בחג זה (מלכים א': ח' ב). חג הסוכות מוזכר שוב בצורה מפורשת ומפורטת יותר בחזונו של זכריה הנביא, הקורא להקמת בית המקדש השני בסביבות שנת 515 לפנה"ס (זכריה י"ד, טז). הפעם האחרונה בה מוזכר חג הסוכות במקרא היא בספר נחמיה. שם מסופר על עזרא הסופר, הקורא מעל במת עץ במעמד הקהלת העם, בעיצומו של החג בסביבות שנת 440 לפנה"ס, ללכת ולבנות סוכות כמצווה: "צאו ההר והביאו עלי זית ועלי עץ שמן ועלי הדס ועלי תמרים ועלי עץ עבות לעשות סוכת ככתוב" (נחמיה ח', טו-יז). נראה שאין כאן זהות מלאה לכתוב בתורה, אלא שהמינים הנזכרים כאן נלקחו להקמת הסוכה ולא לברכה נפרדת, כפי שמשקף במשנה. לכן בתלמוד הבבלי מפרשים שעלי זית, עלי עץ שמן ועלי הדס (שהוא הדס שוטה) משמשים כענפים לסכך, ואילו עלי עץ עבות מכוונים להדס שבלולב, ועלי התמרים ללולב עצמו.⁶⁶ באף אחד מאירועים אלה לא מוזכר האתרוג כאחד ממיני העצים שנלקחים לחגיגות. מדוע אם כן נבחר דווקא האתרוג כיחיד, או כאחד מארבעת המינים, על מטבעות המרד הראשון ברומאים בין השנים 66-70, ומתי נעשתה הבחירה בו?

63. שכבת טיח זו נעשתה באביב, שאז פרחו העצים והפרחים, וחלק מגרגרי האבקה נדבקו לטיח הטרי. לגרגרי האבקה של כל צמח או משפחת צמחים, יש צורה אפיינית, ולכן ניתן לזהות את הצמחים על פיהם. Dafna Langgut, Yuval Gadot, Naomi Porat & Oded Lipschits "Fossil Pollen Reveals the Secrets of Royal Persian Garden at Ramat Rahel (Jerusalem)", *Palynology*, (2013), DOI:10.1080/00949312.2012.736418 (אלקטרוני).

64. יוסף בן מתתיהו, *קדמוניות היהודים*, (תרגום ובאר אברהם שליט), (ירושלים, 1997), ח': 4, 101. בספר היובילים (החיצוני), שמתוארך למאה השנייה לפנה"ס, מסופר על אברהם שעשה "חג שמחה גדולה" בחודש השביעי (הוא חודש תשרי) בבאר שבע ובנה סוכות לו ולעבדיו. עוד מתואר שהוא בנה מזבח והקריב עליו פרים מדי יום במשך שבעה ימים, וכן סבב את המזבח מדי יום ביומו כשהוא לוקח "לבות תמרים ופרי עץ הדר". החג הזה מתואר כחג המכונן של חג הסוכות. ספר היובילים, אברהם כהנא (עורך), (תל-אביב תש"ך), כ-לא.

65. בבלי, *סוכה*, לז ע"ב. דבר זה משתמע בפירוש מהרמב"ם, *הלכות לולב*, ז, כג. רוב הדיעות מנוגדות לדעת הרמב"ם באשר להשתתפות העם בהקפות המזבח. דיון מקיף על כך נמצא אצל יעקב בלידשטיין, "מהמזבח לבימה – גלגולן של הקפות" בתוך: *זכר דבר לעבדך: אסופת מאמרים לזכר דב רפל*, עורך: שמואל גליק, (ירושלים, תשס"ז).

66. בבלי, *סוכה* יב ע"א. לפי הפירוש כאן אין אזכור ל"פרי עץ הדר" וגם לא לערבה, ולכן התיאור בספר נחמיה לוקה בחסר.

ארבעת המינים הנזכרים בקשר לחג הסוכות הם על פי המקרא (ויקרא כ"ג, מ):

"וּלְקַחְתֶּם לָכֶם בַּיּוֹם הָרִאשׁוֹן פְּרִי עֵץ הָדָר פֶּתַת תְּמָרִים וְעֵנָף עֵץ עָבֹת וְעֵרְבֵי נָחַל וּשְׂמַחְתֶּם לִפְנֵי ה' אֱלֹהֵיכֶם שִׁבְעַת יָמִים". כמו בטקסט המקורי העברי כך גם בתרגומים השונים של המקרא – היווני והלטיני – אין רמז לעץ פרי מסוים. בטקסט היווני של תרגום השבעים כתוב כך: "καὶ λήμψεσθε τῇ ἡμέρᾳ τῇ πρώτῃ καρπὸν ξύλου ὠπαῖον." "καρπὸν ξύλου ὠπαῖον" הוא: פרי בעונתו או פרי יפה.⁶⁷ ואילו בטקסט הלטיני מתורגם: "*sumetisque vobis dierimo fructus arborisulcherrimae spatulasquealmarum*".

בתרגום האנגלי של המלך ג'יימס כתוב כך: *And ye shall take you on the first day the boughs of goodly trees, branches of palm trees...*⁶⁸ וגם בתרגומים מוזכר פרי של עץ "הדר", ללא ציון מין העץ, וגם ההדס אינו מוזכר בשמו אלא רק בתאורו: "ענף עץ עבות".

כפי שרואים אין איזכור של האתרוג בכל המקרא. גם בספר מקבים (החיצוני) בתיאור טיהורו של בית המקדש בכ"ה בכסלו, שנחגג במקום חג הסוכות (בשנת 164 לפנה"ס), אין האתרוג מוזכר בין העצים שנלקחו לתפילות הודיה. כתוב שם כך: "ובשמחה הם חגגו שמונה ימים באורח של (חג) הסוכות, בזכרם שלפני זמן קצר הם עשו את חג הסוכות כשהם רועים במערות כדרך החיות. לכן, בהחזיקם מטות וענפים רעננים וגם (כפות) תמרם, הם העלו מזמורים למי שהצליח את דרכם לטיהו מקומו".⁶⁹ כאן המקום לציין שבני הקהילה האתיופית בונים את הסוכות מארבעה מיני עצים, ומפזרים על הרצפה ענפים של צמחי מים כמו ערבות וענפי דקל, ואינם לוקחים בידיהם את ארבעת המינים לברכה, בדומה למנהגם של בני קהילת השומרונים. האתיופים כוללים את ספר נחמיה בין ספרי הקודש, וצמים את "צום אסתר", אולם אינם חוגגים את חג החנוכה. מכאן ניתן לשער שמנהגי העדה התגבשו לפני כיבושי אלכסנדר או מעט מאוחר יותר, ודומים לתיאור בספר נחמיה.⁷⁰

הפעם הראשונה בה מוזכר האתרוג בשמו ו"נטילתו" כאחד מארבעת המינים כמקובל כיום, היא אצל יוסף בן מתתיהו, שמתאר את חג הסוכות בסוף המאה הראשונה לספירה לאחר חורבן הבית כך: "בחמשה עשר יום לחודש הזה... מצווה להקים סוכה לכל משפחה... כשהם נושאים בידיהם אגודת הדסים וערבות עם כפות תמרם יחד עם אתרוג".⁷¹ יוסף מתאר גם את רגימתו של ינאי המלך בידי העם (103-76 לפנה"ס) באתרוגים בחג הסוכות כששינה מהמנהג של ניסוך המים.⁷² התיאור הזה מופיע גם במשנה, ללא איזכור שמו של המלך.⁷³ במקור אחר מסוף המאה הראשונה לספירה, מוזכרים בפירוש כל ארבעת המינים כפי שהם ידועים לנו על פי ההלכה כיום. מקור זה הוא התרגום הארמי של אונקלוס לפסוק הנזכר מספר ויקרא: "ותסבון לכון ביומא קדמא פירי אילנא אתרוגין לולבין והדסין וערבין דנחל ותחדון קדם ה אלהכון שבעא יומן".⁷⁴

67. תודה לד"ר לאה דיסגני על תרגומה.

68. התרגום העכשווי לאנגלית "מתקן" את התרגום של המלך ג'יימס שמתייחס לענף ולא לפרי עץ ההדר. "And ye shall take you on the first day the fruit of goodly trees, branches of palm-trees, and boughs of thick trees, and willows of the brook, and ye shall rejoice before the LORD your God seven days." (translation by the Jewish Publication Society)

69. מקבים ב', דניאל שוורץ (מתרגם ומפרש), (ירושלים, 2004), י: 1-2.

70. דוד שפרבר, "מצוות ולקחתם לכם" בחג הסוכות והתפתחותה". סידרא 15, (1999), 167-179.

71. בן מתתיהו, קדמוניות היהודים, ג, ט. כך בתרגום המוקדם משנת 1973. בתרגום המעודכן מסביר שליט שבמקור היווני כתוב "אפרסק" ולא "אתרוג". כך בהערה 175a.

72. שם, יג, ה.

73. סוכה, ד, ח.

74. שמו של מחבר התרגום וזמנו אינם ידועים בוודאות, וישנם הסבורים שחובר בארץ ישראל למרות שנערך סופית כנראה בבבל במאה השלישית או הרביעית. הוא ידוע כמדייק בדרך כלל, והתיקונים שלו הם מגמתיים, ובאים לחזק את ההלכה. אביגדור שנאן, מקרא אחד ותרגומים הרבה, (תל-אביב, 1993), 38-40. שנאן מביא רשימה ארוכה של מחקרים על התרגום הזה.

על פי עדויות בלתי תלויות אלו, ניתן להסיק שמתקופת מלכי החשמונאים מסוף המאה הראשונה לפנה"ס, היה האתרוג מזוהה עם "פרי עץ הדר" שנלקח לסוכות. בספר המקבים אין האתרוג מוזכר, ולכן יתכן שהוא נתקבל כ"פרי עץ הדר" בתקופה שבין סוף המרד החשמונאי ב-135 לפנה"ס, ובין שנות מלכותו של ינאי. מאחר שזהו פרק זמן קצר יחסית, בין שלושים לששים שנה, יתכן שרק במקרה לא מוזכר האתרוג בספר המקבים, למרות הסבירות הנמוכה לכך.

על הבחירה בפרי האתרוג כ"פרי עץ הדר" מכל הפירות אין לנו ידיעות ברורות, אך מוצאים בתלמוד דיון בשאלת משמעות השם "פרי עץ הדר". דיון זה אולי מרמז על כך שהמונח והזיהוי של הפרי לא היו מובנים מאליהם, והיה צורך לתת לזיהוי אישור מהכתובים עצמם. כך מוצאים בתלמוד הירושלמי את הדיון הבא: "כתיב (ויקרא כ"ג) פרי עץ הדר. עץ שפריו הדר ועצו הדר אי זה זה? זה אתרוג. אין תימר רימונא (אם תאמר רימון)? פרי הדר ואין עצו הדר. אין תימר חרובה עצו הדר ואין פרי הדר. אי זה זה אתרוג. הדר – אמר רבי לוי – שהוא דר באילנו משנה לחבירתה. אמר רבי תנחומא – תירגם עקילס: הדר – הידור. אילן שהוא גדל על פני המים.⁷⁵ למד רבי שמעון בר יוחאי (ויקרא כ"ג): ולקחתם לכם פרי עץ הדר – עץ שפריו הדר ועצו הדר. טעם פריו כטעם עצו. טעם עצו כטעם פריו. פריו דומה לעצו ועצו דומה לפריו, ואי זה זה אתרוג.⁷⁶ גם מהמדרשים משתמע שחז"ל הבינו שהאתרוג נבחר על פי מסורת קדומה להם, אולי מימי עזרא ונחמיה (כמו תקנות רבות שמיוחסות לעזרא הסופר), ולא כמשתמע מהמקרא, ואולי מחכמים קדומים, כפי שמוצאים במדרשים השונים. מדרש המתייחס לכך באופן ישיר מוצאים במדרש ויקרא רבה:⁷⁷ "ולקחתם לכם ביום הראשון (ויקרא כ"ג, מ), אחר כל אותו החכמה שכתוב בשלמה (דברי הימים ב, א) 'החכמה והמדע נתון לך' (מלכים א, ה) 'ותרב חכמת שלמה ויחכם מכל האדם' ישב לו תמיה על ד' מינין הללו שנאמר (משלי ל) 'שלשה המה נפלאו ממני' שלשה המה פסח מצה ומרור 'וארבעה לא ידעתים' אלו ד' מינין שבלולב שבקש לעמוד עליהם: פרי עץ הדר – מי יאמר שהוא אתרוג(?) כל האילנות עושין פירות הדר; כפות תמרים – התורה אמרה טול שתי כפות תמרים להלל בהן והוא אינו נוטל אלא לולב לבה של תמרה; וענף עץ עבות – מי יאמר שהוא הדס הרי הוא אומר במקום אחר (נחמיה ח) 'צאו ההר והביאו עלי זית' וגו' וערבי נחל – כל האילנות גדלין במים. וארבעה לא ידעתים – חזר ומזכירן פעם אחרת שנאמר (משלי ל) 'שלשה המה מטיבי צעד' וגו' אלו ד' מינין שכל אחד ואחד מישראל הולך ורץ ולוקח לו מהן להלל להקב"ה והם נראים קטנים בעיני אדם וגדולים המה לפני הקב"ה. ומי פירש להם לישראל על הד' מינין האלו שהן אתרוג לולב הדס ערבה(?) חכמים, שנאמר (שם משלי ל) 'זהמה חכמים מחוכמים'.⁷⁸

נראה שעד לימי הביניים לא חדרו מיני הדר אחרים למזרח התיכון.⁷⁹ מהדיון בתלמוד הבבלי מתקבל הרושם שלא

75. בדומה לצליל המילה "מים" ביוונית.

76. ירושלמי, סוכה ג, ה. השערה מעניינת אחרת מעלה טולקובסקי. הוא טוען שבמקור שימש לכך האצטרובל של הארז, שהיה ידוע כעץ קדוש. מהתבליטים האשוריים מוכרת הדמות המיתולוגית המזהה מים בעזרת אצטרובל מתוך כלי מתכתי על העץ הקדוש. מבחינה דקדוקית נטען שהמושג "פרי עץ הדר" אינו מתייחס ליפיו של העץ כי אם לשמו: עץ של דר, כש"דר" הוא הארז הענקי של ההימלאיה, שנחשב לעץ קדוש ביותר. לאחר המאבקים הדתיים בתקופת החשמונאים, התעורר גם צורך חזק להתנער מכל שמץ של עבודת אלילים. מכיוון שפולחני חג הסוכות היו דומים מאד לפולחן דיוניסוס, שאחד מסממניו הוא המוט שאצטרובל בקצהו, הרגישו החשמונאים צורך דחוף להתנער מהם ולשנותם, ובראש ובראשונה החליפו החשמונאים את האצטרובל באתרוג. הסיבה לבחירתו של האתרוג היתה העובדה שהוא מסמל באמונה העממית את הפריין. דיעה זו של טולקובסקי אינה מוכחת ואינה מקובלת על חוקרים אחרים. פליקס, שם, עמ' 150: טולקובסקי, שם, עמ' 54-56. על הדמיון בין פולחני דיוניסוס ו"שמחת בית השואבה" שנחוגה בחג הסוכות כתבה דניאלה דויק, "חג הסוכות, ארבעת המינים ופולחן דיוניסוס: דרישה בין-תרבותית", ציון, עג, ב, (תשס"ח), 119-138.

77. ויקרא רבה, אמור פרשה ל.

78. וכן גם במדרש תנחומא, אמור, כט.

79. גולדשמידט מביא את וובר, רויטר ולואטון H. J. Weber, W. Reuther & H. W. Lawton בספרם על ההיסטוריה של ייצור ההדרים, בהערה מס. 4 במאמרו, "בעיית האתרוג המורכב וטיבם של האתרוגים המצויים בימינו", תחומין ב (תשמ"א-1981), עמ' 135-145. לאחרונה מצוין ראמון-לאכה שמיני ההדרים האחרים, לימון, תפוז החושש והפומלו הגיעו לאגן הים התיכון רק עם האסלם, במאה השביעית. Ramón-Laca L. "The introduction of cultivated citrus to Europe via Northern Africa and the Iberian Peninsula", *Economic Botany* 57, (2003), 502-514. ווטסון סבור שמינים רבים של צמחי תועלת הובאו בדרך יבשתית למזרח התיכון אחרי הכיבוש המוסלמי, ובאשר לחידת ההדרים הוא מביא בין השאר את דיעותיהם של פליניוס וטולקובסקי. Andrew Watson, *Agricultural innovation in the Early Islam: the diffusion of crops and farming techniques, 700-1100*, (New York, 1983), 44.

היו פירות הדר אחרים מצויים פרט לאתרוג, כי הפירות המועלים כתחליפים לאתרוג, ושאינם מותרים לברכה הם פריש (חבוש) או רימון, ולא הדרים אחרים (לימון).⁸⁰ גם העובדה שאין בתלמוד כל דיון בנושא של אתרוגים מורכבים על לימון (שנעשה נושא מרכזי בהלכות האתרוגים במאות השנים האחרונות), מצביעה על כך שהלימון לא היה מוכר עדיין.⁸¹ עובדה זו חשובה ליכולת זיהוי האתרוג בפסיפסים, משום שזה היה פרי ההדר היחיד המוכר בתקופה הביזנטית.

1.5 המשמעות הסימלית של האתרוג

האתרוג נחשב לפרי מיוחד בארצות מוצאו, ונראה שהיתה לו משמעות סימלית בנוסף לתכונותיו הפיסיות. בהודו הוא ניתן בידו של האל גנש (Gensh) – אל החכמה בעל ראש הפיל⁸² ובסין מגדלים אתרוגים מיוחדים להם צורת אצבעות לצרכי נוי גם היום. אתרוגים אלו נקראים "ידו של בודהה".⁸³ לאתרוג מספר תכונות ייחודיות שוודאי היו בין הסיבות לבחירתו כ"פרי עץ הדר". העץ הוא ירוק-עד, נותן פירות חדשים בעוד הפירות הישנים נמצאים עליו, ואין הפירות הישנים נושרים ממנו (איור א-40). תכונות אלו בוודאי הן שהקנו לו את סמליותו כאביב נצחי, כפי שמתאים להיות בתנאי הפוריות המתמידים שהיו בגן-עדן. הרעיון על האביב הנצחי ששרר בגן-עדן פותח במחשבה הנוצרית בשלב די מוקדם.⁸⁴ הרעיון נבע כנראה מהעולם הקלאסי, בתיאור של אלקינואוס באיליאדה של הומרוס, ומאוחר יותר מכתבי וירגיליוס (19-70 לפנה"ס) ואובידיוס (43 לפנה"ס-17 לספירה), שעברו הרחבה אצל אבות הכנסייה.⁸⁵ כבר יוחנן מתייחס לכך בחיבורו "ההתגלות": "באמצע רחוב העיר ועל שפת הנהר מזה ומזה – עץ חיים עושה פירות שתיים-עשרה פעמים, בתיתו בכל חודש וחודש את פריו, ועלה העץ למרפא הגויים.⁸⁶ גם בדרשה המיוחסת בטעות לבסיליוס הקדוש (330-379), נאמר: "החום שעלול להגיע טרם עונתו אינו משמיד את פרחי האביב, וגם אינו מזיק לפירות המבשילים בקיץ".⁸⁷ במקרא אין התייחסות מפורשת לאביביות של גן העדן, או של עונה כלשהי. התיאורים במקרא הם מועטים, ובולטים במיוחד בחזונות אחרית הימים של יחזקאל, שמזכיר את הפוריות והנצחיות של עצי הפרי: "...כל עץ מאכל לא יכול עלהו ולא יתום פריו לחדשיו יבכר..." (יחזקאל מ"ז יב).⁸⁸ אולם במדרש מופיע קשר בין גן-עדן ובין פירות: "מניין לגן-עדן שנבראת ב (יום) שלישי, שנאמר: 'עץ פרי עשה פרי למינו אשר זרעו בו' וגו'. ראייה לדבר, שכתוב בו 'טוב' שני פעמים".⁸⁹ גם העובדה שעץ האתרוג זקוק להשקייה כל השנה, תכונה שלא היתה מוכרת

80. בבלי, סוכה, לא ע"א.

81. אליעזר גולדשמידט "בעיית האתרוג", 136. עמר, ארבעת המינים, 42-46. על ממצא אמנותי מפומפיי מוסרת קיאראלו, אך מציינת שלא נמצאו גרעינים לשם זיהוי 15; 4-5, Annamaria Ciarallo, *Gardens of Pompeii*, (Los Angeles, 2000), לטענת שאפוט אין לסמוך על הזיהויים הארכיאולוגיים השונים כעל לימון ולא אתרוג, משום שקשה מאד להבדיל בין זרעי האתרוג והלימון. Chapot, *ibid.*, 7.

82. אסף גור, *תולדות האתרוג בארץ ישראל בכל התקופות*, (תל-אביב, 1966), עמ' 8.

83. תודה לדוד קרפ ממטעי האתרוגים באוניברסיטת קליפורניה על האינפורמציה והתמונות.

84. תכונות אלו של עצי הדר, כשהראשון מהם שהוכר באגן הים התיכון היה האתרוג, הביאו אותם מאות שנים מאוחר יותר להיות חלק בכל גן מלכותי, שרצה לחקות את גן העדן. המונח גן-עדן באנגלית ובשפות אירופאיות אחרות הוא *paradise*, כמו השם "פרדס" בעברית, מקורם במילה הפרסית המתארת גן עצים מוקף חומה. במאה ה-17 כשפותחו החממות, נפתחה הדרך לגידול עצי הדר באירופה כדימוי לגן-עדן. בחלק מהציורים של התקופה מוצאים תיאורים מדויקים של אתרוג ולימון בחתכי רוחב. John Prest, *The Garden of Eden*, (New Haven and London, 1981), 77.

85. הומרוס, *אודיסיאה*, שאול טשרניחובסקי (תרגום), (ירושלים ותל-אביב, 1954), ז, 115-118, הציטוט בפרק ד. Prest, *ibid.*, 19-21.

86. *ההתגלות*, כב, ב, (ההדגשה שלי).

87. *De Paradiso*, Migne, G, xxx, col. 64. cf. Henry Maguire, *Earth and Ocean, The Terrestrial World in Early Byzantine Art*, (University Park & London, 1987), 25.

88. *בראשית* ב' ג', *יחזקאל* כ"ח: ז, ל"א: ח-ט, טו-יח, ל"ו: לה, מ"ז יב; *ישעיהו*: ג. *יואל* ב: ג, על גן העדן באמונות השונות ראו סקירה ממצה ב'עדן', *האנציקלופדיה העברית* כ"ו, (ירושלים, 1974), 740-735.

89. מדרש *משנת רבי אליעזר*, פרשה כ'. על מדרש זה שנמצא באתר של פרויקט השו"ת נכתב: "החוקר הלל גרשום ענלאו הוציא לאור בניו יורק תרצ"ד (1934) את המדרש 'משנת רבי אליעזר' מכת". הוא כולל עשרים פרשיות, בתחילתו הברייתא של ל"ב מידות של ר' אליעזר ב"ר יוסי הגלילי עם הסברים, ואח"כ מדרשי אגדה."

בין עצי הפרי בארץ ישראל, קישרה את העץ עם גן־עדן, שבו נבע נהר שהתפצל לארבעה נהרות גדולים, ויכול היה להשקות את העץ.⁹⁰ פרחיו גדולים וריחניים, והעלי – המחובר אל השחלה – איבר המין הנקבי של הצמח – בולט יחסית לצמחים אחרים (איור א-41). העובדה שהעלי בולט גרמה לכך שהגננים הפרסיים הבחינו בעובדה שהתפתחו פירות רק בפרחים בהם היה עלי, ואילו הפרחים האחרים היו עקרים.⁹¹ יתכן שתכונה זו גרמה לכך שלאחריו יוחסו גם תכונות של פוריות, למרות שאין לכך התייחסות מפורשת במקרא.⁹² זאת ועוד, יתכן שהשילוב בין תכונות אלה גרם לכך שהאתרוג, שהיה ועודנו סמל לפוריות, נזכר גם כפרי עץ הדעת של גן־עדן. במדרש בראשית רבה מוצאים השלמה לדיון על זיהוי עץ הדעת, ורבי אבא מעכו אומר "אתרוג היה. הדה הוא דכתיב: 'ותרא האשה כי טוב העץ למאכל' (בראשית ג, ו). אמרת, צא וראה אי זהו אילן שעצו נאכל כפריו, ואין אתה מוצא אלא אתרוג."⁹³ לזיהוי של האתרוג כעץ הדעת, בהיותו סמל לפוריות וכמגביר אותה, אפשר להוסיף גם את הקישור הלשוני: הפוריות, הקשורה ל"ידיעה" במובנה המיני בלשון המקרא, נבעה מאכילתם של אדם וחווה מעץ ה"דעת", כי רק אחרי שאכלו ממנו נעשו מודעים למיניותם, ותפרו לעצמם חגורות.⁹⁴

חוקרים אחדים מפרשים מספר דימויים בפסיפסים הנוצריים בירדן כאלגוריות לגן־עדן, כמקום של שלווה ואחוה בין החיות. כך לדוגמה הפסיפס המכונה פסיפס גן־עדן במדבא (איור א-42) שם מתוארים זוגות של חיות בין ארבעה עצי פרי: זוג ארנבות, זוג עופות, זוג כבשים, ואריה ושור.⁹⁵ העובדה שהאריה אינו תוקף את השור והחיות האחרות רועות בשלווה – *philia*, מהווה איזכור לפסוק מישעיהו (י"א, ז): "ואריה כבקר יאכל תבן". הפסוק הזה מופיע בפירוש בשרידי פסיפס מהקפלה שליד מעין, אלא ששם הושחתו דמויות האריה והשור שליד העץ.⁹⁶ גם בכנסיה אחרת מחורבת אל־מוחיאט – כנסיית המרטירים לוט ופרוקופיוס מאמצע המאה הששית, בה מתוארים זוגות חיות בין עצי הפרי, רואים בצד דרום ארנבת וצבי לצדי מערה, תיאור שנראה כמרמז לפסוק מישעיהו (י"א, ח) "ושעשע יונק על חר פתן", פסוק שמתייחס גם הוא לאחרית הימים. באותו פסיפס בצד המזרחי מוצאים בין שני פרים מזבח ועליו אש ומתחתיהם הפסוק מתהלים (נ"א, כא) "אז יעלו פרים על מזבחך".⁹⁷ נראה שבכנסיות השילוב בין גן־עדן ואחרית הימים מודגש במיוחד על ידי ריבוי עצי הפרי יחד עם החיות הנזכרות והפסוקים המצוטטים או הנרמזים, שילוב שאינו מופיע בפסיפסי בתי הכנסת.⁹⁸ נמצא אמנם קטע של פסיפס בבית המדרש של מירות, מן המאה

90. בראשית, ב, י. במחשבה הנוצרית בתקופה הביזנטית הנהרות שיצאו מגן העדן עברו בדרך כלשהי לעולם הגשמי, וקישור באופן ממשי בין גן העדן והעולם הזה, ולא רק באופן אליגורי. כך בצויריו של קונסטנטין מאנטיוכיה מהמאה הששית, כפי שמוצאים אותם בהעתקים מאוחרים יותר בוותיקן, בספריית הלורנציאנה ובכנסיית סנטה קתרינה בסיני. כך גם אצל אפרם הסורי ואצל המשורר Avitus, ש כמו האחרים מתייחס לגיחון כאל הנילוס, שעולה על גדותיו כל שנה. הקישור של הגיחון עם הנילוס, ברור ממשמעות השם בעברית: גיחון – שהוא מגיח, כפי שאמנם קורה לנילוס בזמן הצפה.

91. תכונה זו הובחנה גם על ידי תיאופרסטוס, כפי שצייתי למעלה.

92. סגולה זו, שאינה נסמכת על כתובים יהודיים באופן ישיר, מקובלת גם כיום בחברה החרדית, ואולי לא רק שם, וכהוכחה לכך מצאתי בקשה באינטרנט לקניית ריבת אתרוגים מעשי ידיה של רבנית, כסגולה לפוריות, וכן שאלה על הברכה על הריבה הזו. "פורום מאוחד לאתרי יהדות": <http://vitaminim.org/1/#3>. במקום אחר מצאתי את הדברים הבאים כמקור לאמונה עממית זו: "המקור לכך הוא במדרש לפיו עץ הדעת היה אתרוג, ולכן יש בכוחו לבטל את גזירת "בעצב תלדי בנים". בעבר, כך מספרים, נשים נהגו לנשון את פיטם האתרוג בעת כריעתן ללדת, או לחלופין מניחות אותו בקרבת המיטה שלהן, ובבתים רבים אוספים את אתרוגיהם של בני המשפחה ורוקחים מהם ריבת אתרוגים." צבי שיימן, אתר "ככר השבת החרדי", כ"ז בתשרי תשע"ב.

93. בראשית רבה, טו, ז. על הזיהוי של האתרוג כעץ הדעת ראו מאמרו של מרדכי כסלו "עץ הדעת אתרוג היה", סיני קכ"ה, ט-יח.

94. גם פרשן המקרא אבן עזרא מפרש כך: "והנכון בעיני ששני עצים הם בתוך גן־עדן. ואינם במקום אחר על כל פני האדמה. והאחד עץ הדעת והוא יוליד תאות המשגל, וע"כ כסו האדם ואשתו ערותם. ופי' ויתפרו ידוע, וכן שק תפרתי עלי גלדי (איוב טו, טו) והמבקשים מחט מהבילים, כי בעץ דק יעשו צרכם. וכאשר אכל אדם מעץ הדעת, ידע את אשתו. וזאת הידיעה כנוי למשגל. ובעבור עץ הדעת נקרא כן. גם הנער כאשר ידע הטוב והרע אז יחל לתאות המשגל." בראשית ג' ז.

95. Piccirillo, *The Mosaics*, 128

96. Piccirillo, *ibid.*, 201; Rina Talgam, "The Sepphoris mosaic and Christian art," *From Dura to Sepphoris: Studies in Jewish Art and Society in Late Antiquity*, Lee I. Levine & Zeev Weiss, eds. (Portsmouth Rhode Island, 2000), 93–110

97. Piccirillo, *ibid.*, 165

98. Talgam, *ibid.*, 109

השביעית, ובו הפסוק "זאב וטלה ירעו כאחד" (ישעיהו, ס"ה, כה). מתחת לכתובת רואים חלקי ראש של כבש מימין וחלקי ראש של זאב משמאל, וביניהם אמפורה (איור א-43). מאחר שמרבית הפסיפס לא שרד, הרי שקשה לדעת אם לא היו שם גם עצי פרי.⁹⁹

מכל האמור לעיל צפוי היה למצוא בין עצי הפרי, או בין הפירות הבודדים שבמדליונים, גם את האתרוג המתאים להיות אחד מעצי גן-עדן, ואמנם האתרוג מופיע כמעט בכל פסיפס כפרי בודד, כפי שציינתי ברשימה למעלה. גם בכנסיית השליחים, בקפלה המוקדשת ליוחנן הנזיר הקנאי (משנת 587) יש שני אתרוגים גדולים מאד, לצד כתובת ההקדשה שנמצאת מעל שלושה עצים עמוסי פרי וביניהם חיות (איור א-29).¹⁰⁰

עצי פרי נחוצים בכל תיאור של גן-עדן. על פי המסופר בספר בראשית (ב' ט'): "ויצמח ה' אלהים כל עץ נחמד למראה וטוב למאכל..." לפיכך מובן התיאור של עצים שופעי פירות רבים מפסיפסי הכנסיות, כשהרמזים לגן העדן מתבררים הן מצירוף של בעלי חיים שונים, והן מפסוקים מקראיים המרמזים לזמנים או מקומות שמעבר לעולם הזה, כפי שהראיתי למעלה. האיזכורים של עצי הפרי בדברי אבות הכנסייה הם כלליים מאד ואינם מפרטים מינים מסויימים. עד כמה שידוע לי, רק אפיפניוס מסלאמיס (315-403) מתייחס בדבריו על עצי הפרי לעץ מסויים – עץ התאנה, ומנמק זאת בכך שזהו העץ היחיד שנזכר בשמו בקשר לגן-עדן.¹⁰¹ למרות שעץ זה מוזכר בפירוש, אין הוא מופיע למיטב ידיעתי, כעץ בין עצי הפרי בפסיפסים, ומוצאים תיאורים לא רבים של תאנים כפירות בודדים במדליונים. זאת בשונה מהאתרוג, שמופיע בתדירות גבוהה, למרות שאינו נזכר במפורש במקרא או בכתבי אבות הכנסייה. למרות שאין אזכור מפורש של האתרוג כמזוהה עם עץ הדעת או עם גן-עדן בכתבי אבות הכנסייה, הרי שבימי הביניים, במאות השתיים-עשרה והשלוש-עשרה, מוצאים קישור כזה בתיאורים של נוסעי הצלב. לדוגמא: הנוסע טיאטמר (Tietmar, 1217) שכותב "במקום הזה (יריחו והסביבה) גדלים עצי פרי ולפירותיהם קוראים 'תפוח אדם', בהם בולטת נשיכת שיני אדם באופן ברור מאד. זהו מין אתרוג (*Citrus medica*). בראש הפרי כעין נשיכה, הבולטת מאד למראה."¹⁰² ניתן לראות את "תפוח אדם" גם בציורים מאוחרים יותר, כמו בציור של ואן אייק שעל המזבח בגנט משנת 1432 (איור א-44). האם ניתן לראות בשמו של הפרי בימי הביניים ובתיאורו כפרי עץ הדעת גלגול של המדרש בבראשית רבה הנזכר לעיל?¹⁰³

לאחר שראינו שלאחר תכונות מיוחדות, הן מבחינה בוטנית והן מבחינה סמלית, שקושרות אותו לגן-עדן בעיקר במקורות נוצריים, נראה שהתפיסה הרעיונית הזו היא שגרמה לכך שהאתרוג מופיע כל כך הרבה בפסיפסים של ארץ ישראל ועבר הירדן. יתכנו כמובן גם סיבות נוספות, כמו העובדה שהאתרוג גדל בארץ, והאמנים יכלו להכיר אותו ממקור ראשון. על גידולו בארץ יש בידינו ידיעות בכתב, כבר מתקופת מרד ברכוכבא (132-135). במכתב שנמצא במערה כותב ברכוכבא שהוא שולח חמורים לקריית ערביה,¹⁰⁴ כדי שישלחו לו לולבים ואתרוגים מעין גדי, והדסים וערבות מקריית ערביה. הוא אף מבקש ש"יתקינו" (יפרישו מהם "מעשר") אותם כנדרש הלכתית.¹⁰⁵

99. צבי אילן ועמנואל דמתי, "בית הכנסת ובית המדרש של מרות הקדומה", קדמוניות, (תשמ"ח), 87-96.

100. Piccirillo, *ibid.*, 106, no. 92.

101. השו: Maguire, *ibid.*, 37.

102. השו: גור, תולדות האתרוג, עמ' 29.

103. מענין שיריחו מכונה "גן-עדן" בפי צליין מוקדם יותר. הנוסע האלמוני מפלקנטיה משנת 570, קורא ליריחו "גן-עדן". "וכשאתה רואה את יריחו – זה גן-עדן." John Wilkinson, (ed. and tr.), *Jerusalem Pilgrims before the Crusades*, (Warminster, 2002), 137. גם במדרש מוצאים דימוי של יריחו לגן-עדן. מדרש תנאים לדברים פרק לד, וכן במדרש ספרי דברים, פסקה שנו "בקעת יריחו עיר התמרים" מלמד שהראה לו המקום גן-עדן והצדיקים יושבין בה שנמשלו בתמרה שנאמר (תהלים צב ע"ג) צדיק כתמר יפרח.

104. כנראה באיזור בית לחם, במקום בו יש מעיינות רבים.

105. Yigael Yadin, Jonas C. Greenfield, Ada Yardeni, Baruch A. Levine and more eds., *The Documents from the Bar Kokhba period in the Cave of Letters, Hebrew, Aramaic and Nabatean-Aramaic papyri*, (Jerusalem, 2002) I, 324-328.

1.6 משמעות הסכין

ניתן למצוא רמז לסיבה נוספת לתיאורים הרבים של האתרוג בפסיפסים. הרמז הוא בתיאורי סכין ישרה או מעוקלת (מזמרה?) שמופיעה לצד האתרוג. בפסיפס של כנסיית הבישוף יוחנן בחורבת ברקה בגן יבנה, המתוארכת לשנת 511, מתואר אתרוג (או מלון) ולידו סכין (איור א-45).¹⁰⁶ מהמאה הששית מוצאים סכין מעוקלת גם על יד האתרוג במדליון בכנסייה של חורבת קריות (איור א-20). כך גם בפסיפס האריות באום-אל-רסאס במסגרת המדליונים העגולים, וסכין ישרה על יד פרי אחר – אולי אפרסק שבאותה מסגרת (איור א-33). סכין ישרה רואים במסגרת מדליוני הקוציץ בכנסייה של הדיאקון תומס בעיון מוסא, צפונה להר נבו (איור א-30). בכנסיית תיאוטוקוס בהר נבו שנבנתה בין השנים 603-608, מוצאים בשטיח המערבי שני פירות עם סכין: אתרוג עם סכין מעוקלת, ואבטיח עם סכין (איור א-46).¹⁰⁷ בכנסייה של סנט ג'ורג' מחורבת אל סמארה, כנראה משנת 639 בין המדליונים שבספינה המרכזית יש פרי מסוגנן, אולי מלון, ולידו סכין (איור א-47), וכן ליד קערה עם אפרסק בפסיפס מכנסיית הבתולה מרים במדבא מהתקופה האומיית (איור א-48).¹⁰⁸ סכין ישרה מוצאים גם לימין הכלוב הריק שלצד התמרים במדליון המסגרת של בית הכנסת בחורבת סמארה (איור א-56).¹⁰⁹ גם ליד האתרוג בפסיפס של הדיוואן בחורבת מפג'ר, בארמון האומי, יש סכין ישרה (איור א-23).¹¹⁰ יתכן שהסכין המעוקלת היא מזמרה שבה זמרו את האתרוגים מהעץ, אבל בחלק מהמקרים, כפי שציינתי יש סכין ישרה. קשה לנו להאמין שהאתרוגים אמנם נאכלו, ובוודאי לא שהוגשו לשולחן עם סכין, אבל כנראה שבתקופה הביזנטית ואף בתקופה הרומית, היה זן מתוק יותר ואכיל של האתרוגים.¹¹¹ הנחה זו מקבלת חיזוק מהתיאור של סוף טקסי חג הסוכות במשנה: "מיד התינוקות שומטין את לולביהן ואוכלין אתרוגיהן".¹¹² עוד נכתב במשנה: "אתרוג ... של ערלה פסול".¹¹³ הסיבה המובאת בתלמוד הבבלי היא: "לפי שאין בה היתר אכילה",¹¹⁴ ומפרש שם רש"י: "ורחמנא אמר: לכם-הראוי לכם בכל דרכי הנאתו". כלומר, תנאי לכשרותו של האתרוג לברכה בחג הסוכות, הוא היותו ראוי לאכילה, ואם אין הוא ראוי לאכילה, אין יכולים לקיים בו מצוות ארבעת המינים. עוד מסופר בתלמוד הבבלי על המלך הפרסי שבור שכיבד באתרוג את אורחיו היהודים, וחתך אותו בסכין כדי שיאכלוהו: "כי הא דמר יהודה ובאטי בר טובי הוו יתבי קמיה דשבור מלכא, אייתו לקמיהו אתרוגא, פסק אכל, פסק והב ליה לבאטי בר טובי..." (בתרגום חפשי: מר יהודה ובאטי בר טובי ישבו לפני שבור המלך, והביאו לפניו אתרוג. חתך ואכל, חתך ונתן לבאטי בר טובי...).¹¹⁵ עוד נאמר על האתרוג בהקשר לדינים אחרים: "...האחין שקנו אתרוג בתפוסת הבית, נטלו אחד מהן ויצא בו, אם יכול לאוכלו – יצא, ואם לאו – לא יצא".¹¹⁶ גם במדרש תנחומא מוצאים סיפור על אתרוג שנאכל בסכין: "אמרו רז"ל פעם אחת נתקבצו

106. הזיהוי אינו וודאי, יתכן שהפירות הם מלונים. עופר שיאון ויהודה רפיואנו, ליהיא חבס, לאה דיסגני, "כנסיית הבישוף יוחנן בח'רבת ברקה (גן יבנה)", *קדמוניות* 139, (תש"ע), 49-54.

107. Piccirillo, *Mount Nebo*, fig. 79.

108. Piccirillo, *The Mosaics*, no. 603; 20.

109. Magen, *The Samaritans*, Fig. 75, 76.

110. את הסכין הזו משווה אטינגהאוזן איקונוגרפית למביאי המנחות על הקירות בפרספוליס, כאטריבוט ססאני למלוכה. גם הוא טוען שסביר שזהו אתרוג, שהוגש כמחוות קבלת פנים, כמתאבן, או כמעין מעשר לחליף, שהארמון הזה היה ארמונו החקלאי, Richard Ettinghausen,

From Byzantium to Sasanian Iran and the Islamic World, (Leiden, 1972), 35-36

111. גם כיום מגדלים את האתרוגים לתעשיית ממתקים ולשימוש היהודים, בעיקר בדרום איטליה, כפי שמתארת בת אילון ב"מסע אחר": "לפרדסים בדרום איטליה יש משמעות מיוחדת גם ליהודים. כשנוסעים לאורך הים בקלבריה, המחוז הדרומי ביותר, מגיעים לריביירה די צ'דרי (Riviera dei Cedri) – "חוף האתרוגים". אליו, כך אומרים, הובאו שתילי האתרוג הראשונים על ידי יהודים שהגיעו מיוון והשתקעו באזור לפני אלפי שנים. בימינו, בכל קיץ פושטים רבנים מכל העולם על עיירה קטנה בשם סנטה מריה דל צ'דרו (Santa Maria del Cedro), רק כדי לחזור ממנה לקהילותיהם כשהאתרוגים המובחרים לסוכות שוכנים בחיקם. באיטליה, מכינים מהאתרוג סירופ או מרמלדה."

112. סוכה ד, ז.

113. שם ג, ה.

114. בבלי, סוכה לה ע"א.

115. בבלי, עבודה זרה דף עו, ע"ב.

116. בבלי, בבא בתרא, קלו ע"ב.

המצריות ובאו לראות יופיו של יוסף, מה עשתה אשת פוטיפר? נטלה אתרוגים ונתנה לכל אחת ואחת מהן ונתנה סכין לכל אחת ואחת וקראה ליוסף והעמידתו לפניו, כיון שהיו מסתכלות ביופיו של יוסף היו חותכות את ידיהן, אמרה להן ומה אתן בשעה אחת כך, אני שבכל שעה רואה אותו על אחת כמה וכמה...¹¹⁷ מהדוגמאות הטכסטואליות שהבאתי נראה שהאתרוג נחשב לפרי מיוחס שעלה על שולחן מלכים, והיה צורך להיעזר בסכין כדי לאכלו, כפי שגם פירות אחרים מתוארים לעתים עם סכין כמו אבטיח. מסתבר שבספרד היה האתרוג נאכל, לפחות על ידי ילדים עד לימינו, כפי שמספר ראמון-לאכה, שכל איכר מעל גיל חמישים באיזור אסטוריאס (Asturias) שבספרד, זוכר שאכל אתרוג בילדותו.¹¹⁸ על אכילת אתרוג תימני מזן שונה מזה של ארבעת המינים ולו אין פיטם, כותב יוסף קפאח, ואילו זהר עמר מציין שגם בארץ גידלו זן דומה לצרכי מאכל, עד לראשית המאה העשרים. רק הקליפה החיצונית, העתירה בשמנים אתריים קולפה, וגם לשם כך היה צורך בסכין.^{118א}

הפרי עם הסכין, משייך תיאורים אלו לקבוצת תיאורי *xenia* (אירוח ביוונית) שהיו מקובלים כבר מהתקופה הקלסית.¹¹⁹ התיאור המוקדם ביותר המוכר לנו הוא של פסיפס בטריקליניום ברומא, מהמחצית הראשונה של המאה השנייה והמכונה "הרצפה שלא טואטאה" (*asartos oikos*). זהו פסיפס מעשה ידיו של הרקליטוס, ונחשב לחיקוי של יצירה מוקדמת יותר שנכחדה, ושנעשתה בפרגמון על ידי אמן בשם סוסוס (איור א-49).¹²⁰ תיאורי ה-*xenia* שוכללו והתפתחו בתקופה הרומית בצפון אפריקה, במיוחד בטוניס לפחות מהמאה השנייה לספירה.¹²¹ במקור ההלניסטי התיאורים היו קשורים למאכלים מיוחדים שהוגשו לאורחים שהוזמנו לסעודה, ושהצביעו על עשרו של המארח, נדיבותו והכבוד שהוא רוחש לאורחים. בתיאורים אלה מוצגים פירות וירקות אקזוטיים ומנות בשר ודגים שונות.¹²² לטענתה של רוסיין ישנם מוטיבים יחודיים לצפון אפריקה, שמופיעים באמנות הרומית המזרחית רק בפסיפס הבנין הציבורי בציפורי, (שחפרה המשלחת מפלורידה). בפסיפס הנזכר של ציפורי מוצג באחד המדליונים הגיאומטריים סל ובו תאנים, וכן ציפור קשורה ברגליה ומונחת על שולחן. לדעתה תיאורים חריגים אלו בפסיפסי ארץ ישראל, הם המפתח לכך שהתיאורים בפסיפס הזה מושפעים מתיאורי ה-*xenia* ובמיוחד מצפון אפריקה, למרות שיש בין המדליונים גם מוטיבים שאינם קשורים ל-*xenia*.¹²³ דוגמה למשמעות דתית סמלית שחורגת מתיאור *xenia* בפסיפס כזה, מוצאים בכנסיית דומינוס פלוויט שבהר הזיתים בירושלים, שם יש דג חתוך לשניים בשני מדליונים נפרדים (איור א-22). רינה טלגם מסבירה שמיקומו של הדג החתוך ליד הבימה מסמל את ישו כקרנן.¹²⁴ המשמעות הדתית-נוצרית של הפסיפס הזה, אינה סותרת את הטענה באשר למקור של תיאורי המאכלים, ובעיקר הפירות, בתיאורי ה-*xenia*.

117. מדרש תנחומא, בראשית, וישב, ה. זהו קובץ מדרשים של תנאי ארץ ישראל. המדרש קדום, אולם נערך סופית במאה התשיעית. האם השימוש דווקא באתרוג במדרש זה קשורה למדרש הנזכר שהאתרוג היה פרי עץ הדעת, או "נשיכת אדם", שהיה הפרי שבו פיתתה חוה את אדם?

118. Ramo 'n-Laca L. "The introduction", 507.

118א. יוסף קאפח, הליכות תימן: חיי היהודים בצנעא ובנותיה, (ירושלים 2002), 22 בתוך: זהר עמר, אתרוגי ארץ ישראל, (נוה צוף, תשע"א), 66.

119. המושג היווני המתאר את המתנות ששלחו המארחים היוונים, ומוזכר אצל ויטרוביוס מהמאה הראשונה לפנה"ס הוא "מתנות אורחים" *hospitium*=, ואשר לטענת דנבין, הארכיאולוגים מכנים בשם *xenia*, כשאצלם הכוונה היא להראות לאורחים את עושרם ונדיבותם. M. Vitruvius, Pollio, *The architecture*: (trans. W. Newton), (London 1791), VI, 7, 4; Katherine M.D. Dunbabin, *The Roman Banquet: Images of Conviviality*, (Cambridge, 2003), 64.

120. על הציור של סוסוס מפרגמון כותב פליניוס. Pliny the Elder, *The Elder Pliny's chapters on the History of Art*, K. Jex-Blake, (trans.), (Chicago, 1977), XXXVI, 184.

121. Dunbabin, *The Roman Banquet*, 157.

122. Michele Blanchard-Lemée, "Xenia and banquets", in *Mosaics of Roman Africa: Floor Mosaics from Tunisia*, Michele Blanchard-Lemée, Mongi Ennaifer, Hédi Slim and Latifa Slim eds., (New York, 1996), 65-85.

123. היא מציינת לדוגמה את הארנבת שאוכלת ענבים. Lucille A. Roussin, "Spheres of Influence in the Mosaics of Sepphoris", *La mosaïque greco-romaine* VII, 1, Mongi Ennaifer & Alain Rebourg eds., (Tunis, 1999), 172.

124. השימוש בדג בנצרות הקדומה כראשי התיבות לכינוי של ישו ΙΧΘΥΣ, הביאה לציורים רבים של דגים בכנסיות ובאתרי קבורה. היא סבורה שכאן הדג מחליף את ישו או הצלב על הרצפה, ואמנם הדג החתוך הוא בעל החיים היחיד שמופיע במדליונים של הכנסייה הזו. Talgam, *Mosaics of Faith*, II ch. 3.

למרות שנושא ה-*xenia* נפוץ במרחב הרומי, נראה שתוספת הסכין או הסכין המעוקלת מיוחדת לאזורינו.¹²⁵ העובדה שסכין מצויה לעתים לצד אתרוג או לצד אבטיח, וכמעט שלא לצד פירות אחרים, מהווה חיזוק נוסף לכך שמדובר בדברי מאכל בסגנון ה-*xenia*, משום ששני פירות אלה אינם ניתנים לאכילה ללא חיתוך בסכין, בגלל קליפתם הקשה. אעפ"כ מוכרים פסיפסי ה-*xenia* מצפון אפריקה, בהם נפוץ תיאור אתרוג כאחד הפירות, אך ללא תוספת של סכין.¹²⁶ עם זאת אין הסכין המפתח היחידי לכך שתיאורי הפירות, הדגים והעופות במדליוני השטיחים או המסגרות, מוצאם בתיאורי ה-*xenia*. ישנם מוטיבים אפייניים ל-*xenia* שמופיעים במספר פסיפסים בארץ ישראל ובעבר הירדן כמו הארטישוק והצדפה, שנחשבו במיוחד כמתאבנים לארוחה.¹²⁷ פסיפס נוסף מעבר הירדן משלב מוטיבים מובהקים של *xenia* עם מוטיבים אחרים: רמיזות דתיות נוצריות ותיאורי חיות אקזוטיות. הכוונה לפסיפס מכנסייה הסמוכה למקדש "האריות המכונפים" בפטרה.¹²⁸ בפסיפס זה יש מדליונים של שריגי גפן כשבתוכם מוטיבים מסודרים בשלוש שורות אנכיות. בשורה המרכזית יש מוטיבים של *xenia* כמו ארטישוק, מדליון ובו פירות שונים, וכן קופסה פתוחה ובה חפצים קטנים (תכשיטים?), שאולי הוגשה כשי לאורח החשוב. במדליונים שמשני צידי הקופסה רואים שוב מוטיבים של *xenia* שדומים לתיאורים בצפון אפריקה: משרתים – השמאלי בוודאי כושי – מגישים כד ובו משקה וקערה שדמותה הושחתה. בשני המדליונים העליונים מוצאים מוטיב נוצרי – שני עגלים שראשיהם פונים למדליון המרכזי כשראשיהם כפופים בהכנעה. במדליון המרכזי יש גביע/קערה ריק/ה (איור א-50). יתכן אמנם שהעגלים נכנעים בפני הבעלים ומוכנים לשחיטה לכבוד האורח, אבל נראה לי יותר שהם כנועים לפני ישו, והגביע הוא גביע היין של האוקריסט. במדליון בתחתית אותה שורה יש סל גדול ובו גוש חום תפוח, שאולי בא לבטא לחם – אולי לחם הקודש. למיטב הבנתי גם כאן יש שילוב של מוטיב דתי בתיאורי *xenia* בדומה לפסיפס בכנסיית דומינוס פלוויט.

כפי שניסיתי להראות, תיאורי ה-*xenia* מעטרים רבים מן המבנים, כשחלק מן התיאורים הם של מאכלים שעלו על שולחנם של העשירים, כדי להפגין את עושרם ואת רוחב ליבם באירוח. לאור הדוגמאות הטקסטואליות שהוצגו, נראה שהאתרוג היה אחד מהמאכלים המיוחדים הללו, ובנוסף לכך הוא גם גידול ייחודי לאזור מזרח הים התיכון בתקופה זו. ברור שבבתי הכנסת יש לאתרוג משמעות דתית מובהקת, אבל לא כך במבנים הנוצריים והחילוניים. נראה שבמבנים הנוצריים האתרוג הוא רק אחד מהפירות הבאים לבטא הן את עושר הבריאה והשפע האלהי, והן את הכרת התודה שהמאמין רוצה להביע לבורא. בכתבי אבות הכנסייה יש התייחסות לפירות באופן כללי כמנחת תודה לאלהים, כשהביטוי לכך מופיע במספר כתובות הוא *prosphora* = מנחה ביוונית. ביטוי זה יכול להתפרש כלחם הקודש או כטקס האחוה כולו, והוא כמובן יכול להתפרש גם כתרומה לבניית הכנסייה עצמה.¹²⁹

2 התמר

שלא כמו האתרוג, אין ספק בזיהוי התמר כאחד מארבעת המינים, כשהוא מכונה "כפת תמרים". אמנם הכתיב בתורה מציין "כפה" אחת, אך לפי המסורה קוראים "כפות" ברבים, הבדל שגרם לשינויים במסורת השימוש בענפי התמר במשך הדורות, כפי שנראה להלן. אין בידינו תיאורים רבים של חג הסוכות ו"לקיחת" ארבעת המינים בחג הסוכות מתקופת המקרא. כפי שציינתי כבר למעלה, חנוכת מקדש שלמה נערכה ב"חג" (מלכים א' ח: ב) אך לא מוזכר בה

125. חוץ מציור הקיר בקטקומבה של וילה טורלוניה ברומא מהמאה הרביעית, שם מתואר אתרוג עם סכין לידו, ושם הסכין היא סכין המילה, לדעתי. תודה לליהי חבס הסבורה שזוהי תופעה מקומית בלבד. מאמר בנושא "Knives, Fruits and Vegetables in the House of God in the Byzantine Art of the Holy Land" בהכנה.

126. על הזיהוי של האתרוג בפסיפסים אלו כותבת סוזן גוזלן. Suzanne Gozlan, "Xenia: Quelques problemes d'identification", in *Recherches Franco-Tunisiennes sur la Mosaique de l'Afrique Antique*, (Rome, 1990), 85-105

127. Pliny, *Nat.*, XIX, 152-153

128. Patricia Maynor Bikai, *The Petra Church*, (Amman, 2001), p. 314

129. Maguire, *ibid.*, 71

דבר על ארבעת המינים, ובספר נחמיה יש רשימה שונה של העצים שמהם עשו את הסוכות: "...צאו ההר והביאו עלי זית ועלי עץ שמן ועלי הדס ועלי תמרים ועלי עץ עבות לעשות סכת ככתוב". עוד מסופר בספר נחמיה שחג הסוכות נחוג ברוב עם כפי שלא נעשה מימי יהושע בן נון, (נחמיה ח' טו-יז). מכאן ניתן להסיק שאמנם לא היתה מסורת מקובעת של "לקיחת" ארבעת המינים ביד, אלא שימוש בכפות – "עלי" תמרים. גם זכריה, שניבא בזמן שיבת ציון והחשיב ביותר את חג הסוכות, בעיקר מהבחינה האסכטולוגית האוניברסלית שלו, אינו מזכיר את ארבעת המינים (זכריה י"ד: טז-יט). במקורות חיצוניים למקרא מימי הבית השני, כדוגמת ספר המקבים בפסוק הנזכר למעלה, נזכרים במפורש רק "כפות תמרים", "ענפים רעננים" ו"מטות". גם בפסוק זה אין רואים התאמה מושלמת לארבעת המינים הנזכרים בתורה.¹³⁰

2.1 המופע החזותי

עץ התמר או הדקל, מופיע בפסיפסים בארץ ישראל ובעבר הירדן במספר מצומצם של מקומות.¹³¹ עץ התמר וכף התמר מופיעים מתחילת האמנות היהודית על מטבעות יוחנן הורקנוס הראשון (127-104 לפנה"ס) (איור א-51), ועד למופע האמנותי המאוחר ביותר באמנות היהודית בארץ ישראל, בפסיפס של בית הכנסת ביריחו מתחילת המאה השביעית (איור א-52).¹³²

2.1.1 כף התמר

בפסיפסים היהודיים מופיעה כף התמר בכל המקרים בהם מופיעים ארבעת המינים בבתי הכנסת, אותם הזכרתי לגבי הופעת האתרוג. גם בפסיפס של בית הכנסת של מעון (נירים), בו מופיעים אתרוגים גדולים בנפרד – ניתן היה בעבר לראות שמצדו השני של השופר יש לולב ואתרוג.¹³³ בפסיפסים הנוצריים והחילוניים בארץ ישראל ובעבר הירדן מצאתי רק מקום יחיד בו מופיע ענף דקל. המופע הוא בכנסיית אליאס מריה וסורג שבגרסה. כל אחד מהתורמים מופיע במדליון נפרד של שריג גפן: מריה מחזיקה צלב, אליאס מחתה וסורג אוחז בידו כנראה ענף של דקל, למרות שאין הענף שונה בצורתו מענפי הקנה שמחזיקים אלי הנהר בפסיפסים אחרים (איור א-53).¹³⁴ נראה לי שהצירוף הזה של הסמלים הנוצריים שבידי מריה ואליאס, מצביע על כך שהענף שמחזיק סורג הוא של דקל, שכן הנושא אינו נהרות או עונות השנה, ששם מוצאים קנה.

2.1.2 עץ התמר

עצי תמר מופיעים בשלושה בתי כנסת מאלה שנתגלו עד כה, שלושם מהמאה הששית. האחד: במעון (נירים), שם יש שני עצי תמר גדולים משני צידי מנורה ומתחת לשני אריות (איור א-10); השני: בבית אלפא, שם יש שורה של עצי דקל מסוגננים, המפרידים בין הספינים של עקידת יצחק וגלגל המזלות (איור א-54).¹³⁵ עוד מופיע עץ תמר נושא

130. כך על פי התרגום של שוורץ, ראו הערה 69. הוא מציין שבתרגום ישן יותר של גרינץ במקום "ענפים רעננים" הוא תרגם "עצי הדור" – אבל גם תרגום זה אינו עולה בקנה אחד עם דברי המקרא.

131. המונח "דקל" אינו מופיע במקרא. במשנה ובתלמוד מרבים להשתמש בו. בשם "תמר" השימוש הוא כמעט רק לשם האשה. היום משתמשים בשני הכינויים, אולם הדקל הוא שם כללי יותר, גם למינים שאינם נותנים פירות למאכל. זהו שם הסוג, ומשם זה נגזר גם שם המשפחה – דקליים.

132. משורר, שם, ג-1; 'יריחו', האנציקלופדיה החדשה 2, עמ. 755-756.

133. לולב זה ניתן לראות רק בצילומים ישנים.

134. Piccirillo, *The Mosaics*, 296.

135. סוקניק, שם, Pl. XIX, Pa. C.

אשכולות מסוגן מאד, ליד האמפורות בתיאור עונות השנה ב"תקופת תשרי" באותו פסיפס (איור א-55).¹³⁶ בחורבת סמארה שבשומרון בבית הכנסת השומרוני, מדליוני הקוציץ שבמסגרת מכילים פירות ומוטיבים שונים, וביניהם גם כף תמרים ועץ תמר נושא פירות (איור א-56).¹³⁷

מהכנסיות שבארץ ישראל מוצאים עץ תמר נושא פירות בין עצי פרי אחרים בפסיפס הדיאקוניקון של הכנסייה שבג'בליה ברצועת עזה, המתוארכת על פי כתובת לשנת 451 (איור א-57).¹³⁸ עץ תמר מרשים מוצאים בכנסיית הקטיסמה שבדרך חברון בירושלים. הכנסייה נבנתה במאה החמישית ושופצה בסוף המאה הששית, ורואים בה קטע מפסיפס גדול ובו עץ תמר גדול נושא פירות, ומתחתיו שני עצי תמר קטנים (איור א-58). העץ הזה שייך לסיפור המקום, כשהוא מתכופף ונותן את פריו למרים אם ישו התינוק, בבריתם למצרים.¹³⁹

גם בבתי האמידים רואים עצי תמר. כך במסגרת של פסיפס "קאלו קריה" בקיסריה מהמאה הששית, חיות הבר רצות בין עצי תמר (איור א-59).

מעבר הירדן מציין פיצי'רילו עץ תמר בחלק העתיק יותר של הבסיליקה של משה שבהר נבו (*cella trichora*) שמתוארכת למחצית השנייה של המאה הרביעית או תחילת המאה החמישית. בפסיפס זה הפירות מתוארים בקצה הענפים בצורה לגמרי לא ריאליסטית (איור א-60).¹⁴⁰ הפסיפסים בהם תופס עץ התמר מקום מרכזי הם אלו: בספין דרומי בכנסייה של סנט ג'ורג' בחורבת אל מוחיאט משנת 535/6 (איור א-61).¹⁴¹ כמו כן מוצאים עץ תמר גדול במרכז של שריגי גפן, ובין שני טווסים, בפסיפס שבקפלה של אליאס, מריה וסורג בגרסה מהמחצית הראשונה של המאה הששית (איור א-62).¹⁴² בכנסיית הדקל באום-אל-רסאס משנת 579, עץ התמר המסוגן מאד, צומח כאילו מתוך אמפורה, שממנה יוצאים גם שריגי גפן (איור א-63).¹⁴³ עץ תמר נוסף מוצאים במדליון מרכזי בפסיפס שטיח בכנסיית האגומן (*Egumen*) בחורבת אל-סאמרה (איור א-64).¹⁴⁴ בפסיפס בכנסיית אל חדיר שבמדבא יש שורות של עצי פרי ממינים שונים וביניהם בעלי חיים שונים. בפינה הימנית התחתונה יש עץ תמר נושא פירות. פסיפס זה מפורש כפסיפס המתאר סצינות צייד שונות (איור א-65).¹⁴⁵ מספר עצי התמר הגדול והמגוון ביותר מצוי בפסיפס מפת מדבא, מאמצע המאה הששית, בו מסומנים המקומות סביב ים המלח בהם גדלו תמרים, כמו יריחו (עיר התמרים) וצוער (איור א-66).¹⁴⁶

136. כך מזהה גם רחל חכלילי בדיונה על הפסיפס: Rachel Hachlili, *Ancient Jewish Art and Archeology in the Land of Israel*, (Leiden, 1988), 347-336.

137. Magen, *The Samaritans*, Fig. 75, 76.

138. Humbert, Jean-Baptiste ed. avec la collaboration de: Thomas Bauzou (et al.), *Gaza mediterraneenne: histoire et archeologie en Palestine*, (Paris, 2000), 123.

139. רינה אבנר, "מר אליאס – כנסיית הקטיסמה" חדשות ארכאולוגיות 113 (2001), 137-133; Hershel Shanks, "Rediscovering the Kathisma-Where Mary Rested" in *BAR* 32, no. 6, (2006) 44-51.

140. Piccirillo, *Mount Nebo*, 272.

141. Piccirillo, *The Mosaics*, 178-179, no. 250.

142. Ibid., 296, no. 572.

143. Ibid., 241-240.

144. Ibid., 308.

145. Ibid., 129.

146. Michael Avi-Yonah, *The Madaba Mosaic Map*, (Jerusalem, 1954), 25; Piccirillo and Alliata, *The Madaba Map*, 52-77. גם הצמחים האחרים המתוארים במפה מייצגים צמחייה מקומית, כמו האלון ב"אלוני ממרא" וצמח הבלזמום (אפרסמון) בסביבות צפון ים המלח, כפי שתיארו הפר וטיילור. F. Nigel Hepper and Joan E. Taylor, "Date Palms and Opobalsam in the Madaba Mosaic Map", *Palestinian Exploration Quarterly*, 136, (2004), 35-44. פליקס, עצי בשמים יער ונוי, צמחי התנ"ך וחז"ל, (ירושלים, 1997), 61-37, וכן מחקריו של זהר עמר, "האפרסמון בארץ ישראל" בתוך: אייל מירון (עורך), מחקרי עיר דוד וירושלים הקדומה 5 (תש"ע), 73-61.

2.2 מוצאו הגיאוגרפי של התמר וההיבט הבוטני

אין ידיעות ברורות על מוצא התמר, ששמו הלטיני הוא *Phoenix dactylifera*. חוקרים מנסים לקבוע את מקום תירבותו ברצועה החמה מדרום מערב אסיה וצפון אפריקה, באיזורים בהם החורף קל הקיץ יבש והמים מגיעים ממי מעיינות או מי תהום גבוהים. בכל האיזורים הללו גדלים גם מינים של דקלי בר, שיכולים לעבור הכלאה עם הפרטים המתורבתים, וכן פרטים תרבותיים שיכלו לחזור ולגדול כצמחי בר. תכונות אלו ואחרות מצביעות על האפשרות שמינים אלה יכלו להיות המקור לגידול התרבותי.¹⁴⁷ אין ספק שמיני הבר שיגשגו באותם איזורים חמים ויבשים של דרום מערב אסיה, זמן רב לפני התפתחות החקלאות. עדות לכך היא מציאות עצים מפוחמים מלפני 23000 שנים באתר אוהלו 2 שלחוף הכינרת, וכן מספר גרגרי אבקה במערה למרגלות הרי הזגורס.¹⁴⁸ לדעת פיינברון מקום גידולם הטבעי הוא כנראה ביצות מלוחות באיזורי מדבר, משום שהתמר סובל מים במליחות גבוהה יחסית.¹⁴⁹ מיכאל זהרי סבר שגם בארץ ישראל גדלים עצי תמר הבר באיזור של מלחת יטבתה כפי שכתב: "אין ספק שכאן מקומם של תמר הבר והמובר".¹⁵⁰ נראה שהממצאים המוקדמים ביותר של גלעיני תמר מגידולים חקלאיים נמצאו בדליים בארדו שבמסופוטמיה, מלפני 6000 שנה.¹⁵¹ בארץ ישראל נמצאו בחפירות ארכיאולוגיות גלעיני תמר וכן תמרים שלמים מפוחמים מתקופות שונות: המוקדמות ביותר הן מבקעת הירדן המזרחית מלפני כ-5800-6800 שנה.¹⁵² מעבר הירדן המערבי מלפני 5200-5500 שנים בקירוב במערת המטמון שבנחל משמר.¹⁵³ במצרים נמצא התמר ברשימות של מנחות המובאות למתים כבר בשושלת השנייה, כשהוא נמדד ב"ערימות" בדומה לחיטה.¹⁵⁴ למרות העדות הכתובה הזו, העדויות הארכיאולוגיות ממצרים אינן מצביעות על גידול תמרים למאכל לפני תקופת הממלכה התיכונה, משום שמרבית הממצאים הם של עלים, עצים וסיבים של התמר. החל מהממלכה החדשה יש ממצאים של פירות התמר בכחמישים אחוזים של הקברים.¹⁵⁵

זיהוי התמר כפרי המקראי הוא ודאי, כי הממצאים באים מכל תקופות היישוב בארץ בריצפות עד לתקופה הצלבנית, לפני כ-1000 שנים. אחרי תקופה זו חלה ירידה, (בחלקה על ידי השמדת ערי החוף על ידי צאלח-אדין), עד שבתקופה האיובית (המאות השתי-עשרה והשלוש-עשרה) לא ניתן היה כמעט למצוא עצים נושאי פרי.¹⁵⁶ על גידול חקלאי של התמר בארץ ישראל ידוע מן המאה השישית-חמישית לפנה"ס, ותיאופרסטוס (372-287 לפנה"ס) מזכיר כבר את תמרי האיכות של בקעת הירדן כמאה שנים מאוחר יותר.¹⁵⁷ האם הביאו איתם גולי בבל את הידע

147. Daniel Zohary, Maria Hopf and Ehud Weiss, *Domestication of plants in the Old World: the origin and spread of cultivated plants*, in *west Asia, Europe, and the Nile Valley*, (Oxford, 2012), 131-132. בנוסף לכך ניתן למצוא סקירה ממצה של הספרות אצל זהר עמר, גידולי ארץ ישראל בימי הביניים, (ירושלים, 2000), עמ' 174-193, וכן בעבודה לתואר מוסמך של עקיבא לונדון, מטעי התמר בארץ ישראל בתקופת הבית השני המשנה והתלמוד, רמת-גן, תשס"ג (2003), עמ' 19-22.

148. Zohary, Hopf and Weiss, *ibid.*, 132.

149. Naomi Feinbrun-Dothan, *Flora Palaestina*, Part Four-Text, (Jerusalem, 1986), 330.

150. מיכאל זהרי, נופי הצומח של הארץ, (תל-אביב, 1980), 37. בספרו על צמחי המקרא הוא מציין שעצי הבר פזורים ליד נחלים לאורך כל הסהרה, מהאוקיאנוס האטלנטי ועד למפרץ הפרסי, ויוצרים נאות מדבר של חברות צומח מלחות, או מלוחות חלקית. Michael Zohary, *Plants of the Bible*, (Cambridge, 1982), 60-61.

151. Zohary, Hopf and Weiss, *ibid.*, 134.

152. Daniel Zohary and Pinhas Spiegel-Roy, "Beginnings of fruit growing in the Old World", *Science*, 187 (1975), 319-327.

153. Pesach Bar-Adon, "The cave of the treasure. The finds from the cave in Nahal Mishmar", *IEJ*, (1980), 215-226. ממצאים ארכיאולוגיים נוספים מאור ומדרום מזרח אסיה מופיעים בהמשך אצל זוהרי הופף ווייס, שם 134.

154. Ingrid Wallert-Gamer, *Die Palmen im Alten Aegypten: eine Untersuchung ihrer praktischen, symbolischen und religioesen Bedeutung*, (Berlin, 1962), 140.

155. Zohary, Hopf and Weiss, *ibid.*, 134.

156. לונדון מצטט את נאצר ח'וסרו, ספר נאמה, מהדורת 18, C. Schefer, (Amsterdam, 1970), *Wüstenfeld*, מהדורת 788, (Leipzig, 1870), השוו לונדון, מטעי התמר, 30.

157. ישראל רוזנסון, "גידול תמרים בעבר בארץ ישראל לפי המקורות" התמר עץ החיים סגולותיו ושימושיו, עורך א. איילון. תל-אביב, (תשמ"ח), Theophrastus, *ibid.*, II.6:3; 94-104.

לגידול החקלאי מבלבל? בתקופת המקרא כנראה שלא היה הענף מפותח מאד בארץ, אבל במאות הששית והחמישית לפנה"ס החל הענף להתפתח, אם בהשפעת גולי בבל, או בהשפעת מצרים.¹⁵⁸

על מקור השם הלטיני של התמר *Phoenix* יש חילוקי דיעות בין החוקרים: האם הוא בא מהצבע האדום, או משם הארץ – פניקיה. שמה של הארץ והעם הפניקי מוזכר לראשונה באודיסיאה ואחר כך אצל הרודוטוס¹⁵⁹. אמנם עץ התמר מופיע במטבעות הקיסר מקרינוס ובנו דיאדומניאנוס משנת 217-218 לספירה, אולם על פי פליניוס התמרים של האיזור לא היו ידועים בטיבם כדוגמת תמרי יהודה, ולכן סביר יותר שהשם ניתן בגלל צבע הארגמן, שהפניקים צבעו בו אריגים יקרים, על ידי חילזון מיוחד.¹⁶⁰

תיאופרסטוס מתאר את שיטות הריבוי של התמר, כשברוב המקומות גידלוהו מזרעים, דבר שגרם לכך שהיבולים לא היו אחידים וטובים.¹⁶¹ הוא מספר ששמע שהתמרים המובחרים ביותר גדלים בבבל. עוד הוא מספר שישנן טענות שבסוריה, בעמק שבין ערביה ובין הים האדום, במקום הנמוך ביותר, התמרים גדלים ללא טיפול פרט לניכוש העשבים וההשקיה. על הגידולים בסוריה הוא מספר, שהתמרים מעדיפים מי מעיינות (או מי תהום) על פני גשם, ואמנם יש מים רבים באיזור הבקעה. כמו כן התמרים זקוקים לאדמה מלוחה, כפי שיש בארצות מוצאם: בבל, מצרים ולוב. עוד מסביר תיאופרסטוס על השוני שבין עצי הזכר, שמהם לוקחים קורות לבניה, ועצי הנקבה שמגדלים לפירות. תיאופרסטוס ממשיך ומספר שעל פי מה ששמע, הפירות של הארצות האלו אינם מאריכים ימים אלא נרקבים, ואז הם טובים רק למאכל בהמות. רק התמרים של "עמק סוריה" ניתנים לייבוש.¹⁶²

מן המאה הראשונה לספירה ישנן עדויות אחדות ממקורות שונים. פליניוס הזקן מספר שהתמרים של יהודה הם המשובחים והגדולים ביותר, וטעמם המתוק נשמר גם כשהם יבשים. לכן הם יוצאו לרומא ולארצות ים תיכוניות נוספות.¹⁶³ התמרים מיהודה היו כל כך נפוצים בארצות השכנות, עד שחז"ל קבעו שיש להפריש מעשר בכל הארצות, ולא רק בארץ ישראל, מחמת הספק שהפירות יובאו מיהודה.¹⁶⁴ בן זמנו של פליניוס – דיוסקורידס מקיליקיה – שהיה הראשון הידוע לנו שחיבר ספר על צמחים לתועלת רפואית, מספר שהתמרים גדלים במצרים והם טובים לרפואה, בעיקר כשהם מבשילים ומאדימים.¹⁶⁵ גם ממקורות חז"ל לומדים שהתמרים המשובחים גדלו בעמקים החמים יותר, ולא בהרים הקרים יותר. לדוגמה: נאמר בדיון במשנה על פירות הביכורים: "אין מביאין בכורים... לא מתמרים שבהרים... שאינם מן המובחר".¹⁶⁶ מתקופת ברכוכבא (132-136) נמצאו שרידי פירות ובהם גלעיני תמרים, דגנים, ירקות, וצמחים אחרים במערת החניתות לא רחוק מעין גדי.¹⁶⁷

158. לונדון, שם, 11.

159. Herodotus, (trans. A. D. Godley), (Cambridge, Mass. 1920), II:44; אודיסיאה, יד, 419; טו, 288.

160. "Judaea, too, is greatly renowned for its perfumes, and even still more so for its palm-trees, the nature of which I shall take this opportunity of enlarging upon." Pliny the Elder, *The Natural History*, (trans.), (London, 1958-1962), XIII, 6. מתייחסת לדיעות השונות בעבודה לתואר מוסמך שלה: יסוד העיר וראשיתה – כפי שמשתקפים במטבעות העיר בתקופה הרומית, האוניברסיטה העברית בירושלים, (1994).

161. אין אחידות בין הצמחים הנובטים מזרעים משום שלכל זרע יש מטען גנטי שונה.

162. Theophrastus, *ibid.*, II.6: 5-9. החשיבות של ייבוש הפירות היתה גדולה בימי קדם, כדי לאפשר שינוע של פירות מארץ לארץ וכדי לספק מזון בעונות שחונות. על כך יורחב הדיון בפרק ד.

163. Pliny, *Nat.*, XIII: 45.

164. משנה, דמאי: ב, א. בהפרשת תרומות חייבים רק על יבולים מארץ ישראל, ואדון בנושא זה שוב בהקשר לכתובת רחוב בפרק ד.

165. Pedanius Dioscorides, *The Greek Herbal of Dioscorides*, (trans. John Goodyer), (New York, 1959), 79. The earliest known illustrated copy of his work is from 512 CE.

166. ביכורים: א, ג.

167. Orit Simchoni and Mordechai E. Kislev, "Relictant Remains in the 'Caves of the Spear'", *IEJ* 59 (2009): 47-62. "סוד החיים הטובים באורח-מור (Moyat Awad) – תחנת מעבר בדרך הבשמים", מחקרי יהודה ושומרון, (אריאל, 2009), 165-175.

ישנן עדויות על כך שהצליינים נהגו לקחת איתם לאירופה פירות תמר, כמו הנוסע האלמוני מפלקנטיה, וכן ענפי דקל מיריחו שנלקחו כמזכרת, כפי שמסופר על הצלבנים אחרי כיבוש ירושלים.¹⁶⁸ מנהג זה נמשך עוד מאות שנים, ומאמצע המאה הארבע-עשרה ידוע שנלקחו ענפי דקלים מיריחו, שנקראו "תמרי ניצחון" וסימלו את הצליינים, כפי שענף הדקל מסמל בנצרות ניצחון כבר מתחילתה; תחילה כניצחון על האלילות ואחר כך כניצחון על המוות.¹⁶⁹ לגבי הצליינים בתקופה הצלבנית, מעלה עמר את האפשרות שדווקא תמרי יריחו סימלו בעיני הצליינים את כיבוש הארץ על ידי יהושע שהתחיל מיריחו.¹⁷⁰ מהמאה השתים-עשרה, ועוד יותר מהמאה החמש-עשרה ישנן עדויות כתובות על כך שקשה למצוא תמרים, אפילו באיזורים שבהם היה גידולם מפורסם, כמו יריחו וצוער. טריסטראם מעיד באמצע המאה התשע-עשרה, שאחרון התמרים נעלם מיריחו – שנקראה בעבר "עיר התמרים".¹⁷¹ באמצע המאה השש-עשרה כותב בילון, שמכיוון שהתמרים הגדלים ביריחו אינם טובים, הרי שאין הוא מאמין שהיו שם תמרים טובים גם קודם לכן, כפי שניתן להבין מכך שיריחו נקראה "עיר התמרים". אין זה סביר בעיניו שהאקלים השתנה בצורה קיצונית כל כך למן התקופה הביזנטית ועד לימיו.¹⁷² מעדויות מאוחרות אלה, ניתן ללמוד על כך שללא טיפוח ועיבוד חקלאי לא גדלו בארץ תמרים למאכל, ונשמעת אף טענה שהענף הושחת בעקבות מנהגם הנזכר של הצליינים.¹⁷³ מהתקופה הממלוכית (1260-1517) יש עדויות על כך שבעבר היו באיזור אל-עריש גידולי תמרים, ובזמן הגדיד משפחות הפועלים התגוררו בסוכות, וזהו גם פירוש שם המקום בערבית.¹⁷⁴ גידול התמרים נמשך בעיקר בשפלת החוף, בעיקר באיזור אל-עריש, אך גם בעמק עכו, כשמדרום לעכו נשארו עד היום שרידי עצים נושאי פרי.

על מקומות גידולם של התמרים ניתן ללמוד מהלכות שונות שנידונות במשנה, בתלמוד ובמדרשים. לדוגמה: הלכה שקשורה לאכילת פירות של שנת השמיטה: חז"ל מביאים הוכחה מן התמרים, שהמאוחרים ביותר להבשיל היו בצוער, שהיא בדרום ים המלח: "אוכלין בתמרין עד שיכלה האחרון שבצוער".¹⁷⁵ עוד מסופר במדרש **בראשית רבה**: "אמר רבי תנחומא מעשה בתמרה אחת שהיתה עומדת בחמתן ולא היתה עושה פירות. עבר דקלי אחד וראה אותה, אמר: תמרה זו צופה מיריחו. כיון שהרכיבו אותה עשתה פירות." ¹⁷⁶ מכאן לומדים שגם בתקופת חז"ל ידעו להגיע ליבול טוב על ידי האבקה מתוכננת מעץ מסוים (כאן מיריחו).¹⁷⁷ מסתבר שהיו תמרים בחמתן שבגדה המזרחית של הכנרת, וביריחו שנמצאת מצפון לים המלח. מדרש נוסף עושה שימוש בצליל השם "צוער" הדומה ל"צער": "מלמד שהראהו (הקב"ה למשה) הצדיקים בגן-עדן. וכה"א (תהלים צב) 'צדיק כתמר יפרח' עד צוער. זה גיהנם – מקום צער של רשעים שהיא סמוכה לגן-עדן".¹⁷⁸ ואילו יריחו נחשבה לגן-עדן, הן על ידי חז"ל, בתחילת המדרש המובא כאן: "עיר התמרים. מלמד שהראהו הצדיקים בגן-עדן. וכה"א (תהלים צב).¹⁷⁹ והן על ידי הנוסע מפלקנטיה, שכתב: "וכשאתה רואה את יריחו – זה גן-עדן".¹⁸⁰

168. Wilkinson, *ibid.*, 137.

169. Fulcher of Chartres, *A History of the Expedition to Jerusalem, 1095-1127*, (trans. Frances Rita Ryan (New York, 1969). 364).

השוו עמר, **גידולי ארץ ישראל**, 184.

170. עמר, שם, 185, הערה 102.

171. שם, 185-186.

172. שם, שם.

173. מרדכי א. כסלו, אורית שמחוני וגדעון זיו, "שיעור ככותבת הגסה", **בכל דרכיך דעהו**, (רמת-גן, תש"ע-2010), עמ. 63-73.

174. לכן יש המזהים את המקום עם סוכות המקראית. עמר, שם, 179.

175. בבלי, פסחים נב, ע"א.

176. **בראשית רבה** (וילנא) פרשת לך לך פרשה מא.

177. "הרכבה" שזכרת כאן היא האבקה, שהיא פיזור אבקה מצמח זכרי באופן ידני על פרחי עץ נקבי. על הקלות בהלכה שניתנו לאנשי יריחו כדי שלא יפסידו יבולים, מרדכי כסלו, "מדוע התירו חכמים לאנשי יריחו להאביק תמרים בערב פסח", **קתדרה** 72 (תשנ"ד), עמ. 13-22.

178. **פסיקתא זוטרותא** (לקח טוב) דברים פרשת וזאת הברכה.

179. שם. שם. וכך גם המדרש המובא בהערה 103 **מדרש תנאים** לדברים פרק לד, וכן במדרש **ספרי דברים**, פסקה שני"ז.

180. Wilkinson, *ibid.*, 137.

מהשוואת המקומות בהם רואים עצי תמר במפת מדבא, עם המקומות הידועים לנו על גידול התמרים מהכתובים ומעדויות נוסעים, רואים התאמה יפה. זהו חיזוק נוסף לכך שהדקלים במפה מציינים מקומות שבהם גדלו במציאות, ואינם באים לעיטור בלבד. מקומות אלו הם המקומות המסורתיים: סביב ים המלח ובקעת הירדן. יתכן שהגיוון בצורת הדקלים שמופיעים על המפה נובע מריבוי זני התמרים שטופחו בארץ ישראל.¹⁸¹ עד לתחילת המאה העשרים נשאו המקומות המסורתיים של גידול התמרים בעולם: למין האוקיאנוס האטלנטי, לאורך צפון אפריקה, ועד לישראל, עירק ואירן, מקומות גידולם היחיד.¹⁸²

2.3 המשמעות הסמלית בפסיפסים היהודיים

2.3.1 כף התמר

כפי שכבר הוזכר, הפעם הראשונה בה רואים ענף תמר באמנות היהודית היא על מטבע יהוחנן הורקנוס הראשון – הכהן הגדול ששלט בשנים 129-104 לפנה"ס. בכל המטבעות עליהן מופיע בצד אחד ענף התמר, מופיע בצד השני שושן (לעתים עם שתי שבליים) (איור א-51). מאחר שהשושן הופיע כבר על מטבעות קדומות יותר, מהתקופה הפרסית, כסמל ליהודה, נראה שיש כאן צירוף של סמל נוסף ליהודה, שכולל בתוכו מסרים אחדים (כראוי לסמל טוב). סמל אחד הוא הלניסטי אוניברסלי – של נצחון, והסמל השני הוא של עץ המאפיין את יהודה. כף התמר מופיעה בהמשך גם על מטבעות של אלכסנדר ינאי והורדוס אנטיפס.¹⁸³ במטבעות הורדוס אנטיפס מטבריה מופיע לעתים עץ התמר עם אשכולות תמרים, ולעתים רק כף תמר. כאן נראה שהכוונה היא לעצים נושאי הפירות ממש, שגדלו בסביבות טבריה.¹⁸⁴ במטבעות המרד ברומאים מופיעים לראשונה באמנות היהודית ארבעת המינים כמכלול על גב המטבע, ועץ התמר עם פירותיו בצד הפנים (איור א-1). במטבעות ברכוכבא מופיע דגם חדש, שבו מופיע קנקן ועל ידו כף תמר. מהצד האחר של המטבע יש אשכול ענבים.¹⁸⁵ במטבעות אחרים של ברכוכבא מופיעה כף התמר לבדה, ליד קנקן, כשבצד האחר יש לעתים זר או הכתובת: "לחרות ירושלים".¹⁸⁶ תוספות אלו ליד כף התמר מדגישות את הקשר של כף התמר אל בית המקדש, אל חג הסוכות במיוחד, ואולי אף לניסוך המים, כשהקנקן על המטבע הוא הגורם המקשר.¹⁸⁷ טקס ניסוך המים היה טקס חשוב בחג הסוכות, משום שהוא קושר את החג עם התפילה לגשם גם במשמעות אסכולוגית, כפי שמוזכר בספר זכריה, כשכל העמים יבואו לבית המקדש בירושלים כדי להתפלל לגשם (זכריה י"ד, טז-יט).¹⁸⁸ הטקס מתואר בפירוט במשנה, וייתכן שהוא מתואר גם על זכוכית זהב מרומא מהמאה הרביעית, כפי שמסבירה סנט קלר.¹⁸⁹ סוכות היה גם החג שבו עלו לרגל המוני בית ישראל, לחגיגות שמחת בית השואבה המתוארות במשנה.¹⁹⁰ בחגיגות אלו, שנחוגו בכל לילה מלילות החג, היו שואבים מים ממעיין

181. תודה לפרופ' מרדכי כסלו על שהפנה את תשומת לבי לאפשרות זו. על הזנים השונים שגדלו בארץ דן כסלו במספר מאמרים: כסלו, שמחוני וזיו, "שיעור ככותבת הגסה"; מרדכי כסלו, "פרי התמר-הלח והיבש", *תחומין*, יג, (תשנ"ג), 116-122.

182. לונדון, שם, 10.

183. משורר, שם, 38-39.

184. בבקעת גינוסר, על פי יוסף בן מתתיהו, *תולדות מלחמת היהודים*, תרגום: לזיה אולמן, (ירושלים, 2009), ג, י' 521-516.

185. משורר, שם, 64, 219.

186. שם, שם, לוח 67, 250-252.

187. Paul Romanoff, *Jewish Symbols on Ancient Jewish Coins* (Philadelphia, 1944), 11.

188. על חשיבות הטקס לברכת יבול האדמה מובא מאמרו של ר' עקיבא **בתוספתא סוכה** (ליברמן) ג: יח: "אמ' ר' עקיבא: אמרה תורה הבא עומר שעורין בפסח שהוא פרק שעורין כדי שתתברך עליך תבואה, הביא בכורים חטים בעצרת שהוא פרק אילן כדי שיתברך עליך פירות אילן, הביא ניסוך המים בחג כדי שיתברך עליך מי גשמים".

189. *סוכה ד'*, ה; ט; Archer J. St. Clair, "God's House of Peace in Paradise: The Feast of Tabernacles on a Jewish Gold Glass," *JJA*, 11, (1985), 6-15.

190. *סוכה ה'* ב.

הגיוחון ומנסכים אותם יחד עם היין. הביזוי של הטקס על ידי אלכסנדר ינאי, ששפך את המים על רגליו במקום על המזבח, מוזכר הן במשנה (ללא שם המלך) והן על ידי יוסף בן מתתיהו.¹⁹¹ העליה לרגל התעצמה בחג הסוכות שבכל שנה שמינית לאחר שנת השמיטה, כדי לקיים את מצוות "הקהל" בה קראו לפני העם את דברי התורה, על פי המצווה בתורה: "וַיֵּצֵא מֹשֶׁה אוֹתָם לֵאמֹר מִקֵּץ שִׁבְעֵי שָׁנִים בְּמַעַד שָׁנָת הַשְּׁמִטָּה בַּחֹג הַסֻּכּוֹת. בָּבוֹא כָל-יִשְׂרָאֵל לִרְאוֹת אֶת-פְּנֵי ה' אֱלֹהֶיךָ בַּמָּקוֹם אֲשֶׁר יִבְחָר תִּקְרָא אֶת-הַתּוֹרָה הַזֹּאת נֶגֶד כָּל-יִשְׂרָאֵל בְּאָזְנֵיהֶם. הַקֹּהֵל אֶת-הָעָם הָאֲנָשִׁים וְהַנָּשִׁים וְהַטָּף וְגֵרְךָ אֲשֶׁר בְּשַׁעְרֶיךָ לְמַעַן יִשְׁמְעוּ וְלְמַעַן יִלְמְדוּ וַיֵּרְאוּ אֶת-ה' אֱלֹהֵיכֶם וְשָׁמְרוּ לַעֲשׂוֹת אֶת-כָּל-דְּבָרֵי הַתּוֹרָה הַזֹּאת." (דברים, ל"א, י"ב) (הדגשה שלי).

בספר המקבים מוצאים לראשונה טקסט יהודי המקשר בין כפות תמרים והודייה, כפי שנהוג בחג הסוכות עד היום – להחזיק את ארבעת המינים ביד בזמן תפילת ההודייה – ה"הלל": "...ויבואו אליה (אל העיר)... בהלל ובכפות תמרים..."¹⁹² הקשר הזה חוזר באופן ברור יותר בפסוק הנזכר למעלה: "לכן, בהחזיקם מטות וענפים רעננים וגם (כפות) תמרים, הם העלו מזמורים למי שהצליח את דרכם לטיהור מקומו".¹⁹³ כך גם במדרש, כשש מאות שנה מאוחר יותר מוצאים קשר בין הלולב ל"הלל": "...התורה אמרה טול שתי כפות תמרים להלל בהן והוא אינו נוטל אלא לולב – לבה של תמרה..."¹⁹⁴ כלומר, שמתקופת החשמונאים הקשר האסוציאטיבי בין כפות התמרים ותפילת ההודיה – ה"הלל" היה כבר מקובע, ולכן לא היה מוגזם להניח שבמקום בו רואים כף תמר, יש לראות אולי גם רמיזה לתפילת ה"הלל". גם המשמעות האסכטולוגית של חג הסוכות הנרמזת בספר זכריה, נקשרת ללולב ול"הלל" במדרש (בהקשר לדיני לולב): "...אמר ר' אבין זה הלל שיש בו לשעבר ויש בו לעתיד לבא ויש בו לדורות הללו ויש בו לימות המשיח ויש בו לימות גוג ומגוג..."¹⁹⁵

בנוסף לכך מוצאים קשר בין ענף התמר ונצחון כפי שמרומז במכתב של דמטריוס אל שמעון הכהן הגדול: "ואת עטרת הזהב ואת ענף התמר, אשר שלחתם"¹⁹⁶ אותו הקשר מוצאים גם במדרש. לדוגמה: "...ולית אנן ידעין מאן נצח, אלא במה שישראל יוצאין מלפני הקב"ה ולולביהן ואתרוגיהן בידן אנו יודעין דישראל אינון נצוחיין..."¹⁹⁷ ענף התמר כסמל הנצחון הינו סמל הלניסטי ורומי ידוע, ורואים אותו פעמים רבות בידי האלה ניקה/ויקטוריה, מושיטה אותו למנצח.¹⁹⁸ יעקב משורר טוען שכאן יש חידוש אמנותי בכך שכף התמר מופיעה ללא הפרסוניפיקציה של האלה.¹⁹⁹

כל האמור על המטבעות בא לאשש את טענתי שאין לראות בכף התמר ובעץ הנושא פירות אותה משמעות סימלית. בפסיפסים הנזכרים בפרק על האתרוג, מוצאים לעתים את כף התמר כאחד ממרכיבי ארבעת המינים. בלשון המשנה והתלמוד המונח "כף תמר" מוחלף ב"לולב". הפירוש המקובל למונח "לולב" הוא שזהו לבו של העץ, כי זהו הענף הצעיר ביותר של העץ שטרם נפרש. הפירוש הזה מובא במדרש הנזכר: "לולב – לבה של תמרה".²⁰⁰

191. סוכה, ד' ח; בן מתתיהו, קדמוניות, י"ג, 372. ניסוך המים היה אחד מהדברים שעליהם חלקו הפרושים מהצדוקים, ושבאו לידי ביטוי במעשיו של ינאי. המחלוקת בין חכמים לבין עצמם היתה רק האם ניסוך המים הוא מהתורה, מהנביאים או מאוחר יותר. זאת לומדים מהירושלמי מסכת סוכה פרק ד.

192. ספר מקבים א', (אוריאל רפפורט תרגם ופירש), (ירושלים, 2004), י"ג נא.

193. שם ב' י, ז.

194. ויקרא רבה, ל, טו.

195. שם, ל, ה.

196. מקבים א', י"ג, לז.

197. ויקרא רבה, ל, ב.

198. בתקופה ההלניסטית מוצאים אותו על מטבעות כגון: מטבע מקדוני משנת 165-185 לפנה"ס, בו ניקה מחזיקה ענף תמר מעל לדמות אדם.

199. משורר, שם, 136. בפסיפסים הרומיים מוצאים לעתים קרובות גם אנשים המושיטים ענף דקל למנצחים בתחרויות ספורט שונות. כמו בפאיצה ארמינה בפסיפס מרוץ המרכבות. אף על פי כן ניתן למצוא לעתים רחוקות גם באמנות הרומית, כף תמר ללא דמות אל או אדם. לדוגמה באפריז של מקדש ווסטה ברומא.

200. ויקרא רבה, ל, ט"ו.

מכל הפסיפסים של בתי הכנסת רק בפסיפס המאוחר ביותר שנחשף עד כה, של בית הכנסת ביריחו, מופיעה כף התמר לבדה ללא המינים האחרים כמייצגת את ארבעת המינים (איור א-52).²⁰¹ אמנם כף התמר שעל מטבעות החשמונאים ובר-כוכבא מייצגת את הנצחון, כפי שהוסבר לעיל, אבל גם בבתי כנסת אחרים מופיעה כף התמר במקום ארבעת המינים לצד המנורה בתבליטים.²⁰² מתוך המופעים על המטבעות, בהם מופיעה כף התמר שאינה "לולב" סגור, נראה שהיא באה לסמל בנוסף לקשר שלה עם תפילת "הלל" שנאמרת בחג הסוכות תוך כדי אחיזת ארבעת המינים, גם ניצחון דתי (במטבעות החשמונאים) ופוליטי-דתי (במטבעות בר-כוכבא). כך נראה לי נכון להבין גם את כף התמר שמופיעה בפסיפס של בית הכנסת ביריחו – בתקופה של חילופי שלטון (אולי הכיבוש הפרסי בשנת 614 ואולי המוסלמי-אומיי בשנת 661) והתדלדלות האוכלוסיה היהודית, כפי שבאה לידי ביטוי בהיעלמותם של שרידי פסיפסים של בתי כנסת מהמאה השמינית ואילך.²⁰³

2.3.2 עץ התמר

עצי הדקל עמוסי הפירות, שלא כענפי הדקל, באים לסמל את עצמתה הכלכלית של ארץ יהודה ופוריותה, הן על ידי השליטים המקומיים, והן על ידי הכובשים הרומאים שרצו להשפיל את יהודה במטבע – *Judea Capta* – שטבעו לרגל ניצחונם על יהודה. נראה שבפסיפס של מעון (נירים) יש מסר נוסף לכך, בשל התוספת של האריות הגדולים, זוג הציפורים לרגלי עצי הדקל.²⁰⁴ לכל אחת מהתוספות יש משמעות סמלית, שנקשרת יחד לאמונה בגאולת עם ישראל בארצו על ידי משיח בן דוד. ארץ יהודה מסומלת כאמור על ידי הדקלים, שלטון בית דוד מסומל על ידי האריות, ועם ישראל על ידי היונים. הסמליות של הדקלים כבר הובהרה. האריות כמסמלים את שלטון בית דוד מופיעים כבר מוקדם מאד בבית הכנסת של דורא אירופוס, בתיאור של כסא שלמה, שאמנם אינו תואם בכל הפרטים לפסוקים (מלכים א יח-יט): "וַיַּעַשׂ הַמֶּלֶךְ כֶּסֶא שֵׁן גָּדוֹל וַיַּצְפֵּהוּ זָהָב מוֹפָז: שֵׁשׁ מַעֲלוֹת לְכֶסֶא וְלֹאֵשׁ עָגֹל לְכֶסֶא מֵאַחֲרָיו וַיֵּדֶת מִזָּה וּמִזָּה אֶל מְקוֹם הַשֵּׁכֶת וּשְׁנַיִם אֲרִיּוֹת עֹמְדִים אֶצֶל הַיְּדוֹת", אבל מופיע במדרש תרגום שני לאסתר.²⁰⁵ בממצא נוסף מהמאה השלישית בארץ ישראל, מופיעים האריות בתבליט מעל קבר חשוב בבית שערים, וכן בזכויות הזהב מהקטקומבות ברומא מהמאה הרביעית-חמישית, וגם בפסיפסים נוספים של בתי כנסת כמו בחמת גדר, ציפורי ובית אלפא.²⁰⁶ זוגות אריות מופיעים לרוב בתבליטים של בתי כנסת כמו בגמלון של בית הכנסת בנברתין. יהודה נמשל לאריה בברכת יעקב: "גֹּר אַרְיָה יְהוּדָה מִטֶּרֶף בְּנֵי עֲלִיָּת כָּרַע רֶבֶץ פְּאֲרִיָּה וּכְלָבִיא מִי יִקְיָמוּ" (בראשית מ"ט, ט). זאב וייס סבור שהאריות, כפי שהם מופיעים בפסיפס בית הכנסת בציפורי, כשהם התוקפים שוורים, מסמלים את גבורתו של האל, שמושווה לאריה הן על ידי הנביאים והן על ידי חכמים.²⁰⁷ הציפורים בפסיפס של מעון נראות כיונים, כמו גם בחרותה מתקופת הבית השני ובאחת מזכויות הזהב.²⁰⁸ גם בבית אלפא יש זוג ציפורים על האקרטריות של המבנה הארכיטקטוני.²⁰⁹ הציפור

201. 'יריחו', האנציקלופדיה החדשה 2, 756.

202. כך לדוגמא בעמוד מבית הכנסת בעזה, גם הוא מהמאה השביעית, או מכרכוב בבית הכנסת בנווה, מהמאה הששית/שביעית.

203. עד כה לא נמצאו שרידים של בתי כנסת מסוף המאה השביעית ואילך, בניגוד למספר כנסיות עם פסיפסים מפוארים גם במאה השמינית – תקופת השלטון המוסלמי בעבר הירדן.

204. בלשון חכמים על פי רוב הדקל הוא העץ ואילו התמר או התמרה, הוא הפרי.

205. המדרש מובא אצל לוי גינצבורג, אגדות היהודים, (פילדלפיה, 1968), 4, 156.

206. רבקה בן-ששון, זכויות הזהב היהודיות: ניתוח איקונוגרפי מחודש, עבודה לתואר מוסמך האוניברסיטה העברית בירושלים, (2002), 78-82. זאב וייס מצביע על כך שלא כל החוקרים מסכימים עם הפירוש הזה של האריות באמנות היהודית. Weiss, *The Sephoris*.

Synagogue, 61-65

207. וייס, שם, 244-245.

208. בן-ששון, שם, 73-77.

209. גם על משמעות הצפרים בבית אלפא יש דיעות שונות. לדוגמה: אלישבע רבלינהר סברה שאלה הכרובים: Elisabeth Revel-Neher, *Le Signe de la Rencontre. L'arch d'Alliance dans l'art juif et chrétien du IIe au Xe siècles*, (Paris, 1984), 128; L'Alliance et la Promesse: le symbolisme d'Eretz-Israel dan l'iconographie juive du moyen âge", *Jewish Art*, 1986-87, 135-146

והיונה מקבילות לעתים בדימויים במקרא, ועם ישראל משווה אליהן לעתים, בדרך כלל בקשר לגאולה. לדוגמה בפסוק: "יִחְרְדוּ כְצִפּוֹר מִמְצָרִים וְכִיּוֹנָה מֵאֶרֶץ אֲשׁוּר וְהוֹשְׁבֵתֵיהֶם עַל בְּתִיקָהֶם נָאֻם ה' (הושע י"א, יא).

עוד מוצאים במדרשים דברי שבח לתמרים, שהיוו מקור חשוב בכלכלת הארץ, לא רק בזכות טיב הפירות אלא גם בזכות הניצול של כל חלקיהם. כך במדרש בראשית רבה: "תלמוד לומר צדיק כתמר יפרח, מה תמרה זו אין בה פסולת אלא תמרים לאכילה, לולבים להלל, חירות לסיכון, סיבים לחבלים, סנסינים לכיבוד, שפעת קורות לקרות בהם בתים..."²¹⁰

2.4 המשמעות הסמלית בפסיפסים הנוצריים

2.4.1 משמעות כף התמר

בנצרות הקדומה סימלה כף התמר את הניצחון על המוות, כשהבסיס הטקסטואלי לכך הוא הכתוב אצל יוחנן: "למחרת שמעו המוני העם שבאו לחג כי ישוע עומד לבוא לירושלים. לקחו כפות תמרים ויצאו לקראתו כשהם קוראים: 'הושע נא ברוך הבא בשם ה' מלך ישראל'".²¹¹ נראה שכף התמר נעשתה סמלם של המרטירים, בעיקר בימי הביניים המאוחרים יותר, בגלל העובדה שכף התמר היתה סמל לניצחון בעולם העתיק. לדוגמה בכנסיית סנט פאולוס שמחוץ לחומות ברומא, כש"הקדושים התמימים" הלבושים לבן וכתובת מזהה מעליהם, מחזיקים ענפי דקל בידיהם (איור א-67).²¹² בפסיפס השטיח של הכנסייה על שם אליאס מריה וסורג בעבר הירדן, מוצאים במדליונים של שריגי גפן "דיקנאות" של מריה סורג ואליאס, (מובחנים בשמותם). בידו של סורג יש ענף מסוגנן מאד, כנראה של דקל, שבא לסמל את הניצחון על המוות, אולי בזכות התרומה לכנסייה (איור א-53).²¹³

2.4.2 משמעות הדקל

באשר לעץ הדקל הרי שהוא נפוץ בפסיפסים פחות מעצי פרי אחרים. במספר פסיפסים נוצריים מופיע עץ התמר במקום מרכזי, ובו רמיזות נוספות המבהירות את הקשר שלו לגן-עדן. בפסיפס שבכנסייה של סנט ג'ורג' בחורבת אל-מוחיאט משנת 535/6, משני צידיו איילים ומעליו זוג יונים, וכתובת נוצרית בכתב ארמי נוצרי-פלסטינאי מצד אחד של העץ עם שמו של התורם, ומהצד השני מילה בלתי מזוהה, אלא אם כן היא כתובת נוצרית ראשונה בערבית: "ביסמאלה" ומהצד השני שמו של התורם "סאולה" (איור א-61). בפסיפס אחר מהקפלה של אליאס, מריה וסורג, יש ספין נוסף שבו רואים דקל במרכז של שריגי גפן, שאשכולות פירותיו פונים כלפי מעלה, בניגוד למציאות ולחוקי הטבע וכן טווסים וכבשים משני הצדדים (איור א-62).²¹³ דגם דומה מוצאים באפסיס של כנסיית הדקל. גם שם יש טווסים משני צידיו, ומעליהם כבשים שהושחתו ועופות נוספים. הדקל היוצא מתוך אמפורה בצורה שאינה מציאותית, שצורתו וצורת פירותיו אינם ריאליסטיים, בנוסף לטווסים והכבשים, מדגיש את חשיבותו הסמלית (איור א-63). בפסיפס בכנסיית האגומן, הדקל נמצא במרכז הפסיפס ובכך ניכרת חשיבותו (איור א-64). מופעי עצי התמר האלה אינם עצי הפרי

210. בראשית רבה, (תיאודור אלבק) 'לך לך' מ.

211. יוחנן י"ב, 12-13.

212. Herbert L. Kessler and Johanna Zacharias, *Rome 1300: On the Path of the Pilgrim*, (New Haven, 2000), fig. 179, 178: "The palm leaves in the young boy's hands are ancient symbols of triumph"

213. תיאורים כאלה מוצאים בעיקר מאוחר יותר באמנות המערבית. לדעת ג'נסן, רואים באמנות הקדומה בפסיפסים ובסרקופגים עצי דקל שלמים, ולא דווקא ענפי דקל, כמסמלים את הניצחון. Jensen, Robin, Margaret, *Understanding Early Christian Art*, (London and New York, 2000), 59, 100, 108-109

213א. רינה טלגם מסבירה כך את הכתובות בספרה, Talgam, *Mosaics of Faith*, II ch. 3. כמו פיצ'ירילו 177-181, Piccirillo, *Mount Nebo*, שגם מביא את התאריך הנמצא בכתובת.

היחידים שמסמלים את גן העדן, ואולי לא הבולטים ביותר, משום שבכל הפסיפסים בהם מתוארים עצים נושאי פירות כמסמלים את גן-עדן, וביניהם רמזות נוספות לכך, אין אף עץ תמר אחד.²¹⁴ פסיפס כזה נמצא בכנסיית לוט ופרוקופיוס מאמצע המאה הששית, שם ארבעה עצים פונים באלכסון כלפי המרכז, כשלמרגלותיהם שותים זוג איילים מנחל (איור א-68).²¹⁵ התיאור הזה נראה כאיור לפסוק: "כָּאֵיל תִּעְרַג עַל אֶפְיָקִי מִיָּם כִּן נִפְשִׁי תִּעְרַג אֵלַיךְ אֱלֹהִים" (תהילים מ"ב, ב), פסוק שנאמר לפני הטבילה לנצרות של המאמינים החדשים. שתיית העגלים ממימי של גן העדן, יחד עם עצי הפרי, מקשרים את התיאור עם גן העדן הארצי.²¹⁶ דוגמה נוספת מוצאים בפסיפס שבכנסיית האריות באום-אל-רסאס מסוף המאה הששית, כשבין האריות והאיילים ישנם עצים שופעי פרי (איור א-33). כך גם בפסיפס המכונה פסיפס גן-עדן משום שמתוארים בו שור ואריה ניזונים מאותו השיח (איור א-42).²¹⁷ אף על פי כן אין באף אחד מהפסיפסים הללו עצי תמר. הקשר בין המאמינים ועצי הפרי ובין הכנסייה ועצי הפרי נמצא גם בכתבי אבות הכנסייה. סנט קפריאנוס מאמצע המאה השלישית כותב במכתב כך: "הכנסייה מגלמת מראה גן העדן, כוללת בין קירותיה עצי פרי, אותם היא משקה על ידי ארבעה נהרות, כלומר ארבע הבשורות..."²¹⁸ אפרם הסורי מהמאה החמישית משווה בין הכנסייה לגן עדן בהמנון הששי במחזור ההמנונות לגן העדן: "הפרי (של גן העדן) הנותן חיים לכל, נקטף יום יום בתוך הכנסייה". כך משווה פרי גן העדן לאוקריסט. בהמנון אחר לגן-עדן הוא כותב: "למען הפרי הוא סלל את הדרך הנמשכת מן העץ אל הצלב. היא נמשכת מן העץ (עץ החיים) לעץ (הצלב), ומעדן לציון, מציון לכנסייה הקדושה, ומן הכנסייה אל המלכות." המקור להשוואות אלו של גן העדן לכנסייה ולציון נמצא כנראה בכתבים יהודיים כדוגמת ספר היובלים מהמאה השנייה לפנה"ס. שם מסופר על נח: "וידע כי גן-עדן קדש קדשים ומשכן ה' הוא והרסיני תוך המדבר והרציון תוך טבור הארץ שלשתם זה מול זה לקדושה נבראו."²¹⁹ אוגוסטינוס (354-430) התייחס אל ישו כ"עץ החיים", אל הקדושים כעצי פרי ואל המבשרים כארבעה נהרות גן העדן, אבל אין התייחסות בכתבים הללו לעץ מסוים, ובוודאי לא לתמר.²²⁰

הפסיפס בו נראה שעץ התמר על פריו מסמל את גן העדן בצורה הברורה ביותר, נמצא באתר שזוהה כבית כנסת מחמאם ליף שבצפון אפריקה, ותוארך למחצית השנייה של מאה החמישית (איור א-69).²²¹ שם מתוארים זוג עצי תמר ולידם זוג טווסים, וביניהם מיזרקה. כל המיחבר, כולל שריגי הקוציץ שבתוכו סלי פירות עופות ופרחים, מוכר מרצפה נוצרית סמוכה באל-מוסט. נראה שכאן הפירוש המקובל של תיאור גן-עדן עם עצי התמר, מיזרקה המים והטווסים, מתאים הן לבית הכנסת והן לכנסייה.²²²

לשאלה מהו מקור הדימוי הנוצרי לגן-עדן בעצי תמר, טווסים ומקור מים, אין תשובה חד משמעית. הובאו מקורות כתובים המסבירים את התיאורים הללו, אבל לא מקורות חזותיים. האם יתכן שמקור הדימוי הוא פגאני רומי? באמנות הקבורה הרומית של המאה הרביעית מוצאים חלק מהסמלים בציורי הקטקומבות, אך לא את המיחבר כולו. בקטקומבה של ויה לטינה מוצאים זוגות טווסים, ולפחות במקום אחד מוצאים עצי תמר משני צידי ארקוזוליום. יחד עם נוף בוקולי, הם מסמלים את שדות האליזיום שמצפים לנפטר. בקטקומבה הזו נקברו גם נוצרים וגם פגאנים זה לצד זה ויתכן שמקור ויזואלי כזה השפיע על התיאורים הנוצריים ברומא ומשם הגיעו לארץ ישראל, בין אם על ידי

214. רינה טלגם מונה את כל הפסיפסים בעבר הירדן בהם מופיעים עצי פרי כמסמלים את גן העדן, ודנה בכל אחד מהמקרים בצורה מפורטת

Talgam, *Mosaics of Faith*, II ch. 3

215. Piccirillo, *Mount Nebo*, fig.192

216. Talgam, *ibid.*

217. Piccirillo, 128, no. 139

218. השוו. Talgam, *ibid.*

219. ספר היובלים, ח' ט.

220. cf. Prest, *The Garden*, 21 note 10

221. אמנם הפסיפס אינו נמצא באזור הנידון בעבודה זו, אך הוא עשוי לשפוך אור על משמעות הפסיפסים המקומיים.

222. גם התוספת של הספין מעל לכתובת מתפרש כמתאר את בריאת העולם, אם כי אין הוא חד משמעי. Franklin M. Biebel, "The Mosaics of Hammam Lif", *The Art Bulletin*, XVII, (New York, 1936), 541-551; Edward Bleiberg, *Tree of Paradise, Jewish Mosaics from the Roman Empire in Brooklyn Museum*, (Brooklyn, New York, 2005)

כתבי יד וספרי דגמים ובין אם על ידי עולי רגל וטיילים. עצי תמר מופיעים על מספר סרקופגים מהמאה הרביעית והחמישית ברוונה בהקשר של גן-עדן, וגם במספר פסיפסים ברוונה ורומא. בסרקופג מכנסיית סנט אפולוניוס ברוונה, יש שילוב של דקלי תמר טווסים וכבשים, עם צלב וארבעת נהרות גן העדן בצד הצר – כדימוי ברור לגן העדן. יתכן שזהו שילוב מוקדם של גן העדן הארצי והשמימי (איור א-70).²²³

כתב יד שיכול היה לשמש השראה לתיאור כזה הוא כתב יד מאמצע המאה הששית של קונסטנטין מאנטיוכיה שנקרא "טופוגרפיה נוצרית". בהעתק של המאה האחת-עשרה מאוסף מנזר סנטה קטרינה בסיני, יש איור של העולם הכולל גם את גן העדן הארצי, שנמצא במזרח וכולל שני עצי תמר עם פירות, ועליהם עוף – כנראה טווס, כשבין שני העצים רובצת איילה (איור א-71).²²⁴

אם נתייחס לעץ התמר בנפרד, נראה שכבר במצרים העתיקה היתה לו משמעות סמלית לחיים בעולם הבא. כך מסתבר משום שבנוסף לכך שהפרי הוגש כמנחה לנפטר בקברו, כפי שהוזכר לעיל, העץ מופיע גם כמרענן ומצל על הנפטר, בתקופת השושלת השמונה-עשרה.²²⁵

עץ התמר סימל את מצרים בתקופה הרומית, כפי שרואים כבר בפסיפס פלסטרינה (איור ב-1). בנוסף לכך אחד מנהרות גן-עדן זוהה כנלוס, בין אם זהו הגיחון או הפישון.²²⁶ כמו כן, הנהרות פרת וחידקל, שניים מנהרות גן העדן, נמצאים עד היום באיזור בו גדלים עצי תמר בשפע, ויתכן אף שזהו מקום גידולם החקלאי הראשון. מהקישור בין שמות נהרות גן-עדן במקרא והמציאות של גידול עצי התמר, נראה ברור הקשר של עץ התמר עם גן העדן.

3 ההדס והערבה

ההדס והערבה נמנים גם הם על ארבעת המינים, כשהערבה מוזכרת בשמה וזיהויה ברור, ואילו ההדס מכונה "עץ עבות". על זיהויו יש דיון בתלמוד: "וענף עץ עבות". **שענפיו חופין את רובו ועולה כמין קליעה ואיזה זה?** זה ההדס. אין תימור זיתא עולה כמין קליעה ואין ענפיו חופין את רובו, אין תימור זרגונה ענפיו חופות את רובו ואינו עולה כמין קליעה ואיזה זה ההדס.²²⁷ ועוד במדרש "שנו רבותינו וענף עץ עבות עץ שענפיו חופין את עצו הוי אומר זה ההדס, ואימא הירדוף, אמר אביי כתיב דרכיה דרכי נועם."²²⁸

שני המינים נמנים על צמחי הבר של ארץ ישראל – הערבה צומחת על גדות נחלים ובעיקר על גדות הירדן. ההדס צומח בעיקר בגליל וברמת הגולן, במקומות מוצלים וקרוב לנחלים, שכן הוא רגיש מאד למליחות המים. אעפ"כ הם כמעט אינם נוכחים בפסיפסים. ההדס הוא הצמח היחיד ממשפחת ההדסיים שצומח בר סביב הים התיכון ודרום מערב אסיה, כשבני משפחתו האחרים נפוצים באוסטרליה ובדרום אמריקה.²²⁹

223. למרות שאין הוכחה לקשר ישיר בין האמנות הרומית לפסיפסים של ארץ ישראל, קיימת אפשרות לקיום קשרים כאלה כפי שציינתי במבוא. ידוע על תנועת עולי רגל מכל רחבי האימפריה הרומית כבר בתחילת המאה הרביעית. בנוסף לנוסע מבורדו הנזכר, ידועה גם אגריה שהייתה בארץ בין השנים 381-384, או הנוסע מפלקנטיה משנת 570. עוד קודם לכן מוצאים דגמים דומים ואף זהים באמנות הפסיפסים של בתי הכנסת בארץ ישראל ושל תחתיות הזהב מרומא. כוונתי לשילוב של המבנה האדריכלי, המנורות וארבעת המינים.

224. מוכר בהעתקים מהמאה התשיעית באוסף הוותיקן, ומהמאה האחת-עשרה במנזר סנטה קטרינה בסיני. Vaticanus Graecus 699 No. 1186 of the Greek Mss. of the Monastery of St. Catherine at Sinai, and Florence: Laurentianus Plutei IX.28 (L). 11th century

225. Wallert-Gamer, *ibid.*, 141

226. כך יש המפרשים אותו. לדוגמה רש"י: **בראשית** פרק ב, יא "פישון – הוא נילוס נהר מצרים ועל שם שמימיו מתברכין ועולין ומשקין את הארץ נקרא פישון כמו ופשו פרשיו"; **מדרש אגדה** (בובר) בראשית פרשת בראשית פרק ב.

227. ירושלמי **סוכה**, פרק ג.

228. אמנם גם להרדוף עלים צפופים בדורים, אבל זהו צמח שכל חלקיו רעילים מאד, ולכן לא סביר שהוא ילקח לברכה. **ילקוט שמעוני**, משלי, רמז תתקלד.

229. Michael Zohary, *Flora Palaestina*, Part Two-Text, (Jerusalem, 1972), 671-372

3.1 ההדס

ארבעת המינים המתוארים בפסיפסים, מציגים ענפים נוספים ליד הלולב, אבל אלו אינם ניתנים לזיהוי ולאבחנה ביניהם במרבית המקרים. המקום הברור ביותר לזיהוי ההדס – *Myrtus communis* L – בוודאות הוא במטבעות של המרד הראשון, שם רואים את העלים ואת הפירות של ההדס (איור א-1). גם בתבליט בסרקופג של "יהוסף בן חנניה הספר" מירושלים, הצמח שבחזית נראה כהדס עם פירותיו (איור א-72).²³⁰ כך באמנות של ימי הבית השני, וכך גם בתקופת מרד בריכוכבא, כשעל מטבעות שנת ארבע למרד רואים הדסים מרובים מאוגדים סביב הלולב, ושני ענפי ערבה אתם (איור א-2).²³¹ ריבוי ענפי ההדס בארבעת המינים נהוג עד היום אצל יוצאי תימן, ומרחיב על כך את הדיון ההלכתי זהר עמר (איור א-73).²³² בפסיפסים שלאחר חורבן הבית, מוצאים הדסים רק במספר מועט של בתי כנסת, למרות שלכאורה צריך היה להבחין בהדסים בכל פסיפס בו מופיעים ארבעת המינים (לפחות עשרה בתי כנסת שנמנו כאן).

בשני מקומות ניתן להבחין בבירור בין שני מיני צמחים המצורפים ללולב, כשברורה ההבחנה בין ההדס ללולב. האחד הוא אגד ארבעת המינים בבית הכנסת של חמת טבריה (איור א-74). אמנם התיאור אינו מאד מדויק, אך רואים בבירור עלים ארוכים ועלים קצרים רבים יותר. הפסיפס השני הוא פסיפס בית הכנסת של ציפורי מהמאה החמישית (איור א-74). כאן רואים את ההדסים הקצרים, וארבעה (?) עלים של ערבה.²³³ בספין המזרחי באותו הפסיפס יש גם שאריות של זר הדסים שהקיף כתובת.²³⁴

פסיפס נוסף מהמאה החמישית רואים בבית הכנסת בחולדה, שם יש אתרוג ולולב, שנראה כאילו קשורים אליו רק הדסים ללא ערבות (איור א-6). בצורה ברורה יותר רואים ענפי הדסים מרובים עם עליהם הצפופים, בשבר פסיפס מבית הכנסת הצפוני בטבריה מהמאה הששית, שם הם קשורים ללולבים בצורה דומה מאד לפסיפס של חולדה, ולידם אתרוג (איור א-78). כמות הענפים וגודלם ביחס ללולב בחולדה ובטבריה מזכירים את הלולבים התימניים, שמוסיפים בהם ענפי הדסים וקושרים אותם סביב הלולב (איור א-73).²³⁵ מתוך הצילום של הלולב התימני ברור מדוע אין מבחינים בערבה בין ההדסים המרובים, ולכן קשה לראות אותה גם בפסיפסים.

בנוסף לכך יש בין שני הלולבים בפסיפס של בית הכנסת הצפוני מטבריה כתובת הקדשה עטורה בזר הדסים (איור א-8). גם בשבר פסיפס מבית הכנסת בחוסיפה (עוספיה) יש זר של הדסים מסוגננים, ובתוכם תכשיטים עגולים (איור א-75). בתוך הזר יש כתובת שרק חלקה נשאר, אבל ברור שהיא חלק מהברכה: "שלום על ישראל" בזרים אלו ובהדסים שמצורפים ללולבים בציפורי ובטבריה מוצאים הדסים בהקשר שאין לטעות בו, אך ידוע ממקורות כתובים רבים שהשתמשו בהדסים גם למטרות אחרות.

בתקופה הרומית והביזנטית היה ההדס צמח בושם נפוץ, והשתמשו בו בדרכים שונות. זרים מעלי הדס ומעלי ער אצל, שגם הוא צמח בושם, היו נהוגים ברומא על ראשי מנצחים. פליניוס מקדיש פרק שלם לגיבורים שקיבלו זרים כאות הערכה על פעילות למען הציבור, או מעשה גבורה בקרב. הוא כותב גם על מיני העצים שמהם עשו את הזרים וזכויות היתר שקיבלו הזוכים בהם. גם אתנאיוס מקדיש לזרים פסקאות רבות בהקשרים שונים כחלק מהסעודות המלומדות עליהם הוא כותב בספרו.²³⁶ זרים וגירלנדות של הדסים מופיעים ברבים מן הפסיפסים הרומיים, בעיקר

230. 'ירושלים', האנציקלופדיה החדשה 2, 679.

231. שני הענפים הבולטים הם ענפי הערבה, וההדסים המרובים קצרים מהם. כך נראה לי שצריך להסביר את המופע הזה, ולא כפי שמקובל לטעון שענף אחד הוא ערבה וענף אחד הוא הדס. שאין רואים הבדל ביניהם. משורר, שם. 128.

232. עמר מביא גם סימוכין הלכתיים ממאות השנים שלאחר מופעי הפסיפסים גם באירופה. עמר, ארבעת המינים, 58-68.

233. על האבחנה בין עלי ההדס ובין עלי הערבה בפסיפס הזה עמד כבר וייס בספרו על בית הכנסת. Weiss, *The Sepphoris Synagogue*, 75-76.

234. Ibid., 61-64.

235. עמר, ארבעת המינים, תמ' 13; 19.

236. Pliny. *Nat.*, XVI.5; Athenaeus, 45.5.

כמסגרות של פסאודואמבלמות בצפון אפריקה ובסציליה.²³⁷ בתיאורים אלו מופיעים כמעט תמיד שלושה עלים בדור אחד, כפי שנוהגים בהדס של ארבעת המינים (איור א-76).²³⁸ גם במספר פסיפסים ארצישראליים מוצאים זרים כאלה. מהפסיפסים המוקדמים ביותר מגרסה שבעבר הירדן, בבית המוזות והמשורר מהמאה השנייה יש גירלנדות שמקיפות את המשורר והמוזות, כשבין ענפי ההדס משולבים פירות שונים. בפסיפסים הביזנטיים אין מוצאים זרים, וכתובות ההקדשה בפסיפסים הנוצריים מעוטרים במסגרות מסוגים שונים, כשהדגם הנפוץ ביותר הוא ה-*guilloche*. לעומת זאת בפסיפסי בתי הכנסת מופיעים גם בתקופה זו לעתים זרים, כפי שצינתי. אשר עובדיה טוען שהדגם של הזרים לא נלקח מאומניות אחרות, אלא ישירות מהזרים הממשיים שנעשו למנצחים. לכן הוא מניח שזו המצאה של אמני הפסיפס.²³⁹

ההדס היה נפוץ במיתולוגיות הקדומות של בבל, יוון ורומא, כסמל לאלות הפריהן אשתר, אפרודיטה וונוס.²⁴⁰ קאטו מציע לשותל זנים אחדים של הדסים עבור הכנת זרים.²⁴¹ עוד השתמשו ברומא בפירות ההדס להפקת שמן, ולהוספת טעם מיוחד ליין.²⁴² בנוסף לכך השתמשו בפירות ההדס גם לתיבול המאכלים, כתחליף זמין לפלפל השחור.²⁴³ ההדס שימש גם לרפואה ומוזכר אצל דיוסקורידס לשימושים שונים, ביניהם לעיניים לאזניים, וכן לצביעת השיער. הוא מוסיף שהזן עם הפירות השחורים, ולא הלבנים (שני הזנים גדלים בר בארץ) הוא המתאים יותר לצרכי רפואה (איור א-77).²⁴⁴

בתלמוד מופיעות מספר הלכות בקשר לשימושי ההדס לריח ונוי: לדוגמה עיר כבית שאן, שביום חג לעבודה זרה, מקשטים את הבתים בהדסים וורדים – אסור לקנות בהם סחורה באותו היום.²⁴⁵ מנהג אחר היה של שימוש בענפי הדס לריקודים בחתונה, כפי שמסופר על רבי יהודה בר אילעי, "שהיה נוטל בד של הדס ומרקד לפני הכלה, ואומר: כלה נאה וחסודה". מסתבר שגם על מיטת הנפטור היו מניחים ענף הדס, כפי שמשתמע מהסיפור על רב אסי ורב שילא בר אבינא בתלמוד.²⁴⁶ או סיפור מדרשי על ר' שמעון בר יוחאי שיצא מהמערה אחרי 13 שנים וראה זקן הולך ומחזיק שני צרורות הדסים, ורץ ביום ששי בין השמשות. אמר לו: אלה למה לך? אמר להם: לכבוד שבת. שאל אותו: ולא יספיק לך אחד?! ענה הזקן: אחד כנגד זכור ואחד כנגד שמור.²⁴⁷ המדרש קושר גם בין ההדס לגן-עדן בצורות שונות, ובמדרש המתאר את קבלת הפנים לצדיקים בגן-עדן בצורה ציורית, ניתנים לצדיק שמונה הדסים.²⁴⁸

מאחר שזרים מופיעים לעתים קרובות באמנות הקבורה של הנצרות הקדומה, בעיקר על סרקופגים רומאים, יש להניח שהעדרם מהפסיפסים נובע משינויי סגנון, ולא מסיבות דתיות.

237. אם הזרים אינם של הדס, אלא של ער אציל, (המוכר כעץ דפנה) הרי שהיה צורך לשזור כל עלה ועלה בנפרד, כדי שיהיו צפופים כל כך. לעומת זאת עלי ההדס צפופים באופן טבעי, כפי שהם מוגדרים בתורה "ענף עץ עבות", ולכן נראה לי שסביר יותר שאלה ענפי הדס. מענין שבתלמוד הירושלמי מביאים את התאור של קליעת זר כהוכחה לכך ש"ענף עץ עבות" הוא ההדס: "שענפיו חופין את רובו ועולה כמין קליעה ואי זה זה? זה הדס". ירושלמי סוכה פרק ג. בפסיפס הרומי שהתגלה בגרסה בשנת 1907 יש זרים עם פירות בצורה מאד נטורליסטית, בדומה לפסיפסי צפון אפריקה, אך שם העלים אינם בדור אחד, וכנראה הם של עץ הדפנה – ער אציל.

238. דור הוא מקום היציאה של העלים או הפרחים ממפרק אחד בגבעול.

239. Asher Ovadia, *Geometric and Floral Patterns in Ancient Mosaics*, (Rome, 1980), 165.

240. על הקשר לונוס – ראו פליניוס Pliny, *Nat.*, XII.2; אובידיוס כותב שונוס התחבאה מהסטירים בין ההדסים כדי שלא יראוה במערומה כשנולדה מן הים, Ovidius, *Fasti*, (Cambridge, Mass., 1989), 4, 141-4.

241. Marcus Porcius Cato, *On Agriculture*, (trans.) William Davis Hooper, revised by Harrison Boyd Ash, (Cambridge, Mass., 1954), 8-2.

242. Columella, *On agriculture*, (trans.) Harrison Boyd Ash, (Cambridge, Mass. and London, 1968-1979), XII.38.1-8. גם פליניוס מתייחס לטעמו של פרי ההדס וגם להפקת השמן ממנו. Pliny, *Nat.*, XVI, 112.

243. כך מתואר באוסף המתכונים של *Apicius*, שמתוארך למאה הרביעית או החמישית. A Dictionary of Greek and Roman biography and mythology, William Smith, (ed.), (London, 1873), www.perseus.tufts.edu/hopper.

244. Dioscorides, *ibid.*, I, 155, 81-82. גם כיום משמש ההדס ברפואה העממית והטבעית.

245. "עיר שיש בה עבודת כוכבים, והיו בה חנויות מעוטורות ושאינן מעוטורות, זה היה מעשה בבית שאן, ואמרו חכמים: המעוטורות אסורות, ושאינן מעוטורות מותרות... אמר רשב"ל: לא שנו אלא מעוטורות בוורד והדס, דקא מתהני מריחא, אבל מעוטורות בפירות מותרות וכו', בבלי, עבודה זרה, יב ע"ב.

246. בבלי, נדה, לו ע"ב-לו ע"א. מתוך כך נראה תיאור של הדסים מתאים לסרקופג, כפי שרואים במרכז הסרקופג מירושלים באיור 72.

247. בבלי, שבת, ל"ג ע"ב.

248. בראשית רבתי פרשת בראשית, ב, ט.

3.2 הערבה

הערבה היא צמח גדול נפוץ ובארץ ישראל גדלים בר ארבעה מינים של ערבה (*Salix*): ערבה מחודדת (*S. acmophylla*) (איור א-78), ערבה לבנה (*S. alba*) (איור א-79), ערבת שלושת האבקנים (*S. triandra*) וערבה מדומה (*S.*), ומין פליט תרבות נוסף – ערבת בבל (*S. babylonica*). מבחינה הלכתית יש חילוקי דיעות לגבי המין הכשר לשימוש בארבעת המינים.²⁴⁹ באירופה גדלים מעל 100 מיני ערבה שונים, ואף על פי כן לא מוכרים לי תיאורים של ערבה מאמנות הפסיפסים הרומית או הביזנטית, אולי דווקא משום היותו עץ כה נפוץ.²⁵⁰

להדס ולערבה תפקיד סמלי ברור בקשר לתפילות הגשם הנערכות בחג הסוכות, משום ששניהם צמחים שגדלים ליד מקורות מים. הערבה כצמח גדול, מילאה תפקיד מרכזי בחגיגות ניסוך המים שנערכו בבית המקדש, (וגם בתפילות לגשם הנערכות עד ימינו ביום האחרון של סוכות – יום "הושענא-רבא") כפי שמתואר במשנה ובתלמוד.²⁵¹ במשנה מצוין חלק מסוים של הערבה "מרביות של ערבה" (ענפים גדולים). התיאור של חגיגות ניסוך המים ו"הושענא רבא" במשנה הוא ציורי מאד: "מצוות ערבה כיצד? מקום היה למטה מירושלם ונקרא מוצא. יורדין לשם ומלקטין משם מרביות של ערבה ובאין חוקפין אותן בצדי המזבח וראשיהן כפופין על גבי המזבח. תקעו והריעו ותקעו. בכל יום מקיפין את המזבח פעם אחת ואומרים אנא ה' הושיעה נא אנא ה' הצליחה נא. רבי יהודה אומר אני והו הושיעה נא. ואותו היום מקיפין את המזבח שבעה פעמים".²⁵² גם בתלמוד מוזכר הקשר שבין ארבעת המינים למים: "אמר רבי אליעזר: הואיל וארבעת מינין הללו אינן באין אלא לרצות על המים. וכשם שארבע מינין הללו אי אפשר בהם בלא מים – כך אי אפשר לעולם בלא מים".²⁵³ לפיכך העדרו של תיאור חזותי ברור של הערבה בין ארבעת המינים – מפתיע.

על שימוש נוסף יחידאי בשילוב של הערבה וההדס מוצאים בספר היובלים (מהמאה השנייה לפנה"ס) בו מתואר השימוש בהם כזרים על הראש: "כי לעולם הוקם לישראל לעשותו וישבו בסוכות וישמו כתרים על ראשם ולקחו ענף עץ עבות וערבי נחל".²⁵⁴ כאן אולי לא בטוח שענפי הצמחים שימשו ככתרים על הראש, אולם בתיאור של יוסף בן מתתיהו כתוב במפורש כך: "לוקחים זר (ביוונית *eiresione*) של הדס וערבות עם כף תמרים ופרי עץ הד".²⁵⁵ ה-*eiresione* היה ענף עץ זית או ער אציל (עץ דפנה) מלופף בצמר (*eiros*) שעליו תלו פירות בחגיגות להליוס ואפולו.²⁵⁶ ענפי הערבה שימשו בתעשיית קליעת הסלים, הן העדינים והן הגסים, על פי זני העץ, שרבים מהם מתוארים בפסיפסים. פליניוס מציין שהערבה הלבנה משמשת לצרכים שונים כקליעת סלים, ואף לחפצים יוקרתיים, ולכן גידלו

249. סיכום של הדיונים השונים מההיבט הבוטני וההיבט ההלכתי ניתן לראות גם בטבלה אצל זהר עמר, "ערבה: זיהוי מדעי ומסורת הלכתית", **המעין** מח, א (ירושלים, תשס"ח 2007) 49-57. וכן במאמר של מרדכי כסלו, "ערבה כשרה, ערבה פסולה וצפצפה", **המעין** יא, א (תשל"א) 37-49.

250. יתכן שבין הצמחים שאינם מזוהים בשםם בפסיפס פלסטרינה ובית הפאון, יש גם ערבות. ראו פרק ב, רשימת הצמחים המזוהים בפלסטרינה. כמו כן מצויינת האפשרות שבפסיפסים של הרחוב הביזנטי בבית שאן ובאחד המתומנים שבפסיפס הכנסייה באמאוס מתוארים ענפי ערבות בפריחה. איורים ב-14; ב-15; וב-II-15.

251. **סוכה**, ג, ט; בבלי **סוכה**, פרק ג, מד, מה, מח.

252. **סוכה**, ד, ט.

253. בבלי, תענית, ב, ע"ב.

254. זרים מענפי הדס היו מאד מקובלים בעולם הרומי וההליניסטי, כפי שהוזכר לעיל, אך כאן מדובר גם על ענפי ערבה. **ספר היובלים**, ט"ז, 5.

255. יוסף בן מתתיהו, **קדמוניות**, ג, 245. יוסף בוודאי לא התכוון לזרים על הראש, אם כי המונח היווני *Eiresione* מתכוון לענף זית או ענף של אפרסמון שלופף בצמר, ועוטר בפירות שונים. ראו: דניאלה דויק, "חג הסוכות, ארבעת המינים ופולחן דיוניסוס: דרשיה בין-תרבותית", **ציון** עג, ב (ירושלים, 2008), 119-138. בתקופה מאוחרת יותר השימוש בזרים התרחב גם לכבוד המתים, והביטוי היה לתיאור של זר באופן כללי, לא רק לעיטור הראש. תודה ללאה דיסגני על הבהרה.

256. דויק, שם, 128.

אותה לצרכים תעשייתיים ברומא.²⁵⁷ הסלים הקלועים מוזכרים גם במשנה: "העשירים מביאים בכוריהם בקלות של כסף ושל זהב והעניים מביאין אותם בסלי נצרים של ערבה קלופה והסלים והבכורים ניתנין לכהנים".²⁵⁸

סיכום

האתרוג מופיע באמנות היהודית מראשיתה בסוף ימי הבית השני, וחוזר ומופיע במשך כל התקופה הרומית והביזנטית, כאחד מארבעת המינים שנלקחים לברכה בחג הסוכות. בנוסף לכך מופיע האתרוג גם בפסיפסים הנוצריים במרחב הארצישראלי, וממשיך להופיע גם בתקופה האומיית.

לאחר שהובהר שהאתרוג אינו מוזכר במקרא אפילו פעם אחת בשם זה, ובכל תיאורי חג הסוכות שבמקרא אין אזכור ללקיחת ארבעת המינים ביד לברכה, לא יהיה זה נועז מדי לטעון שהאתרוג נבחר על ידי חכמים בתקופה כלשהי לאחר שיבת ציון, או על ידי הכהנים החשמונאים, כפי שמסתבר מאיזכורים כתובים של האתרוג בתקופות הנדונות. כמו כן נראה ממדרשים שונים ומדיונים תלמודיים, שזיהוי האתרוג בתקופת חז"ל כ"פרי עץ הדר" לא היה מובן מאליו, כפי שהוא היום.

בהמשך הוצגו תכונות בוטניות אחדות המיוחדות לאתרוג, שגרמו לכך שיהיה פרי חשוב ומכובד. יוחסו לו סגולות רפואיות ואסתטיות שונות, המתועדות כבר אצל תיאופרסטוס ובחלקן נכונות גם היום, וכן סגולות פוריות שקיימות אמנם גם בפולקלור של ימינו, אך לא הוכחו מדעית. כמו כן נראה שתכונותיו המיוחדות עשו אותו פרי חשוב במקומות שונים בעולם החל מארצות מוצאו במזרח הרחוק, ועד לצפון אפריקה במערב, וכן לאורך תקופות שונות עד לימינו. הוצגה האפשרות שיש קשר בין התכונות הבוטניות שלו, כגון שאינו עומד בשלכת, נושא פירות ופרחים יותר מפעם אחת בשנה, וכן גודל אברי הרבייה שלו לעומת פרחים אחרים, לבין הפרשנות העממית שלו כבעל תכונות המגבירות את הפוריות. יתכן ותכונות אלו גרמו גם לבחירתו ל"פרי עץ הדר" של חג הסוכות על ידי חכמים, כמו גם למופעים שלו באמנות הנוצרית בתקופה הביזנטית ואף לאחריה. הבחירה שלו כ"פרי עץ הדר", והיותו פרי מיוחד באיזור הים תיכוני, היא גם זו שהביאה לבחירתו בייצוג של ארבעת המינים על המטבעות היהודיים. למרות אספקטים בוטניים אלו, שאולי גרמו לאתרוג להבחר כ"פרי עץ הדר", ברור שהופעתו באמנות היהודית נובעת רק מתוקף היותו הפרי הנבחר כאחד מארבעת המינים. באמנות הנוצרית והאומיית לעומת זאת, מופיע האתרוג כחלק מתיאור פירות אכילים ומיוחסים, שהוצגו במדליונים בשטיחים או במדליונים בשולי השטיחים, כמתבססים על תיאורי *xenia* רומיים וצפון אפריקאיים.

הלובל ככף תמר או כענף סגור מופיע כמעט בכל פסיפס של בית כנסת יהודי, אבל כמעט שלא בפסיפסים הביזנטיים הנוצריים, ובכלל לא בפסיפסים השומרוניים. התמר כעץ או פרי מופיע מספר פעמים בפסיפסים הנוצריים, וכמעט שלא בפסיפסים היהודיים. בפסיפסים השומרוניים יש תיאור ריאליסטי של עץ תמר במסגרת עלי קוציץ, ואולי היו תיאורים נוספים שלא שרדו. מיעוט עצי התמר בפסיפסים אינו עולה בקנה אחד עם העובדה שהתמרים היו ענף חקלאי מרכזי בתקופה הרומית והביזנטית בארץ ישראל, עד כדי כך שעץ התמר היה לסמלה של יהודה בתקופה הרומית. יתכן שבאמנות היהודית נמנעו מלתאר את העץ, משום שהרומאים עשו בו שימוש משפיל במטבעות הניצחון על יהודה.

למרות שפירות בודדים ממינים שונים, בשונה מעצי פרי, מתוארים במדליונים של הכנסיות ובתי הכנסת, יש ביניהם מעט מאד תמרים. אמנם מקובל שבאמנות הנוצרית הדקל מסמל את גן־עדן, אך נראה שבפסיפסים הביזנטיים אין

257. Pliny, *Nat.*, XVI 68.

258. ביכורים, ג, ח.

התמר ממלא מקום בלעדי, ועצי פרי אחרים ממלאים תפקיד זה במקרים רבים. נראה שהדימוי של הדקל כעץ גן העדן התבסס יותר באמנות המערבית – רומא ורוונה – ולא במזרח. יתכן שהדקל, שאינו גדל ברומא, נקשר לתיאור גן העדן עם המזרח – באיזור מסופוטמיה, ששם הוא גדל בשפע. יתכן גם שעץ התמר המתואר בכנסיות כצומח מתוך אמפורה וכמוקף בטווסים ויונים, מסמל את גן העדן השמימי. זאת בניגוד לעצי הפרי האחרים, שמתוארים עם בעלי חיים שונים, ועל ידם ציטוטים של פסוקים המדברים על תחליפי הקרבנות, ומסמלים את גן העדן הארצי, ואולי אף את הכנסייה עצמה. כאן מוצאים היפוך מסוים במרכזיותם של התמר והלולב באמנות הנוצרית והיהודית בתקופה הביזנטית: בעוד הלולב מופיע באמנות היהודית כמעט בכל בית כנסת ובמקום מרכזי, מצאתי ענף דקל רק במקום אחד לא מרכזי באמנות הנוצרית בת הזמן. עץ התמר לעומת זאת, שמופיע במקרים מועטים – רק בשניים מתוך עשרה פסיפסים של בתי כנסת, מופיע בפסיפסים הנוצריים כמסמל מקומות בהם הוא גדל, ובמקרים רבים נוספים – גם כמסמל של גן-עדן.

נראה שבתקופה הביזנטית אין עוד תיאורים רבים של מדליונים עם זרי הדס או ער אציל, ולא מצאתי גם גירלנדות, כפי שהיו נפוצים בתקופה הרומית המאוחרת. לא מצאתי לכך סיבה אחרת פרט לשינויי אופנה, משום שההדס הוא שיח שגדל בר בארץ ישראל. הובהרה הסיבה שבגללה אין יכולים לזהות את הערבות בתיאור ארבעת המינים בפסיפסי בתי הכנסת, משום שבמקום בו מוסיפים הדסים סביב ללולב, הם מסתירים ביניהם את הערבה.

המשותף לארבעת המינים הוא זיקתם הגדולה למים: האתרוג זקוק להשקיה כל השנה. התמר גדל באיזורים יבשים וחמים, אך תמיד ליד מי תהום שטחיים, המזמנים לו מים כל השנה, וכך הוא מסמן נאות מדבר. ההדס גדל באיזורי ההר, אבל במקומות הנמוכים שלהם, בהם עוברים נחלי אכזב בכל איזור אגן הים התיכון המזרחי, והערבה היא צמח גדות נחלים. מתוך כך ניתן להבין את הקשר של חג הסוכות לארבעת המינים ולתפילות על המים. על הצירוף של מינים אלו אומר הרמב"ם בספרו **מורה נבוכים** כ:²⁵⁹ "מה שנראה לי באשר לארבעת מינין שבלולב הוא שהם (הבעה של) שמחה וחדווה ביציאתם מהמדבר שהיה לא מקום זרע ותאנה וגפן ורימון ומים אין לשתות (במדבר כ', 5) אל מקומות עצי פרי ונהרות. לכן נלקחו, בתור איזכור לזאת, הפרי היפה ביותר שבהם, ו(הצמח) בעל הריח הטוב ביותר שבהם, ו(הצמח) בעל העלים היפים ביותר, וגם הצמח היפה ביותר, כלומר, ערבי נחל. בארבעת מינין אלה מצטרפים שלושה דברים: האחד, שהם מצויים הרבה בארץ ישראל באותה עונה והם בהישג ידו של כל אחד. השני, שהם יפים ביותר למראה ורעננים, וחלקם – אתרוג והדס – נותנים ריח טוב. אבל ללולב ולערבה אין ריח רע ולא ניחוח. העניין השלישי הוא שהם מתמידים ברעננותם במשך שבעה ימים, דבר שאינו מתאפשר באפרסקים, רימונים, חבושים, אגסים והדומים להם."

259. משה בן מימון, **מורה נבוכים**, חלק ג' פרק מ"ג, תרגום מערבית והוסיף הערות, נספחים ומפתחות מיכאל שורץ; ערך דוד צרי. תל-אביב (2002).

פרק שני

צמחים נילוטיים

ברבים מהפסיפסים הארצישראלים בתקופה הביזנטית מוצאים תיאורים נילוטיים שונים. בשם הכולל "תיאורים נילוטיים" מתכוונים בעיקר לצמחים המכונים בספרות בשם הכללי "לוטוס": פירות, עלים ופרחים.¹ לעתים רואים גם עופות מים המזוהים עם הנילוס כגון ברווזים, קורמורנים, מגלנים ועוד. במקרים אחרים מוצאים חיות אפריקאיות כתינים, היפופוטמים ודמויות של פוטים או דמויות אנושיות אחרות.² לעתים רואים האנשה של אל הנהר – נילוס, והנילומטר – המבנה המיוחד שמדד את גובה מי ההצפה. תיאורים נילוטיים מסוג זה מוצאים בכל סוגי המבנים: במבני ציבור, בכנסיות בשני עברי הירדן ובמקרים בודדים גם בבתי כנסת. התיאורים מופיעים לעתים במסגרות כעיטור לשטיח המרכזי, בעיקר כתוספת לתיאורי ערים מבוצרות. בעוד התיאורים שעליהם מדבר פיצ'רילו מופיעים במסגרות הפסיפסים, יש גם תיאורים מפורטים יותר, בהם הנושא המרכזי הוא נילוטי, כמו פסיפס חג הנילוס שבציפורי.³

1 המופע החזותי

1.1 המופע החזותי באגן הים התיכון

התיאורים הנילוטיים בפסיפסים נפוצו בארצות אגן הים התיכון מהתקופה הרומית. על הציור הנילוטי המוקדם ביותר שומעים מפליניוס הזקן, שמזכיר ציירים מהשורה הראשונה בספרו על האמנות, אבל אינו שוכח גם את אלה מהשורה השנייה. בין השמות הוא מזכיר את נאלקס (Nealkes) שהיו לו תחבולות מתוחכמות, שהוא מתארן כך: נאלקס צייר קרב ימי בין מצרים לפרס. כדי להראות שהקרב התחולל על הנילוס, שהמים בו רבים ונראים כמו ים, הוא הראה זאת בסמל שניתן להביעו רק באמנות: הוא צייר חמור ששותה מים בגדת הנהר, וקרוקודיל אורב לו במקום.⁴ פליניוס אינו מזכיר צמחים בתיאור הזה, ויתכן שהצמחים לא נראו לצייר (או לפליניוס) מספיק מאפיינים את הנילוס, בשונה מהתיאורים המאוחרים יותר. הפסיפס הנילוטי המוקדם ביותר המוכר לנו כיום, הוא הפסיפס שבמתחם מקדש פורטונה בפלסטרינה שבאיטליה, ומתוארך על ידי מייבום לתקופה הרפובליקאית בין השנים 110-120 לפנה"ס, על בסיס השוואה עם פסיפסים מפומפיי (איור ב-1).⁵ בתקופה זו גבר מאד הקשר המסחרי בין מצרים ואיטליה, כשפרינסטה (=פלסטרינה) משמשת נמל מסחרי מרכזי. על פי מייבום התיאור בפסיפס הזה אינו תיאור אקראי, בשונה מהתיאורים בפסיפסים המאוחרים יותר. זהו תיאור של גיאות הדלתה של הנילוס בקיץ, תיאור המלא בפרטים מדויקים, ומלווה בכתוביות. כשהגיעה גיאות הנילוס לגובה המיוחל, חגגו את המאורע בטקסים דתיים שונים,

1. מקורו של השם "לוטוס" הוא ביוונית, והוא מוזכר באודיסיאה כשבת של אנשים שאכלו אותו – "הלוטופאגים", "כל אשר יאכל מפרי הלוטוס המתוק סופו.... נכסף להשאר גם הוא עם שבת הלוטופאגים..". הומרוס, *אודיסיאה*, ט, 94-96.
2. כמו פיגמים בפסיפסים וציורי קיר מפומפיי, או כהני איזיס ואיזיס בעיקר בפלסטרינה, אבל גם בצפון אפריקה ורומא.
3. Zeev Weiss and Rina Talgam, "The Nile Festival Building and Its Mosaics: Mythological Representations in Early Byzantine Sepphoris, *The Roman and Byzantine Near East* III, ed. J. H. Humphry, *JRA* suppl. Series, 49 (Portsmouth, RI, 2002), 54-90.
4. *The Elder Pliny's chapters XXXV*, 142, תיאור כזה מוצאים גם במקצת מהפסיפסים: באופן ברור בצפון אפריקה באל-אליה, ובאופן חלקי גם בארץ, לדוגמה בחדיטה ובית ליאונטיס, להלן.
5. Paul, G.P. Meyboom, *The Nile Mosaic of Palestrina, Early Evidence of Egyptian Religion in Italy*, (Leiden, New York, Köln, 1995).

הקשורים בעיקר לאלה איזיס. מייבום מציין שהתיאור בפסיפס כולל מעל ארבעים מיני בעלי חיים וכארבעה עשר מיני צמחים, מאיזור אתיופיה ועד לדלתה הנשפכת לים התיכון.⁶ לדעתו אין מדובר בפסיפס שהוקם במקום הפולחן ממש, אלא רק בתיאור של מצרים שקשור לפולחני איזיס המצרית, שבתקופה הרומית התמזגה עם האלה פורטונה הרומית. הפולחן היה קשור לגיאיות הנילוס ולשפע ביבולים שבא בעקבותיו. לדעתו של מייבום תיאור כזה התאים להיות במבנה של נימפיאון שהיה מוצף מים, כפי שאולי היה המבנה במציאות. הפסיפס של פלסטרינה אינו רק הפסיפס הנילוטי המוקדם ביותר, אלא גם זה שכולל את המספר הגדול ביותר של פרטים המתארים הן את פולחני איזיס, הן את נופי מצרים והן את הצמחייה ובעלי החיים הנילוטיים. החל מתקופת אוגוסטוס יש עליה גדולה במספר התיאורים הנילוטיים ברחבי האימפריה הרומית, עובדה הניתנת להסבר בכך שהחל משנת 30 לפנה"ס הפכה מצרים להיות חלק מהאיפריה הרומית. אעפ"כ אין עוד תיאור שכולל את כל האלמנטים שמופיעים בפלסטרינה, וכן אין תיאורים של העלאת קורבנות כפי שקיים שם.⁷ בפומפיי ישנם תיאורים נילוטיים שונים, הן בציורי קיר והן בפסיפסים, כשמרבית התיאורים נמצאים בגינות. גם ברומא ובאוסטיה יש פסיפסים נילוטיים מאותה התקופה.⁸ פסיפס נילוטי רומי מאוחר לפסיפס שבמקדש פורטונה, הוא הפסיפס הריאליסטי שנמצא בבית הפאון בפומפיי. הפסיפס הזה מתוארך לסוף המאה הראשונה לפנה"ס בין השנים 80-90, ובו מתוארים בפירוט ובדייקנות צמחים ובעלי חיים אפייניים לנילוס ללא דמויות אדם (איור ב-2).⁹ בפסיפס מעשה ידיו של הרקליטוס לטריקליניום ברומא, המתוארך לשנת 130 לספירה, רואים בנוסף למסגרת המתארת שאריות סעודה על הרצפה (*asartos oikos*) מסגרת נוספת, פנימית יותר, ובה תיאורים של צמחים ובעלי חיים נילוטיים וכן פסלי איזיס (איור א-49).¹⁰ מהמאות השנייה והשלישית מוצאים פסיפסים נילוטיים בצפון אפריקה, שעיתרו בתי אחוזה רבים. לדוגמה: בפסיפס מאל-אליה מתחילת המאה השנייה רואים בקטעי פסיפס צמחים, בעלי חיים ואנשים עסוקים בפעילויות שקשורות בנילוס (איור ב-3),¹¹ או פסיפס מהמחצית השנייה של המאה השלישית מוילה בלפטס מגנה, בו רואים תהלוכת פוטים בחגיגות הנילוס. בפסיפס הזה מתוארים כוהנים וכוהנות חוגגים יחד עם אל הנילוס הרוכב על היפופוטם, והצמחים ברובם משמשים כמסגרת עיטורית בלבד (איור ב-4). כנסיות בצפון אפריקה מוצאים רק מהמאה הששית, כמו הכנסייה המערבית משנת 539 בקצר-אל ליביה, בה יש ספין מרכזי ובו תיאור פעילויות שונות בנילוס (איור ב-5),¹² או הקתדרלה בקירינה, בה יש שטיח של 50 מדליונים רבועים, ובין התיאורים גם עופות וצמחים נילוטיים (איור ב-6).¹³

1.2 המופע החזותי בארץ ישראל

הלן וייטהאוז סקרה ותיעדה את כל הפסיפסים עם המוטיבים הנילוטיים בכל אגן הים התיכון בעבודת הדוקטור שלה, כפי שהיה ידוע עד לאותה עת.¹⁴ הקטלוג המלא והמעודכן ביותר הוא של ורסלויס, שבדק בעיקר את הקשר של הסצינות הנילוטיות עם הפולחן של איזיס בתקופה הרומית.¹⁵ טבלה מסכמת של מרבית הפסיפסים עם הנוף הנילוטי והאלמנטים שנכללים בה בישראל, ומבחר מירדן, סוריה, וצפון אפריקה, מצויה בספר של רחל חכלילי.¹⁶ כפי

.6 Ibid., 41

.7 Ibid., 83-80

.8 Miguel, John Versluys, *Aegyptiaca Romana. Nilotic Scenes and the Roman Views of Egypt*, (Leiden and Boston, 2002), 256-257; 65-66

.9 מייבום מתארך לשנת 90 לפנה"ס.

.10 זהו העתק של פסיפס באותו שם מפרגמון, כפי שתואר על ידי פליניוס. Pliny, *Nat.*, XXXVI: 184

.11 Yacoub Mohamed, *Splendeurs des Mosaïques de Tunisie*, (Juillet, 1995), 22

.12 Elisabeth Alföldi-Rosenbaum and John Ward-Perkins, *Justinianic Mosaic Pavements in Cyrenaican Churches*, (Rome, 1980), 50

.13 Ibid., ibid

.14 Helen Whitehouse, *A Catalog of Nilotic Landscapes in Roman Art*, Ph.D thesis, Oxford University, 1979, 139-140

.15 Versluys, ibid., 43-238

.16 Rachel Hachlili, *Ancient Mosaic Pavements, Themes, Issues, and Trends*, (Leiden-Boston, 2009), 107

שניתן לראות מהטבלה, הצמחים הנילויים מופיעים במרבית הפסיפסים הללו, אם כי לא בכולם. כפי שהודגם קודם, המסורת של תיאורים נילויים התפתחה בעולם הרומי בעיקר עם הפיכתה של מצרים לחלק מהאימפריה הרומית, וחדרה מאיטליה של המאה השנייה לפנה"ס לצפון אפריקה עד למאה השלישית. מסורת זו נמשכה גם בתקופה הביזנטית עם כניסת תיאורים נילויים אל עולם הכנסיות עצמן, כפי שרואים בצפון אפריקה ובמרחב הארצישראלי כפי שיוצג בהמשך.

1.3 תיאורים מהמאה החמישית ולפניה

התיאורים הנילויים בכנסיות בארץ ישראל מתחילים להופיע במאה החמישית ונעלמים כליל אחרי האיקונוקלזם של המאה התשיעית.¹⁷ קביעה זו מתייחסת לכנסיות, אך הפסיפס הנילוי הקדום ביותר שנתגלה בארץ נמצא במסגרת של פסיפס הטריקליניום שבבית דיוניסוס מציפורי. החלק הישן ביותר מתוארך לסביבות שנת 200, שאז נבנה הבניין (איור ב-7), אך עיקר התיאור הנילוי הוא מאוחר יותר: מהמחצית השנייה של המאה השלישית או תחילת המאה הרביעית, שאז נערך תיקון בפסיפס (איור ב-8).¹⁸ בחלק המאוחר יותר מתוארות דמויות גבריות עירומות בפעילויות שונות של ציד עופות, תנין ודיג. בין הדמויות מפורזים צמחים ובעלי חיים המאפיינים את הנילוס ומופיעים במרבית הפסיפסים הנילויים המאוחרים יותר. הצמח המתואר בשני החלקים הוא הנלומבו (ומכונה על פי רוב לוטוס), פרחיו ועליו הגדולים, ובחלק החדש יותר – גם פרי שלו.¹⁹

בית חג הנילוס בציפורי מתוארך על פי מטבעות וסטרטיגרפיה על ידי החופרים לסביבות שנת 400 או מעט מאוחר יותר,²⁰ אך לדעת טלגם יש לתארך את הפסיפס על סמך הסגנון, לתקופה מאוחרת יותר – למחצית השנייה של המאה הששית.²¹ זהו פסיפס שמוקדש כולו לנושא החגיגות שנערכו במצרים עם עליית הנילוס לגובה הרצוי בתחילת הקיץ – ה"סמאיון" (*semeion*). שם זה ניתן גם לסימון על הנילומטר אליו הגיעו המים (איור ב-9).²² את בשורת ההצפה לגובה הרצוי מבשרת סמסיה (*semasia*) בדמות אשה הרוכבת על סוס ונושאת בידה ענף או זר פרחים (איור ב-10).²³ במקום אחר, במסגרת הנילוטית בבית גוברין, רואים בידי הרוכבת סיסטרום (איור ב-18).²⁴ לרוחב הפסיפס נראה הנהר, שנובע מפי נילוס – אל הנהר כדמות גבר זקן, הרוכב על היפופוטם בצד ימין למעלה. בתוך הנהר צמחים – פירות של נלומבו ובעלי חיים: עופות ודגים שמאפיינים את הנילוס. בצד שמאל למעלה רואים דמות שהיא שילוב של האלה אאוטניה – בת זוגו של אל הנהר נילוס, והאנשה של מצרים – על פי הכתובת שמעליה "אגיפטוס". אאוטניה מייצגת את השפע שיבוא בעקבות ההצפה, בעיקר על ידי חיטה וקנן שפע מלאת פירות. כאן היא נשענת על סל מלא פירות בתנוחה של

17. Talgam, *Mosaic of Faith*, II ch. 3; Basema Hamarneh, "The River Nile and Egypt in the Mosaics of the Middle East", in *The Madaba Map Centenary, 1897-1997: Traveling through the Byzantine Umayyad period; Proceedings of the International Conference held in Amman, 7-9 April 1997*, (Jerusalem, 1999), 185-189

18. Rina Talgam and Zeev Weiss, "The Mosaics of the House of Dionysos at Sepphoris", *Qedem* 44, (Jerusalem, 2004), 110-112

19. הפרח המכונה לרוב בספרות "לוטוס" הוא גדול ולעליו צורה מיוחדת דמוית גביע. הוא מקבל צורה מיוחדת בפסיפסים ואחזור לתיאורו וכן לבלבול שבינו ובין הנימפיה בהמשך. לפרי צורת קונוס עם בסיס שטוח.

20. Weiss and Talgam, "The Nile Festival", 54-90

21. Talgam, *Mosaics of Faith*, II ch. 2

22. Weiss and Talgam, "The Nile Festival", 68

23. זיב וטלגם כותבים שהסמסיה מחזיקה בידה ענף, Ibid. 69; וכן Zeev Weiss, "The Mosaics of the Nile Festival Building at Sepphoris and the Legacy of the Antiochene Tradition" in: *Between Judaism and Christianity: Pictorials Playing on Mutual Grounds. Essays in Honour of Prof. Elisabeth (Elisheva) Revel-Neher*, (eds.): Katrin Kogman-Appel and Mati Meyer, 9-23 שזוהו ענף דקל ומביא לדוגמה מטבע מאלכסנדריה מ-165-166 ומצטט את בוונו, Danielle Bonneau, *La Crue du Nil*, (Paris, 1964), 353 שטוענת שמתקופת מרכוס אורליוס התחילו לייצג את הסמסיה על ידי רוכבת עם ענף דקל. מייבום מוסיף עוד שבהרבה מקומות בפסיפס פלסטרינה יש ענפי דקל, שהיו מנהג רומי לתהלכות וסמל לנצחון. Meyboom, ibid. IV, 165; 179

24. להבנת סמסיה מחזיקה סיסטרום גם בציפורי, אך מכיוון שיש גיוון בתיאור של הסמסיה, יש צורך בביור נוסף.

אגיפטוס, כפי שהוא מופיע בדגם הרומי. פרט לתנוחה, כל שאר האטריבוטים הם של אאוטניה (איור ד-12).²⁵ בנוסף לכך רואים נילומטר המסמן את גובה ההצפה, כשהוא מסומן בספרות היווניות מ-15-17.²⁶ מתחת לנהר, המחלק את הפסיפס לרחבו, בצד שמאל, נראה מבנה עיר עם מגדל ולהבה בראשו – מגדלור, ומעליו חלק מהכתובת "אלכסנדריה". לדעת חכלילי אין לאיזכור אלכסנדריה כל משמעות מיוחדת, מעבר לסממן נוסף שמציין את הנילוס.²⁷ וייס וטלגם לעומתה, סבורים שיתכן שהנילומטר בציפורי מציין את הנילומטר הממשי שהיה באלכסנדריה, וששרידיו נמצאו ליד הסראפיון שם.²⁸ בנוסף לכך מתוארים בחלק התחתון של הפסיפס זוג רוכבים המודיעים לכל רחבי מצרים על גובה הצפת המים. עוד מתוארות בחלק התחתון חיות אפריקאיות וצמחים שונים. בחלק העליון והתחתון מתוארים מיני צמחים, שבחלקם דומים לצמחים שמתוארים בעין שבע, אבל קשה לזהותם בבטחון. חכלילי קובעת שהם הרדופים, שאמנם מוכרים כצמחי גדות הנחלים בארץ, אך התיאור אינו תואם למציאות, כפי שיובהר בהמשך.²⁹

אחד הפסיפסים הראשונים שנתגלו בארץ (נחפר בצורה מסודרת בשנת 1932) הוא הפסיפס הנילוטי שנמצא בכנסיית נס הלחם והדגים בטבחה, היא עין שבע (תרגום של השם היווני *Heptapegon*) שלחוף הכנרת. הפסיפס מתאר את מיגוון צמחי המים והגדות הגדול ביותר באיזור ארץ ישראל. בחלקים שנשארו יש לפחות חמישה מיני צמחים שמתוארים באופן שונה זה מזה, ונראים כמנסים לתת תיאור ריאליסטי. הפסיפס תוארך לאמצע המאה החמישית על פי סגנונו והוא עשוי שני ספינים נפרדים: צפוני ודרומי, לפני הבימה.³⁰ מלבד הצמחים מתוארים בפסיפס עופות מים ונחש. כמו כן מתואר בספין הצפוני שער עיר ומגדל שמייצגים כנראה את העיר אלכסנדריה, וכן ביתן בעל גג עגול ומחודד (איור ב-11). בספין הדרומי נילומטר ועליו אותיות יווניות המסמנות את גובה המים: 10-6 (איור ב-12). התיאור המפורט הראשון של הפסיפס הזה ניתן על ידי שניידר, שנעזר בבוטנאי אלכסנדר אייג ובזואולוג ישראל אהרונזי בהגדרת מיני הצמחים והעופות.³¹ למרות שרוב העופות ניתנים לזיהוי לפחות עד רמת הסוג, הרי שאין הדבר כך לגבי הצמחים.³² אמנם יש תיאורים מגוונים של צמחים, אך הם אינם תואמים בבירור שום צמח מוכר. גם ווייטהאוז ואחריה חכלילי אינן סבורות שהתיאורים לקוחים מהמציאות, אלא שכנראה הם נלקחו מתיאורים נילוטיים קודמים מאותה התקופה לערך או קצת קודם לכן.³³ טלגם מראה שבפסיפס הזה יש השטחה מכוונת, למרות ההתרשמות הראשונה של מבט פנורמי. ההשטחה מושגת על ידי אחידות בגודל האבנים היוצרות את הפסיפס, ובסידורם בשורות ישרות. כמו כן לדעתה הצגת העופות כעומדים על הפרחים (שהם לדעתי העלים) במקום מאחוריהם, גורמת להשטחה נוספת, שמבהירה שזהו מעין שטיח רצפה ולא נוף שבתוכו דמויות שונות. אין

25. Weiss and Talgam, *ibid.*, 66-67

26. על פי כתבים מאוחרים יותר מסתבר שהגובה הרצוי השתנה מתקופה לתקופה, כפי שמציין פפיסטר. R. Pfister, "Nil, Nilometre, l'orientalisation du paysage hellénistique", *Revue des Arts Asiatiques*, III (1931-1932), 123, כמו כן היה הבדל גם בגובה ההצפה בין האיזורים השונים של הנילוס, כפי שמביא הרמן: Alfred Hermann, "Der Nil und die Christen", *JAC*, II, (1959), 30-69, note 237

27. Rachel Hachlili, "Iconographic elements of Nilotic Scenes on Byzantine Mosaic Pavements in Israel", *PEQ* 130 (July/December 1998), 106-120

28. Weiss and Talgam, *ibid.*, 68

29. Hachlili, "Iconographic elements", 116

30. 'עין שבע', *האנציקלופדיה החדשה*, 3, 1208.

31. Alfons, Maria Schneider, *Die Brotvermehrungskirche von Et-Tabga am Genesarethsee und ihre Mosaiken*, (Paderborn, 1934), 59-65

32. שיטת שמות המינים בעולם החי המקובלת כיום היא שיטתו של לינאוס מהמאה השמונה-עשרה, שבה כל צמח או בעל חיים מקבל שם כפול: "סוג" (Genus) ו"מין" (species). לדוגמה: כלנית – Genus מצויה species.

33. Whitehouse, *A Catalog*, 20-21; Hachlili, "Iconographic elements", 119. למרות ההנחה שיש כאן חיקוי לדגמים מוקדמים יותר – הצמחים היחידים שיש להם מקבילות בפסיפסים נילוטיים אחרים הם הנלומבו והצמח עם הפרחים הוורודים הגדולים, כפי שארחיב בהמשך.

זה עומד בניגוד לנטורליזם בצבעוניות ובפרטים, אלא בעיקר בחוסר רצון להשתמש בהקצרה ונפחיות.³⁴ למרות השטחה זו, קיימת אשליה של תיאור מדויק של המציאות, שגרמה לחוקרים אחדים כמו אבייונה, להניח שהעופות והצמחים מתוארים באופן נטורליסטי, ולכן ניתנים לזיהוי.³⁵ לדעתי הצמח היחיד שניתן לזהותו בבטחון הוא הקנה שמופיע בספין הצפוני בצד שמאל. צמח נילוטי נוסף שניתן לזהותו למרות שאינו מתואר נכון הוא הנלומבו, שמסמן באופן מובהק את הצמחייה הנילוטית. התיאור אינו מדויק עד כדי כך, שלעתים הוא מוזכר כפפירוס, ואחזור לדון באבחנה בין הצמחים. הצמחים האחרים מנסים לתאר כנראה את צמחיית הגדות של הנהר, אך כאמור קשה לזהות צמח מסויים, וגם לכך אתייחס בהמשך.

פסיפס נוסף מאמצע המאה החמישית נתגלה בבית שאן. זהו הפסיפס היהודי בחדר התפילה של ליאונטיס, שיש בו תיאור נילוטי מלא (איור ב-13). בית קיריוס ליאונטיס הוא מבנה שמכיל חדרים רבים, כשבאחד מהם יש תיאור יוצא דופן שכולל שלושה ספינים זה מעל זה: בספין העליון מוצגת סצינה מהאודיסיאה המתארת את אודיסאוס קשור לתורן הסירה, וסירנה מנגנת בחליל. בספין האמצעי – כתובת יוונית בתוך עיגול, המזכירה את האחים ליאונטיס ויהונתן שתורמו את הפסיפס, ומשולבת בה מנורה בת חמישה קנים שהושחתה. בשטח סביב לכתובת יש זוגות תוכים, דגם נפוץ בפסיפסים בארץ ישראל.³⁶ בספין התחתון יש תיאור נילוטי כשהדמות הבולטת ביותר בצד ימין למעלה היא של אל הנהר. הוא יושב על תנין ומחזיק בשמאלו קנה בתנוחה המקובלת של אל הנילוס, ובימינו מושיט גוזל של טבלן מצויץ.³⁷ בפינה השמאלית למעלה יש מבנה שמעליו כתובת "אלכסנדריה" ולידו נילומטר עם המספרים 11-16. בין המבנה ואל הנהר רואים נמר או קרוקודיל טורף שור ולרגליהם צמח נילוטי דמיוני. מתחתיהם רואים במרכז סירה שטה על מים (גלים ודג), לימינה צמח נילוטי: שילוב של פרח ופרי של נלומבו, אנפה ומשמאל עוף נרדף. טלגם מראה שכמו בפסיפס עין שבע גם כאן יש השטחה מכוונת.³⁸

פסיפס אחר נחשף במקום ציבורי, ברצפת האגורה שנבנתה במאה החמישית בבית שאן. בפסיפס מתוארות חיות בר: אריה, אילה וברדלס וביניהן צמחים נילוטיים. (איור ב-14: I-IV). זהו פסיפס רחוב שהצמחים המתוארים בו הם כנראה עלים ופירות של נלומבו, אבל רואים גם צמחים נוספים וביניהם גם פקעים של צמח ממין שונה, אולי ענפי ערבה פורחים, שדומים לענפים המקיפים את הנמר בפסיפס באמאוס (איור ב-15).³⁹ מפסיפס זה של כנסייה מהמאה החמישית באמאוס, שרדו רק שברים בודדים וחלקם נמצא במוזיאון במקום. בשרידים אלו יש תיאור נילוטי בחלקי מתומנים ששרדו משטיח שלם: שני עופות יושבים על עלה של נלומבו, וסביבם צמחי מים מסוגננים נוספים, שילובים של פרחי נלומבו וענפי ערבה פורחים (איור ב-16).

34. Talgam, *Mosaics of Faith*. II ch. 2. איני בטוחה שהעובדה שהעופות עומדים על העלים של הצמח ולא אחריו, היא חלק בכוונת ההשטחה של האמן. בהמשך אראה שאחד המוטיבים הנילוטיים האפייניים בתקופות שונות הוא הברווז היושב על העלה, אך אין בכך לשלול את ההשטחה הקיימת בפסיפס.

35. אבייונה, *האנציקלופדיה החדשה* 3, 1208.

36. לדוגמה בפסיפס של חורבת ברכות שביהודה בריבועים שבשולי הפסיפס, מהמחצית השנייה של המאה החמישית. יורם צפריר ויזהר הירשפלד, "כנסייה מן התקופה הביזנטית בחורבת ברכות", *קדמוניות* 4 (תשל"ט), 120-128, או בכנסיית השליחים מסוף המאה הששית Piccirillo, *The Mosaics*, fig. 80.

37. הזיהוי של העוף נעשה על ידי עזריה אלון. נחמיה צורי, "בית ליאונטיס בבית שאן", *ארץ-ישראל*, מחקרים בידעת הארץ ועתיקותיה, 11 (ירושלים, תשל"ג), 247-229.

38. Talgam, *Mosaics of Faith*, II ch. 2.

39. 'אמאוס', *האנציקלופדיה החדשה*, 1, 37-39.

1.4 פסיפסים מהמאה השישית

בפסיפס מבית גוברין שמתוארך על ידי טלגם לתחילת המאה הששית לכל המאוחר, בו מתוארים מתומנים ובהם חיות שונות, רואים בפינות של המסגרת נופים בוקוליים ושערי ערים. בחלק התחתון של המסגרת רואים נוף נילוטי לצידי מדליון ובו פורטרט אשה (איור ב-17).⁴⁰ הנוף הנילוטי מכיל עופות אפייניים וכן פרחים ופירות של נלומבו בתיאור נכון. בנוסף לכך יש רוכבת, בדומה לזה שבפסיפס בית חג הנילוס, שכנראה מודיעה על הגיאות של הנילוס (איור ב-18).⁴¹ כאן יש קישור נוסף לחגיגות הנילוס המצריות, דרך הסיסטרום שהרוכבת מחזיקה בידה. הסיסטרום הוא אחד האטריות של איזיס וקשור לפולחן הנילוס – אל השפע. נראה שאין כאן מקריות, אלא קישור אסוציאטיבי, ואין כנראה כוונה לעבודת האלה איזיס ממש.⁴²

קטע נוסף של פסיפס ממסגרת בקפלה בחדיתה, תוארך על ידי אבייונה למחצית השנייה של המאה הששית, ובו מתוארים אלמנטים נילוטיים אחדים כמו סירה עם אמפורות, פוטים, ברווזים, דגים וצמחי נלומבו, וגם שור שאולי נטרף על ידי קרוקודיל – שחסר מהפסיפס.⁴³ כאן יש פרט נוסף – מבנים של בתים ומתחתם כתובת "אגיפטוס" ולא "אלכסנדריה" כפי שנפוץ יותר (איור ב-19).

תיאור של נוף נילוטי נאיבי יש באגף הדרומי של הכנסייה בחורבת מדרס שבשפלת יהודה, באחד משני הספינים היחידים (פרט לפסיפס האפסיס) שאינם פסיפסים גיאומטריים. הפסיפסים מתוארכים לרבע השלישי של המאה הששית (איור ב-20).⁴⁴

יש עוד פסיפס מהמאה הששית ובו פרי של נלומבו במבט מלמעלה בצורה שאינה שגרתית. הפרי נמצא בפינת מסגרת מדליוני הקוציץ, מעל ראש הגבר בפסיפס של חדר קבורה בתל חמאם בבית שאן (איור ב-21).⁴⁵

1.5 פסיפסי עבר הירדן

מבין פסיפסי עבר הירדן, התיאור המוקדם ביותר המוכר לנו נמצא בכנסיית יוחנן המטביל בגרסה, שהושלמה בשנת 531 וממנו נותרו רק חלקים בודדים. בתיאור רואים מים ובהם דגים, מעליהם עופות ומעט צמחים לא מזוהים, שכנראה באים לייצג את הנלומבו (איור ב-22).⁴⁶ בגרסה יש עוד תיאור נילוטי בכנסיית פטרוס ופאולוס שאינו כולל צמחים, אלא רק תיאור של הערים המצריות אלכסנדריה וממפיס.⁴⁷

40. Talgam, *Mosaics of Faith*, II ch. 2; Doro Levi, *Antioch Mosaic Pavements* (Princeton, 1947), note 89 p.577. הסגנון, בהשוואת גא במדליון המרכזי עם גא בפסיפס על שמה מאנטיוכיה. בפסיפס כיום לא ניתן לראות את הפרטים הנזכרים, אלא רק בשרטוט ישן שלו.

41. מתוך השוואה עם רוכב אחר בפסיפס הזה, המחזיק ענף ביד שמאל, נראה שכאן מוצגת רוכבת.

42. Janine Balty, "Themes Nilotique dans la Mosaïque Tardive du Proch-Orient", in *Mosaïques Antiques du Proch-Orient: Chronologie, Iconographie, Interpretation*. (Paris, 1995), 245-254, note 20. יש מקרים בהם הנילוס עצמו מחזיק ביד ימינו סיסטרום: בכנסייה של קצר-אל-לביה בהאנשה של נהר הגיחון הגבר המזוקן מחזיק בידו סיסטרום ולא קנה, כדי להדגיש את הקישור עם הנילוס (איור ב-64). גם במדליון מאריג קופטי ממוזיאון ההרמיטז' מחזיק הנילוס, המזוהה על ידי כתובת – סיסטרום.

43. Michael Avi-Yona, "The Hadita Mosaic Pavement" *IEJ*, 22, (1972), 118-122.

44. אמיר גנור, אלון קליין, רינה אבנר, בועז זיסו, "שרידי כנסייה ביזנטית בחורבת מדרס שבשפלת יהודה", *קדמוניות*, תשע"ב 142, 95-101.

45. צורת הפרי מאד מיוחדת ולכן קל לזהותה. אחזור לכך בדיון הבוטני. 'בית שאן', *האנציקלופדיה החדשה*, 1, 223-225.

46. Piccirillo, *The Mosaics*, 34, 288, fig. 541.

47. Alföldi-Rosenbaum and Ward-Perkins, *Justinianic Mosaic*, 49; Piccirillo, *ibid.*, 292.

בפסיפס של כנסיית הקדושים לוט ופרוקופיוס מחורבת אל מוחיאט משנת 557, יש תיאור נילוטי של שילוב דמיוני בין פרי ופרח דמוי נלומבו וברוזה (איור ב-23).⁴⁸ בנוסף לכך יש שם תיאור נילוטי יחידאי, עד כמה שידוע לי, של נימפיאה בצורה כמעט ריאליסטית, וכן של עופות ודגים בין עלים ופרחים (איור ב-24).⁴⁹

פסיפסים נילוטיים נוספים יש בחורבת אל סמארה, ובחירבת אל-מנאבי בג'בל עג'לון, אך גם שם אין תיאור של צמחים, ומהפסיפס נשאר רק הרישום שנעשה על ידי החופר, משום שהפסיפס נהרס. על הפסיפס היו כתובות ביוונית המילים "נילוס" על יד פרסוניפיקציה של הנהר, ו"אגיפטוס" ליד מבנה עיר. בנוסף לכך היתה סירה ודגים במים, אבל לא צמחים.⁵⁰ על ראש הנילומטר שמתואר בשרטוט יש כותרת בצורת פרח שושן, ואולי "לוטוס" – פרח הנלומבו – כפי שמייבום מציג בדוגמאות רבות ממצרים.⁵¹ בזאיאל-גרבי באיזור גדרה נשאר קטע שבו מתוארת סירה על מים, ולידה פרחי נלומבו בצורה שמזכירה את התיאור מכנסיית לוט ופרוקופיוס, עם עמוד אדום באמצע (איור ב-25).⁵²

התיאור הנילוטי המאוחר ביותר הוא במסגרת הפנימית של פסיפס כנסיית סנט סטפנוס באום-אל-רסאס בעבר הירדן מהמאה השמינית (איור ב-26).⁵³

2. ההיבט הבוטני

שמות הצמחים המזוהים על ידי מייבום בפסיפס של פלסטרינה ניתנים בדרך כלל בשם העממי שלהם, ואני מקווה שהצלחתי לזהות אותם מבחינה בוטנית. כולם שייכים לאיזורים טרופיים, ומתאימים על כן לאיזור הנילוס.⁵⁴ מייבום בדק את פסיפס הנילוס של פלסטרינה במקום הימצאו במוזיאון שבארמון קולונה ברברני בפרינסטה, וכמו כן השווה אותו עם ההעתקים בצבעי מים שנעשו על ידי Dal Pazzo לפני שנת 1640 שבדקה הלך וייטהאוז.⁵⁵ עם זאת הוא מסתייג מהאפשרות של זיהוי כל מיני הצמחים, בעיקר בגלל הנזק שנגרם לפסיפס במאות השנים בהן שימש לעיטור חלק מאחוזות שליטים שונים, וכשהוצא על ידי משפחת ברברני למוזיאון. לטענתו אין תיאור חוזר של אותו הצמח בפסיפס, פרט לצמחים נפוצים מאד כמו הדקל והנלומבו. ברשימת הצמחים המזוהים בוודאות הוא מונה את הצמחים הבאים:

שקמה – *Sycamore*; לוטוס הודי – *Nelumbo nucifera*; שושנת המדבר הסודני – *Adenium obesum*

צמחים נוספים שמייבום מזהה:

סלודורה פרסית (עץ מברשת השיניים) – *Salvadora persica*; גפן דביק(?) – *Cordia myxa* דקל הדום – *Hyphaene thebaica*; דקל התמר – *Phoenix dactylifera*; אשל – (סביר שהכוונה לאשל היאור, אך אין הוא מציין זאת) *Tamarix nilotica*; (מימוסה מצרית) שיטת הנילוס – *Acacia nilotica*; עבקנה שכיח – *Arundo donax*

48. Piccirillo, *ibid.*, fig. 208

49. Piccirillo, *ibid.*, fig. 211

50. *Ibid.*, fig. 752

51. Meyboom, II ch. 3 no. 105, p. 252

52. Piccirillo, *ibid.*, fig. 660

53. *Ibid.*, fig. 380, 385, 398

54. הזיהוי נעשה כנראה על ידי מייבום עצמו, בעזרת ספרים המתארים את הצמחייה של מצרים כדוגמת הספר של גרמר Germer, *ibid.*

55. Helen Whitehouse, "The Dal Pazzo copies of the Palestrina mosaic" *JRS* 69, (1979), 217-218. עבר שיפוצים ושחזורים רבים במשך השנים, ולא תמיד ברור מה מקורי ומה משוחזר.

גפן – *Grape*, סביר להניח שהכוונה לגפן היין *Vitis vinifera*, אך אין הוא מציין במדויק; ברוש מצוי (גם כאן יש מספר מיני ברושים אפשריים) – *Cupressus sempervirens*; אלוי – *Aloe*; אלביצה צהובה – *Albizia lebbek*.⁵⁶

התיאור בבית הפאון שבפומפיי, שמתוארך לשנות ה-90 של המאה הראשונה לפנה"ס, פשוט יותר מפסיפס פלסטרינה, ופחות מיני צמחים וחיות מתוארים בו. למרות הדמיון לפסיפס הנילוס בתיאור המדויק של הצמחים ובעלי החיים, הנלומבו מפורט יותר על כל חלקיו בבית הפאון. יש עוד מספר מועט של צמחים שמופיעים בשני הפסיפסים, אבל מייבום אינו מפרט אילו הם הצמחים הנוספים.⁵⁷

מכל הצמחים המזוהים בפסיפס, מעטים מאד מופיעים גם בפסיפסים הנילוטיים בארץ ישראל. מתוך הרשימה מופיע רק הנלומבו כצמח נילוטי מובהק, כשבמרבית הפסיפסים התיאור שלו אינו תואם את המציאות, כאמור לעיל. דקל התמר אמנם מופיע בפסיפסים הארצישראליים, אבל לא דווקא כצמח נילוטי, אלא כצמח בעל משמעויות שונות ומגוונות כפי שתואר בפרק א. רק לכך התמר יש משמעות דומה בשני המקרים: במצרים כף התמר קשורה לאלה חתור ולפולחן המוות, ובכך להבטחת חיי נצח, ובתרבות הרומית-הלניסטית היא קשורה לנצחון וגם לניצחון על המוות.⁵⁸ הברוש מופיע בפסיפסים במקרים ספורים ולא דנתי בו. למרות שהצמחים המזוהים בפסיפס פלסטרינה נעדרים מהפסיפסים הארצישראליים, חלק מהם גדל בר בארץ גם כיום. לדוגמה: השקמה, אשל היאור, סלודורה פרסית, דקל דום ועוד. בהתאם לנתונים אלו קשה לראות בפסיפס פלסטרינה אב טיפוס לפסיפסים הנילוטיים הארצישראליים, ואף לא לאלה שבצפון אפריקה או אנטיוכיה. קיימים אמנם תיאורים נילוטיים בארץ ישראל, בעיקר בשולי הפסיפסים, בהם מתוארות פעילויות שקשורות לנילוס, אבל גם אלה שונות מהפעילויות המתוארות בפסיפס של פלסטרינה.

2.1 ה"לוטוס" – נימפיאה ונלומבו

מכל הפרחים הנקראים בספרות "לוטוס" רק הנימפיאה התכולה – *Nymphaea caerulea* היא צמח שמקורו באפריקה הטרופית וככזו מתאימה במיוחד לתנאים של הנילוס. הנימפיאה הלבנה – *Nymphaea alba* L מקורה אירופי-סיבירי וים תיכוני, והיא אמנם נפוצה באירופה, וגם סביב הים התיכון (איור ב-27).⁵⁹ הנימפיאה התכולה גדלה במים מתוקים שעומקם אינו עולה על 1.5 מ'. בקרקע מתחת למים היא מפתחת קנה-שורש עבה. טרף העלה גדול, קוטרו עד 40 ס"מ, צף על פני המים, צורתו עגולה עם מפרץ צר ועמוק. הוא יפה ומבריק, בשרני מעט, מכיל גבישים (אוקסלט הסידן) ומשמש מדרך ומשען לצפרדעים ועופות. הפרח בעל עלים צרים ומחודדים בצבע תכלת, וקצרים מעלי הגביע הירוקים. הפרי ספוגי, ביצתי, אורכו 4 ס"מ ושוקע במים לאחר ההאבקה ושם הוא מבשיל, כך שאיננו נראה לעין. זו כנראה הסיבה שאין הפרי מתואר בשום ממצא אמנותי. הכינו ממנו קמח ששימש לאפיית לחם. גם יתר חלקי הצמח נאכלו: זרעים, פטוטרות – עלים וקני-שורש. מקנה השורש הפיקו גם חומר-יצבע ותרופות.⁶⁰ הנימפיאה הלבנה שונה מהתכולה בצבע עלי הכותרת הלבנים, בצורתם – הרחבה והמעוגלת, ובמספרם הגדול יותר של עלי הכותרת. כמו כן עלי הגביע קצרים מעלי הכותרת (השוו איורים ב-27). שני המינים הללו שגדלו בארץ עד לפני כששים שנה, כמעט שנכחדו.⁶¹ הנימפיאה הלבנה נקראת גם "נימפיאה לוטוס" וגם "לוטוס מצרי", והיא מופיעה לעתים רחוקות באמנות

56. רשימת הצמחים נמצאת בעמ' 281 בהערה 205 לפרק 3 בספרו של מייבום, הוא מביא צמחים שונים בתיאור של חלקי הפסיפס, ולא אפרט אותם כאן.

57. Meyboom, *ibid.* 17-18

58. לדעת מייבום שתי המשמעויות מתלכדות יחד היטב. *Ibid.*, 267 note 158

59. Michael Zohary, *Flora Palaestina*, Part One. Text, (Jerusalem, 1966), 217

60. Germer, *Flora*, 37-39

61. הנימפיאה הלבנה הוחזרה לשמורת החולה והנימפיאה התכולה הוחזרה בארץ לעין נימפית ומקורות הירקון, שני המינים הוחזרו מפרטים שנשמרו באוניברסיטת תל-אביב.

של מצרים הפרעונית לצד הנימפיאה התכולה, או לבד. בקברו של תות'אנח'אמון נמצאו גביע מיוחד בצורת נימפיאה לבנה וכן מיכל לשמן, שניהם עשויים בהט (איור ב-28).⁶² בתיאורים המצריים נראית הנימפיאה התכולה ביד של מלכים או משרתיהם, או כשי לאלים או כפרח להרחה (איור ב-29).⁶³ כותרות עמודים, תכשיטים וכלים נעשו בצורת הנימפיאה, והיא מופיעה לרוב בציורים כשהיא בתוך המים או על גדותיהם, כמו בציור הקיר מהקבר של איפי בדיר-אל-מדינה מהשושלת התשע-עשרה (1185-1293 לפנה"ס) (איור ב-30). בממצאים ארכיאולוגיים נמצאו שרידים של הנימפיאה התכולה החל מהשושלת השמונה-עשרה (1320-1580 לפנה"ס) ועד לתקופה הרומית. פרחים נמצאו בין השאר במומיות של סתי השני מהשושלת העשרים (1085-1200 לפנה"ס), ורעמסס השני מהשושלת העשרים ואחת.⁶⁴ לעומת זאת מהנימפיאה הלבנה יש ממצאים ארכיאולוגיים כבר מהשושלת השתים-עשרה (1782-1991 לפנה"ס).⁶⁵

על השימוש הרפואי בנימפיאה הלבנה (*Nymphaea alba*) מציין דיוסקורידס, שהשימוש העיקרי הוא למחלות מעיים שונות. כמו כן הוא מציין שהצמח גדל במקומות מסוימים ביוון.⁶⁶ ישנם חוקרים הסבורים שהנימפיאה התכולה שימשה כחומר נרקוטי במצרים הפרעונית, על פי התיאורים האמנותיים השונים.⁶⁷ ברפואת הצמחים הסינית המודרנית נבדקו אספקטים רפואיים שונים שלה, וההנחה היא שכל ההשפעות האלה נובעות מהחומרים האנטיאוקסידנטים שהיא מכילה.⁶⁸ לעומת זאת טוענת קסיה ספקובסקה (Kasia Szpakowska) שאין עדויות לשימוש באופיום במצרים העתיקה, ואין בסיס מדעי לכך שלנימפיאה התכולה יש יכולת לגרום הזיות. היא מוסיפה שלא הציבור הרחב ולא האגיפטולוגים אינם מבחינים בין "הלוטוס המצרי" שהוא הנימפיאה התכולה (או הלבנה) ובין הנלומבו, למרות שכל אחד מהם הוא מין שונה, ושונה גם בצורת גידולו. היא מציגה את הניסוי היחיד שנערך כדי לבדוק את השפעת המיצוי של הנימפיאה ביין, ומבקרת אותו בכך שהוא נעשה בצורה מאד לא מדעית.⁶⁹ התיאור המלא של הניסוי נמצא בכתבה באינטרנט, העוסקת בתכונות הנימפיאה, וברור לחלוטין שאין הניסוי יכול להיחשב כמדעי.⁷⁰

62. Edward, F. Wente, "Tutankhamun and His World", *Treasures of Tutankhamun*, (cat.) National Gallery of Art, (Washington D.C.1976), Pl. 2. 2

63. Ibid., Pl. 33

64. Christian de Vartavan & Victoria Asensi Amorós, *Codex of Ancient Egyptian Plant Remains*, (London, 1997), 181-182

65. Ibid., 182

66. Dioscorides, *The Greek Herbal*, B. III, 148, 377. דיוסקורידס חי בשנים 40-90 ועסק ברפואה ברומא. כתב 5 כרכים על תרופות וצמחי רפואה. עותק מאויר של ספרו נשאר משנת 512, והספר הועתק והיה בשימוש עד למאה השבע-עשרה, ורק אז תורגם לראשונה לאנגלית. האיורים בספר הם משנת 512.

67. William A. Emboden, "The Sacred Narcotic Lily of the Nile: *Nymphaea caerulea*", *Economic Botany*, 32(4), 1978, 395-407: "The proof must be found somewhere between legend and a convincing chemical profile that suggests the power of *Nymphaea caerulea* to alter states of consciousness." Same author "Transcultural use of narcotic water lilies in ancient Egyptian and Maya drug ritual", *J Ethnopharmacol*. 1981 Jan; 3 (1): 39-83

גם כיום עדיין משתמשים בתכשירים מהפרח להרגעה, כפי שמצאתי באתר של רפואה טבעית: "Blue Lotus is an aquatic flower, which the petals of the blue lotus are often dried and, can be made into a drinking mixtures or smoked. Blue Lotus contains an anti-spasmodic called Nuciferin, and likely contains aporphine. Often used as an sedative. Blue Lotus (Psychoactive Lotus, Lily (*Nymphaea caerulea*, *Nymphaea ampla*, *Nelumbo nucifera*) is uncontrolled in the United States. What are the effects of Blue Lotus? Not much is known or documented about the effects of the Blue Lotus flowers, mostly that it used as a sedative. It has also been known to produce hallucinatory effects at higher doses. Blue Lotus is also associated with lucid dreams and lucid dreaming." Xubiao Luoa, b, Bo Chenb, Jingjing Liub and Shouzhua Yaoa, "Simultaneous analysis of N-nornuciferine, O-nornuciferine, nuciferine, and roemerine in leaves of *Nelumbo nucifera* Gaertn by high-performance liquid chromatography-photodiode array detection-electrospray mass spectrometry", *Analytica Chimica Acta*, 538, 1-2, 4 May 2005, 129-133

68. Kasia Szpakowska, "Altered States: An inquiry into the possible use of narcotics or alcohol to induce dreams in Pharaonic Egypt", in A. K. Eyma and C.J. Bennett (eds.) *A Delta-man in Yebu*, (USA, 2003), 225-237

69. Caroline Seawright, "The Egyptian 'Lotus'-*Nymphaea* : התיאור נכתב על ידי סטודנטית לארכיאולוגיה מאוסטרליה ומופיע באתר שלה: "Caerulea, the Blue Water Lily" הוספתי אותו מפני שהוא מתאר את הניסוי עליו מדובר במאמר הנזכר.

הצמח המכונה "לוטוס", ומופיע בחלק גדול מהפסיפסים הנילוטיים שהזכרתי למעלה, לרוב בצורה מעוותת, הוא צמח אחר: *Nelumbo nucifera*, שמוצאו מהודו ומזרח אסיה. זהו צמח נפוץ מאד גם היום במזרח אסיה ומכונה "הקדוש". בעבר התייחסו אליו כאל מין של נימפיאה, אך בעקבות בדיקות מולקולריות התברר שהמוצא שלו אינו קשור לנימפיאה כלל.⁷¹ על הקשר או ההבדל בין הנלומבו והנימפיאה, שנחשבו לקרובי משפחה, נעשתה עבודה כימית השוואתית. בעבודה זו נמצא שההנחה שהיתה מקובלת עד כה, שיש קשר בין הנלומבו ובין הנימפיאות והמגנוליות אינה נכונה.⁷² אף על פי כן מסתבר שגם הנלומבו כמו הנימפיאה, מכיל את החומר נוציפריין, וגם הוא משמש ברפואת הצמחים בסין גם כיום.⁷³ אין ידיעות ברורות על זמן הבאתו למצרים, אם בתקופה הפרסית או אחרי אלכסנדר מוקדון, אך מכיוון שכבר הרודוטוס (425-484 לפנה"ס) מזכיר אותו, מסתבר שהגיע למצרים כנראה בתקופה הפרסית, במאה הששית או החמישית לפנה"ס. הרודוטוס מתאר את הצמח כך: "...אבל למען הקל מעליהם את פרנסתם, המציאו להם דבר אחר והוא: בהתמלא היאור, והמישור דומה לים, גדלות במים חבצלות רבות אשר המצרים קוראים אותן לוטוס. (כאן המדובר בנימפיאה הלבנה) את אלה הם קוטפים ומיבשים בשמש, אחרי־כן הם כותשים את הפרי היוצא מאמצע והדומה לפרג ועושים ממנו לחם אפוי באש. גם שורש הצמח הזה נאכל וטעמו די מתוק, הוא עגול וגדול כתפוח. יש גם חבצלות אחרות (כאן מדובר על הנלומבו), הדומות לוורדים, וגם אלה גדלות ביאור. הפרי שלהן נמצא בגבעול אחר היוצא קרוב להן מהשורש, ודומה בצורתו לכוורת של צרעות. בתוכו עדשים רבים, בגודל גרעין הזית, ואוכלים אותם גם חיים גם יבשים (ההדגשות שלי)."⁷⁴ הוא מציין גם ששמע שהפרי שוקע במים לאחר "הבשלתו".⁷⁵ גם היום משמש הצמח למאכל בארצות בהן הוא נפוץ.⁷⁶ הצמח גדל במים שעמקם אינו עולה על 2.5 מטר כולל מי הצפה. הוא מקודש בהודו ובסין, ומשמש שם גם כמזון וגם כתרופה. העלה נישא על עוקץ שגבהו 1-2 מטר, קוטרו עד 60 ס"מ וקוטר הפרח מגיע ל־25 ס"מ. הפרח מוחלף לעתים בטעות בפרח הנימפיאה, אבל שונה בכך שבמרכזו שחלה בצורת קונוס שמסתיים בדיסק, ובזמן הבשלתו הזרעים מסודרים בו כבמעין כוורת צרעות (איור ב-31).

ההבדלים בין שני מיני הצמחים די גדולים: עלי הנימפיאה צפים על פני המים, הם עגולים אבל יש בהם שסע. העלים של הנלומבו נישאים מעל פני המים, במרחק של מספר סנטימטרים ועד לגובה של מעל מטר אחד. הם גדולים מאד ואינם שטוחים, אלא שקועים באמצעם בצורה שנראית כגביע, או כפי שתיאר אותם תיאופרסטוס (287-371 לפנה"ס) כ"כובע תסאלי" (איור ב-32). הצורה הזו של עלה מקופל כגביע נוצרת על ידי כך שהפטוטר יוצאת מאמצעו, ונראית יפה בפסיפס בית הפאון (איור ב-2).⁷⁷ גם הפרח של הנלומבו שונה מפרח הנימפיאה: הוא

71. מתוך האתר של גני קיו. מסתבר שהמינים הקרובים אליו ביותר הם הפרוטיאה והדולב. Kew Science Editor: Wolfgang Stuppy.
72. וכך כותבים נאיהוס וחבורתו: "The systematic position of Nelumbo, originally described as Nymphaea, turns out to be more confusing than ever. A new set of data derived from high resolution scanning electron microscopy and the chemistry of epicuticular waxes is presented and compared to results obtained from investigations of several families of Magnoliidae, Ranunculidae and Hamamelidae. **The traditional opinion that Nelumbo is closely related to Nymphaeales or even Magnoliales is rejected.** The occurrence of tubular wax crystals containing a significant amount of noncosan-10-ol supports a position near to Ranunculiflorae, if not to "lower" hamamelids (Hamamelidaceae, Daphniphyllaceae, Cercidiphyllaceae). A new unique feature of Nelumbo is the occurrence of aporphin alkaloids (nuciferin, nornuciferin) in cuticular waxes. These alkaloids, well known from the tissues of Nelumbo, are common in Ranunculiflorae, whereas Nymphaeales are characterized by sesquiterpene alkaloids." W. Neinhuis, C., Barthlott, R. Jetter, T. Bourauel, M. Riederer, "Waterlily, poppy, or sycamore: on the systematic position of Nelumbo," *Flora*, (1996), 191, 2, 169-174
73. Xubiao Luo, *ibid.*
74. כנראה שלא ראו את הקשר בין הפרח לפרי, משום שהפרי באמת נישא על גבעול בודד, בדיוק כמו הפרח. כתבי הירודוטוס, תרגם מיוונית אלכסנדר שור, (ירושלים, תרצ"ה), א, 118-119.
75. עובדה זו הזכרתי כבר למעלה והיא קשורה שוב לנימפיאה. יש כאן עירוב בין תכונות הנימפיאה והנלומבו.
76. בסין הצמח שימש כבר לפני 3000 שנה, זרעים בני 1200 שנה הונבטו באוניברסיטת קליפורניה והוכיחו את אריכות ימיהם. כיום הצמח על סף הכחדה שם. מתוך האתר של גני קיו בלונדון <http://www.kew.org/plants-fungi/Nelumbo-nucifera.htm>
77. הפטוטר היא החלק המחבר בין טרף העלה – החלק הרחב בדרך כלל, ובין הגבעול עליו יושב העלה.

גדול יותר ונישא על עוקץ גבוה, ואינו צף על פני המים כמו הנימפיה. צבעו הקלאסי הוא ורוד בגוונים שונים, ורק כיום הוא קיים בגוונים שונים. עוד הבדל בולט הוא שלנלומבו יש במרכז בין האבקנים המרובים שחלה בצורת קונוס, והיא גדולה וכוללת במרכז הפרח (איור ב-31). תיאופרסטוס מתאר את הצמח ואת השימוש בחלקיו השונים למאכל בצורות שונות. הוא מציין שהצמח גדל גם בסוריה (הכוללת את ארץ ישראל) וקיליקיה, אבל אינו מגיע להבשלה במקומות אלו.⁷⁸ קיימר אינו מוצא סימוכין לכך שהנלומבו גדל גם בסוריה, למרות שקיימת אפשרות תיאורטית שהצמח גדל באיזור צפוני יותר מאשר הנילוס.⁷⁹ לעומתו מצא הקו הילמקוויסט (Hakon Hjelmqvist) פירות וזרעים מפוחמים של הנלומבו בקפריסין, באתר החפירות של סלאמיס משנת 1966, משיכבה שמתוארכת לרבע האחרון של המאה הרביעית – 300-325 לפנה"ס, תאריך שמתיישב עם זמנו של תיאופרסטוס.⁸⁰ ממצאים ארכיאובוטניים ממצרים מוכיחים שהצמח אכן היה שם החל מהשושלת השמונה-עשרה (1305-1570 לפנה"ס) ועד לתקופה הרומית.⁸¹

על צמח ה"לוטוס" כותב תיאופרסטוס שהוא צומח במישור בעת הגיאות. לטענתו הוא דומה ל"פול מצרי" הן בצורת העלים והן בפרי, אבל עלי הכותרת שלו צרים ודומים לשושן (Lily). הוא ממשיך לתאר את המאפיינים של ה"לוטוס", (כדוגמת פתיחת הפרח בבוקר עם שמש וסגירה עם חשכה) שבחלקם מדויקים, אך בחלקם מעלים את החשד שהוא לא ראה את הצמחים האלה בעצמו, כגון העובדה שהשורש הוא בעל קוצים ולכן אין הקרוקודילים אוכלים אותו. הילמקוויסט טוען שניתן להסביר את כל חוסר הדיוקים בתיאורו של תיאופרסטוס, והוא משוכנע שתיאופרסטוס אכן ראה את הנלומבו.⁸² כדוגמה מובהקת לכך הוא מביא את הדימוי של פרי הנלומבו לקן צרעות, כשה"אגוזיות" שבתוכו בולטות מעל השטח ומספרן אינו עולה על 30.⁸³

אתניאוס מציין שבזמנו של הדריאנוס, במחצית הראשונה של המאה השנייה, היה נפוץ צמח ה"לוטוס" (הכוונה כנראה לנימפיה) בשני צבעים: האחד ורוד כמו הוורד, והשני כהה.⁸⁴ הוא כותב כך:

But since I have mentioned Alexandria, I know that in that beautiful city there is a garland called the "garland of Antinous, which is made of the lotus, which grows in those parts. And this lotus grows in the marshes in the summer season; and it bears flowers of two colours; **one like that of the rose**, and it is the garlands woven of the flowers of this colour which are properly called the garlands of Antinous; but the other kind is called the lotus garland, **being of a dark colour**. And a man of the name of Pancrates,made a great parade of showing a rose-coloured lotus to Hadrian the emperor, when he was staying at Alexandria, saying that he ought to give this flower the name of the Flowert of Antinous, as having sprung from the ground where it drank in the blood of the Mauritanian lion, which Hadrian killed ..."⁸⁵

⁷⁸ Theophrastus, *Enquiry*, IV, viii; 3

⁷⁹ Ludwig Keimer, *Die Gartenpflanzen im alten Aegypten*, II, (Meinz am Rhein, 1984), 39

⁸⁰ Hakon Hjelmqvist, "A find of *Nelumbo nucifera* From Old Cyprus With Some Notes on History of the Species", *Botaniska Notiser*, 125, (1972), 383-384

⁸¹ Vartavan & Amorós, *ibid.*, 180. גרמר מונה דוגמאות רבות של איזכורים של הנלומבו מתקופות קדומות יותר, אך לדעתה אין אפשרות לתארך אותן במדויק, ולכן היא מסיקה שאי אפשר לקבוע את מציאות הצמח במצרים לפני התקופה הפרסית. אין גם שום עדות חזותית או כתובה למציאות הצמח במצרים בתקופה שלפני הקשר עם פרס. Germer, *ibid.*, 40. יתכן שהממצאים הארכיאולוגיים המוקדמים הגיעו למצרים דרך מנחות של משלחות מארצות רחוקות, ואינם מעידים על גידול של הצמח במצרים.

⁸² הדיעה הרווחת כיום היא שתיאופרסטוס כתב את ספרו "חקר הצמחים" על סמך עדויות של אנשים שהגיעו עם אלכסנדר מוקדון למקומות השונים, ולא ראה את כל הצמחים במקומות גידולם.

⁸³ Theophrastus, *ibid.*, IV, viii, 9-12; Hjelmqvist, *ibid.*, 384-385

⁸⁴ לא ברור מהו הצבע, ולכן גם קשה לזהות את הצמח.

⁸⁵ מתוך התיאור המצוטט בקטע המודגש קשה לדעת אם זו באמת כוונתו של אתניאוס, או האם מדובר בשני גוונים של אותו הצמח. Athenaeus, *The Deipnosophists*, XV 21

סטרבו, שחי בין 66 לפנה"ס ו-24 לאחריה, מתאר את גודל עלי הנלומבו כך, שניתן היה ליהנות מצל העלים, כשמשמשים בהם ככובעים, וכן להשתמש בהם כגביעים וקערות בשיט על פני התעלות:

The bean-grounds present an agreeable sight, and afford amusement to those who are disposed to" recreate themselves with convivial feasts. These entertainments take place in boats with cabins; they enter the thickest part of the plantation, where they are **overshadowed** with the leaves which are very large, and **serve for drinking-cups and dishes, having a hollow** which fits them for the purpose. They "are found in great abundance in the shops in Alexandria, where they are used as vessels

סטרבו כותב שהצבע של ה"לוטוס" הוא אדום כמו דם האריה המאוריטני שהרג אדריאנוס. צבעו האדום כדם של הפרח אינו מציאותי, משום שאין בנמצא פרח נלומבו כזה יותר מוורוד כזה.⁸⁶ הוא מציין עוד שהירבו את הצמחים באופן מלאכותי על ידי חלוקת השורש ושתילתו מחדש.⁸⁷

במקדש קרנך בתבי יש חדר שעל קירותיו תבליטים שטוחים של צמחים שונים, בצורה שנחשבה למדויקת מאד, ונקרא לכן "הגן הבוטני". זהו מקדש שבנה תותמוס השלישי, אחרי שבנה אימפריה שהגיעה עד לאשור ובבל, והביא איתו צמחים ובעלי חיים מכל המקומות בהם ביקר. צמחים אלו שהביא עמו, וצמחים שהובאו אליו על ידי אחרים, הוצגו על קירות המקדש.⁸⁸ ההנחה המקובלת היתה שהם מאד מדויקים ומשקפים את הצמחים לאשור. מסתבר שגם בתיאורים הללו יש צורות לא טבעיות, שיתכן שנגרמו באופן טבעי והאמן הנציח אותם, אבל יתכן גם שהם פרי דמיונו של האמן. מקרה כזה מוצאים בתיאור הנימפיאה: בנוסף לתיאור ה"נורמלי" מוצאים תבליטים עם צורות בהן הפרח כפול או משולש, וכן יוצאים ממנו פקעי פרחים נוספים (אזור ב-33).⁸⁹

שני מיני הנימפיאה: התכולה והלבנה, גדלים עדיין במצרים אבל דווקא באיזור הטרופי של אוסטרליה. התחתית. באיזור זה יש מים שקטים בתעלות, ואותו סימל גומא הפפירוס ולא נימפיאה. במצרים העילית מוצאים כיום את הנימפיאה הלבנה רק כצמח שרידי, שקשה מאד למצוא.⁹⁰ מסתבר שכבר בתקופה הפרהיסטורית נמצאו זרעים של שני מיני הנימפיאה בשכבות הכבול מאיזור הדלתא שנבדקו. מבדיקת מיני האצות שגדלו שם ברור שהמים היו רדודים, וגבהם לא עלה על 50 ס"מ.⁹¹ שלא כמו הנימפיאות שעדיין גדלות במצרים, נעלם צמח הנלומבו ממצרים בתקופה בלתי ידועה. הדווח האחרון על מציאות הנלומבו באיזור, מעיד על הימצאותו בדמשק אך ללא פירות. על כך מדווח עבד-אל-לטיף מן המאה השלוש-עשרה,⁹² שקורא לצמח קולוקסיה (*Colocasia antiquorum*), כפי שהוא מכונה גם על ידי דיוסקורידס.⁹³ מן המאה התשע-עשרה יש יותר דווחים על כך שהנלומבו אינו נמצא במצרים.

86. הנלומבו בעל הצבע הקרוב ביותר לאדום שמצאתי, גדל באיזור הטרופי של אוסטרליה.

87. Strabo, *The Geography*, (tran.) Horace Leonard Jones, (London, 1949-1969), XVII, 1;15

88. Wente, "Tutankhamun", 20

89. על זיהוי הצמחים והעופות בחדר הזה כתבה נטלי בו, Nathalie Beaux, *Le Cabinet de curiosités de Thoutmosis III*, (Leuven, 1999), 147-153

90. בספר על הבוטניקה של מצרים שנכתב בלטינית מהשנים 1581-1584, נאמר שלא נמצא פרח הנימפיאה. Prosper Alpin, *Plants d'Egypt*, (Kairo, 1980), 145, cf. Germer, *Flora*, 38

91. Sietse Bottema, "Palynological investigations of the Ibrahim Awad deposits (northeastern Nile Delta): a preliminary report", *Nile delta in transition: 4th.-3rd. millennium B.C. : proceedings of the seminar held in Cairo, 21.-24. October 1990, at the Netherlands Institute of Archaeology and Arabic Studies*, (ed.) Edwin C. M. van den Brink, (Tel-aviv, 1992), 123-126

92. מהתאור של עבד אל לטיף על הוקולוקסיה, קשה להחליט אם מדובר בנימפיאה או בנלומבו. גם אם נניח שהצמח הוא נלומבו, הרי העובדה שהוא לא נשא פירות בדמשק (ואולי גם במצרים בתקופה הזו), והיה נדיר, מצביעה על כך שהצמח כבר היה בנסיגה גיאוגרפית באותה תקופה. עבד אל לטיף אינו מתאר גם את הפרח, ויתכן שהשימוש שנעשה בשורש למאכל ורפואה גרם להכחדתו במצרים. Hjelmqvist, *ibid.*, 386

93. Hjelmqvist, *ibid.*, *ibid.* אצל דיוסקורידס לא מצאתי צמח בשם הזה. הוא מכנה את הנלומבו "פול מצרי", וטוען שהשורש הנאכל של הצמח מכונה קולוקסיה. Dioscorides, *ibid.*, 138-140

וויניג (Woenig) מעריך שזה בגלל ניצול יתר של הצמח לצרכי מאכל.⁹⁴ על פירות הנלומבו שנמצאו בקפריסין אי אפשר לדעת אם הם אכן גדלו שם או הובאו ממצרים, משום שבכל האיזכורים של הצמח נאמר שהוא אינו מייצר פירות בסוריה.⁹⁵ בכל אופן ידוע שיוון יבאה פירות נלומבו בין שאר המעדנים.⁹⁶ אם אמנם גדל הצמח בדמשק ובקפריסין, הרי שאין לשלול את האפשרות שהוא גדל גם בחופי ימת החולה, אולם לא נמצאה לכך כל עדות כתובה או ארכיאולוגית. בעבודה ארכיאובוטנית שנעשתה על הצמחייה באיזור, לא נמצאו כל סימנים לקיומו של הצמח באגן החולה.⁹⁷ שניידר, המתאר את הצמחייה שבפסיפס בעין שבע, מציין שלמרות האפשרות התיאורטית שהנלומבו (=לוטוס) גדל בעבר בים כנרת ואגם החולה, הוא לא סבור שהתיאורים בפסיפס לקוחים מן המציאות שהיתה בסביבת עין שבע. שניידר מגיע למסקנה זו משום שפרח ה"לוטוס ההודי" – *Nelumbo nucifera* שמופיע בפסיפס אינו נראה כך בדיוק בטבע. אף על פי כן הוא סבור שזהו הצמח השולט במרבית הפסיפסים הנילוטיים, משום שצורת הגביע של העלים וגודלם היא מאד יחודית וכך גם צורת הפרי – שאינם דומים לשום צמח מימי אחר.⁹⁸ מכל האמור לעיל ניתן להבין שכנראה הנלומבו לא גדל בארץ, אפילו לא באיזור בו צמחו הנימפיות – באגם החולה ונחלים נוספים במישור החוף, ולכן התיאורים שלו בפסיפסים הארצישראליים אינם יכולים להיות לקוחים מהמציאות, כפי שסבר גם שניידר.

כפי שצוין כבר קודם, התיאורים המדויקים של הנלומבו הם מעטים מתוך כלל התיאורים הנילוטיים, ורובם מסוּף התקופה הרפובליקאית של רומא. בפסיפס פלסטרינה מתוארים כל שלבי הפריחה של הנלומבו בפירוט: ניצן סגור של הפרח – ירוק; ניצן מתחיל להפתח – ורוד עם עלי גביע ירוקים; פרח בתחילת הפתיחה בצורת פעמון – ורוד, ופרח פתוח לחלוטין. על גבעולים נפרדים נראים הפירות המיוחדים. שלבים אלה מתוארים גם בבית הפאון, ובמידה חלקית גם באמבלמה מפומפיי. מייבום מתייחס בהערת שוליים לתיאורים אלה ולירידה ההדרגתית בדיוק בתיאור הצמח, וכן לאבחנה בין הנלומבו ובין הנימפיה.⁹⁹ הוא סבור שבתקופה הביזנטית התיאורים של הנלומבו כבר אינם מדויקים, אבל לדעתי אין הדבר מדויק. בארץ ישראל, בפסיפס המסגרת מבית גוברין התיאורים מדויקים ומפורטים (איור ב-17). גם בפסיפס הנילוטי מהשוליים של בית דיוניסוס מציפורי בשני קטעים מוקדמים, מהתקופה הרומית, האחד משנת 200 והמאוחר מלפני שנת 300, יש תיאור מדויק של הנלומבו, עלים, פרח ופרי (איור ב-7; 8). גם בפסיפס קטיסס מהמאה החמישית באנטיוכיה, מוצאים פסיפס נילוטי ובו תיאורים מדויקים למדי של הנלומבו (איור ב-34). במספר פסיפסים בצפון אפריקה, מהכנסייה בקצר-אליביה משנת 539 ניתן לראות תיאורים די ריאליסטיים של הפרח והפרי של הנלומבו (איור ב-5: 6).¹⁰⁰

"פרחי הלוטוס" או "פרחי הפפירוס" הם בחלקם עלי נלומבו, ובחלקם פרחים ופירות שלו. צורות דומות מופיעות כמעט בכל התיאורים הנילוטיים של צירופים שונים ומשונים של פרחי נלומבו ועליו, שצורתם צורת גביע, כפי שהוזכר כבר. התיאור הזה הוא לעתים המזהה היחיד של הסצינה כמתארת נוף נילוטי. מכיוון שהנלומבו כנראה לא גדל בעבר במזרח התיכון מחוץ לנילוס, סביר להניח שהאמנים לא הכירו אותו באופן בלתי אמצעי, ולכן לא יכלו

94. F. Woenig, *Die Pflanzen im alten Egypten*, 2 (Leipzig, 1897). cf. Hjelmqvist

95. שהיא מקבילה לקו הרוחב הגיאוגרפי של קפריסין.

96. Hjelmqvist, 387, הזרעים נמכרים למאכל בכמויות גדולות גם כיום בשווקים במזרח הרחוק.

97. יואל מלמד מחלק בעבודתו את הצמחים לפי מידת פריחתם במים ומתייחס למידת טבילתם במים, ולפי זה הוא משחזר את הצומח של עמק החולה. יואל מלמד, *הצומח באגן החולה והמזון הצמחי של האדם הקדמון על פי השרידים הבוטניים מהתקופה הפליאוליתית הקדומה בגשר בנות יעקב*, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור (רמת-גן, 1992), 102-116. אף על פי כן אין זו הוכחה חד משמעית לאי הימצאותו של הצמח בחולה.

98. שניידר מסתמך על תיאור מאויר של הפלורה של מצרים בהערה 2, וכותב ש"הצרוף הזה של השיחים הוא תוצר פנטזיה של האמן". קביעתו מוצדקת אבל לא דווקא משום שהפרחים והפירות של הנלומבו אינם מתנשאים לגובה רב כל כך מעל פני המים, דבר שאינו מדויק מבחינה בוטנית. 3, note p. 59, Schneider

99. Meyboom, ch. III no. 137, p. 261

100. גם ורסלויס סבור שהחל מהמאה הראשונה לפנה"ס, בה היו תיאורי הנלומבו מדויקים, יש התרחקות מהריאליזם 263-264, Versluys

לדמיין לעצמם את צורת העלה, ופירשו את הצורה המיוחדת שלו, כפי שהיא מופיעה בפומפיי ופלסטרינה – כפרח (איורים ב-1: ב-2). הפרי הממשי קל מאד לזיהוי, משום שצורתו ייחודית, ואמנם רואים אותו לצד פקעי פרחים ופרחים פתוחים. גם התיאור בפסיפס קטיסיס אינו זהה למציאות, משום שבמציאות הפרחים והפירות נישאים על עוקצים ארוכים מאד, שבולטים מעל המים, כל אחד על עוקץ נפרד. הם אינם מסתעפים מענף מרכזי, כפי שגם העלים אינם עולים מענף אחד מסתעף (איור ב-35).

מאחר שתיאורי הנלומבו בפסיפסים הביזנטיים שייכים לקבוצה של תיאורים "נילוטיים", חיפשתי את המקור לתיאורים אלו במצרים העתיקה. מצרים משופעת בתיאורים נילוטיים בציורי קיר ותבליטים של צמחי פפירוס ושל נימפיאה, הנחשבים אצל חלק מהחוקרים לסמלי מצרים העלית והתחתית.¹⁰¹ גם בתיאורי האל הפי, האל שהיה מופקד על גיאות הנילוס, כדי שתהיה במידה הנכונה, סימלו הצמחים שעל ראשו את שני חלקי מצרים. בעוד שבציורי הקיר מהקברים (איור ב-36) או בציורים על גליונות הפפירוסים (איור ב-37) ניתן להבדיל בין הפפירוס ובין הנימפיאה, אין הדבר כך בכל המקרים. דימויים רבים של האל הפי מוצאים בשושלות השמונה-עשרה והתשע-עשרה. בתקופות אלה הוא מוצג לעתים כשתי דמויות – של הנילוס במצרים העלית ושל הנילוס במצרים התחתית, כשהם אוגדים יחד את הצמחים השונים כסמל לאיחוד הממלכות: הפפירוס, ופרח אחר, שנקרא אצל מרבית החוקרים, כאמור, בשם "לוטוס" (איור ב-38), כפי שמתואר גם בכותרות העמודים של קרנק ותבי (איור ב-39). הפרח האחר שונה בצורתו מהנימפיאה כפי שהיא מתוארת באותה תקופה.¹⁰² בשני תעתיקים של ציורי קברים, האחד מהשושלת השמונה-עשרה, מארון הקבורה של נסמוט (Nesmut) מתקופת אמנחותפ השלישי 1353-1391 לפנה"ס (איור ב-40),¹⁰³ והשני מתחילת השושלת העשרים ושתיים (איור ב-41),¹⁰⁴ נראה ייצוג של מצרים העליונה והתחתונה בבירור, כשהפרח (או הפרי) של מצרים העליונה הוא אדום, ואינו זהה לא לנימפיאה ולא לנלומבו. בתמונה מארון הקבורה של נסמוט ברור לחלוטין שהפפירוס מסמל את מצרים התחתונה, כשהוא נמצא מתחת לקבורה החובשת את הכובע האדום של מצרים התחתונה, ואילו מתחת לעייט החובש את הכובע הלבן של מצרים העליונה – מופיע ה"לוטוס" האדום. גם גרמר התחבטה בזיהוי הפרח המסמל את מצרים העליונה, ומכונה במקרים רבים "Lily of the South". היא מציינת את הופעתו כבר מהשושלות הקדומות, כשלפרח צורת פעמון ושלושת העלים מסתיימים באותו הגובה.¹⁰⁵ החל מהשושלות האמצעיות היא טוענת שיש שינוי בדגם, בעיקר בכותרות עמודים, כשהצורה נעשית דומה יותר לפרח האיריס, ובשושלות המאוחרות הצורה מסוגנת עוד יותר (איור ב-39).¹⁰⁶ מייבום סבור שהצורה המסוגנת הזו דומה יותר לפקע של הנלומבו לפני פתיחה מלאה, שאז הוא גם נראה כהה יותר, כי רואים רק את הקצוות של עלי הכותרת, שהם כהים יותר (איור ב-42).¹⁰⁷ אבל כפי שרואים, עלי הגביע של הפרח קצרים מעלי הכותרת הוורודים, ואינם יכולים להשתפל כלפי מטה, כפי שרואים בבירור בכותרות העמודים. לאחרונה מזהה הפרח הזה עם השושן (Lily) על ידי אלסנדרה ניבי, כשהיא מתבססת בעיקר על תכונותיו הבוטניות של השושן, שיכול לגדול רק בנילוס העליון, משום שאינו מתאים להצפה עונתית, כפי שקורה בנילוס התחתון.¹⁰⁸ הקושי בזיהוי זה הוא

101. מאחר שהכינוי הנפוץ בספרות הוא "לוטוס" הרי שיש בלבול רב באשר לזיהוי הצמחים בתיאורים המצריים. לדוגמא באנציקלופדיה לארוס מתחת לאיור שמסמל את האיחוד בין מצרים העלית לתחתית, כתוב על הפפירוס שהוא לוטוס, ועל הצמח השני – שהוא הפפירוס. 13. J. Viaud, "Egyptian Mythology", in: *The Larousse Encyclopedia of Mythology*, (London, 1996).

102. Meyboom. ch. III, no. 105, p.252.

103. Gay Robins, *The Art of Ancient Egypt*, (London, 1997), 137.

104. Ibid., 202. רובינס מכנה את הפרח הזה בשם שושן, אבל אדון בזיהוי הפרח בהמשך.

105. היא מביאה דוגמא מהכס של הפרן, Germer, *Flora*, 230.

106. Ibid., 231.

107. Meyboom, *ibid.*, *ibid.*

108. Alessandra Nibbi, "Some Remarks on Papyrus and Lily in Egypt and in the Aegean", *Revue d'Égyptologie*, 46, 139–148. תודה לד"ר ארלט דוד על ההפניה למאמר.

שאינן כל ממצאים ארכיאולוגיים של השושן במצרים, ואין עדויות למציאותו של פרח יבשתי גדול במצרים העליונה שיכול להיות "שושן הדרום".¹⁰⁹ למרות כל הנסיונות לזיהוי הוודאי של הצמח שסימל את מצרים העליונה, עדיין אין לכך תשובה חד משמעית. נראה שצמח זה אינו הנלומבו, שאינו מתואר באמנות המצרים העתיקה כלל, ויש צורך במחקר נוסף.

מתוך הבדיקה שנעשתה לצורך העבודה עלו מספר תהיות על הקשר שבין האמנות המצרית העתיקה והאמנות הביזנטית. מתברר שהנימפיאה אינה מתוארת באמנות הפסיפסים, פרט למקרה היחיד של הפסיפס בכנסיית לוט ופרוקופיוס מחירבת אל-מוחיאט (איור ב-24), בעוד היא נפוצה כל כך באמנות המצרית הקדומה. שאלה נוספת היא מדוע לא נמצאו תיאורים אמינים של הנלומבו באמנות המצרית, למרות שידוע לנו על מציאותו שם בתקופה הנדונה. שאלה שלישית נוגעת לעובדה, שבתיאורים הנילוטיים שבפסיפסים הביזנטיים אין מוצאים גם את הפפירוס, כפי שיובהר להלן. כל ההבדלים הללו מובילים לתהייה לגבי מהות הקשר בין התיאורים הנילוטיים המצריים ובין התיאורים בפסיפסים מהתקופה הרומית והביזנטית, שאמורים לשחזר את המציאות המצרית, ואחזור לנושא זה בהמשך.

2.2 גומא הפפירוס

גומא הפפירוס – *Cyperus papyrus* מתואר משחר האמנות המצרית העתיקה, כבר בלוחית נארמר, המלך שייסד את הממלכה המצרית על ידי איחוד מצרים העלית והתחתית (3050 לפנה"ס לערך) (איור ב-43). הפפירוס מזוהה על ידי התפרחת הסוככית שלו, שקרניה נפרשות כמניפה, ר-3-6 עלי המעטפת בבסיסה אינם נראים בדרך כלל (איור ב-44). הפפירוס שסימל את איזור הדלתא, היא מצרים התחתית, הוא צמח של אפריקה הטרופית כמו הנימפיאה התכולה. הוא הובא למצרים, פלסטינה, סיציליה ומלטה כבר בתקופה המצרית העתיקה, החל מהשושלת הראשונה (3100-3050 לפנה"ס), כנראה במכוון כמקור לתעשיית הנייר.¹¹⁰ תיאופרסטוס כותב שהפפירוס שימש בעיקר למאכל על ידי המצרים, אבל גם להכנת סירות, קליעת מפרשים ועוד שימושים רבים. הוא מציין את השימוש המוכר ביותר לתיירים – גילי הנייר. כמו כן הוא מציין שהפפירוס גדל גם באגם בסוריה.¹¹¹ יתכן שהכוונה לאגם החולה (ארץ ישראל נכללה בסוריה), משום שהוא מציין שאנטיגונוס עשה מהגומא חבלים לאניותיו, אבל במאה העשרים דווח על מציאות גומא הפפירוס באגם אנטיוכיה שבסוריה.¹¹² על חשיבות הפפירוס בעיקר לתעשיית החבלים הידועה של מצרים כותבת ניבי.¹¹³ בישראל היה גומא הפפירוס נפוץ בכל האזורים הביצתיים לאורך מישור החוף, ליד טבריה בכנרת, וכמובן בחולה, שם הוא שימש לפרנסת בדווים שקלעו אותו למחצלאות.¹¹⁴ לאחר ייבוש הביצות ובעיקר ביצת החולה, נשאר גומא הפפירוס בארץ רק בשמורת החולה. במצרים נחשב הפפירוס לצמח נכחד, כפי שדווח על ידי בואסייה (Boissier) בשנת 1882, אולי בעקבות ניצול יתר שלו.¹¹⁵ גם כיום הוא צמח נדיר במצרים, ובאמצע המאה העשרים

109. Germer, *ibid.*, 231. גם אצל וורטמן יש איזכור יחיד בלבד של שושן צחור ממומיה נשית אחת, שכמובן אינו מעיד על גידול הפרח במצרים.

110. Naomi Feinbrun-Dothan, *Flora Palestina*, (Jerusalem, 1986), IV Text: 358. פיינברון אינה שוללת את האפשרות שהתפוצה של הפפירוס נעשתה גם על ידי צפורים ולא רק בידי אדם.

111. Theophrastus, *ibid.*, IV, viii; 3.

112. מייק ליבנה, אתר "צמח השדה", גומא הפפירוס, <http://www.wildflowers.co.il>. עד לגילוי זה נחשבה החולה כמקום תפוצתו הצפוני ביותר, בנוסף להימצאותה בתחילת המאה העשרים גם בביצות של מישור החוף מהירקון בדרום ועד לביצות כברה – בינימינה בצפון.

Feinbrun-Dothan, *Flora* IV Text, 358.

113. Nibbi, *ibid.*, 145-146.

114. כך תאר אלכסנדר אייג בסקר בחולה שערך בשנות העשרים של המאה העשרים. Alexander Eig, *Bull. Inst. Agr. Nat., Hist. Tel-Aviv*, 4:42, cf. Feinbrun-Dothan, IV Text 358-359.

Ibid., *ibid.* 115.

דווח על ידי אל חדידי על הימצאותו באיזור אגם אום רישא בוואדי נטרואן.¹¹⁶ בממצאים ארכיאולוגיים הוא מופיע כבר בתקופה הטרומ שושלתית, ובהתחשב בחשיבותו הכלכלית, לא מפתיע שהיה הסמל של הנילוס התחתון.¹¹⁷ גומא הפפירוס לא זו בלבד שהוא מתואר על ידי הסופרים של העת העתיקה, אלא שידוע שהיה נפוץ, ולו רק לשם ייצור הנייר, שנמשך במצרים עד למאה השמינית, ובביזנטיון – עד למאה השתים-עשרה. משום כך מפתיע שאינו מופיע באף אחד מהתיאורים הנילוטטיים בפסיפסים הביזנטיים בארץ ישראל, באנטיוכיה ובצפון אפריקה, בניגוד לאמנות של מצרים העתיקה. המקום היחיד שניתן לראות בו נסיון להצגת תפוח של פפירוס הוא עין שבע (איור ב-45), אך התיאור אינו מצליח להיות מדויק. יש שם שני "עלים" שבשוליהם רואים מעין שיניים, שקצת מזכירות את תיאורי הפפירוס במצרים הקדומה (איור ב-38). חכלילי טוענת שבכל התיאורים הנילוטטיים בארץ ישראל מופיעים הנלומבו, הפפירוס וההרדוף, אם כי גם היא מעריכה שבעין שבע יש בילבול בין הנלומבו ובין הפפירוס.¹¹⁸

ורסלוס טוען שבפסיפסים אחדים מחוץ לארץ ישראל, מתוארת ביצה של גומא הפפירוס. לדעתי גם כאן, כמו בארץ ישראל זוהי טעות והתיאור הוא של עלה או פרח של נלומבו.¹¹⁹ גם וייטהאוז סבורה שאין תיאור ברור של גומא הפפירוס אלא של עלי הנלומבו, שמתוארים לעתים עם קווים שיוצאים מנקודה אחת בבסיסם, והם נפרדים בצורת מניפה שמזכירה את קרני הפפירוס.¹²⁰ כדי להבין את התפתחות התיאור המסוגנן של הפפירוס, שהחל כבר באמנות המצרית, וגרם מאוחר יותר לבילבול עם הנלומבו, ניתן להיעזר בתיאור מהשושלת המצרית השמונה-עשרה שנעשה בצורה מאד מסוגנת, כמו ציור הקיר של הקבר של מאנה (איור ב-46).¹²¹ בציור זה הקרניים אינן מגיעות עד לקצה ה"מניפה" ולכן הציור אינו מדויק, אלא רק מרמז על הפפירוס. עוד ציור מהשושלת השמונה-עשרה בקבר של נכט בתבי, מראה זה לצד זה את שתי הצורות המסוגנות של הפפירוס לצד הנימפיאה, כשכל אחד מהאנשים מחזיק ביד אחת צרור נימפיאות ובשניה פפירוסים (איור ב-47). מאותה תקופה לערך, מהשושלת השמונה-עשרה, מוצאים שגם בתבליטי ה"גן הבוטני" שבקרנך יש צורות מעוותות של צמחים, כמו הכפלת פרחים, יציאת גבעול מתוך הפרח, איחוי פרחים ועוד (איור ב-33).¹²² מתקופה מאוחרת יותר, מסוף השושלת העשרים וחמש – תחילת השושלת העשרים ושש (במאה השביעית לפנה"ס) יש תבליט עם שרידי צבע של סצינת דיג, ובה רואים דגים ניצודים במים בתוך סבך של פפירוסים פתוחים ופורחים וכן תפרחות סגורות (איור ב-48).¹²³ הפפירוסים בתבליט הזה נראים כעלים מקופלים כגביע, והצבע האדום, שנועד כנראה לסמן את התפרחות הקטנות בחלק העליון של המניפה, נראה כמו החלק הפנימי של עלה גדול, בדומה לזה של הנלומבו, כפי שהוא נראה ב (איור ב-49). מאחר שהתיאורים של התפרחות הסוככיות של הפפירוס נעשות גם הן מסוגנות יותר ויותר, זמן נוסף לתקופה ההלניסטית (712-332 לפנה"ס), יתכן שהיה בילבול מסויים בתיאורים של הפפירוס והנלומבו, כששני הצמחים כבר היו נפוצים במצרים. מסתבר אם כן, שכבר במצרים הפרעונית היו קונבנציות של פפירוס ושל נימפיאה, כפי שהרבה אלמנטים באמנות הפרעונית היו מאד מקובעים, ובמשך מאות שנים כמעט שלא היו שינויים בצורת ההצגה של אנשים וצמחים.¹²⁴

116. Vivi Täckholm, *Students' Flora of Egypt*, (Beirut, 1974), 790.

117. Vartavan & Amorós, *ibid.*, 96.

118. Hachlili, "Iconographic elements", 116.

119. הדוגמאות שמביא ורסלוס כדוגמת הפסיפס מסוס מסביבות שנת 250 או מפומפיי מפסיפס בבית של המזרקה, אינן משכנעות, ונראה

לי שהתיאורים של שני הפסיפסים הללו נכתבו לפני שנים רבות מאד. Versluis, *ibid.*, 264, note 231.

120. Whitehouse, *ibid.*, 9-10; 15-16.

121. Christiane Desroches-Noblecourt, *Aegyptische Temple- Und Grabmalereien*, (cat.), (Milano, 1962), 12.

122. Beaux, *ibid.*, 147-153.

123. Robins, *ibid.*, 220.

124. פפיסטר סבור שכבר במאות הראשונות לספירה יש מעבר מאמנות שקשורה עם האלילות, כשהאל נילוס הוצג לבדו, לאמנות דקורטיבית חסרת משמעות דתית. לטענתו בתקופה התלמית היה צריך למצוא לנילוס, שהתמזג עם סראפס, בת זוג בדמותה של איזיס. Pfister, "Nil, Nilometres", 121-140. רובינס מסכם שרוב האמנות התלמית היתה עדיין מצרית בעיקרה, וכמעט שלא היו בה השפעות הלניסטיות. אפילו בתקופה הרומית עדיין לא היה שינוי גדול באמנות. המונומנטים היו מצריים בסגנונם, פרט לאמנות שכוונה לתושבים ההלניסטים הזרים. רק עם קבלת הנצרות כדת הרשמית, חלו באמנות שינויים משמעותיים. Robins, *ibid.*, 251.

התיאור של הברווזים היושבים על הפפירוס אינו יכול להיות מציאותי, כשברור שעל סוכך הגומא אין אפשרות טכנית לישיבת ברווז עליו, לא כל שכן שני ברווזים, כמו בעין שבע (איור ב-49) ובאמאוס (איור ב-16). התיאור הזה אפילו אינו מציאותי כשהכוונה היא לעלה הנלומבו. בתיאורים המוקדמים של הנילוס בפלסטרינה (איור ב-1) ובבית הפאון בפומפיי (איור ב-2) יש דיוק רב, והפרופורציות מתאימות למציאות: הברווזים גדולים הן מהפרחים והן מהעלים, כמו כן יש ציפור לא גדולה שמנקרת בפרי ונשענת עליו, ורק הצפרדע יושבת על העלה. יתכן שעל עלים גדולים במיוחד יכול היה ברווז לשבת, אבל לא נראה לי ששני ברווזים היו יכולים לשבת על או בתוך עלה בלי לשבור אותו, כפי שרואים בעין שבע באמאוס. יתכן שהתיאור של הברווזים היושבים על העלה, ולעתים מתוארים כדוגרים עליו, מקורו בתיאור של הציפורים הדוגרות בין שורות הפפירוסים במצרים העתיקה, כפי שרואים בציור בקבר של מאנה הנזכר. התיאור הזה תואם את עקרונות הציור במצרים העתיקה בה אין פרספרקטיבה, וכל פרט מתואר מהזווית בה ייראה בצורה הברורה ביותר.¹²⁵ ההבדל בין התיאורים המצריים והביזנטיים ברור, ואיני טוענת שאמני הפסיפס הביזנטיים הכירו את הציורים בקברי המצרים הקדמונים, אך יתכן שהתיאור עבר דרך מדיום אחר, כמו שבר של זכוכית מצרית, כפי שראתה וויטהאוז.¹²⁶

עלי הנלומבו המתוארים בפסיפסים הביזנטיים, נראים לעתים כאילו יוצאים מהם פרחים או ניצני פרחים ורודים/אדומים, שמזכירים את סוכך הפפירוס יותר מאשר את עלה הנלומבו, וגורמים לכך שרבים מכנים אותם פרחי גומא הפפירוס, למרות שלגומא הפפירוס אין פרחים צבעוניים וגדולים כלל, והפרחים הקטנים נמצאים בקצות ענפי הסוכך ואינם מרשימים ובוודאי אינם צבעוניים, כפי שרואים בצילום (איור ב-44).¹²⁷ דורו לוי מתייחס גם הוא לבלבול בין הפפירוס והנלומבו. לדעתו הבילבול בין שניהם מגיע לשיאו בעין שבע.¹²⁸ כאן העלים מתוארים עם קווים שיוצאים מנקודה אחת כקרניים, בדומה לפריחת הפפירוס, אבל במקום אחר העלים חלקים. תיאור כזה אינו יכול להיות סימן זיהוי לפפירוס, משום שגם לעלה של הנלומבו יש עורקים שיוצאים מנקודה בבסיס בצורת קרניים. אי לכך ניתן לקבוע שתיאור ה"כלאיים" של הפפירוס והנלומבו בעין שבע הוא המקום היחיד בו יתכן שהיתה כוונה לתאר פפירוס, הן בפסיפסי ארץ ישראל, והן בפסיפסי צפון אפריקה, ככל שהצלחתי לראות.

3. זיהוי הצמחים השונים בפסיפסים הנילוטיים

לאחר שראינו שאפילו בפסיפס בעין שבע, בו הרושם המתקבל הוא של תיאור מדויק ביותר של הצמחים, אין תיאור ודאי של גומא הפפירוס, וגם הנלומבו אינו תואם בדיוק את המציאות, ננסה לבדוק האם יתכן שצמחיית האיזור של צפון הכנרת והחולה השפיעה בכל זאת על בחירת הצמחים בפסיפס, כפי ששיער אבי-יונה.¹²⁹

המקום בו היתה צמחיית מים עשירה ביותר, שאולי דמתה לצמחיית הנילוס, היתה אגם וביצות החולה. אגם החולה והביצות שהקיפו אותו דמו לדלתא של הנילוס מבחינות שונות: בתנאי האקלים החם, השינויים בגובה המים עם חילופי העונות, ומעבר עופות נודדים בסתו ובאביב. באמצע המאה העשרים הוחל בייבוש החולה, תהליך שגרם להכחדת מינים רבים של צמחים ובעלי חיים. ממש לפני התחלת העבודות חצו מיכאל זהרי וגדעון אורשן, מהמחלקה לבוטניקה באוניברסיטה העברית, את אגם החולה בסירות וברגל ומיפו את צמחייתו. רשימת צמחי החולה משנת 1947, על פי רישום שלהם היא זו:

125. Robins, *ibid.*, 21.

126. Whitehouse, *ibid.*, 16.

127. וייטהאוז מביאה לדוגמה את הקבר של פטאוזיריס שמושפע מהעמודים שבממלכה החדשה במצרים וכן מהמקדש בדנאור (משוחזר במוזיאון המטרופוליטן בניו יורק), שבהם מופיעים פקעי פרחים כיוצאים מהסוכך. שם. שם.

128. Levi, *ibid.*, 596.

129. ראו הערה 30.

גומא הפפירוס, קנה מצוי, שרכיה, ארכובית מחודדת, ארכובית משוננת, ארכובית הכתמים, אלף העלה המשובל, בירונית המים, גרגיר הנחלים, ספלילה מצויה, טיון דביק, סמר חד, שנית גדולה, גומא צפוף, ינבוט השדה, לכיד הנחלים, סוף מצוי, סולנום שעיר, ירבוז יווני, מכבד הביצות, אירוס ענף, מדד זוחל, דוחן זוחל, ביצן מכסיף, נימפיה לבנה, נופר צהוב.

חוקרים אלה קבעו שהגורם החשוב ביותר בצמחיית הגדות הוא משך זמן ההצפה. בתוך האגם הגורמים שונים: תנועת הגלים, עומק המים ושקיעת סחף.¹³⁰ מבין הצמחים שברשימתם, לא נמצא שום צמח שמתאים באופן מלא לתיאורים שבפסיפס בעין שבע, פרט לקנה המצוי. הקנה ניתן כמעט תמיד בידו של אל הנהר=נילוס. בעין שבע הקנה מופיע בצורה ברורה ובולטת לפחות בשני מקומות, "מרחף" כמו הצמחים האחרים בפסיפס, אולי כתחליף המובהק ביותר לתיאור אל הנהר, שאינו מופיע בשום מקום בפסיפס הכנסייתי הזה.¹³¹ ההנחה שהצמחים בפסיפס הזה מתארים במדויק את המציאות של האיזור היתה מקובלת, אולי מאחר שמתארים שם מספר צמחים שונים שאינם מופיעים באף פסיפס אחר. בנוסף לכך מצוטט הבוטנאי אלכסנדר אייג על ידי החופר שניידר, כמציין שיתכן שהאמנים הכירו את צמחי חוף הכנרת, במיוחד באיזור המעינות שבסביבת הכנסייה.¹³² אף על פי כן קשה מאד לזהות את הצמחים האחרים בוודאות. גם שניידר, המזהה את הצמח הייחודי עם הפריחה הצפופה לאורך הגבעול כהרדוף (איור ב-50), טוען שהצמח שממנו אוכל הברווז – הוא בלתי מזוהה, ומסכם שכנראה חלק מהצמחים הם פרי דמיונו של האמן.¹³³ כל הפרחים על הצמחים השונים בפסיפס הם בצבע ורוד-סגול, צבע שאמנם שולט בין צמחי מים, אבל אינו היחיד. אוכל על כן לתת רק הצעות לזיהוי חלק מהצמחים, שנעשה בעזרת השוואות עם צילומי הצמחים הקיימים כיום בארץ, עם דוגמאות מאמנות מצרית עתיקה ובעזרת מספר בוטנאים.¹³⁴

3.1 הרדוף הנחלים

מקובל בספרות לזהות בפסיפס של עין שבע את הצמח הגדול עם הפרחים הוורודים כהרדוף הנחלים *Nerium oleander L.*, שהוא אמנם שיח שגדל על גדות נחלים בכל חלקי הארץ, בעל פרחים ורודים מרשימים ומפיצי ריח נעים. הוא מזוהה כך בפסיפס של עין שבע (איור ב-50), וכן בפסיפס חג הנילוס באיזורים היבשתיים (איור ב-9), בניגוד לצמח הנלומבו שמתואר בפסיפס חג הנילוס בתוך המים.¹³⁵ בעין שבע אין אבחנה בין יבשה למים. בשני הפסיפסים קשה לקבוע בוודאות שמדובר בהרדוף, משום שהתיאור אינו דומה ממש לצמח, שבו יש תפרחת בקצה הגבעולים, ולא פרחים בודדים כמתואר בפסיפס (איור ב-51). כך מציין גם שניידר שהצמח אינו ניתן להגדרה.¹³⁶ דיוסקורידס מתאר אותו בצורה די מדויקת, אבל משווה את הפרח לוורד ואף האיור מתאים רק באופן חלקי למציאות.¹³⁷ קיימר וגרמר שניהם אינם מוצאים שום הוכחה לכך שההרדוף גדל במצרים על גדות הנילוס, וברשימת הממצאים האכיאלוגיים אין מוצאים את ההרדוף. גרמר טוענת עוד שאין הוא צומח בר במצרים גם כיום, וכל גידולו בעבר ובהווה הוא כצמח תרבות. ההוכחה היחידה להימצאותו במצרים העתיקה היא בשרידי זר מהנקרופוליס באנטינואה

130. Michael Zohary, "The vegetation of the Huleh plain", *Palestine Journal of Botany*, (Jerusalem, 1947), 94.

131. טלגם מדגישה שאל הנהר מיוצג בפסיפס בעין שבע על ידי הצמחייה האפיינית לנילוס. Talgam, *Mosaics of Faith*, II ch. 3. כפי שאראה בהמשך, מכל הצמחים הקנה הוא הצמח הכמעט בלעדי המזהה את אל הנהר.

132. ליד הכנסייה ישנם מעיינות חמים וצמחייה דומה לצמחייה של החולה, ושונה משאר גדות הכינרת.

133. Schneider, *ibid.*, 59, and note 16.

134. יבואו על התודה פרופ' מרדכי כסלו מאוניברסיטת בראילן וד"ר הגר לשנר מהאוניברסיטה העברית.

135. Hachlili, "Iconographic elements", 116.

136. Schneider, *ibid.*, tafel 5.

137. Dioscorides, *ibid.*, IV: 82 480-481.

מהמאה החמישית לספירה, בו נמצאו עלי הרדוף.¹³⁸ גם הפירוש של המילה המצרית להרדוף, כפי שפרש ויקטור לורט (Loret) – אינה נראית לה. לכן אין היא סבורה שהתיאורים של הצמח משקפים את ההרדוף. לדעתי הזיהוי של ההרדוף, בדומה לזה של הנלומבו, הוא רק כדימוי כללי. בעין שבע ישנם מספר צמחים בעלי פרחים ורודים, אך אם נשווה אותם עם הצמחים שבפסיפס חג הנילוס, נראה שהצמח הנחשב שם להרדוף הוא דווקא צמח אחר. זהו צמח שיש לו דמיון רב יותר להרדוף מאשר לצמח המזוהה אצל שניידר, אך אין זה תיאור מדויק של הצמח, ופרח ורוד דומה מופיע בפסיפסים רבים בווריאציות שונות, גם בפסיפסים שאינם קשורים לנוף נילוטי. הוא מופיע בפסיפסים הן בארץ והן בעבר הירדן כשיח פורח לצד זוג איילים. לדוגמה בבית הכנסת בנערן בין שני איילים ומאחוריהם (איור ב-52). באפסיס של כנסיית התיאוטוקוס בהר נבו יש דגם דומה של איילים ועל ידם שיחים פורחים. אמנם הפרח כאן נישא על ענף בודד ללא עלים, שמזכיר את פריחת הנלומבו, ואינו נראה כהרדוף וגם לא כוורד (איור ב-53). למרות זאת איני יכולה להסכים עם הזיהוי של ההרדוף, משום שצמח דומה לזה מוצג ליד ראשה של "תקופת ניסן" בבית הכנסת של חמת טבריה, ושם הוא מייצג כנראה וורד, לצד קערת הוורדים וזר הוורדים על ראשה (איור ב-54). למרות שגם התיאור של הוורד בפסיפס הזה אינו מדויק, ועונת הפריחה הן של הוורד והן של ההרדוף חופפת, סביר לזהות פרחים אלו כוורדים, המוכרים גם מפסיפסים אחרים הן מהארץ והן מחוצה לה.¹³⁹ נוסף לכך, נוכחות הזר על ראש העונה, והתוספת של קערת הפרחים, אינן עולות בקנה אחד עם העובדה שההרדוף, על כל חלקיו, הוא צמח רעיל ביותר.¹⁴⁰

3.2 ערברבה שעירה

צמח אחר מפסיפס עין שבע, שמתואר מימין לביתן (איור ב-55), דומה לערברבה שעירה *Epilobium hirsutum* L. שגם היא צמח גדול, ונקראת כך על שום דמיונה לערבה. פרחי הערברבה ערוכים אמנם בתפרחות, אך לא נפתחים יותר מפרח אחד או שניים בבת אחת, ולכן אין הצמח נראה כה שופע פרחים. זהו צמח גבוה, שיכול להגיע עד ל-2 מטרים, ולכן יכול להרשים בפרחיו (איור ב-56). הערברבה צמחה במצרים ונמצאה בשרידים ארכיאולוגיים מהשוללות האחרונות של מצרים: העשרים עד העשרים ושש, וכן מהתקופה הרומית.¹⁴¹ הערברבה צומחת גם כיום במצרים, עובדה המחזקת את הזיהוי.

3.3 הקנה/עבקנה

לעומת היעדרו של הפירוס מהפסיפסים, מוצאים באמנות הרומית המאוחרת והביזנטית הקדומה בארץ ישראל את הקנה המצוי (*Phragmites australis*). קנה מצוי פורח בחורף בין מאי לדצמבר. התפרחת היא מכבד גדול (אורכו 20-60 ס"מ) ושעיר וגונה כצבע עשן.¹⁴² אמנם יש קושי באבחנה בין הקנה המצוי ובין העבקנה השכיח (*Arundo donax*) בתיאורים שאינם מדויקים, משום שההבדלים דורשים התבוננות מדוקדקת, כשהסימן המדויק הוא התרחבות העלה בבסיסו אצל העבקנה. כשרואים גם את הפריחה קל יותר להבדיל ביניהם, אך מאחר שאין זה

138. ibid., 154. ממצא זה אינו מוזכר אצל וורטבן.

139. אמנם איני עוסקת בוורד, אך עונת האביב מצויינת בפסיפסים רבים על ידי ורדים, גם בארץ – כדוגמת תקופת ניסן בציפורי, וגם מחוצה לה, בעיקר בצפון אפריקה, כמו בוולוביליס במרוקו. המקור הוא רומי, כשחג האביב – רוסליה נחוג בחודש מאי. על הוורד בתיאור ענות

השנה בפסיפסים ובעיקר בציפורי מרחיב זאב וייס. Weiss, *The Sepphoris Synagogue*, 124-127.

140. עזי פליטמן, קלרה חן, אבינעם דנין, אבישי שמידע, צמחי ישראל בתמונות, (גבעתיים, 1983), 158.

141. Vartavan and Amorós, 110.

142. פליטמן, חן, דנין ושמידע, שם, 256; מייק ליבנה, אתר "צמח השדה", קנה מצוי.

המצב בפסיפסים הארצישראליים, שבהם כלל לא מתואר המכבד, אתייחס לכל המופעים כאל קנה, פרט למקום בו ניתן להבחין בבירור שהכוונה היא לעבקנה (איור ב-57).¹⁴³

הקנה מופיע כאטריבוט של אל הנהר הרומי במטבעות של אלכסנדריה מתקופת הקיסרים במאה הראשונה והשנייה לספירה. במטבע המוקדם ביותר שמוכר לנו מתקופתו של נירון (54-68) בו מופיע אל הנילוס, הוא עונד זר של פרחי נלומבו ומאחוריו פרי הנלומבו וקנה (איור ב-58). הקיסרים דומיטיאנוס (81-96), טריאנוס (98-117) ואנטונינוס (138-161) מתוארים על המטבעות כאל הנהר היושב על קרוקודיל או נלומבו, בידו הימנית קנה ובידו השמאלית קרן שפע (איור ב-59). במספר מטבעות מאלכסנדריה מתקופת טריאנוס (112-113) רואים את הנילוס עומד כשמאחוריו עומדת אאוטניה, והוא מחזיק ביד שמאל קרן שפע, וביד ימין קנה.¹⁴⁴

הפיכתו של אל הנילוס מדמותו של האל הפי המצרי, כדמות גבר עם שדי אשה (מעין הרמפרודיט) כסמל לפוריות הנובעת מהנילוס, לדמות גברית מבוגרת, נעשתה אולי בהשראת המטבעות של הקיסרים במאות הראשונות לספירה.¹⁴⁵ הפי היה מעוטר בכתר של "לוטוסים" כשסימל את מצרים העליונה, ובפפירוסים כשסימל את מצרים התחתונה.¹⁴⁶ במקדש בקרנק רואים שני אלי הפי כשכל אחד מהם מסמל חלק אחר של מצרים, עם הצמחייה המיוחדת לו ככתר לראשו (איור ב-38). שני הצמחים מופיעים בצורה מאד מסוגננת, בדומה לכותרות העמודים (איור ב-39). אל הנילוס ה"חדש" – ההלניסטי – מחזיק בידו קנה, וכך הוא מופיע גם בתקופה הביזנטית.

באמנות הביזנטית הקנה מופיע כמעט תמיד לצד אל הנהר או בידו, אך לעתים הקנה מופיע רק כדי לסמן שמדובר במקור מים ללא התוספת של אל הנהר. חכלילי מזהה בקטע קטן של פסיפס גלגל המזלות בבית הכנסת של חוסיפה, חלק של כלי קיבול גדול – כנראה קערה לקיבול מים ועל ידו קצה של קנה (איור ב-60).¹⁴⁷ יתכן שהופעת הקנה בפסיפסים המאוחרים יותר, באה להחליף את הפפירוס כמייצג צמחיית מים.¹⁴⁸ יש להניח שהקנה היה מוכר לאמנים, משום שצמח זה נפוץ בכל היבשות בכל מקום בו יש מים, כולל מים מליחים. עובדה זו גרמה לחז"ל לקבוע ש"סימן לנחלים קנים".¹⁴⁹ יתכן שהאמנים לא הבדילו בין קנה מצוי ועבקנה שכיח, שני צמחי מים דומים, משום שאין בשום מקום תיאור של השיבולת (התפרחת) של הצמח. משום כך קשה מאד להבדיל ביניהם, ולא כל שכן באמנות הביזנטית, בה לא דייקו בפרטים. על פי זהרי ההבדל בין הקנה המצוי ובין עבקנה שכיח הוא בכך שהעלים של העבקנה פרושים באלכסון כלפי מעלה.¹⁵⁰ גם העובדה שהקנה הוא רך וגמיש הביא ליצירת מדרש יפה של חכמים: "אותו היום נכנס רבי שמעון לבית המדרש הגדול שלו ודרש: לעולם יהא אדם רך כקנה ולא יהא קשה כארז. מה קנה זה כל הרוחות באות ונושבות בו הולך ובא עמהם, דממו הרוחות – חוזר הקנה עומד במקומו. ומה סופו של קנה זה, זכה ליטול הימנו קולמוס לכתוב ספר תורה. אבל ארז אינו עומד במקומו אלא כיון שנשבה רוח דרומית – עוקרתו

143. בפסיפסים של צפון אפריקה ניתן לראות לעתים את המכבד ולזהות את העבקנה.

144. LIMC, 6/2, p. 428, no. 49, 50.

145. כפי שצויין קודם. LIMC, 6/2, p. 427, no. 20. גם בפסלים המונומנטליים ברומא מתקופת דומיטיאנוס רואים את הנילוס רוכן על ספינקס נשי שמחזיקה כד נטוי. LIMC, 6/2 p. 425, no. 5. על השינוי בדמות הפי כותבת גם יהודית טורנהיים. Yehudit Turnheim, "Nilotic Motifs and the Exotic in Roman and Early Byzantine Eretz Israel," *Assaph* 7 (2002), 17-40.

146. השימוש במונח "לוטוס" נעשה כשלא ברור לנו מהו הפרח הדרומי, כפי שהבהרתי לעיל.

147. רק בצילום אחד ניתן לראות אולי קצה של קנה, ואיכות הצילום גרועה. Hachlili, *Ancient Mosaic*, 182; same author, "Iconographic elements", 43-44.

148. ואמנם הקנה מופיע לעתים ליד עונת החורף כמסמל את הלחות הגדולה. כך לדוגמה בפסיפס ממוזיאון ארכי ארגוס בצפון אפריקה מהמאה החמישית, שם האנשת עונת החורף מלווה בקנה, אתרוג, דגים ועופות (ברוויזים). Dunbabin, *Mosaics of the Greek and Roman World*, (Cambridge, 1999), fig.34.

149. תוספתא מסכת שביעית ז', ט'.

150. מיכאל זהרי, מגדיר חדש לצמחי ישראל, (תל-אביב, 1989), 572.

והופכתו על פניו. ומה סופו של ארז באים עליו סתתין ומסתתין אותו ומסככין ממנו בתים והשאר משליכין אותו לאור. מכאן אמרו יהא אדם רך כקנה ואל יהא קשה כארז.¹⁵¹

כפי שמציינים חוקרים אחדים, במאה הששית, כחלק מהחייאת המסורת ההלניסטית, מוצאים האנשות שונות בפסיפסי הכנסיות, כמו גא, קטיסיס והנילוס.¹⁵² בבפטיסטיריום של הכנסייה בג'בליה שברצועת עזה, מהשנים 530-528, נמצא חלק מפסיפס בו רואים האנשה עם קנה ועם תחילת המילה – גיחון (איור ב-61).¹⁵³ בעבר הירדן יש חמש כנסיות בהן מוצגים ארבעה נהרות גן-עדן במדליונים, כשבכל אחד מהנהרות מוצג קנה: בקפלה של המרטיר תיאודור במדבא משנת 562 (איור ב-62),¹⁵⁴ בשרידי הפסיפס של הכנסייה של משפחת סונה במדבא,¹⁵⁵ בכנסייה של סנט סרגיוס באום-אל-רסאס, שם האנשת הנהר מחזיקה קנה ביד ימין ומהכד משתרגים ענפי גפן.¹⁵⁶ בכנסיית סנט פול באום-אל-רסאס שרד רק הקנה וחלק משם הנהר, לאחר השחתה איקונוקלסטית.¹⁵⁷ בקפלת תיאוטוקוס בואדי עין-אל-קניסה משנת 762, בתיאור מאד מינימליסטי ובלי דמויות אנושיות מתוארים ארבעה נהרות גן-עדן בשמות ובכדים עם צמחים בלבד (איור ב-63). פיצ'ירילו סבור שמהכדים שמסמלים את הנהרות זורמים מים, אך תיאור כזה יכול להתאים באופן טבעי רק למזרקה, שממנה המים פורצים לכל הכיוונים. ברוב התיאורים של אלי הנהר בהם רואים כד ממנו זורמים מים, כמתארים את הנילוס או נהר באופן כללי, המים זורמים בכון אחד, ולא מתפשטים לצדדים כבמזרקה, כפי שאמנם קורה במציאות. אעפ"כ יתכן שזו באמת הכוונה בתיאור הזה, כפי שמוצאים בחלק מההאנשות של הנהרות בקצר-אל-לביה בלוב (איור ב-64), אבל יתכן גם שבתוך הכדים מצוירים ענפי קנה ולא מים, כפי שמקובל בתיאורים שבארץ ישראל.¹⁵⁸

4. השינויים בתיאורים הנילוטיים לאורך התקופות

הפסיפס של פלסטרינה, שנמצא במבנה שהיה כפי הנראה נימפיאון, ומתוארך לשנים 100-120 לפנה"ס, מתאר את חגיגות הצפת הנילוס. לפסיפס היתה ככל הנראה משמעות דתית בהקשר הרחב של השפע שהביאה האלה איזיס עם הצפת הנילוס, כשבפרינסטה אלת העיר טיכה אוחדה עם איזיס המצרית כאלת השפע. אפשרות זו מתקבלת על הדעת מתוך ידיעה שאוכלוסיית הסוחרים העשירים של העיר לא בזו למצרים ופולחניהם כמו האצולה הרומית.¹⁵⁹ הפסיפסים הנילוטיים של פלסטרינה ובית הפאון בפומפיי שנעשו בסוף המאה השנייה – תחילת המאה הראשונה לפנה"ס, משקפים מציאות חיים במצרים בכל המובנים – גם החיים הדתיים וגם החילוניים. תיאורים אלו נקראים על ידי ורסלויס "תיאורים אתנוגרפיים".¹⁶⁰ מאוחר יותר, כנראה בהשפעה הלניסטית, מופיעים בפומפיי תיאורים נילוטיים במספר ציורי קיר מהסגנון השני הפומפייני. ציורים אלה מופיעים כחלק מציורי הנוף של אותו סגנון, וחסרים בהם אלמנטים מצריים אחדים. יתכן שהם הושפעו גם מציוריו של דמטריוס טופוגרפוס שפעל ברומא לאחר שעזב את אלכסנדריה.¹⁶¹ לקראת שנת 20 לפנה"ס, מתחילים להופיע תיאורים יותר סטריאוטיפיים של אקזוטיקה מצרית,

151. מסכתות קטנות, מסכת אבות דרבי נתן נוסחא א פרק מא.

152. מבין האחרונים: Hamarneh, "The River Nile", 185; Talgam, *Mosaics of Faith*, II ch. 2.

153. Picirillo, *The Madaba Map*, 216-217.

154. Picirillo, *The Mosaics*, 117.

155. Picirillo, *The Madaba Map*, 200.

156. Ibid., 201.

157. Ibid., 200.

158. Picirillo, *The Mosaics* 363-364.

159. Meyboom, *ibid.*, 88-90.

160. Versluys, *ibid.*, 287.

161. Ibid., *ibid.*

כשתושבי מצרים מתוארים כפיגמים. בשלב זה תיאורי הנוף נעשים פחות חשובים. ורסלויס מסכים עם מייבום שסבור שהמקור הוא הלניסטי, משום שהתיאורים המצריים של חיי העניים לאורך הנילוס מזכירים את הפסלונים הרומיים של הפועלים, וכן גם התיאורים של הפיגמים. בנוסף לכך בפסיפס של פלסטרינה נקודת המבט היא גבוהה, בדומה לתיאורים הלניסטיים אחרים, ובמובן זה אפשר להתייחס לרומא כמרכז הלניסטי.¹⁶² באופן פרדוקסלי דווקא לאחר סיפוחה של מצרים לאימפריה הרומית אחרי שנת 30 לפנה"ס, התיאורים נעשו יותר סטיראוטיפיים, כשמוצגים בהם האלמנטים האקזוטיים כצמחי הנלומבו, הברווזים וההיפופוטמים. לדעת ורסלויס עם הופעת הסגנון השלישי של פומפיי יש פחות תיאורים נילוטיים, כי הם לא התאימו לחלוקה האדריכלית של הקירות. בסגנון הזה הופיעו יותר דמויות מיתולוגיות וסצינות בוקוליות, שהתאימו לאווירה ששררה עם בוא ה"שלום הרומאי".¹⁶³ ורסלויס מראה שעם הופעת הסגנון הרביעי באיטליה סביב שנת 40 ובעיקר בפומפיי סביב שנת 70 לספה"נ, חוזרים שלושה סוגים של תיאורים נילוטיים באיטליה, שמקורם במאה הראשונה לפנה"ס: האחד בעיקר עם גמדים ופיגמים, השני דומה לתיאורי הנופים הנילוטיים, והשלישי תיאורים הקשורים ישירות למיתולוגיה המצרית. במאה השנייה נפוצים שוב בעיקר תיאורים של פיגמים שנלחמים זה מול זה, או מול חיות נילוטיות גדולות.¹⁶⁴ התיאורים הסטיראוטיפיים מהסוג האחרון, של פיגמים וגמדים שנלחמים בחיות גדולות, מתפשטים ברחבי האימפריה החל בגליה במאות הראשונה והשנייה, והמשך בספרד וצפון אפריקה במאות השלישית והרביעית, בעיקר בפסיפסים. במאות השלישית והרביעית מוצאים פסיפסים בעיקר בספרד ובצפון אפריקה.¹⁶⁵ בעוד שבספרד התיאורים הנילוטיים ממוקמים במסגרת של תיאור מרכזי, כשתמיד יש מאבק בין גמדים וציפורים, הרי שבצפון אפריקה התיאורים הנילוטיים ממלאים לעתים את כל הרצפה ומהווים את עיקר הפסיפס. במזרח הסורי – ארצישאלי הפסיפס היחידי שמתאים לתיאורים הקלסיים הוא פסיפס חג הנילוס בציפורי מראשית המאה החמישית.¹⁶⁶ מאוחר יותר, במאות החמישית והששית מוצאים תיאורים נילוטיים גם בכנסיות. בתיאורים אלה מודגש האופי הפסטורלי והכפרי, כשהפיגמים והגמדים נעלמים לחלוטין. לדעת ורסלויס הסצינות הנילוטיות שבמזרח הסורי – ארצישאלי נחלקות לשלוש קטגוריות: האחת בה מופיעים אלמנטים נילוטיים רבים, שניה בה הנילוס מיוצג על ידי אלמנטים טופוגרפיים, ושלישית מספר רב של מופעים שבהם רק מוטיב אחד או שניים מעולם הצומח והחי של הנילוס. במשך הזמן מוצאים גם פוטים (לדעתו אלו דמויות אנושיות רגילות) בתיאורי הנילוס הכנסייתיים, כמו בכנסיית סנט סטפנוס באום-אל-רסאס מהמאה השמינית, שם הדמויות האנושיות בסירות הושחתו על ידי איקונוקלסטים (איור ב-26).¹⁶⁷ ורסלויס מראה המשכיות של מוטיבים נילוטיים עד לימי הביניים בכנסיות.¹⁶⁸

162. Versluys, Ibid., 285–286.

163. Ibid., 289.

164. Ibid., 289.

165. Ibid., 246–247; 290.

166. Ibid., 290.

167. Versluys, 291. הרמן חושב שהפוטם מסמלים ילדים או מלאכים, ודימוי זה משלים את נסיונות הכנסייה ל"ניצור" הנילוס ולקישור שלו עם הגיחון – נהר גן העדן. הילדים המשתובבים מזכירים לדעת הרמן את נבואות אחרית הימים של זכריה ח' ה': "וְנִחְבְּזוּ הָעֵרִי יִמְלָאוּ יְלָדִים וְיִלְדוֹת מִשְׁחָקִים בְּרַחֲבֵי הָאָרֶץ." Hermann, 69.

168. Versluys, 292–293. על התיאור והתיאוריה של ורסלויס חולק שריג'וורס, והוא מראה שעל פי טקסטים לטיניים שונים, התיאור בפלסטרינה מתאים יותר לתיאור פוליטי של ניצחון בקרב באיזור של נהר, כפי שהיו תיאורי ניצחון אחרים. מכיוון שאחרי קרב אקטיום לא היתה עוד אפשרות לבטא ויזואלית ניצחון של מצביא אחר פרט לאוגוסטוס ברומא עצמה – היה צריך להעביר את התיאור לפרינסטה. לכן שריג'וורס מאחר את הפסיפס לתקופת שלטונו של אוגוסטוס – סוף המאה הראשונה לפנה"ס. A. Piet H. Schrijvers, "Literary view on the Nile Mosaic at Praeneste", *Nile into Tiber: Egypt in the Roman world: proceedings of the IIIrd International Conference of Isis Studies, Faculty of Archaeology, Leiden University, May 11–14, 2005*, (eds.) Laurent Bricault, Miguel John Versluys & Paul G.P. Meyboom, (Leiden, 2007), 223–240.

5. המשמעות הדתית של התיאורים

נראה שאף לא אחד מפסיפסי ארץ ישראל קשור ישירות עם פולחן איזיס, למרות שאיזיס כאלת אהבה היתה מוכרת בערי החוף של ארץ ישראל, וככזו היתה מוכרת אף לחז"ל.¹⁶⁹ הפסיפס היחיד שקשור ישירות לחגיגות הנילוס הוא הפסיפס הנילוטטי מציפורי. החוקרים סבורים שמאחר שהמבנה הוא בסיליקלי, שהיה יכול לשמש את בני כל הדתות: פגאנים, יהודים ונוצרים בו בעת, לא היה זה בהכרח מקום פולחן דתי, אלא חג עממי של מים וקציר.¹⁷⁰ בניגוד לחלק מהפסיפסים הנילוטטים המוקדמים שבהם מתוארים פולחני איזיס ואוזיריס,¹⁷¹ אין בציפורי אלמנטים של פולחן כלשהו – אלא רק של החגיגות והפצת המידע על עליית הנילוס לגובה האופטימלי לכל האיזור.¹⁷²

חגיגות אלו החלו בתקופה התלמית ונמשכו עד למאות הרביעית והחמישית לספירה, אך עברו "המרה" לחגיגות נוצריות שנערכו בכנסייה במאה הששית.¹⁷³ מייבום מתאר בפירוט את הקשר בין החגיגות לתופעת הטבע הקשורה לתאריך מסוים בקיץ, ובין לוח השנה הירחי שהיה נהוג במצרים העתיקה, ובו אין העונה נשמרת לאורך שנים, עובדה שהיוותה בעיה בתקופה התלמית.¹⁷⁴ עם קביעת הלוח האוגוסטיני בתקופה הרומית, נקבע סופית גם התאריך לחגיגות הסמסיה לסוף יוני.¹⁷⁵ הנוצרים המשיכו לחוג את חג הנילוס, גם אם הדבר לא היה לרוחם של אבות הכנסייה. הסרפאום¹⁷⁶ באלכסנדריה נהרס במהומות הדמים שהיו בין השנים 388-392 בהנהגת הבישוף של אלכסנדריה, ובמקומו נבנה מרטריון וכנסייה. למרות זאת מסופר בפפירוס אוקסירינכוס (Oxyrhynchus) שהחגיגות נערכו שם עוד בשנת 424. כמו כן ידוע על חגיגות שנערכו בהמשך מתוך סינקרטיזם עם הנצרות, כששפיעתו של הנילוס הוסברה כנובעת מכוחו של ישו או כנובעת מגן-עדן, כשהנילוס מזוהה כאחד מנהרות גן העדן.¹⁷⁷ על התאמת חגיגות הנילוס לנצרות במאה הששית, ניתן ללמוד מהימנון שנמצא בפפירוס מאנטינוֹאֶה (Antinöe) שבו מסתיים ההימנון לשבח הנהר בתפילה לישו, שהוא הכח האמיתי.¹⁷⁸ הרמן מראה שהנילוס מושווה לגיחון בכנסיות כבר במאה החמישית. לא זו בלבד, אלא שהוא מופיע כדמות אלוהית בצורת האנשה, כמו בכנסייה בקצר-אל-ליביה, שמתוארכת על ידי כתובת לשנת 539 (איור ב-64). הוא טוען עוד שתופעה זו לא נבעה מליברליות בייצוגים של הכנסייה, אלא להיפך, כדי לאפשר את הכנסת האמונה בנילוס ככח אלהי לתוך הכנסייה, אמונה שנשארה בתוקף גם לאחר ההתנצרות, והיה צורך להפוך את הנילוס למשהו מקודש, כמו נהר גן-עדן.¹⁷⁹ במאה הששית התיאורים החזותיים נשארים התיאורים הפגאניים, ורק תוספת של שם הנהר שמזהה אותו כנהר גן העדן, מצביעה על היותו קשור לנצרות.

בעוד הבישוף של אלכסנדריה מנסה להילחם בחגיגות הנילוס, מסתבר שבמרחב הארצישראלי הכניסו את תיאורי הנילוס לתוך רצפות הכנסיות כבר במאה החמישית. מהמאה הזו מוכר הפסיפס של הכנסייה בעין שבע, וכן הכנסייה

169. שאול ליברמן מביא סיפור מהתלמוד הבבלי, מנחות מד ע"א, ממנו ניתן ללמוד על כך. Saul, Lieberman, *Greek in Jewish Palestine*, (New York, 1942), 139-141

170. על כך יכולה להעיד מערכת ניקוז המים שהיתה בחדר הזה ובחדר נוסף בבנין. Weiss & Talgam, "The Nile Festival", 71 note 64.
171. כמו בפלסטרינה מסוף המאה השנייה – תחילת המאה הראשונה לפנה"ס, או פסיפס ממרחץ בלפטס מגנה בצפון אפריקה מאמצע המאה השלישית, בו מתוארת תהלוכת כהני איזיס כשאל הנהר רוכב על היפופוטם (איור ב-4).

172. Versluis, 185-186. יתר על כן, על פי הפסיפסים האחרים בבית המרחץ בצפון אפריקה, מועלית ההשערה שהתיאורים הנילוטטיים קשורים בעיקר לנושא המים שמחבר אותם לבית המרחץ, והם אינם בהכרח בעלי משמעות דתית.

173. התיאור הכתוב שנמצא עד כה לקיום החגיגות, הוא מהמאות השנייה עד הרביעית. החגיגות לְוּו גם בהטבעת מטבעות מיוחדים בציון גובה המים. Weiss and Talgam, "The Nile Festival", 68-70

174. Meyboom, *ibid.*, 71-75

175. Bonneau, *La Crue du Nil*, 376-377

176. המקדש לאל סראפס, שקשור לפולחן הנילוס.

177. David Frankfurter, *Religion in Roman Egypt*, (Princeton, 1998), 42-45

178. Weiss and Talgam, *The Nile Festival*, 70. ידוע גם שמקדש איזיס, שנערכו בו פולחנים באי פילה בגבולה הדרומי של מצרים, הפך לכנסייה רק בתקופת יוסטיניאוס. Martin Krause, "Heidentum, Gnosis und Manichismus, ägyptisches Survivals", in *Ägypten in spätantik-christlicher Zeit: Einführung in die koptische Kultur*, (ed.) Martin Krause (Wiesbaden, 1998), 565-527

179. Hermann, "Der Nil", 63-64

באמאוס. כמו במצרים כך גם בארץ ישראל לא נפסקו החגיגות וכך גם התיאורים בכנסיות. מהממצאים שבידנו נראה שהתיאורים הגיעו לשיא בכנסיות מהמאה הששית, הן בארץ ישראל: בית גוברין וחדיתה, והן בעבר הירדן: כנסיית לוט ופרוקופיוס בחורבת אל מוחיאט, וכנסיית יוחנן המטביל מגרסה. אמנם בתיאורים אלו שבארץ ישראל אין האנשה של דמות אלוהית כלשהי, אלא תיאור נוף בלבד. אין אנו יודעים מה תואר בספינה המרכזית של הכנסייה בעין שבע, או בכל הפסיפס של הכנסייה באמאוס, שרק חלקים קטנים נשארו ממנה, אך גם במקרים של הופעת דמויות הפוטים בסירות, אין התיאורים קשורים למוטיבים דתיים כלשהם. הרמיזות לנילוס הן בעיקר על ידי הצמחייה והעופות (ונחשים במקרים אחדים), ובתיאור של העיר אלכסנדריה בדרכים שונות כגון: נילומטר, שער-עיר וכתובות.

מדברי חז"ל ברור שהם הכירו היטב לא רק את תופעת הגיאות וההצפה של הנילוס, אלא גם את החגיגות שנערכו לכבוד הארוע. לדוגמה: בדיון על השאלה "כיצד היתה הארץ שותה, רבי יהודה ורבי נחמיה ורבנן, רבי יהודה אומר כהדין נילוס, דמשקה והדר משקה" כלומר – משקה וחוזר ומשקה.¹⁸⁰ עוד מדרש על תופעת ההצפה של הנילוס ועל קיום החגיגות שהיו קשורות בעבודת אלילים, מוצאים שוב בפירוש לעובדה שיוסף היה יחידי בבית פוטיפר: "ר' יהודה אומר יום ניבול של נילוס היה, והיו הכל הולכים לראות והוא לא הלך, שכן דרך נילוס מתגדל והולך, המלך והשרים הולכים לשמוח בנהר, והוא להם כיום איד של עובדי כוכבים".¹⁸¹ במדרש אחר המתייחס לאותו הסיפור, ההסבר זהה, אבל יש הרחבה נוספת בכך שכולם הלכו לחזות בחגיגות הנילוס: "רבי יהודה ור' נחמיה ר' יהודה אומר יום ניבול וזבול היה, יום טיאטרון היה, ור' נחמיה אומר יום טיאטרון של נילוס היה והלכו כולם לראות והוא נכנס למלאכתו".¹⁸² יש במדרשים אלו הוכחה לכך שכחלק מחגיגות הנילוס שהיו קשורות בפולחן הדתי, נערכו גם מופעי טיאטרון, וכן שכולם השתתפו בחגיגות אלה. גם על החשיבות של גובה המים בזמן ההצפה יש מדרש, שתווה מדוע יצא משה לפגוש את פרעה השכם בבוקר על היאור (שהוא השם המקראי של הנילוס). "ויש לומר כי המימה ממש, כדרך שהמלך הולך אל נהר נילוס לראות כמה מדרגות עלו המימה".¹⁸³ כאן יש אולי אזכור לנילומטר, ובוודאי לגובה ההצפה. עוד מדרשים מתייחסים לברכה שבהצפת הנילוס, לרעב שיבוא באין הצפה מספיקה, ובאסון שיקרה אם ההצפה גדולה מדי.¹⁸⁴ אצל חז"ל קוראים על חג מצרי שמכונה "מיומאס". כך קוראים במכילתא דרבי ישמעאל: "וישובו ויחנו לפני פי החירות: בין מגדול ובין הים, שם היתה גדולתן של מצרים שם היתה תפארתם שם היתה מיומאס שלהם".¹⁸⁵ יתכן שהכוונה לחג הנילוס, בגלל הקישור בין החג ובין מצרים. כמו כן יש עדויות על חג שנקרא "מיומאס" לא רק אצל חז"ל אלא גם אצל הנוצרים, על פי כתובת שנמצאה סמוך לבריכה בצפון גרסה משנת 535, המאזכרת את קיום החגיגות של המיומאס שם, ואולי אף מציינת שהקומס עצמו חנך את החגיגות הללו.¹⁸⁶ אחד משני מקומות במפת מדבא שנקרא "מיומאס" מתואר על ידי פאוזי זיאדין כמקום שנקרא כיום טאקים-אל-בולדן (*Taqwim al-Buldan*). מקום זה נמצא מתחת לכרך מואב והוא כנראה ואדי אל כרך. אתר זה מתואר כנוה מדבר שהיה בו בעבר

180. בראשית רבה פרשה י"ג, ט.

181. מדרש פסיקתא זוטרתא (לקח טוב), בראשית פרק ל"ט, יא. נראה שר' יהודה היה בקיא גם באלילי מצרים, כפי שנראה מהתוספת שלו לאיסור של לקיחת "מציאה" אם היתה עליה דמות של סרפס או אשה מיניקה, בדיון על דמויות שאסורות אם מוצאים אותן על חפץ כלשהו. רבי יהודה מוסיף: "אף דמות מיניקה וסר אפיס..." בבלי מסכת עבודה זרה דף מג עמוד א. במוזיאון בקהיר מצוי פסל של איזיס בדמות אשה מיניקה את בנה – הורוס. ברור שר' יהודה לא המציא את דמות המניקה כדוגמה לאלילות אסורה.

182. מדרש שיר השירים רבה פרשה א. המדרש קדום והועלה על הכתב כנראה במאה החמישית. מדרש דומה מופיע גם בפסיקתא רבתי (איש שלום) פיסקא ו. וגם בבראשית רבה, פז: "ויהי כהיום הזה ויבא הביתה לעשות מלאכתו" ר' יהודה א' יום ניבול לנילוס היה, והלכו הכל לראות והוא בא הביתה לחשב חשבונותיו שלרבו, ר' נחמיה א' יום תיטרון היה, והלכו הכל לראות והוא בא הביתה..."

183. פסיקתא זוטרתא (לקח טוב) שמות ח', טז.

184. רבקה אולמר מרחיבה בנושא. Rivka Ulmer, *Egyptian Cultural Icons in Midrash*, (Berlin, New York, 2009) 62–68.

185. מכילתא דרבי ישמעאל (מהדורת הורוביץ ורביין) בשלח א.

186. Carl, H. Kraeling, *Gerasa City of the Decapolis*, (New Haven, Connecticut, 1938), p. 470–471, inscription no. 279. Weiss & Talgam, "The Nile Festival", 71, note 62; Y. E. Meimar, *Chronological Systems in Roman- Byzantine Palestine and Arabia*, (Athens, 1992) p. 110, no. 81.

חמאם וגידלו בו עצי פרי שונים כאפרסקים, אגסים ורימונים, על פי עדותו של הגיאוגרף אבראל-פידה (Abu al-Fida) משנת 1321. כיום אמנם אין במקום מעיינות חמים, אך לדעת זיאדין ניתן להבין כיצד יכול היה להתאים לחגיגות המיומאס, שהיו נפוצות באיזור ארץ ישראל, ושלדעתו נוסדו בעזה-מיומאס.¹⁸⁷ ישנם הסבורים שהחגיגות הללו היו קשורות בניאוף, כשגברים ונשים רחצו בבריכות יחד בלילות לאור אבוקות, בעיקר לאור דברי כריסוסטומוס החריפים המובאים להלן, וההתנגדות של קיסרים אחדים. חגיגות כאלה נערכו בגרסה עוד במאה הששית.¹⁸⁸ במשך התקופה הביזנטית החגיגות נאסרו והותרו חליפות על ידי קיסרים שונים: נאסרו בגלל אפיים הפרוע והותרו על ידי קומודוס, משום היותם פופולריים מאוד. יוחנן כריסוסטומוס הטיף בשנת 390 נגד החגיגות שנערכו שם בצורה חריפה ביותר:

But you leave the fountain of blood, the awful cup, and you go to the fountain of the devil, to see a harlot" swimming, and to suffer a shipwreck of the soul. For that water is a sea of lasciviousness, not putting bodies under water, but working the shipwreck of souls. And hereas she swims with a naked body, you seeing her are sunk into the depth of lasciviousness. For such is the devil's net; it sinks, not them that go down into the water itself, but them who sit above more than those who wallow in it, and it chokes them more grievously than Pharaoh, who was sunk in the sea with his horses and his chariots....If you are ashamed and blush at the comparison, ascend to your personal nobility, and flee from the **sea of hell** and the river of fire, that is, the **pool in the theater**. For this pool leads to that sea, and it kindles that abyss of flame..."¹⁸⁹

מכאן ניתן לשער שגם בציפורי נחוג חג מים ממש.¹⁹⁰

על הקשר בין התיאטרון וחגיגות הנילוס שמוצאים במדרשים הנזכרים, ניתן ללמוד גם ממציאות ארכיאולוגית. בשוני שנקראת גם "מיומאס" או "אם אל-ימאס" והיא קרובה לקיסריה, נתגלה ונחשף תיאטרון מהתקופה הרומית, וכן מערכות בריכות שנוספו כנראה במאה הששית. בקרבת אמת המים נמצא פסל כנראה של האל אסקלפיאס, מן המאה השנייה או תחילת השלישית. בריכה אחת מרוצפת בפסיפסים שונים, ובהם צמחיית מים.¹⁹¹ יתכן שבתקופה הביזנטית שימש המקום גם לחגיגות מים בשם "מיומאס".¹⁹² בתקופה הביזנטית המאוחרת והמוסלמית המוקדמת-הפך המקום לבית בד.¹⁹³ מעדויות שונות מסתבר שהשם "מיומאס" בתקופה הביזנטית ניתן לחגיגות מים ממקור סורי ורומי, שלא היו קשורות לחגיגות הנילוס, אלא היו חגיגות פריין שקשורות לדיוניסוס ואפרודיטה, ואלה היו החגיגות שנגדן יצא יוחנן כריסוסטומוס.¹⁹⁴ בגלל השימוש בשם "מיומאס" למקומות גיאוגרפיים שונים ולחגיגות

187. Fawzi Zayadine, "The Karak District in the Madaba Map", in *The Madaba Map Centenary 1897-1997*, (Jerusalem, 1999), 229-230.

188. כנראה מתייחס לכתובת הנזכרת. שם. שם.

189. John Chrysostom, *Homily 7 on Matthew* in Alexandra Rezleff, "John Chrysostom's Sex Aquarium: Aquatic Metaphors for Theater in Homily 7 on Matthew", *Journal of Early Christian Studies*, (Summer 2003), 11, 2, 195-207.

190. Weiss & Talgam, "The Nile Festival", 71, note 64. אם אמנם נחוג חג הנילוס בציפורי, הרי שאין להרחיק לכת ולהסיק שהיה על חז"ל ללמוד על מנהגי החג מהתיאור שבפסיפסים, כפי שטוענים דבורצקי וסגל. מה גם שהמדרשים הנזכרים קדמו לפסיפסים. E., Dvorjetski, and A. Segal, "The Mosaic 'Nile Festival' and its Relation to the Cultural life in Eretz-Israel in the Roman and Byzantine Periods", *BAMAH - Drama Quarterly*, 141-142, (1995), 97-109.

Ulmer, *Egyptian Cultural Icons*, 98-99.

191. לא מצאתי פרסום של הפסיפסים.

192. ידוע על עוד שני מקומות שנקראו "מיומאס" בתקופה הביזנטית, אחד מיומאס עזה ואחד מיומאס אשקלון. אחד מהם מוזכר גם במפת מדבא. כנראה שמקומות אלה לא היו קשורים לחגיגות המיומאס, אלא נקראו כך על שם היותם ערי נמל. אבל מסתבר שעוד מקום נקרא כך במפת מדבא, ויתכן שגם הוא היה קשור לחגיגות המים, כפי שכבר ציינתי.

193. אלי שנהב, *חדשות ארכיאולוגיות* צ"ג (תשמ"ט), 53-54.

194. גריטרקס וואט מביאים את המקורות השונים המתארים חגי מים במקומות שונים במרחב מזרח הים התיכון, שכוננו בשם "מיומאס" ושנחגגו בחודש מאי. הם גם מתייחסים לקשר בין שם המקום "מיומאס", ובין החגיגות שנקראו כך. Geoffrey Greatrex and John W. Watt, "One, Two or Three Feasts? The Brytae, the Maiuma and the May Festival at Edessa", *Oriens Christianus*, 83, (1999), 1-21.

מים שונות, קיים בלבול בין חגיגות הנילוס (גם במדרש הנזכר), ובין החגיגות הסוריות, ואולי חג נוסף מאדסה, ולכן אין להכיל את הנאמר על ה"מיומאס" גם על חגיגות הנילוס בציפורי.¹⁹⁵

6. המשמעות של התיאורים הנילוטיים

חוקרים רבים עסקו בשאלת המשמעות של התיאורים הנילוטיים. ורסלוס סוקר את הדעות השונות של החוקרים, שחלקם סברו שלתיאורים אלו יש תמיד משמעות דתית, וחלקם סברו שהתיאורים הם בעלי אופי של תיאורי ז'נר, ללא כל משמעות נלווית.¹⁹⁶ גרימל (Grimal), טאקס (Takacs) וראוך (Rauch), סבורים שהם באים לבטא את ה"חיים הטובים" בדומה לסצינות הדיוניסאיות, ואין להם כל משמעות דתית. תיאורים נילוטיים בגנים בפומפיי באו לשחזר את חוויית הקרירות הנעימה בקיץ, בדומה לתעלות שהיו בגנים, שאף נקראו "נילוס".¹⁹⁷ על פי בלטי בחלק גדול מהתיאורים מופיעים רק בעלי חיים אפייניים למצרים כמו ההיפופוטם, הקרוקודיל, ועופות מים, ומהצמחים: "פרחי" הנלומבו, שעליהם יושבות לעתים ציפורים. לדעתה האלמנטים השונים פוזרו באקראי בכל פסיפס בצורה שונה כמו בעין שבע ובית שאן.¹⁹⁸ למרות ההכללה הזו היא מבחינה בין שתי צורות עוקבות מבחינה כרונולוגית: הצורה המוקדמת יותר נוטה לתיאור אבסטרקטי וקישוטי כמו בעין שבע, והשנייה מבטאת רצון לחזרה לתיאורים מדויקים וסיפוריים כפי שהיו בפלסטרינה. תיאורים כאלה הופיעו במאה החמישית, לדוגמה בגרסה ובית גוברין (איור ב-18).¹⁹⁹ לכאן ניתן להוסיף גם את פסיפס חג הנילוס בציפורי, שבלטי אינה מזכירה. במקרים הנפוצים ביותר יש לדעתה שימוש באלמנטים בודדים זה לצד זה, במסגרות מאורכות או במדליונים בשטיחים, כשאינן להם משמעות מיוחדת. כך בחדיטה (איור ב-19), ובפסיפס קטיסס באנטיוכיה (איור ב-34).²⁰⁰ הקשרים ההדוקים של תרבות ואמנות צפון אפריקה, ארץ ישראל וסוריה, עם התרבות והאמנות ההלניסטית היו כאלה, שעד למחצית המאה הרביעית לפחות, הנושאים המיתולוגיים היוו את מרבית התיאורים. מהשליש האחרון של המאה הרביעית ירד ערך התיאורים המיתולוגיים משתי סיבות בלתי תלויות זו בזו: האחת – הנטייה הגוברת לסגנון גיאומטרי שהיא מכנה "קשת בשמים", והשנייה הצורך למצוא נושאים נייטרליים שאינם קשורים לפולחן כלשהו, עבור עיטורי הכנסיות.²⁰¹ אף על פי כן לא התנזרו בארץ ישראל מתיאורי דמויות אנושיות, בשונה מאפמיאה, שם מוצאים העדפה למוטיבים של צמחים ובעלי חיים.²⁰² מוטיבים אלה לא היו אמורים ליצור אשליה נופית מדויקת, כפי שמובן מתיאורים נפוצים של פרח נלומבו בודד בתוך מדליון, כמו לדוגמה בכנסייה בכורסי (איור ב-65). לדעתה לא היתה משמעות סמלית לתיאורים המקוצרים הללו, פרט למקרים יוצאי דופן כמו באפריז או ציור קיר במצרים, בו גם ישו מופיע במדליון. לדעתה האלמנטים הנילוטיים המבודדים הם דקורטיביים בלבד, ואין הם מבטאים שום קשר עם מצרים: לא עם הכהונה הנוצרית, לא כמקורם של האמנים, ולא אנשי הקהילה שהיו קשורים בעבר למצרים.²⁰³ פיצ'ירילו בהקדמה לספרו על הפסיפסים של עבר הירדן, כותב שהתיאור הנילוטי, שמלווה כמעט תמיד את תיאורי הערים המבוצרות, הוא אחד מסממני החייאת המסורת האמנותית הקלסית.²⁰⁴ השילוב הזה של תיאור טופוגרפי ונילוטי בכנסיות טרם

195. על הבלבול בשמות המקומות ראו שנהב, שם. על הבלבול בין החגים השונים ראו, Greatrex and Watt, *ibid.*

196. Versluys, 31. המשמעות הדתית נובעת מהתיאורים של הטקסים לאייס או מפסלים שלה בפסיפסים.

197. Versluys, 31–33.

198. Balty, *Themes Nilotique*, (Paris, 1995), 246.

199. Balty, *ibid.*, 247.

200. Balty, *ibid.*, 250.

201. בלטי אינה מסבירה מה כוונתה בסיגנון הגיאומטרי הזה. שם 252.

202. היא מביאה לדוגמה את הפסיפס באומניר, שם הסירות ריקות מאדם. שם שם.

203. Balty, *ibid.*, 253.

204. Piccirillo, *The Mosaics*, 37.

הוסבר, ופיצ'ירילו מציין שזהו מוטיב מהאמנות ההלניסטית שחודש באמנות הביזנטית, ותוהה אם הצירוף של הערים והתיאורים הנילוטיים הוא מוטיב עיטורי בלבד, או שהוא קיבל משמעות מעבר לכך.²⁰⁵ החייאת המסורת האמנותית הקלסית הגיעה לשיאה במחצית השנייה של המאה הששית מסיבות שונות, ביניהן הבטחון הנצחון הנצרות על הפגאניזם והערכתו של יוסטיניאנוס לתרבות הקלסית.²⁰⁶ מסתבר שבארץ ישראל פסיפס נילוטי חשוב הופיע דווקא במאה החמישית בכנסייה בעין שבע.²⁰⁷ דוגמה מרשימה לתיאור נילוטי במסגרת מורכבת מוצאים בכנסיית סנט סטפנוס באום-ארסאס מהמאה השמינית. בשטיח המרכזי יש שריג גפן מאוכלס בדמויות אנושיות שהושחתו, מסביבו המסגרת הנילוטית, לאחריה מסגרת חיצונית יותר ובה תיאור של ערים עם כתובות מזהות (איור ב-26).²⁰⁸ גם אלפולדירוזנבאום דנה במשמעות התיאורים הנילוטיים, ובהקשר למשמעות הסימלית של המוטיבים, וגם היא סבורה שהמדובר במוטיבים חסרי משמעות בתקופה הביזנטית. היא מציינת שהכתובת "אלכסנדריה" המופיעה בחלק מהכנסיות: בכנסיית יוחנן המטביל וסנט פטרוס ופאולוס בגרסה, וכן בבית ליאונטיס בבית שאן, באה לייצג תיאורים גיאוגרפיים של מצרים. גם עין שבע יכולה להיכלל ברשימה למרות שאין כתובת ברורה, אבל יש שם נילומטר.²⁰⁹ היא מצטטת את קיצניגר שסבור שהסצינות הנילוטיות אמנם שייכות לרנסנס היוסטיניאני של המאה הששית, אבל בהתחשב בכך שהנילוס היה נהר מאד מוערך בעולם העתיק, וזוהה כאחד מנהרות גן-עדן – הרי התיאורים הנילוטיים יכלו לסמל את רעיון גן העדן הארצי, והקשר עם מצרים מסומל בתיאור הנילוטי, כפי שמוזכר לעיל.²¹⁰

הפסיפס הנילוטי היחידי בארץ ישראל שניתן למצוא קשר בינו ובין מקומו הגיאוגרפי, הוא הפסיפס הייחודי בכנסייה שבעין שבע. המקום הוזכר כבר במאה הרביעית על ידי הנוסעת אגריה (Egeria) כמקום שבו נעשה נס הלחם והדגים וכן על ידי נוסעים נוספים במאה הששית.²¹¹ אף על פי כן, בכתביו של הנוסע מפלקנטיה (=פיאצ'נצה משנת 570) אין איזכור של כנסיית הלחם והדגים או של הנס הזה. הוא מזכיר רק את המעיינות המלוחים שנבדלים ממימי הכנרת המתוקים, וכן את ביתו של פטרוס שהיה לבסיליקה.²¹² יתכן שהתיאורים הנילוטיים בכנסייה זו באים לתאר את המקום המסויים על גדות הכנרת, ליד המעיינות החמים יותר ממי הכנרת, שם צומחים צמחים מיוחדים, ונראים עופות נודדים בדרכם מארצות הצפון למצרים בסתו, ובכוון ההפוך באביב. על המשמעות של הדגשת הצמחייה הנילוטית בכנסיית עין שבע, שהיא שיבוש השם היווני *Heptapegon* – ארץ שבעת המעיינות, ניתן ללמוד מדבריו של יוסף בן מתתיהו: "נוסף על מזג האוויר הנוח, משקה מעיין איתן את אדמת החבל ומעניק לו את פוריותו: בפי יושבי החבל נקרא המעיין כפר נחום. היו שסברו כי מעיין זה הוא זרוע של הנילוס, שכן גדלים בו דגים הדומים ל"עורב המים" המצוי באגם שליד אלכסנדריה.²¹³ הכוונה כנראה לשפמנון החי בקרקעית האגם בדומה לצלופח, צבעו כהה ויש לו איבר נשימה מיוחד שבזכותו הוא יכול לנשום גם מחוץ למים.²¹⁴ בנוסף לכך הדג הזה רגיש מאד לקור, ולכן הוא חודר לאיזור מי המעיינות החמים שלחופי הכנרת באיזור זה. תיאור זה יכול להסביר גם את מקור הסיפור על הנס שמונצח בכנסייה זו, שבו נתן ישו לחם ודגים למספר רב של אנשים, אולי בחורף, כשלא היו דגים אחרים בכנרת. לדעתי קשר זה, בין דג מסויים שחי באיזורים חמים, ושנמצא הן בנילוס והן באיזור המעיינות הייחודי בכנרת, ובין הסיפור על נס הדגים שהתרחש במקום המיוחד הזה, יכול להסביר את המשמעות של התיאור הנילוטי המפורט

Ibid., ibid. 205

Talgam, *Mosaics of Faith*, II ch. 3 206

הכנסייה מתוארכת למאה החמישית גם על פי כלי החרס, ולא רק על פי הדמיון הסיגנוני לפסיפס באיסטנבול, כפי שקבע כבר אבייונה. 207

Picchirillo, *The Mosaics*. 219 208

Alföldi-Rosenbaum and Ward-Perkins, *Justinianic Mosaic*, 49 209

E. Kitzinger, *Actes VI cong. int.d'e't. Byz.* (Paris, 1948), 209-223, cf. Alföldi-Rosenbaum and Ward Perkins, *Ibid.*, 51 210

'עין שבע', *האנציקלופדיה החדשה*, 3, 1209-1207. 211

Wilkinson, *Jerusalem Pilgrims*, 133 212

יוסף בן מתתיהו, *תולדות מלחמת היהודים ברומאים*, תרגום מיוונית לזיה אולמן, (ירושלים, 2010), ספר ג', 10, עמ' 363-364. המתרגמת 213

סבורה שהמדובר בדג דמוי צלופח שאינו כשר למאכל. שם, הערה 520. בתרגום של שליט אין התייחסות למין הדג.

האנציקלופדיה העברית, (ירושלים, תלאביב, תשמ"א), ל"ב, 306-307, ערך "שפמנונים". 214

בפסיפס עין שבע. בשונה מתיאורים נילוטטיים אחרים בארץ ישראל ועבר הירדן, כמו בחדיתה (איור ב-19), בחורבת מדרס (איור ב-20) בכנסיית יוחנן המטביל בגרסה (איור ב-22), ובכנסיית הקדושים לוט ופרוקופיוס מחירבת-אל-מוחיאט (איור ב-23-24), בפסיפס הנילוטטי בעין שבע אין דגים. בכנסייה שמנציחה את נס הלחם והדגים, בחר מתכנן הפסיפס להשאיר את הדגים רק במקום הברור ביותר – ליד המזבח – בתיאור סל הלחם ושני הדגים. איני יכולה כמובן לקבוע את הסיבה לכך, אך ברור שאין בפסיפס הימנעות מתיאור בעלי חיים, משום שמופיעים בו עופות ממינים שונים וגם נחש. ייתכן שעל ידי העלמת הדגים מהתיאור הנילוטטי, ניתן להדגיש את גודל הנס. הנוף הנילוטטי המופיע כאן בא אולי כדי לתת אשליה של האיזור המיוחד הזה, שהזכיר את הנילוס בחמימות מימיו וסוג הדגים שבו, כדברי יוסף בן מתתיהו, ולכן הצמחייה אינה מייצגת את צמחיית האיזור אלא את הנילוס. דנבין סבורה שהפסיפס של עין שבע בא לתאר את השפע והפוריות של האדמה בעזרת הרפרטואר הקיים.²¹⁵ טלגם מציינת שבעין שבע, בניגוד לתיאורים נילוטטיים אחרים, אין האנשה של הנילוס, כשהאנשות נכנסו לכנסיות רק במאה הששית. היא סבורה שהתיאור בעין שבע, במידה שהוא לא חלק מתיאור כולל שהיה בספינה המרכזית של הכנסייה, הוא חלק מתופעת תיאורי הבריאה ביבשה ובים.²¹⁶

על המשמעות של התיאורים הנילוטטיים בפסיפס של בית חג הנילוס עמדו כבר וייס וטלגם.²¹⁷ ניתן להוסיף עוד את הקשר שמצאו חוקרים בין פולחן דיוניסוס ובין חגיגות הנילוס: ורסלויס מוצא שהסצינות הנילוטטיות הן של פוריות וקשורות בהצפת הנילוס, כפי שהסצינות הדיוניסאיות הן סצינות של פריור. כדוגמה הוא מביא את הפסיפס שבבית דיוניסוס בציפורי, בו מוצאים תיאורים נילוטטיים הן בחלק המוקדם של המסגרת והן בחלק המאוחר, שמנסה לשחזר את החלק המוקדם.²¹⁸ גם סגנון הפולחן שקשור בשתייה והוללות, קושר בין הפולחנים. ורסלויס מסכם שאין לקבוע שבכל מקום האינטרפרטציה של התיאור הנילוטטי זהה, למרות שבכל התיאורים מדובר באלמנטים הקשורים להצפת הנילוס. בכל מקום צריך למצוא את ההקשר הספציפי.²¹⁹

על המשמעות של התיאור הנילוטטי בבית ליאונטיס, במקום ששימש אולי חדר תפילה, ניתנו מספר השערות, שאף אחת מהן אינה מבוססת דיה. נחמיה צורי שחפר את המקום, הניח שהבית הגדול עם החדר המעוטר בפסיפס נבנה על ידי האחים יונתן וליאונטיס (ששמו מופיע בכתובת) לאחר שגורשו מאלכסנדריה בימי הפטריארך קירילוס בשנת 414.²²⁰ בכך מוסבר הקשר שלהם לפסיפס הנילוטטי עם הכתובת "אלכסנדריה" ליד המבנה.²²¹ בנוסף לנילומטר והכתובת, מופיע אל הנהר – נילוס בשילוב של האטריבוטים הרגילים: מחזיק קנה בידו השמאלית, שנשענת על כד הפוך שממנו נשפכים מים, ואטריבוט חריג: גוזל של טבלן מצויץ. כמו כן מופיעים אלמנטים נילוטטיים: צמח כלאיים בין פרח ופרי של נלומבו, שור נטרף על ידי נמר או אריה, ובנוסף לכך דג שמזוהה כשפמנון, שקיים אמנם בנילוס. גם סימון המספרים על הנילומטר מתאים לתיאורים במקומות אחרים, כשכאן המספר 16 הוא כנראה

215. Katherine M. D. Dunbabin, *The Mosaics of Roman North Africa: Studies in Iconography and Patronage*, (Oxford, 1978), 194.

216. Talgam, *Mosaics of Faith*, II ch. 3.

217. Weiss and Talgam, "The Nile Festival," 72-73.

218. Versluys, *ibid.*, 294-296.

219. *Ibid.*, *ibid.*

220. צורי, שם.

221. ורסלויס מביא פירוש דומה גם לפסיפס של עין שבע שייסד אותו הפטריארך מרטיירוס מירושלים, ששהה שנים רבות כנזיר במצרים,

ועובדה זו מסבירה לדעתו חלקית את התיאור הנילוטטי בכנסייה. Versluys, 230.

האופטימלי.²²² בבית ליאונטיס, ובצורה ברורה עוד יותר בחדיתה, מוצאים סירה ועליה אמפורות. ורסלוס מספר שבזמן שיא הגיאות היו מקריבים קרבנות לנהר עצמו: היו משיטים סירות ללא אנשים אבל עם אמפורות כקרבן לנהר. מסתבר שהאמפורות לא היו קרבן בפני עצמן, אלא שהן כנראה הכילו שמן, חלב וקמח, כפי שנכתב בפפירוס מאוקסירינכוס.²²³ יתכן שזו אחת הסיבות שרואים בסצינות הנילוטיות הרבה סירות עם אמפורות וללא אנשים. התיאור הנילוטי בבית ליאונטיס הוא ייחודי באמנות היהודית, ואף בין כל פסיפסי ארץ ישראל, ופרט לפרח/פרי הנלומבו כאלמנט יחיד בתוך מסגרת מדליונים בבית הכנסת בסוסיא (איור ב-66), לא מצאתי אלמנטים נילוטיים נוספים באמנות הפסיפסים היהודית.

אלפולדירוזנבאום מוצאת שבציורי קיר יש קשר הדוק בין תיאורים מקראיים ובין נופים נילוטיים הן במזרח והן במערב, אך בפסיפסים אין המצב כזה, וגם אין לתיאורים הנילוטיים משמעות דתית. לעתים יש לתיאור הנילוטי קשר למקום המצאותו של הפסיפס. בכל מקום שם מתואר איזור ימי (אגם או נהר) יש תיאורים נילוטיים, כולל אלמנטים נילוטיים ברורים שאינם קשורים בהכרח למתחם ימי, כמו היפופוטם או ברווז על עלה הנלומבו. היא מביאה מספר דוגמאות לכך שיש מקומות בהם יש קשר דתי ממש בציורי קיר, גם אם אין הוא מובן. לדוגמה בציור קופטי מאלכסנדריה, נראית דמות בתנוחת אורנס וסביבה נוף נילוטי. ברור שיש לתיאור משמעות דתית בגלל תנוחת האורנס, אבל לא ברור מה הקשר לנילוס (איור ב-67).²²⁴ היא מביאה את האפשרות שהנילוס כאחד מנהרות גן-עדן, היה חשוב במיוחד בעולם העתיק, ולכן יתכן שתיאורו כאחד מנהרות גן-עדן מתאים לתיאור גן העדן עלי אדמות.²²⁵

תיאור נילוטי אחר מארץ ישראל נמצא בפרסקו בקבר מצפון לאשקלון, ומתוארך על פי הסגנון למאה השלישית. בתיאור הזה יושבות שתי ניםפות כשעל ראשיהן זרי פרחים אדומים, ומסביבן נוף נילוטי של פרחים אדומים ופירות של נלומבו. שתיהן מחזיקות בידיהן ענף של קנה. עוד מוטיבים נילוטיים שמופיעים בציור הם הברווזים על פירות הנלומבו ושור שותה ממי הנהר (איור ב-68).²²⁶ טליה מיכאלי מסבירה שהשלטון של הצבע האדום באמנות קבורה קשור לכך, שהתיאורים הנילוטיים הרומיים קישרו בין הפרחים האדומים לבין האלות או האלים הכסוניים הקשורים למוות ותחייה, כפי שבמיתולוגיה היוונית פרספונה ודמטר נקשרו לפרגים, אדוניס לכלית ועוד.²²⁷ האלים הכסוניים דמו לנילוס, שגם הוא כמוהם קשור בחילופים בין עונת הצפה ושפע, ובין עונת יובש והפסקת צמיחה. במסורת הרומית ניםפות הנילוס היו ניםפות מיוחדות שנחשבו לכאלה שקמו לתחייה, כי הטבילה בנילוס נחשבה להגעה

222. נוסף לסצינה הנילוטית יש פנל שמתאר את אודיסאוס והסירנות, ובין שני הפנלים הללו יש מדליון עם כתובת ההקדשה ולידה מנורת חמשה קנים. על המשמעות האיקונוגרפית של המכלול כולו כתבה Lucille A. Roussin, "The Beit Leontis mosaic: An Eschatological Interpretation", *JJA*, 8, (Jerusalem, 1981), 6-19. לדעתה התיאור הנילוטי הוא בעצם תיאור בעל משמעות אסכולוגית, כשהשור נטרף על ידי ה"ליתן" המוזכר במדרש כמשמש לסעודת הצדיקים לעתיד לבוא. כך היא מפרשת את הקשר עם הסצינה של אודיסאוס והסירנות בספין העליון של אותו הפסיפס. האדם שיתגבר על יצרו כמו אודיסאוס, יזכה לסעודת הצדיקים בעולם הבא. היא מסתמכת בין השאר על מדרשים אחדים: "...וריש לקיש אמר בהמה אחת היא רבוצה על אלף הרים ואלף הרים מגדלין לה מאכל לאכילתן של צדיקים" ויקרא רבה (וילנא) פרשת אחרי מות פרשה כב', ולגבי הליתן (שהוא המקביל של הקרוקודיל) "א"ר לוי כל מי שמקיים מצות סוכה בעולם הזה אף הקב"ה מושיבו בסוכתו של ליתן לעתיד לבא", פסיקתא דרב כהנא (מנדלבוים) נספחים ב – פרשה אחרת.

223. הקרבן הזה היה זהה לקרבן המסורתי שהיה מוקרב לנימפות ביוון, ועובדה זו מחזקת את התיאוריה של שילוב בין האמונות והמנהגים היווניים עם המצרים, ולא רק אצל היוונים שחיו במצרים. J. Hani, "Nymph du Nil", *L'Antiquite classique*, 43, (1974), 212-224.

224. דוגמה אחרת היא מביאה מציור בסלאמיס, קפריסין, בו יש מעין אפריו של תיאורים נילוטיים ברורים ומעליהם ראשו של ישו. בין הכתובות המופיעות שם, מוצאים כאלה שמתייחסות בבירור לסצינה. גם כאן ברור שיש קשר דתי בין התיאור הנילוטי והכתובות. היא מצטטת כתובת אחת מתהילים כ"ז, ג. Alföldi-Rosenbaum and Ward-Perkins, 48.

Ibid., 51. 225.

Talila Michaeli, *Visual Representations of the Afterlife: Six Roman and Early Byzantine Painted Tombs in Israel* (Leiden, 2009), 226. 53; 57-58. יתכן שהשימוש בזרים על הראש קשור לחקיקה של תלמי ה-3 ואשתו ברניקה, כפי שמופיעה בכתובת מקנופוס משנת 238 לפנה"ס. בכתובת זו נאמר שחג הצפת הנילוס צריך להימשך חמישה ימים, ועל החוגגים לעטר את ראשיהם בזרים. cf. Meyboom, 147.

227. Michaeli, *Visual Representations*, 10. היא מצטטת את אובידיוס בהקשר זה: Ovid *Metamorphoses* v 385; Ovid *Fasti* v 335-368; Michaeli, *Visual Representations*, 10. Ovid *Met.* x 752.

לעולם המתים וחזרה ממנו, ולכן לא צריך לבכות לטובעים בנילוס. כך היה גם במקרה של אנטינואוס – אהובו של הדריאנוס, שטען שהוא זכה לאפותיאזיס.²²⁸ בציור מהקבר באשקלון הנימפות מזוהות כנימפות נילוטיות בגלל הצמחייה הנילוטית, בגלל הקנה שבידן ובגלל הברווזים על הפרחים. מיכאלי סבורה שלמרות שה"לוטוס" הוא פרח של הנילוס, אין קשר גיאוגרפי לנילוס בקבר הזה, והיא מדגישה שהוא נבחר בגלל צבעו האדום, שקשור לנקבר ולאליזיום.²²⁹ ההסבר של מיכאלי לציור נראה משכנע ומתקשר לקביעתו של אתניאוס שהיה זר מסויים באלכסנדריה שנקרא "הזר של אנטינואוס" כפי שציטטתי למעלה.²³⁰ עם זאת יש קושי בתיאוריה שלה, שנובע מכך שמרבית פרחי הנלומבו אינם אדומים אלא ורודים. יתכן שהרושם שעשה מקבץ גדול של פרחי נלומבו היה חזק עד כדי כך, שהם נתקבלו כמעט כאדומים, כפי שניתן להתרשם מצילום מטייוואן (איור ב-32).²³¹ כפי שהוזכר למעלה, כבר בשושלות המאוחרות של הפרעונים המצריים מוצג פרח או פרי אדום שטרם זוהה בוודאות, שאינו דומה לנימפיות הכחולה או הלבנה, ואף לא לנלומבו.²³²

לדעת פפיסטר, האמנות ההלניסטית האלילית הפכה לאמנות דקורטיבית כבר במאות הראשונות.²³³ לדעתו כל התיאורים הנילוטיים, חוץ מפסיפס פלסטרינה, שמתאר את ההחגיגות והפולחנים הקשורים בהצפת הנילוס מאתיופיה ועד לדלתא, הם עיטוריים וללא משמעות דתית או סמלית כלשהי, בדומה לתיאורים ה"סיניים" במאה השמונה-עשרה. לאיזכורים של הנילוס ומצרים הספיקו תיאורים של בעלי חיים אפייניים כגון היפופוטם וקרוקודיל או צמחים, שמכונים בשם הכולל "לוטוס", ולא היה צורך בדיוק בפרטים.²³⁴ לדעת מייבום כל התיאורים הנילוטיים של התקופה הרומית אינם אך ורק תיאורי אקזוטיקה, אלא קשורים למקומות בהם מבליים ונהנים כגון מרחצאות, גינות ונימפיונים, ולכן מזכירים את התיאורים הדיוניסאיים שגם להם לא תמיד יש הקשר דתי. הוא מוסיף שאפילו בפסיפס פלסטרינה יש משמעות, בנוסף לתיאור העיטורי שנעשה לאופנתי ברומא ובפומפיי באותה תקופה. הוא מציין שאין להתעלם מהתיאור של פולחן איזיס בפסיפס פלסטרינה, ולכן גם לא מהמשמעות הדתית שלו. באותה מידה לא ניתן להתעלם גם מהמשמעות של כל התיאורים הנילוטיים בהם אין איזכור של הפולחן, אבל הם קשורים לשפע שבא בעקבות ההצפה.²³⁵ גם אלפולדירוזנבאום סבורה שבתקופת הרפובליקה של רומא, התיאורים הנילוטיים חייבים להיות קשורים לפולחן איזיס, אך כבר במחצית הראשונה של המאה הראשונה מוצאים מוטיבים נילוטיים נפרדים, ולא את כל המוטיבים במקום אחד, בדומה למטבעות של מלחמות האזרחים. תופעה זו נראית כמקדימה את השימוש בדגמים שחדרו מאוחר יותר גם לנצרות. כך היא מביאה לדוגמה את התיאור הכללי של המים בכנסיית סנט דומטיוס בניקופוליס (איור ב-69), שתואמת יותר לפירוש קוסמי – שהאל שליט על הכל.²³⁶ טורנהיים סוקרת ומסכמת את כל התיאורים הנילוטיים בארץ ישראל באמירה כוללת שגם אם התיאורים של החיות האפריקאיות הם בעיקרם תיאורים של אקזוטיקה, הרי שאין לשלול משמעות סמלית התלוייה במקום ובמתבונן.²³⁷

228. על קדושתם של הטובעים או הנטרפים בנילוס כותב הרודוטוס שהם היו צריכים לעבור חניטה, להיקבר בארון מקודש ולהיות מטופלים על ידי כהני הנילוס שבמקום הטביעה עצמו, ולא על ידי בני משפחתם או חבריהם. Herodotus, II, 90. כך שנראה שהיה פולחן נוסף שקשור בנילוס.

229. Michaeli, *Visual*, 52.

230. ראו הערה 85.

231. מסתבר שגם קיימר שלל את טענתו של לורט שהמצרים העדיפו צבע אדום ולכן גם את ה"לוטוס" ההודי, משום ששמע מבוטנאים שאין "לוטוס" בצבע אדום. Keimer, *Die Gartenpflanzen*, 37. אמנם יש מספר זנים כהים מאד, כמעט אדומים, שגדלים באיזור הטרופי של אוסטרליה, כפי שמצאתי באינטרנט וקיבלתי מידע על מקום גידולם הטבעי. אבל איני סבורה שהם היו ידועים למצרים כבר בתקופה ההלניסטית באיזור הנילוס.

232. ראו הערות 103, 104.

233. Pfister, "Nil, nilometres", 121; 132.

234. Ibid., 132.

235. Meyboom, 88-90.

236. Alföldi-Rosenbaum and Ward-Perkins, 48-51.

237. Turnheim, "Nilotic Motifs", 25-32.

סיכום

מספר הסצינות הנילוטיות המורחבות בפסיפסי ארץ ישראל אינו גדול אם כי משמעותי, במיוחד הפסיפס הגדול והמפורט של בית חג הנילוס בציפורי. רוב המוטיבים הנילוטיים המופיעים בפסיפסים הם בחירת האמן במוטיב זה או אחר כדוגמת: נילומטר, בעל חיים, צמח נילוטי או אל הנהר, שמסמלים הן את הנילוס ממש, והן מקור מים באופן כללי. התיאורים המועטים בהם מתוארת צמחיית הנילוס באופן מדויק נמצאים באיטליה מסוף המאה השנייה ותחילת המאה הראשונה לפנה"ס על פי התיארוך המקובל.²³⁸ בפסיפסים הללו – בפלסטרינה ופומפיי מוצאים תיאורים מדויקים של צמח ה"לוטוס ההודי" – הנלומבו נוציפרה, עם או בלי קשר לפולחן איזיס והנילוס. התיאורים הללו הם תיאורי נוף אולי בהשפעה הלניסטית, שרווחה בתקופה הרפובליקאית המאוחרת באיטליה.

ורסלויס מתאר את התפשטות התיאורים הנילוטיים על פי תפוצתם במקומות השונים ובתקופות השונות.²³⁹ הוא מעריך שהתיאורים החלו במקביל במזרח אגן הים התיכון, ובאיטליה בסוף המאה השנייה ותחילת המאה הראשונה לפנה"ס (פסיפס פלסטרינה ופסיפס בית הפאון). כוונתו ב"מזרח אגן הים התיכון" כנראה לשלושת הפסיפסים שנמצאו במצרים, ששניים מהם מתוארכים למאה הראשונה לפנה"ס, והשלישי מאוחר יותר.²⁴⁰ שיא התיאורים הנילוטיים היה באיטליה במאה השנייה, ומשם התפשטו לפרובינציות הרומיות של ספרד וצפון אפריקה במאות השלישית והרביעית, וכמעט נעלמו מאיטליה. במאות החמישית והששית יש התאמה של הסצינות לנצרות, ואז התיאורים הנילוטיים מופיעים רק בארצות מזרח הים התיכון: באנטיוכיה, בחמה, בארץ ישראל ועבר הירדן, וכן בשתי כנסיות בצפון אפריקה.²⁴¹ תיאוריה זו אינה תואמת את הממצאים של הפסיפסים הנילוטיים בארץ ישראל, שחלק מהם מתוארך למאה החמישית והם אינם שייכים לכנסיות, כמו פסיפס בית חג הנילוס, הווילה בבית גוברין ועוד, כפי שהבאתי בסקירה למעלה. לדעת ורסלויס העובדה ששניים מתוך שלושת הפסיפסים המתוארכים למאה הראשונה לפנה"ס הם ממצרים, מחזקת את ההנחה שהמקור לתיאורים אלו היה במצרים.²⁴² למרות שזו הנחה מקובלת, רוברט ביאנקי מתנגד לה נחרצות. הוא מראה שלמרות שאלכסנדריה הפכה להיות שם נרדף לאמנות ההלניסטית במצרים-אין הדבר כך. בעבר ייחסו לאלכסנדריה תחומי אמנות ייחודיים שהומצאו בה, אבל לא נמצאה כל עדות לכך שהאמנים הביאו או פיתחו את ייצור הזכוכית במצרים התלמית, וכן אין שום אישוש לכך שהמוטיבים הנילוטיים הופצו מאלכסנדריה.²⁴³ גם דוגמאות אחרות של חפצי אמנות הוכחו כבאים ממקורות הלניסטיים אחרים, והיוונים במצרים לא ייצרו אמנות מקורית משלהם, אלא העתיקו או לקחו אמנות אחרת. הבלבול עם האסכולה המיוחדת של הסכולסטיקה האלכסנדרנית גרם לכך שניסו לתת פירוש איקונוולוגי לכל ממצא אמנותי שיש בו אלמנט מצרי, ואין לכך כל משמעות, אלא כל יצירה צריכה להיבדק בפני עצמה בקשר שלה למורשת התרבותית של מצרים. לכן אין לחפש אינטרפרטציה כוללנית לכל מוטיב מצרי באיטליה שלפני תקופת הקיסרים אוגוסטוס עד דומיטיאנוס (30 לפנה"ס-81 לספירה).²⁴⁴

בעוד מרבית החוקרים אינם מבחינים בין מיני הפרחים השונים, שכולם מכונים "לוטוס", ובחלק מהמקרים אף מבלבלים בינם ובין הפפירוס, מציין ורסלויס את ההבדל בין התיאורים השונים של ה"לוטוס" על פי זמנם, ומציין

238. לתיארוך הזה מתנגד Schrijvers שם, ראו הערה 168.

239. ורסלויס אמנם מציג טבלאות של תפוצת הפסיפסים לפי אזורים לאורך השנים, אך מסייג את המסקנות בכך שלפומפיי יש ייצוג גבוה במיוחד בגלל עובדת ההשתמרות של הממצאים. זו יכולה להיות סיבה להטייה בכל הממצאים. Versluys, Ibid., 246-247.

240. Versluys, Ibid., 245-246.

241. Versluys, Ibid., 247.

242. פסיפס אחד מהדלתא, מתוארך ל: 75-100 לפנה"ס, השני ממוצא לא ידוע ונמצא במחיאון החקלאי בקהיר, ומתוארך לסביבות 80 לפנה"ס. הפסיפס השלישי – מתל רובא=תמויס, מתוארך ל: 200-300 לספירה. 245. Versluys, ibid., 197-200.

243. Robert Steven Bianchi, *Cleopatra's Egypt: age of the Ptolemies*, (cat.) (Brooklyn, 1988), 75. תודה ל"ר דפנה ברתור על ההפניה.

244. Bianchi, Ibid., 75-78.

שהנלומבו הגיע למצרים באלף הראשון לפנה"ס.²⁴⁵ בנוסף לכך הוא מציין שהתיאור הלך והתרחק מהמציאות אחרי המאה הראשונה לפנה"ס, כפי שהיה בפלסטרינה ופומפיי.²⁴⁶ הפרח שמופיע בפסיפסים של התקופה התלמית, הרומית המאוחרת והביזנטית הוא הנלומבו ולא הנימפיאה הכחולה, למרות שהנימפיאה נחשבה לצמח חשוב (ואולי מקודש) במצרים הפרעונית ותוארה בציורי קיר רבים וחפצי נוי שונים, ולטענת רבים היתה הסמל של מצרים העילית וכן של אל הנהר שלה – הפי.²⁴⁷

המסקנה העיקרית של ההשוואה בין הפסיפסים השונים היא, שכנראה בתקופה ההלניסטית-תלמית השתנה לא רק הסגנון של התיאור הנילוט, אלא גם המבחר של הצמחים שייצגו את הנילוס, ועבר מנימפיאה ופפירוס לנלומבו – ה"לוטוס ההודי" וחיות אפייניות כברווזים, היפופוטם וקרוקודיל. התיאור של הברווזים הוא הנפוץ ביותר מבין בעלי החיים של הנילוס, למרות שהם אינם אפייניים רק לנילוס. לעומת זאת הקרוקודיל וההיפופוטם האפייניים לנילוס מופיעים פחות. לדעת טמיסטו הסיבה לכך היא אולי מפני שהברווזים מוכרים יותר וקלים יותר לתיאור.²⁴⁸ יתכן שעובדות אלו גרמו לכך שהנוסחה של הברווז או שני הברווזים שיושבים על פרי הנלומבו – נקבעה כאחד מהסמלים הבולטים של הנילוס. לדעת לוי התיאור של עוף היושב על עלי "הגביע" של ה"לוטוס" מקורו עוד באמנות ההלניסטית, מהמאות הראשונות של אמנות הפסיפס. הוא משייך את הסצינה לתיאורי *xenia*, כי במקומות אחרים יש גם רימונים בנוסף לפרחים האדומים של הצמח, אך השיוך ל-*xenia* אינו מבוסס על תקדים חזותי כלשהו.²⁴⁹ אני הצעתי מקור אחר לתיאור הזה בסעיף הדן בפפירוס. כפי שהוזכר פעמים רבות, לא זו בלבד שהצמח המסמל את הנילוס הוחלף בצמח אחר – תופעה שאירעה במציאות, אלא שגם התיאור של הצמח הזה נעשה במרבית הפסיפסים בצורה שאינה תואמת את המציאות לחלוטין. האטריבוט הצמחי היחיד שמלווה את אל הנילוס בפסיפסים הקנה המצוי, שאינו אפייני דווקא לנילוס, אלא לכל מקום בו זורמים מים, זאת בשעה שגומא הפפירוס עדיין היה נפוץ במצרים.²⁵⁰ השינוי שחל באל הנילוס אינו רק באטריבוט הצמחי שלו, אלא גם בצורתו הכללית – בתנוחת הישיבה לעומת עמידתו של הפי המצרי, ותוספת קרן השפע. יתכן שהנלומבו התפשט מאד במצרים והיה לצמח השולט באזור, אבל ברור שהנימפאות לא נכחדו עדיין בתקופה הרומית, כפי שמדווח וורטבן על פי ממצאים ארכיאולוגיים.²⁵¹ הנלומבו בוודאי לא החליף את הפפירוס, שהמשיך לשמש מקור להכנת גליונות הכתיבה בביזנטיון עד למאה האחת-עשרה. למרות חשיבותו הכלכלית ויופיו של הצמח, וכן הופעתו באמנות המצרית העתיקה, אין מוצאים ולו תיאור אמין אחד שלו בפסיפסים הביזנטיים והרומיים. העובדה שבתקופה הרומית והביזנטית דווקא הנלומבו הפך להיות הצמח המסמל יותר מכל את הנילוס אינה מפתיעה. זהו צמח מרשים ביותר ביופיו, פרחיו גדולים ופריו מיוחד, והוא שימש במצרים ומשמש עד היום גם כצמח תועלת בהודו, סין ועוד ארצות באזור הודו-סין. האם יתכן שהפרח הקדוש לבודהיזם והינדואיזם הגיע למצרים לא רק כצמח יפה ותועלת, אלא קיבל גם את המשמעות הדתית שהיתה לו בארצות מוצאו, ולנימפיאה במצרים לפני? התכונות שלו דמו מאד לאלו של הנימפיאה ולכן נחשב לקרוב משפחה מבחינה בוטנית: הוא מתחיל את מחזור חייו עם התחלת ההצפה, ומסיים בתרדמה עם נסיגת המים. הפרח נפתח בבוקר ונסגר בערב, צבעו ורוד, ובכך הוא יכול לשמש סמל לחיים שלאחר המוות הן באמונה המצרית העתיקה, והן במיתוסים הרומיים על הנימפות. יש לו ריח נעים והוא מכיל את החומר נוציפריין כמו הנימפיאה, שנחשב (כנראה ללא סיבה מוצדקת) לחומר הגורם להזיות.

245. על הבלבול מדבר כבר דורו לוי (ראו הערה 118 ו-128), ובהמשך יש יותר הערות בקשר לכך.

246. Versluys, 263-264. קביעה זו אינה מדויקת, כי גם בפסיפסים מאוחרים יותר מצפון אפריקה יש תיאורים די מדויקים.

247. גם את הבעייתיות של זיהוי הסמל של מצרים העליונה, שאינו הנימפיאה הכחולה או הלבנה, הזכרתי קודם.

248. Antero Tamisto, *Birds in Mosaics*, (Rome, 1997), 46.

249. Levi, *ibid.*, 596. לוי סבור שהרימונים החליפו את הנלומבו בפסיפס המסויים של כנסיית יוחנן המטביל בגרסה, משום שהם הפרי הנפוץ ביותר בפסיפסי סוריה – ארץ ישראל. לדעתי הרימונים אינם מחליפים שם את הנלומבו אלא מהווים לו תוספת.

250. על פי וורטבן נמצאו שרידי פפירוס עוד מהתקופה הקופטית ואפילו המוסלמית עד לשנים 700-800. Vartavan and Amorós, 99.

251. *Ibid.*, 181-182.

יתכן שהשנוי שחל בסמלי הנילוס בתקופה הרומית הוא חלק מהתפתחות כללית באמנות המצרית בהשפעה הרומית, כפי שהיא מתוארת על ידי רובינס וביאנקי.²⁵² השינוי שחל באמנות המצרית בהשפעה ההלניסטית/רומית בא לידי ביטוי משמעותי במיני הצמחים המתוארים ולא רק בסגנון הצגתם. אין עוד תיאור של פפירוס ונימפיאה, אלא של נלומבו – פרחיו ופירותיו ושימוש נרחב יותר בקנה, כצמחים המתארים באופן כללי מקומות של מים, ולא רק כמסמלים את הנילוס. במובן זה ניתן לומר שהמוטיבים הנילוטיים הבודדים המופיעים בפסיפסים במדליונים או במסגרות בארץ ישראל, הם בעלי משמעות חילונית או דקורטיבית בלבד, כטענת טלגם ואחרים.²⁵³ לעומת זאת בפסיפסים בהם יש תיאור מפורט ומורכב יותר של הנילוס, נעשה נסיון למצוא קשר בין הנופים והאלמנטים הנילוטיים ובין הנילוס. הנילוס, ששפיעתו היתה גורם מרכזי בכלכלת המזרח התיכון ולא רק של מצרים, המשיך להיות גורם חשוב גם בנצרות, בה הוא נקשר לשפע האלוהי ולברכתו במים, כשהאל המצרי הופך לישו הנוצרי. כך ניתן לראות חלק מהמוטיבים הנילוטיים בכנסיות שבעבר הירדן, בפרט הכנסייה המאוחרת של סנט סטפנוס באום-אל-רסאס, וכך ניתן להבין גם את הקשר בין אל הנילוס, המיוצג על פי רוב בכנסיות הביזנטיות על ידי קנה, ובין גן העדן הנוצרי, שהנילוס=גיחון הוא אחד מארבעה נהרותיו. השילוב בין חגיגות הנילוס וחגיגות המיומאס שנעשה במדרשים ואולי גם בדרשות הנוצריות, אך כנראה לא במציאות, יכול להיות מוסבר בהתנגדות הגדולה של שתי הדתות לחגיגות והמופעים התיאטרוניים שמקורם אלילי, ושהמשיכו להתקיים גם במאה החמישית. בשני פסיפסים מהמאה החמישית בארץ ישראל נראה שאין התיאורים הנילוטיים דקורטיביים בלבד, אלא יש קשר ממשי למקומם הגיאוגרפי: הפסיפס של עין שבע – בו הראיתי את הייחוד של המקום הן מבחינה גיאוגרפית והן מבחינה דתית כסיבה לתיאור הנילוטי, ובפסיפס חג הנילוס שכנראה שימש כמקום לחגיגות הנילוס הממשיות שהתקיימו בו.

Robins, *ibid.*, 251–255; Bianchi, *ibid.* .252

Talgam, *Mosaics of Faith*. II ch. 2 .253

פרק שלישי

דלועיים

ברבים מהפסיפסים בהם מופיעים פירות ובעלי חיים מוצאים גם פירות שונים ממשפחת הדלועיים. כוונתי בעיקר לאבטיחים, מלונים ודמויי קישואים למיניהם. התיאורים של הדלועיים מופיעים במדליונים של מסגרות הפסיפסים או במדליוני שטיח, ורק במקרה אחד של פסיפס ארצישראלי יש תיאור של שיח ממשפחת הדלועיים שמופיע בסצינה סיפורית. כוונתי לפסיפס בכנסייה בבית גוברין, בו באחד המדליונים מופיע יונה השוכב מתחת ל"קיקיון" (איור ג-1).¹ מבדיקה שערכתי בפסיפסי אגן הים התיכון, מצאתי עוד שני מקרים של תיאור סיפורי המכיל צמח ממשפחת הדלועיים, וגם הם מתארים את יונה תחת ה"קיקיון". האחד נמצא בבסיליקה של אקוילאה מהמאה הרביעית (איור ג-2), אבל שם מתואר צמח אחר ממשפחת הדלועיים, צמח שדומה לדגמים המופיעים בנצרות הקדומה, הן בסרקופגים והן בציורי הקיר בקטקומבות של רומא. השני מצפון אפריקה – טוניס, כנראה מהמאה הרביעית, ובו התיאור כמעט זהה לזה שבאקוילאה.² שאר מיני הדלועיים מופיעים כאמור בשטיחים, או במדליונים בין פירות אחרים. דלועיים רבים מופיעים בפסיפסי צפון אפריקה, וכן בארץ ישראל ועבר הירדן. במקרים בודדים מוצאים דלועיים גם ברומא וגם באנטיוכיה. דלועיים שונים מופיעים גם לצד או ביד ההאנשות של עונת הקיץ, כמאפייני העונה: בחלק מגלגלי המזלות של בתי הכנסת, ובפסיפסים בצפון אפריקה, אנטיוכיה ורומא.³

בעולם העתיק ובתקופה הביזנטית לא היו קיימים מיני הקישואים והדלעות המוכרים לנו בשמות אלו, משום שהירקות הללו מוצאים באמריקה. מאחר שהקישואים והאבטיחים, המוזכרים במקרא כמאכלים מצריים אליהם התגעגעו בני ישראל במדבר, הן מילים יחידאיות במקרא, אפשרות הזיהוי שלהם היא רק בדרך עקיפה, עליה ארחיב בהמשך. מיני הדלועיים שגודלו בתקופה זו באגן הים התיכון היו האבטיח, המלון, הקרא והפקוס – דלעת הבקבוק. הזיהוי של מיני הדלועיים הוא בעייתי במיוחד משתי סיבות עיקריות. האחת: שימוש בשמות עתיקים לירקות "חדשים", והשניה: הגיוון הרב שקיים בצורת הפירות בתוך כל מין בפני עצמו, כך שפרי של פקוס יכול להיראות כפרי של קרא ולהיפך.⁴ רק בדיקה מדוקדקת של כל חלקי הצמח לשלבי חייהם השונים, מאפשרת להגדיר את המין. מסיבה זו אשתמש גם במונח "דלועי" לתיאור פירות שקשה מאד לבדוק לאיזה מין זן הם שייכים.

1. ההיבט החזותי

בפסיפסים של בתי הכנסת מוצאים דלועיים במקרים ספורים: בבית הכנסת של ציפורי מהמאה החמישית יש תיאור של ארבע עונות השנה כחלק מגלגל המזלות. העונות הנקראות "תקופות" בלשון חכמים, מתוארות כנשים בלבוש המתאים לעונה, בתוספת צמחים ואביזרים המתאימים לאותה תקופה. ב"תקופת תמוז" המסמלת את הקיץ, מתוארים שני פרטים ממשפחת הדלועיים – כנראה פקוס. בקצות הפירות רואים את שארית הפרח הצהוב שלא נשר לאחר ההפרייה, כפי שקורה לעתים קרובות במין זה (איור ג-3). בבית הכנסת של בית אלפא מהמאה הששית,

1. הזיהוי של הסצינה ברור מהכתובת המופיעה על הפסיפס.

2. זהו פסיפס שכנראה מוקדם לפסיפס מאקוילאה, ומובא במאמר של Jules Janick, and Harry S. Paris, "Jonah and the 'gourd' at Ninveh and the Consequences of Classic Mistranslation", *Proceedings of Cucurbitaceae*, (2006), 349-357

3. על הדמיון והשוני בין המופעים השונים מרחיב ומפרט וייס. Weiss, *The Sepphoris Synagogue*, 129-131.

4. Janick and Paris, *ibid.*, 349

מופיעים הדלועיים פעמיים לא רחוקים זה מזה: בתיאור של "תקופת תמוז" יש מספר פירות העונה. בין הפירות שלושה דלועים, על ידם כנראה שקד שקליפתו נפתחה,⁵ ומצדו השני אולי מין נוסף של דלועי – כנראה אבטיח (איור 4-ג). מחוץ לספינים המרכזיים יש מסגרת שבחלקה מורכבת משריגי גפן – בצד המזרחי של הפסיפס, וממעוינים סביב לפסיפס הדרומי והמערבי. בתוך המעוינים לא רחוק מההאנשה של "תקופת תמוז" מימינה, יש כנראה שלושה דלועיים צהובים בשריג של גפן. נראה שבמקרים אלו מדובר בפקוס הירוק, הקצר והישר, הגדל עדיין בארץ – *Cucumis melo var. chate*, שזמן הבשלתו בקיץ, ואין למצוא אותו עם תחילת החורף. בשני המקרים האלו של עונות השנה, מוצגים היבולים החקלאיים האפייניים לעונה כפי שהם מוכרים בארץ ישראל.⁶

גם באמנות שאינה קשורה למבנה דתי מוצאים את הדלועיים. לדוגמה בקרן השפעה שמחזיקה ההאנשה של מצרים – איגיפטוס, בפסיפס חג הנילוס בציפורי, המתוארך למאה החמישית, נראה שמתואר גם חתך רוחב של מלון עגור (איור 5-ג).

בכנסיות מוצאים דוגמאות רבות יותר של דלועיים מאשר בבתי הכנסת. בתל קריות מהמאה הששית יש מסגרת של מדליוני קוציץ ובתוכם פירות שונים. בשני מדליונים סמוכים זה לזה יש דלועיים: בימני יש זוג פירות ארוכים וצרים עם פס לאורכם, כנראה פקוס, ועל ידם הפרי חתוך לרוחבו. במדליון השמאלי יש שלושה פירות של קרא, שנראים כחתוכים בבסיסם לאורך.⁷ (איור 6-ג). עוד מאותה מסגרת מוצאים שני מדליונים צמודים בהם פרי גדול וצהוב במרכז – מלון, ומשני צידיו פירות ירוקים אולי של קרא (איור 7-ג).⁸ בכנסיית המרטיר בבית שאן מהמאה הששית יש מסגרת של ריבועים פשוטים שבתוכם פירות שונים וביניהם מינים שונים של דלועיים.⁹ בכנסיית המנזר "הגבירה מרים" בבית שאן משנת 567, יש בין המדליונים גם מלונים (איור 8-ג).¹⁰ בכנסייה בכורסי משנת 585 יש רשת של מדליונים שבכל אחד מהם מוצג סוג של פרי או בעל חיים, סלי פירות ושילובים שונים אחרים. לפחות ארבעה מינים או זנים של דלועיים מוצגים בשורות נפרדות של מדליונים. בשורה אחת – דלעת הבקבוק – קרא (איור 9-ג), ובשורה אחרת מלון – פקוס ירוק, שבקצהו האחד רואים את העוקץ של הפרי ובקצהו השני את שארית הפרח (איור 10-ג). במדליון נוסף יש זוג של פירות, כנראה קרא, שחתוכים בקצותם ורואים את הזרעים שלהם (איור 11-ג). כמו כן מופיע כנראה אבטיח בשורת המדליונים המרכזית באותו פסיפס (איור 12-ג).¹¹ בכנסייה במהאט-אל-אורדי בבית גוברין מהשליש השלישי של המאה השישית, מוצאים מדליונים מתומנים בתוך עיגול שמתארים את סיפור יונה הנביא. אחד התיאורים הוא כאמור, של יונה השוכב מתחת לקיקיון, אבל הצמח המתואר איננו הקיקיון המוכר לנו בשם זה, אלא צמח דלועי מטפס שממנו משתלשלים פירות עגולים התלויים על הענפים (איור 1-ג).¹²

5. למרות שאין התאמה בגודל הפירות אני סבורה שהמדובר בשקד, וארחיב בפרק הבא. גם השוואה בין האבטיח והפקוסים אינה מתאימה לגודל האמיתי של הפירות.
6. בתיאורים של עונות השנה בצפון אפריקה או אנטיוכיה מוצאים פירות ופרחים שבחלקם שונים מאלה שבארץ ישראל. גם בצפון אפריקה מופיעים דלועיים בעונת הקיץ, אבל הם בצורה שונה מאלו שבארץ, והם נראים קרובים יותר למציאות, אולי מפני שהם מופיעים בפסיפסים מוקדמים יותר, ברובם מהמאות השניה והשלישית. חלק מהם מתוארים ומוגדרים במאמר מקיף על הנושא אצל Jules Janick, Harry S. Paris and David C. Parrish, "The Cucurbits of Mediterranean Antiquity: Identification of Taxa from Ancient Images and Descriptions", *Annals of Botany*, 2007, 100: 1441–1457.
7. אני מודה לד"ר הרי פריס, ממכון וולקני, על עזרתו בזיהוי הפירות.
8. יהודה גוברין אינו מזהה את הפירות, אלא מעלה השערות כשברור שאין אפשרות שהפרי הגדול הוא אשכולית, כפי שהובהר כבר בפרק א. גוברין, חר' קריות, תמ. 46.
9. טרם פורסם, ולכן אין ביכולתי להציג איורים.
10. Gerald Fitzgerald, *A sixth century monastery at Beth-Shan (Scythopolis)*, (Philadelphia, 1939).
11. Janick, Paris and Parrish, 1452.
12. השם קיקיון מוזכר רק בסיפור יונה במקרא, יונה ד' ו. אבל נראה שאין ספקות לגבי זיהויו כ-*(Ricinus communis)*, כששמו המצרי העתיק הוא Kiki, בדומה לשם השמן המופק מן הזרעים – שמן קיק.

נראה שהפרי המתואר כאן הוא מין של קרא או דלעת הבקבוק (*Lagenaria siceraria*) עם עלים דמויי לב. בכנסיית המנזר דומינוס פלוויט שעל הר הזיתים בה הפסיפס מתוארך על פי כתובות לשנת 675, יש פרי מאורך שנראה כפקוס (איור ג-13).

בעבר הירדן מוצאים דלועיים הן בכנסיות והן בבתים פרטיים. בבנין שבחלק המזרחי של גרסה, נמצא הפסיפס המוקדם ביותר בעבר הירדן ובו פירות, מהמאות השניה או השלישית. זהו פסיפס המוזות והמשורר שבו רואים גירלנדות עם פירות וביניהם גם דלועים, כנראה פקוסים (איור ג-14).¹³ בקפלה העליונה של הכומר יוחנן בחורבת אל מוחיאט משנת 565, בצעיף שאוחזת בשתי ידיה "גא" (אדמה) יש מלון ודלעת הבקבוק (איור ג-15). בין שריגי הקוציץ של אותו פסיפס יש משני צידיה של "גא" ומעל לשני הנערים נושאי הפירות, שני פירות גדולים – אתרוג בצד ימין ואבטיח בצד שמאל (איור א-26).¹⁴ בפסיפס טלאסה שבכנסיית השליחים שבמדבא משנת 578 יש שורה של אבטיחים בין שורות הפירות (איור ג-16). מצפון לאולם המרכזי באותה כנסייה יש שטיח קטן ובו מדליונים העשויים מפרחים ובתוכם פירות שונים, וביניהם גם מלון.¹⁵ זוג פירות מלון עגור, שבסיסם חתוך ורואים את הזרעים, מוצאים במדליון הקוציץ השמאלי שבכנסיית הדיאקון תומס בעמק עיון מוסה, ובמדליון שעל ידו מימין, כנראה פקוס או קרא, (איור ג-17).¹⁶

2. ההיבט הבוטני

2.1 משפחת הדלועיים

לצמחים ממשפחת הדלועיים – *Cucurbitaceae* יש על פי רוב פרחים בצבע צהוב ולעתים לבן, והם בעלי חמישה עלי כותרת. חלק מהמינים של הדלועיים הם דרביתיים, כלומר על כל צמח יש פרחים רק ממין אחד: או אבקנים או שחלות. בכל מקרה הפרחים הם חד-מיניים, גם כשהצמח הוא חד-ביתי, כלומר שני המינים על אותו הצמח. הגביע מעורה בשחלה התחתית, כלומר שהיא נמצאת מתחת לעלי הכותרת. רואים זאת יפה כשהפרי מתחיל להתפתח, ולפני הבשלתו ניתן לראות אף את שרידי הפרח, כפי שאנו רואים היום באבטיחים, מלפפונים וקישואים שונים (איור ג-18). תופעה זו היתה מוכרת גם לאמנים, וניתן לראות שרידים אלו במיוחד בפסיפס של בית הכנסת של ציפורי ב"תקופת תמוז" (איור ג-3), ויכולה לסייע לעתים בזיהוי הפרי בפסיפסים כפקוס.¹⁷ הצמחים ממשפחה זו מטפסים או מתפשטים ומסתעפים על-פני הקרקע בעזרת קנוקנות פשוטות או מסועפות, והם בעלי עלים מסורגים, תמימים או מאוצבעים בעלי אונות. קנוקנות העוזרות לטיפוס ניתן לראות בפסיפס יונה מאקויליאה מהמאה הרביעית (איור ג-2) וגם בפסיפס יונה מבית גוברין מהמאה החמישית (איור ג-1). מינים אחרים משתרעים על האדמה, כמו אבטיח הפקועה (איור ג-19). איור יפה המראה את כל חלקי הצמח הזה אבל בצורה לא נכונה, (משום שמספר עלי הכותרת בצירור הם רק 4 ולא 5) נמצא בהעתק הקדום ביותר של דיוסקורידס, מהספריה הלאומית בווינה משנת 515 (איור ג-20).¹⁸ תכונה נוספת של הדלועיים מתוארת בתוספתא כך: "נותן מעה של תורמוס בצד מעה של דלעת כדי שתבקע

13. Piccirillo, *Mosaics*, 20 and pl. 520, p. 282. יתכן שיש עוד גירלנדות בפסיפסים אחרים, אך לא מצאתי עד לכנסיות של המאה הששית.

14. Piccirillo, *ibid.*, 38, no. 221, 222, 227, 230

15. Piccirillo, *ibid.*, 106, no. 95 90. הצילום מופיע בפרק א, והמלון נמצא בשורה הראשונה בצד ימין.

16. Piccirillo, *Mount Nebo*, 178;180, no. 336. בשרטוט של כל הפסיפסים בכנסייה זו רואים שהדלועיים מופיעים בקצה המזרחי של המסגרת קרוב לעצי הפרי. Piccirillo, *Mosaics*, 188, no. 269, 336, במקרים רבים נראה שלדלועיים יש מקום של כבוד בין הפירות.

17. כך נאמר לי על ידי ד"ר הרי פריס.

18. על פי הציור ברור שהאמן לא ראה את הצמח לפניו, כי מספר עלי הכותרת הוא רק 4 במקום 5. יתכן גם שלאמן לא היה ברור שחשוב לדייק במספר, ומספיק ליצור רושם של הצמח כדי שהמטפל המשתמש בצמח לרפואה יוכל לזהותו. האיור הזה נלקח ממהדורת

פקסימיליה של *Juliana Anicia Codex in the facsimile edition, Die Wiener Dioskurides* (1998, 1999), of Dioscorides 512 ce

הארץ מפניה¹⁹, כלומר שהזרע של הדלעת אינו חזק דיו כדי לנבט בקרקע לא חרושה, בעוד שהתורמוס מצליח לעשות זאת.²⁰ פליקס מסביר שמינים אחדים של הדלועיים מתאימים לאכילה לפני הבשלתם כמיני קרא שונים, בעוד מינים אחרים נאכלים כשהם בשלים לגמרי כמו אבטיחים. כמו כן חלק גדול מהמינים הוא שעיר ומחוספס בעודו צעיר, והשערות נושרות עם ההבשלה. מינים אחרים אינם כאלה, אלא חלקים מלכתחילה.²¹ הדלועיים הם גידולי קיץ מובהקים, כי הם דורשים חום להתפתחותם.

2.2 הפירות ושרידיהם הארכיאולוגיים

פירות ממשפחת הדלועיים היו נפוצים באיזורים החמים הסובטרופיים והטרופיים של העולם העתיק כבר לפני כ-15000 שנים, והיוו חלק נכבד מהדיאטה האנושית. מספר מינים מהמשפחה גדלים בר גם בארץ, אך כולם אינם אכילים. בממצאים ארכיאולוגיים ניתן לזהות בוודאות כמות גדולה של זרעים מהמשפחה, ולעתים ניתן לזהותם גם ברמה של מין. חלק מהחשיבות של הפירות הוא התכולה הגבוהה של החלבון והשמינים בזרעים, כמעט בדומה לקטניות.²²

חוקרים אחדים מתייחסים בעיקר להשוואת צליל השם העברי לשמו הערבי, מתוך הנחה שהיתה המשכיות בשמירת השם. כך זוהה האבטיח (*Citrullus*) המוכר לנו, על ידי לב (Löw), על פי דמיון בצליל השם הערבי – בטיח.²³ גם מיכאל זהרי סבר שהשם הערבי עוזר לזיהוי האבטיח. הוא גם הניח שהאבטיח תורבת במצרים כבר בתקופה הניאוליתית משום ששלושה מיני *Citrullus* גדלים בר במדבריות אפריקה.²⁴ על פי מיכאל זהרי שמו הלטיני הוא *Citrullus vulgaris*, או *Citrullus lanatus*. זני הפרי מרובים ונבדלים זה מזה בצורת הפרי, בצבע הקליפה ובצבע הפרי, בגודלו ועוד (איור ג-21). מקורו כנראה במין המדברי – אבטיח הפקועה: *Citrullus colocynthis* (L.) Schrader (איור ג-19).²⁵ *Citrullus lanatus* הוא פרי עסיסי שגדל במדבריות חול וסוואנות באפריקה הטרופית שמדרום לקו המשווה, שם הוא משמש מקור מים הן לבעלי חיים והן לאדם.²⁶ בארץ הוא גדל בקרקעות חוליות בצפון הנגב ובמישור החוף, וכן בערוצי נחלים בנגב. תפוצתו העולמית משתרעת במדבריות צפון-אפריקה ודרום-מערב אסיה וכן בדרום מערב אפריקה.²⁷ הוא נאסף גם כיום על ידי הנוודים למטרות רפואיות, למרות שחלק מהפירות מר ורעיל. שני המינים קרובים מאוד זה לזה, והם ניתנים להכלאה ביניהם.²⁸ אבטיח הפקועה משמש בעיקר ברפואה העממית לבעיות מעיים כסם משלשל בזכות הגליקוזיד *Colocynthin* שהוא מכיל.²⁹ גרמר משערת שאבטיח הפקועה היה בשימוש גם אצל המצרים הקדמונים כצמח רפואי, אולם רק שני ממצאים ארכיאולוגיים ידועים לה. האחד של חלק של פרי וזרעים

19. תוספתא כלאים פ"א יג על התורמוס.

20. על תכונה זו של התורמוס עמד כבר תיאופרסטוס Theophrastus, *Inquiry*, I, 7.

21. פליקס, *החקלאות*, 168-169. גם במאמר מאוחר יותר של פאריס, עמר ולב מחולקים הפירות לפי זמן ודרך אכילתם. Harry S. Paris,

Zohar Amar, Efraim Lev, "Medieval History of the Duda'im Melon (*Cucumis melo*, *Cucurbitaceae*)", *Economic Botany*, Volume 66, Issue 3, September (2012), 276-284

22. C. Jeffry, "A review of the Cucurbitaceae", *Bot. J. Linn. Soc.*, Vol. 81, 3, (1980), 233-247

23. Immanuel Löw, *Die Flora der Juden*, I, 528-554

24. Zohary, *Plants of the Bible*, 85

25. על פי גרמר וכסלו שמו הוא: אבטיח פשוט – *Citrullus lanatus* (Thunb.) Mats. and Nakai. מרדכי כסלו, "לזיהוי הקישואים, הדלועים, האבטיחים והמלפפונות", יתפרסם בקרוב.

26. הוא מכיל לפחות 90% מים. Zohary, Hopf and Weiss, 154

27. שם. שם.

28. שם. שם. בעיקר עם מין מנמיביה, *Citrullus rehmii*, ולכן ישנם בוטנאים המניחים שדווקא שם התחיל תירבותו. זהרי הופף ווייס אינם מסכימים עם דיעה זו משום שאין לכך אישוש ארכיאולוגי, ובנוסף ברור שבדרום אפריקה עדיין לא היתה חקלאות, כשהאבטיח כבר היה גידול ידוע ונפוץ במצרים. שם. שם.

29. Germer, *Flora*, 127

מתבי מהתקופה הפרהיסטורית,³⁰ והשני פרי שנמצא במוזיאון החקלאי בקהיר ממקור לא ידוע.³¹ ממצא נוסף הוא של גרגרי אבקה מתכריכים של המומיה של רעמסס השני מהשושלת התשע-עשרה (1303 לערך – 1213 לפנה"ס). עדויות ארכיאולוגיות נוספות לגידולו נמצאו כבר באלף השני לפנה"ס.³² זהרי והופף מדווחים על ממצא ארכיאולוגי של גרעיני אבטיח הפקועה מאיזורים שונים במזרח התיכון ומצרים כבר משנת 3800 לפנה"ס, עובדה המצביעה על איסוף הצמח ושימוש בו עוד לפני תירבותו.³³ נראה שתירבות הפרי נעשה רק כאשר האדם הקדמון הצליח לברור פירות בהם החומר המר – cucurbitacins לא היה רב.³⁴ למרות הבדלי האינפורמציה בין החוקרים השונים, יש הסכמה שהממצאים הם מתקופה קדומה במצרים, והפרי תורבת בעיקר לניצול הזרעים.³⁵ הפירות של שני המינים דומים בצורתם החיצונית, למרות שהפרי של אבטיח הפקועה הוא קטן יותר (כגודל תפוז) וספוגי בתוכו, וכמובן מר ביותר. בהכלאות של אבטיח הפקועה בעל הפרי המר ובין האבטיח המתורבת, מתקבלים פירות פחות מרים בזכות מוטציה בגן דומיננטי אחד בלבד.³⁶ גרמר מונה מקרים רבים בהם נמצאו זרעים של אבטיח מזן מסוים בין ממצאים ארכיאולוגיים ממצרים העתיקה, החל מהשושלת החמישית ועד לשושלת העשרים ואחת, וחוזרת על טענתו של קיימר שלא נמצא בכתובים המצריים שם מיוחד לאבטיח.³⁷

מין נוסף שתורבת מוקדם מאד בדרום מערב אסיה או מצרים הוא המלון – פקוס *Cucumis melo* L. גם זה מין מגוון ביותר בצורתו, ומתחלק לשני זנים עיקריים: האחד מתוק *Cucumis melo* var. *cantalupensis* והשני ירוק – *Cucumis melo* var. *chate*, בדרך כלל עם קצה מכופף כאנכול, שנאכל טרם הבשלתו כמו מלפפון. מיכאל זהרי מזהה את הזן הירוק כפקוס הערבי, שדומה בצורתו ובטעמו לקישוא, והוא לדעתו הקישוא (או הקישות) של חז"ל.³⁸ גרמר מציינת שניתן למצוא את הזן הירוק באפריקה הטרופית: בסודן ובאיים החוליים של הנילוס במצרים, שם הוא גדל בר כשעליו מחולקים ל-3-5 אונות או אובליים.³⁹ הפרי הירוק-צהוב הוא אכיל, מאורך בצורות שונות ומגוונות, ואורכו יכול להגיע למטר.⁴⁰ עמר ולב מביאים סקירה נרחבת על מיני הדלועיים, מוצאם הגיאוגרפי ומקורות ספרותיים השופכים אור על זיהויים האפשרי. סקירתם תואמת ברובה את הדברים שלעיל.⁴⁰ כסלו מביא את החלוקה

30. ללא תיארוך מדויק יותר, והוא נמצא בגני קיו המלכותיים, מס. 39.1912.

31. Ibid., ibid.

32. קיימר מציין את כל הממצאים הארכיאולוגיים של *Citrullus vulgaris* שהוא מזהה – כאבטיח. הממצאים הבטוחים ביותר הם מהשושלת העשרים והעשרים ואחת, בהם נמצא עלה שנתפס בין המכסה והארון של מומיה מדיר-אל-בהרי, זרעים שנמצאו בקברים שונים. קיימר מציין שגם התיאורים היוזאליים בקברים מראים גיוון רב בצורת הפרי. Keimer, *Die Gartenpflanzen*, 17-18. עוד הוא מבהיר שלמרות שהיה דיווח משנת 1908 של שאריות של גרעיני דלעת ממין *Cucurbita maxima*, עם סימני כרסום של עכברים, כנראה שהעכברים הביאו אתם את הגרעינים בתקופה מאוחרת יותר, משום שמין זה מקובל שמוצאו באמריקה, שם 13. כסלו מצא עדויות לשבעה עשר ממצאי זרעים של אבטיח מאתרים שונים שנמצאו מהתקופה הפרהיסטורית ואילך. רוב הממצאים הם ממצרים העליונה, ואחד מסקארה – מצרים התחתונה, מהשושלת ה-20. כסלו, "לזיהוי הקישואים".

33. Zohary Hopf and Weiss, 154

34. זהו שמו המדעי של החומר המר והרעיל. כסלו, "לזיהוי הקישואים".

35. שם.

36. C. Jeffrey, "A review of the Cucurbitaceae". *Bot. J. Linn. Soc.*, (1980), 81:233-4

37. Germer, 128

38. מיכאל זהרי ציין באנציקלופדיה המקראית, שבארץ ישראל ומצרים גדלו ארבעה מיני דלועיים והוא מונה את הזן הירוק של המלון והזן המתוק – כשני מינים שונים. אנציקלופדיה מקראית, אוצר הידיעות על המקרא ותקופתו, (ירושלים, 1950), א, 20-21. נראה שמינים אלו אוחדו למין אחד מאוחר יותר, וכך אין הוא מזכיר את *var. cantalupensis* בספרו הנזכר למעלה. כסלו מעדיף חלוקה שונה כשהפקוס והמלון המתוק הם תתי מין, והם מכילים ביניהם. כסלו, "לזיהוי הקישואים".

39. Germer, *Flora*, 128-129

40. אנציקלופדיה מקראית, ז, ערך: 'קשאים', 279-280. הפרי דומה למלפפון של ימינו, אך המלפפון מוצא באסיה המרכזית והטרופית, ולא ברור מתי הגיע למזרח התיכון.

40. Zohar Amar and Efraim Lev, "Watermelon, Chate melon and Cucumber: New Light on Traditional and Innovative Field Crops of the Middle Ages", *Journal Asiatic* 299.1 (2011), 193-204

הטכסונומית המחודשת, המתייחסת גם למורפולוגיה והגיאוגרפיה של זני המלון, שלפיה השם הלטיני המעודכן של פקוס הוא *Cucumis melo convar. adzhur*. והוא מחליף את *Cucumis melo var. chate* או *Cucumis melo var. flexuosus*. פרי הפקוס הוא בעל חריצי אורך ושערות קצרות וצפופות והוא נאכל חי לפני הבשלתו (איור ג-22).

מהשנים 3500-4000 לפנה"ס נמצאו זרעים במערכת העיכול של מומיה. כמו כן נמצאו חלקים שונים של הצמח: עלים, פרחים וזרעים מהשושלת השתי-עשרה (המאה העשרים עד המאה השתי-עשרה לפנה"ס) ועד לתקופה הרומית.⁴¹ יש מעט שרידים ארכיאולוגיים שמוכיחים שהמלון תורבת כבר בתקופת הברונזה (1200-3300 לפנה"ס). זרעי מלון נמצאו במצרים כבר מהתקופה הטרומ שושלתית, מ-3450-3650 לפנה"ס.⁴² בארץ נמצאה קליפת זרע אחד ליד מכסה ארון קבורה מס' 6 בקבר המשפחתי 5 (קבר הגבונים) בין קיבוץ עין גדי לנחל ערוגות. הממצא מתוארך לשלהי התקופה ההלניסטית (מאה ראשונה-שנייה לפנה"ס).⁴³ שני זרעים נוספים התגלו במערת הרישי הסמוכה מתקופת מרד בר-כוכבא.⁴⁴

ניוברי (Newberry) טען בסוף המאה התשע-עשרה שזיהה עלים וגבעולים של מלפפונים באוסף פטרי שבמוזיאון של גני קיו. גרמר אינה מקבלת את הזיהוי שלו לגבי עלים שנמצאו בקהום שבמצרים מהממלכה התיכונה, משום שהעלים במשפחת הדלועיים מאד מגוונים בצורתם, ולא ניתן להבדיל בין עלי מין אחד למשנהו. כמו כן התברר מבדיקה נוספת של הזרעים שמדובר במלון ולא במלפפון.⁴⁵ היא גם אינה מקבלת את הזיהוי של דלעות בצורות של שולחנות מנחה מהשושלת העתיקה, כפי שטען לורט.⁴⁶

בתיאורים ויזואליים מופיעים הפירות במצרים העתיקה כבר בממלכה העתיקה, ואלפין (Alpin), נתן להם את השם "מלפפון מצרי".⁴⁷ דגמי פיאנס של המלון הירוק – הפקוס עם הקצה המכופף, מוכרים מהממלכה התיכונה והחדשה.⁴⁸ גרמר מביאה גם מחקרים חדשים יותר, שמראים שבדוגמאות שמביא קיימר מהשושלת השתי-עשרה, אין מדובר בממצאים של הזן הירוק – הפקוס, אלא של האבטיח *Citrullus lanatus var. colocynthoides* (זהו האבטיח שמגדלים לזרעי מאכל גם כיום בדרום מצרים ובסודן).⁴⁹ בדומה לכך, גם בממצאים מהשושלת השמונה-עשרה מדובר במלון הירוק ולא במלפפון. בגלל הגיוון הרב שהיה בצורת הפירות במצרים העתיקה, כפי שמודגם בשרטוט בספר של קיימר (איור ג-23), וגם בתקופתנו, ניתנו שמות רבים לפירות על פי צורתם ולא על פי המין אליו הם משתייכים. זו הסיבה העיקרית לכך שלא ניתן ללמוד על הפירות הללו מתוך הטקסטים העתיקים.⁵⁰ בניגוד לאבטיח – *Citrullus*, שלא נמצא לו שם בכתובים המצריים, הרי שלזן הירוק של המלון – *Cucumis*, יש מחקר בו מועלים שלושה שמות מצריים אפשריים לצורות השונות שלו.⁵¹

41. Keimer, *ibid.*, 15

42. Zohary, Hopf and Weiss, 155; Vartavan and Amorós, 88-89 כסלו מזהה את הקישואים שאכלו בני ישראל במצרים כפקוס המצרי, וכך הוא סבור שניתן לזהות גם את ששת הממצאים ממצרים העתיקה, הכוללים קליפות זרעים וכן גבעול ועלים; Germer, *Flora*, 129

43. ג. הדס, "חישעה קברים מימי הבית השני בעין גדי", *עתיקות* 24, 24-32.

44. מ.א. כסלו וא. שמחוני, "מזונם של שוכני מערת הרישי – מערת מפלט בזמן מרד בר-כוכבא", *מחקרי יהודה ושומרון*, יח, תשס"ט, XIX, 214-201

45. Newberry, in: William M. Flinders Petri, *Kahun, Gurob, and Hawara*, (London, 1890), 50, cf. Germer, 130

46. Victor Loret, *La flore Pharaonique d'après les Documents Hiéroglyphiques et les Spécimens découverts dans les Tombes*, (Paris, 1892), 75, no.129, cf. Germer, 130

47. Alpin, *Plants d'Egypt*, 165, cf. Germer, *Flora*, 129

48. Germer, *ibid.*, *Ibid.*

49. *Ibid.*, *ibid.*

50. Keimer, *ibid.*, 15-16

51. Ge' rard Charpentier, *Recueil de mate'riaux e'pigraphiques relatifs a' la botanique de l'Egypte Antique*, (Paris, 1982), 694, 662, 844, cf. Germer, *ibid.*, 129 note 12

גם מאיזורים גיאוגרפיים אחרים נמצאו זרעים של המלון: במזרח אירן נמצאו זרעים מהאלף השלישי לפנה"ס, ומטירינס ביוון מתקופת הברונזה, וכן מהתקופה הטרומ שושלתית במאדי. מספר זרעים של המלון נתגלו גם בהראיון שבסמוס מהמאה העשרים וחמש לפנה"ס.⁵²

2.3 לשאלת המלפפון

מהאיזור הנזכר במזרח אירן נמצאו גם שרידים של המלפפון המוכר לנו *Cucumis sativus*. המלפפון צומח בר רק בדרום-מערב אסיה, והוא תורבת בצפון הודו כבר במאה השנייה לפנה"ס, ובסין במאה הראשונה לפנה"ס, וכנראה שהגיע למזרח התיכון בתקופה מאוחרת יחסית.⁵³ בנימורד נמצאו זרעים של מלפפון מהמאה הראשונה לפנה"ס.⁵⁴ הקושי בקביעת זמן הגעתו של המלפפון לאסיה המערבית ואגן הים התיכון נובע מהעובדה שהזרעים שלו ושל המלון דומים מאד בצורתם החיצונית. מסתבר שהם שונים במבנה האנטומי של הקליפה שלהם, ויתכן שבדרך זו תתאפשר קביעת זמן הגעתם לדרום מערב אסיה. גם בדרך זו קשה יהיה לזהותם בוודאות משום שמלפפונים נאכלים טרם הבשלתם בניגוד למלונים, ולכן הזרעים אינם מגיעים לשיא התפחותם.⁵⁵

חוקרים אחדים סבורים שהמלפפון היה מוכר כבר ליוונים והרומאים. כך מביאה גרמר את דעתו של פרנקה (Franke) ללא הסתייגות.⁵⁶ מאחר שידוע לנו שמינים רבים של צמחים כדוגמת האתרוג והנלומבו, הגיעו למזרח התיכון מאסיה המזרחית לאחר כיבושי אלכסנדר מוקדון, קיימת אפשרות תיאורטית שגם המלפפון הגיע לאחר התקופה הזו. מסיבה זו יתכן שגם המלפפון מתואר בפסיפסים, ויתכן גם שבספרות חז"ל ה"מלפפונות" הנזכרים הם המלפפונים המוכרים לנו.⁵⁷ לעומת זאת טוענים החוקרים כסלו, וכן ג'ניק, פריס ופריש, שאין בידינו מספיק עדויות ארכיאולוגיות כדי לאשש טענה כזו. כסלו כותב עוד ש"הטענה שמלפפון הגינה היה בתקופה הרומית בארץ, מתבססת כנראה על זיהוי המלפפון בספרות חז"ל כמלפפון הגינה או על שרידים ארכאולוגיים ממצרים ומעירק".⁵⁸ דיוסקורידס מזכיר את המלפפון המוכר לנו – *Cucumis sativus*. הוא מביא את הצמח הזה כצמח רפואי, ולא את אבטיח הפקועה – *Citrullus colocynthis* (L.) Schrader, שאינו מופיע בספר. סביר להניח שיש כאן בלבול בשמות הצמחים ולא בזיהוי הצמח ממש, אולי של המתרגם. הוא מזכיר עוד רק את המלון – *Cucumis melo* וכן מין של דלעת: *Cucurbita Pepo - Pepon*, שכנראה גם היא אינה מזוהה נכון על ידי המתרגם בן המאה השבע-עשרה, וקשה לדעת למה הכוונה.⁵⁹ הקישואים המוכרים לנו כיום – *Cucurbita pepo* וכן הדלעת – *Cucurbita moschata* מקורם באמריקה, ולכן לא יכלו להיות מוכרים לחז"ל או לאמנים שיצרו את הפסיפסים הביזנטיים. על המיגוון הגדול של הצורות, הצבעים והגודל של פירות הקישואים האמריקאים, נעשה מחקר גנטי שכלל צורות שונות שלהם, שממנו הסיקו החוקרים שכל המינים מקורם באמריקה, בעיקר המרכזית.⁶⁰

52. Zohary, Hopf and Weiss, 155

53. Germer, 129

54. H. Helbaek, "The plant remains from Nimrud", in M. E. L. Mallowan (ed.), *Nimrud and its Remains*, 2. (London, 1966.), 613-620

55. Zohary, Hopf and Weiss, 155

56. Günther Franke et al. *Früchte der Erde*, (Jena, Leipzig, Berlin, 1977), 216, cf. Germer, 129

57. כמו בתוספתא כלאים (ליברמן), ב; תוספתא מעשרות (ליברמן), א.

58. כסלו, "זיהוי הקישואים", 20-21; 1456; Janick, Paris and Parrish,

59. המתרגם במאה השבע-עשרה כבר עשוי היה להכיר את הקישואים שנקראים *Cucurbita Pepo - Pepon*, ומוצאם באמריקה. דיוסקורידס,

שחי בין השנים 90-40 לפנה"ס לא יכול היה להכירם. Dioscorides, No. 162. *Kolokuntha*, *Cucumis sativus*, 175

60. העבודה הגנטית-מוליקולרית על מיון וקרבה של המינים והזנים האמריקאיים נעשתה כדי להשוות עם מין הבר הנחשב לאבי הדלעות

למיניהן, H. S. Paris, N. Yonash, V. Portnoy, N. Mozes-Daube, G. Tzuri and N. Katzir, "Assessment of genetic relationships in

Cucurbita pepo (Cucurbitaceae) using DNA markers", *Theoretical and Applied Genetics*, (Paris, 2003), 106: 6, 971-978

כללי מחלקים המגדלים את הצורות העגולות ל"דלעות" ואת המאורכות – ל"קישואים".

2.4 המלון

המלון *Cucumis melo* על צורותיו המרובות, הוא צמח חד ביתי, בעל עלים משוננים, אבל לא בעלי אונות נפרדות (בשונה מהאבטיח). גם החוקרים מוצאים שהחלוקה לזנים משתנה מפעם לפעם, על פי התקדמות היכולת המדעית באבחנה ביניהם, ומשום כך מוצאים לעתים שמות שונים לאותו זן. כסלו מנסה לחלק את המין לזנים שונים על פי הידע העדכני ביותר, ואשתדל ללכת בעקבותיו לצורך הזיהוי בפסיפסים.⁶¹ על פי הממצא של מיני מלונים ואבטיחים בפסיפסים הביזנטיים, נראה שגם בתקופה הביזנטית היה גיוון רב בצורת המלונים, ועדות לכך ניתן למצוא כבר בתיאורו של פליניוס שכותב כך:

"We find it stated, also, by the ancient Greek writers, that the cucumber ought to be propagated from seed that has been steeped a couple of days in milk and honey, this method having the effect of rendering them all the sweeter to the taste. **The cucumber, while growing, may be trained to take any form that may be wished: in Italy the cucumbers are green and very small, while those grown in some of the provinces are remarkably large, and of a wax colour or black. Those of Africa, which are also remarkably prolific are held in high esteem; the same, too, with the cucumbers of Moesia, which are by far the largest of all. When the cucumber acquires a very considerable volume, it is known to us as the 'pepomelo'....**It is only of late, too, that a cucumber of entirely new shape has been produced in Campania, it having just the form of a quince. It was quite by accident, I am told, that the first one acquired this shape in growing, and it was from the seed of this that all the others have been reproduced. The name given to this variety is 'melopepo.' These last do not grow hanging, but assume their round shape as they lie on the ground. **A thing that is very remarkable in them, in addition to their shape, colour, and smell, is the fact that, when ripe although they do not hang from the stem, they separate from it at the stalk.**"⁶²

כסלו דן בזיהוי של הפרי המכונה כאן *melopepo*, ומביא את דברי טורטשינר ש"אין המילה (היוונית) 'מילופפון' אלא *melopepo*: אבטיח=*pepon*, המותק=*melo*, כלומר: אבטיח מתוק".⁶³ עובדה נוספת שתומכת בזיהוי *melopepo* עם מלון מתוק, היא זו שמציין פליניוס והיא: ניתוק ספונטני של הפרי הבשל מהצמח. ניתוק הפרי מהצמח עם הבשלתו היא תופעה ידועה היום אצל חלק מזני התרבות של מלון מתוק מודרני.

2.5 קרא מצוי – דלעת הבקבוק

מין נוסף שגודל בארץ הוא הקרא, ששמה הבוטני הוא: דלעת הבקבוק – *Lagenaria vulgaris* ומוצאה מאתיופיה (איור ג-24). כסלו מזהה אותה עם הדלעת המוזכרת אצל חז"ל, ואילו את המלפפון של חז"ל הוא מזהה עם המלון שלנו – *Cucumis melo* var. *cantalupensis*.⁶⁴ מיכאל זהרי מציין שכנראה גידלו את דלעת הבקבוק ככלי קיבול ולא כפרי מאכל, שכן הוא מר. כסלו מספר שבארצות המזרח התיכון גידלו אותו כצמח צל מעל סוכות. יתכן שזהו הצמח המתואר בפסיפס יונה בבית גוברין (איור ג-1), בגלל הדמיון הרב בצורת העלים, צורת הפרי שיכולה להיות

61. כסלו, "לזיהוי הקישואים".

62. Pliny, Nat., XIX, 23

63. נפתלי הרץ טורטשינר, "מילים שאולות בלשוננו", לשוננו ט, (תרצ"ח), 5-30. אבל כסלו מתייחס למלון מתוק ולא לאבטיח. כסלו, "לזיהוי הקישואים".

64. מרדכי א. כסלו, "אדם נוטל מעה אחת מפטימה של קישות ונוטעה והיא נעשית אבטיח (ירושלמי, כלאים פ"ע ה"ב), "בד"ד – בכל דרכיך דעהו, 12, (2005), 87-95.

כדורית, והעובדה שזהו צמח צל. הצמח הוא חד-ביתי, ובעוד שהפרחים של מרבית המינים שהוזכרו הם צהובים – הרי שפרח הקרא הוא לבן ופורח בלילה. אורך הפרי הבשל יכול להגיע עד ל-90 ס"מ ויותר, וצורתו יכולה להיות גליל, דיסקוס, כדור, בקבוק, פעמון ואֶלָה (איור ג-25).⁶⁵ כשהפרי אינו בשל ניתן לאכלו, אבל כשהוא מבשיל, קליפתו נעשית עצית ואז הוא משמש ככלי קיבול. מהזרעים ניתן להפיק שמן. דלעות כאלה נמצאות במוזיאון בקהיר, שמוצאן בקברים מהשושלת השתי-עשרה או השבע-עשרה. אף על פי כן אין מוצאים ציורים של דלעת הבקבוק בקברים וגם לא נמצא לה שם מיוחד במצרית עתיקה.⁶⁶ כסלו מציין שזן אחד של הפרי כשהוא מבושל, היה מאכל מקובל במצרים ובעירק. מכיוון שהפרי היה בשימוש רצוף בארצות אלה, גידלו אותו שם הן ליצירת כלים והן לאכילה עד לפני כמאתיים שנה. ליצירת כלים היו ידועים שלושה זנים: האחד דמוי בקבוק, השני דמוי ביצה והשלישי ארוך. מאותה תקופה הוחלף בדלעת (שמוצאה באמריקה), ולכן כסלו סבור שכך הוחלף גם השם לזה הלטיני – *cucurbita* ובעיקבותיו חל השינוי גם בשם העברי.⁶⁷

שרידים של הדלעת ממצרים העתיקה נמצאו בקברים מ-3500-3000 לפנה"ס.⁶⁸ גם בארץ נמצאו שרידים של דלעת הבקבוק מהתקופה הרומית המאוחרת. בחפירות שנערכו באורחן מור (Moyat Awad) שבערבה, נמצאו 4 שברים של הפרי הבשל, ששימשו כנראה כלי קיבול.⁶⁹

כסלו מסביר את הדרך בה מגדלים עד היום את פירות הקרא לקישוט, בגלל ריבוי צורותיו, כפי שהיה כנראה בזמנו של פליניוס. כסלו כותב: "הצירוף של פרחי הדלועיים שהם כרגיל חד-מיניים, פירותיהם הרבי-גוניים מאוד, והעובדה שגידלו בשדה אחד צמחים עם פירות מטיפוסים שונים, מסביר את התופעה המוזרה לכאורה שמציין פליניוס, שהזרעים מפירות של קרא מצוי, שגדלו במקומות שונים על אותו הצמח, יוצרים פירות מגוונים בצורתם. דבורים שמשוטטות בשדה הקרא ומאביקות את פרחי הנקבה, יכולות בכל פעם להביא אבקה מצמח בעל מטען גנטי שונה. הרבי-גוניות הגנטית שהושגה על ידי ההאבקה הזרה של הדבורים לא תתבטא מיד בפירות של צמח האם, אלא רק בצמחים של הדור הבא."⁷⁰ וכך כותב פליניוס:

"The seeds that were nearest the neck of the plant produce long gourds, and so do those next to the bottom, though the gourds grown from them are not comparable with those mentioned above; the seeds in the middle grow into round gourds, and those at the sides into thick and shorter ones."⁷¹

באשר לדלעת של ימינו – *Cucurbita maxima*, גרמר חוזרת על השערתו של קיימר הנזכרת לעיל באשר לזרעים המכורסמים שנמצאו (הערה 32), ומוסיפה שבמוזיאון הבוטני בברלין לא נמצאו זרעים של דלעת, וכל הזרעים שנמצאים שם ושעליהם התבססו החוקרים המוקדמים, הם של אבטיח. מכל מיני הדלועיים טקהולם מונה רק

65. כסלו, "לזיהוי הקישואים".

66. Germer, 133. היא מזכירה עוד ממצאים ממוזיאון הלובר שתוארו על ידי לורט, ועליהם שרטוטים וכתב הירוגליפים, אבל לא ידוע מוצאם. על ממצאים ארכיאובוטניים נוספים מדווחים גם וורטמן ואמורוס. Vartavan and Amorós, 1997: 147

67. כסלו, "לזיהוי הקישואים".

68. זהרי מזכיר שנמצאו דלעות כאלו גם במערות בפרו ומקסיקו מתקופה קדומה עוד יותר, בסביבות 7000 לפנה"ס, ולכן ההנחה שהיתכנותה נבדקה היא, שהפירות צפו על פני האוקיאנוס, בדומה לפירות הקוקוס, ונבטו בצידו האחר של האוקיאנוס כשזרעיהם מסוגלים לנבט גם אחרי שנתיים. Zohary, *Plants*, 87. לאחרונה נבדקו ממצאים ארכיאולוגיים של דלעת הבקבוק מאמריקה ואסיה, שכן ממצאים מסין נמצאו כבר מלפני 10000 שנה. לדעת החוקרים, שנעזרו בשיטות מחקר חדשות, כפחמן רדיואקטיבי, ספקטרופוטומטריה ובדיקת DNA, דלעת הבקבוק הגיעה לאמריקה כבר מתורבתת, יחד עם הכלב, ככלי שימושי ולא כמאכל, על ידי הפליאונים במעבר בין היבשות. David L. Bruce, D. Erickson, Andrew C. Smith, Daniel H. Clarke, Sandweiss, and Noreen Tuross, "An Asian origin for a 10,000-year-old domesticated plant in the Americas", *PNAS*, 102 no. 51 (2005), 18315-18320

69. כסלו ושמוחני, "סוד החיים הטובים", 166, על הדלועיים ככלי קיבול בתקופה העתיקה ראו: שמואל אביצור, אדם ועמלו: אטלס לתולדות כלי עבודה ומיתקני ייצור בארץ-ישראל, (ירושלים, 1976), 116-118.

70. כסלו, "לזיהוי הקישואים".

71. Pliny, *Nat.*, xix 72

את אבטיח הפקועה כמין המצוי כיום במצרים.⁷² מין זה כאמור אינו נאכל ומשמש בעיקר לצרכי רפואה. למרות שבתחילת המאה העשרים ציין מושלר שמגדלים את דלעת הבקבוק בכל מצרים, הרי טקהולם אינה מזכירה צמח זה, אולי משום שהוא גידול תרבותי.⁷³

לסיכום הפרק על המינים השונים של הדלועיים שגדלו בארץ בתקופה הביזנטית ניתן לציין את המינים הללו:

אבטיח *Citrullus vulgaris*, או *Citrullus lanatus vulgaris*

אבטיח הפקועה *Citrullus colocynthis*

מלון *Cucumis melo* (var. *cantalupensis*) convar. *melo*

פקוס *Cucumis melo* (var. *chate*) convar. *adzur*

דלעת הבקבוק – קרא *Lagenaria vulgaris*

אמנם מספר הסוגים הבוטאניים קטן – שלושה בסך הכל: לאבטיח שני מינים ולמלון שני זנים – אבל מינים אלו מניבים פירות בצורות רבות ומגוונות, ולכן קשה מאד לזהות את המין על פי צורת הפרי, וניתן רק לשלול "הגדרות" של פירות שלא היו מוכרים בתקופה הביזנטית. דוגמה לרב-גוניות בצורת הפירות ניתן לראות במאמר על מין אחד שאמנם לא היה בארץ בתקופה הביזנטית: הדלעת – *Cucurbita pepo*, אך מוכיח את הקרבה הגנטית בין הזנים השונים שלו (איור ג-26).⁷⁴

2	1. הפרי ירוק, בעל קליפה חלקה, לעתים רחוקות מיובלת במקצת.
6	– הפרי צהוב או כתום, לעתים ירוק. הקליפה מחוספסת או מחורצת. נאכל בשל.
אבטיח	2. הפרי גדול, כדורי או כמעט כך. הציפה מתוקה, ורודה או אדומה. נאכל בשל.
3	– הפרי קטן למדי, כדורי או בעל צורה אחרת. הציפה לבנה ואינה מתוקה. נאכל בוסר.
4	3. הפרי גלילי, צורתו ישרה או קשתית. עוקץ הפרי אינו עבה. נאכל חי.
5	– הפרי אינו גלילי ואם גלילי אז העוקץ עבה, צבעו ירוק אפור. נאכל מבושל.
מלפפון	4. הפרי חלק, קירח או בעל מספר מועט של זיפים, צבעו ירוק כהה.
פקוס	– הפרי בעל חריצי אורך ושערות קצרות וצפופות.
קישוא	5. הפרי חרוטי במקצת או גלילי, ישר, לעתים רחוקות כמעט כדורי.
קרא	– הפרי דמוי בקבוק או כד. לעתים הפרות היבשים משמשים לנוי.
מלון	6. הפרי כדורי או בדמות ספרואיד, מתוק. לרוב ריחני או בעל קליפה מחוספסת.
7	– הפרי גלילי או דמוי בקבוק, בעל קליפה חלקה. אינו מתוק ואינו ריחני.
דלעת	7. הפרי גדול, כדורי, ביצי או דמוי בקבוק.
דלורית	– הפרי קטן למדי, דמוי בקבוק או פעמון.

⁷² היא מונה מינים אחרים של דלועיים, שאינם מוכרים בתקופה הביזנטית כמינים למאכל. Täckholm, *ibid.*, 374–76.

⁷³ Reno Muschler, *A Manual Flora of Egypt*, (Berlin, 1912), 934, cf. Germer, 133.

⁷⁴ Paris, Yonash, Portnoy, Mozes-Daube, Tzuri and N. Katzir, *ibid.* ראו הערה 60.

בטבלה שלעיל מביא כסלו הגדרה לדלועיים שגדלים בארץ כיום. אמנם הקישוא, הדלעת והדלורית אינם קשורים לעניינינו, וגם המלפפון אינו מקובל כצמח שגידלו בתקופת חז"ל, אבל עדיין ניתן להשתמש בטבלת ההגדרה עבור המינים שגדלו בתקופה הביזנטית, וכולם מופיעים כאן: אבטיח, פקוס, קרא ומלון.⁷⁵

3. הדלועיים במקורות הכתובים

כפי שנזכר קודם, מוצאים במקרא רק פעם אחת את שמות הפירות/ירקות, הנחשבים בלשון ימינו לדלועיים: "זכרנו את הדגה אשר נאכל במצרים חנם את הקשאים ואת האבטיחים ואת החציר ואת הבצלים ואת השומים", (במדבר, יא, ה). בתרגום הלטיני של המקרא מסוף המאה הרביעית, שנעשה בעיקר על ידי הירונימוס, מוזכרים הדלועיים האלה: *cucumbers* ו-*pepons*, כלומר המין העיקרי – מלון *Cucumis* ומין אחר *Pepo*, שמות שכיום ניתנים לקישואים שמקורם כאמור באמריקה. השם של הירק מתקופת המשנה – מלפפון – בא מיוונית: *melopepon*: צירוף של *melo* + *pepon* (מלון/אבטיח+תפוח).⁷⁶ על השימוש בשם מלפפון במשמעותו המודרנית עומדים עמר ולב במאמר העוסק בשמות הדלועיים במקורות הכתובים ובעדויות הכתובות לקיום מין זה או אחר במזרח התיכון.⁷⁷

יתכן שהמופעים של הדלועיים הפתוחים מלמעלה או מהצד, וחתכי הרוחב שנמצאים על יד פירות דלועיים סגורים, באים להבהיר במיוחד את מין הפרי. התיאור של הפרי החתוך לרוחב מראה את גודל הזרעים בנוסף לצורת הפרי, ובכך עוזר לזיהויו.⁷⁸ יתכן גם שזו היתה צורת הגשה מיוחדת של הירק, כפי שמקובל בימינו לגבי הירקות הממולאים. פירות כאלה – חתוכים בצד או למעלה – רואים במדליונים של הפסיפס מתל קריות (איור ג-6) וכורסי (איור ג-11). כך גם במדליוני הפסיפסים המתארים את המאכלים השונים מ"בית נפטון באקולה" (*Acholla*) (איור ג-27).⁷⁹ בפסיפס האיילה מצפון אפריקה שנמצא במוזיאון סוס, רואים בבירור את הפרי של הפקוס כשהוא חתוך לאורכו וקשור בשני קצותיו, כדי שהמילוי לא יצא (איור ג-28).

בעוד שבמקרא האיזכור של האבטיחים והקישואים אינו מאפשר זיהוי תכונות מיוחדות שלהם, פרט לכך שגדלו במצרים בשפע, והיו כנראה מאכל לא יקר שניתן גם לעבדים, הרי שבמקורות חז"ל ניתן להיווכח שהדלועיים היו מאכל נפוץ גם בארץ ותכונותיהם ידועות. יש הלכות רבות הקשורות לכלאיים, לפועלים, ועוד, הדנים בקישואים ובאבטיחים (שאינם הקישואים המוכרים לנו, כאמור). לדוגמה יש דיון על תשלום חוב לכהן, אם ניתן לשלמו מפירות של שנה אחת על פירות משנת השמיטה: "מנין שאין משלמים אלא ממין על מינו? תלמוד לומר ונתן לכהן את הקודש, לפיכך אם אכל קישואים של ערב שביעית ימתין לקישואים של מוצאי שביעית וישלם מהם, דברי ר' עקיבא, ר' אליעזר אומר משלמים ממין על שאינו מינו ובלבד שישלם מן היפה על הרעה. הא כיצד? אכל גרוגרות ושילם לו תמרים תבא לו ברכה".⁸⁰ גם על השאלה אם הקישואים והדלועים (השמות הם של חז"ל) נחשבים לזנים שונים של אותו המין או לשני מינים שונים, יש מחלוקת בין ר' יהודה ור' מאיר: "הקישואין והדלועין והאבטיחים והמלפונות

75. כסלו, "לזיהוי הקישואים".

76. כך סבור התנא רבי יהודה: "אדם נוטל מעה אחת מפטימה של אבטיח ומעה אחת מפטימה של תפוח ונותן בתוך גומא אחת והן נתאחין ונעשין כלאים. לפום כן צווחין ליה בלישנא יונא מולפפון". משנה, כלאים, א, ב. פליקס מסביר את הצירוף: תפוח-אבטיח – שהכוונה היא ל-*Cucumis melo*. יהודה פליקס, *החקלאות בארץ ישראל בימי המקרא והתלמוד*, (ירושלים, 1990), 108; אותו המחבר, *עצי פרי*, 140. זאת בניגוד לדיעה של טורטשינר הנזכרת לעיל, עמ' 73.

77. Amar and Lev, "Watermelon", *ibid.*

78. תודתי לד"ר הרי פריס ממכון וולקני, שעזר לי בזיהוי הפירות בפסיפסים. הוא טוען שעל פי רוב הזרעים הגדולים יותר שייכים לפרי הקרא, אבל זה לא יכול להיות סימן יחיד.

79. Gozlan, "Xenia", 88.

80. ספרא, אמור, פרשה ו.

אינן כלאים זה בזה ותורמין ומעשרין מזה על זה דברי ר' מאיר. ר' יהודה ור' שמעון אומ' כלאים זה בזה ואין תורמין ומעשרין מזה על זה.⁸¹

חז"ל מביאים את הדלועיים כדוגמה לשדות של ירקות בדיון על ה"לקט" וה"פאה"⁸²: "יכול אף הירק: הקשואין והדלועין אבטיחים והמלפפונות במשמע? תלמוד לומר: קציר. מה קציר מיוחד שהוא אוכל ונשמר וגדולו מן הארץ ולקיטתו כאחד ומכניסו לקיום, יצאו ירקות שאף על פי שלקיטתן כאחד אין מכניסין לקיום."⁸³ בדיון הזה מזכירים חכמים את כל הדלועיים שגודלו במקשאות, אם הם חייבים בפאה, משום שלא ברור אם ניתן לשמר את היבולים הנלקטים בבת אחת, או שהם נאכלים מיד.⁸⁴ גם מספר מדרשים מביאים את הקישואים כדוגמה: כשרוצים להראות את עושרו של רבי יהודה הנשיא, משווים אותו לקיסר אנטונינוס ואומרים: "זה רבי ואנטונינוס, שלא פסק משולחנם לא צנון בימות החמה, ולא קישות בימות הגשמים."⁸⁵ מענין להשוות מאמר זה עם תיאורו של פליניוס על הקיסר טיבריוס ואהבתו לדלועים:

"The cucumber belongs to the cartilaginous class of plants, and grows above the ground. It was a wonderful favourite with the Emperor Tiberius, and, indeed, **he was never without it**; for he had raised beds made in frames upon wheels, by means of which the cucumbers were moved and exposed to the full heat of the sun; while, in winter, they were withdrawn, and placed under the protection of frames glazed with mirror-stone."⁸⁶

דוגמה אחרת שמראה עד כמה האבטיח היה מוכר לחז"ל כמאכל מרענן, נאמר במדרש: "ורוב דגן. אלו אבטיחים המסעדים ללב."⁸⁷ על החלקים האכילים בדלועיים השונים ניתן למצוא בתלמוד הירושלמי: "מה בין מעי מלפפון למעי אבטיח. אמר רבי שמעון בר ברסנא מעי מלפפון לאכילה מעי אבטיח לזריעה."⁸⁸

עוד על חשיבות הקישואים ניתן למצוא בירושלמי: "א"ר חנניא ר' היה לוקח קישואין בכורות למלכות וקובע מעשר שני שלהן על כל עוקץ ועוקץ."⁸⁹ בגלל האיזכור של בכורות למלכות, ניתן לשער שאולי הפרי המאורך האפור, בסל הביכורים בחלק התחתון, הוא פקוס או קרא.

מסתבר שהקישואים בתקופת חז"ל שימשו גם לכשפים. כך על פי טענת רבי עקיבא בדיון על כשפים – מה נחשב לכישוף אסור ומה לא: "ומכשף, העושה מעשה ולא האוחז את העינים, רבי עקיבא אומר משם רבי יהושע: שנים מלקטים קישואים, אחד מלקט והוא פטור ואחד מלקט והוא חייב: העושה מעשה חייב, האוחז את העינים פטור."⁹⁰ לא ברור מה היה סוג הכשפים, אבל קולומלה מציין שבמקום שנזרעו הדלועיים צריך לדאוג שנשים לא יגעו בצמחים, ובמיוחד אשה בזמן המחזור עלולה להרוג את הצמח. כך שאולי יוחסו לצמחים האלה תכונות מיוחדות.⁹¹

81. תוספתא מסכת כלאים (ליברמן) פרק א הלכה א.
82. הלקט והפאה הם חלקים מהיבול אותם צריך בעל השדה להשאיר לעניים. ויקרא, יט, ט; כג, כב.
83. ילקוט שמעוני, ויקרא, פרשת קדושים.
84. המקור ל"מקשאה" הוא המילה: קישואים, כפי שמוזכר בישעיהו א, ח. יש להניח שהדלועים שנאכלו חיים בעודם בוסר (קרא ופקוס) נכבשו במי מלח לשימוש בתקופה שכבר לא גדלו. כסלו, "לזיהוי הקישואים".
85. מדרש תהלים (בובר) מזמור ט. השם "קישות" מובא כצורת יחיד ל"קישואים" כבר במשנה, בבא מציעא ז, ה; כלאים ג, ה, וכן בתוספתא ובתלמודים מובא תמיד בצירוף של עוד פרי ממשפחת הדלועיים. לדוגמה: בבלי מסכת ברכות, נז ע"ב, "ואמר רב יהודה אמר רב: אלו אנטונינוס ורבי, שלא פסק משולחנם לא צנון ולא חזרת ולא קשואין, לא בימות החמה ולא בימות הגשמים".
86. פליניוס מביא את דברי קולומלה Pliny, Nat., XIX, 23; Columella, On Agriculture, XI, 3, 49-50 מכאן ניתן גם ללמוד שכבר אז התקינו חממות בעזרת אבנים ששימשו כמראות לקליטת חום השמש, אולי אלכסטר?
87. שכל טוב (בובר) בראשית, פרק כח.
88. ירושלמי (וילנא), מעשרות א הלכה ב.
89. ירושלמי, מעשר שני, פרק ד, הלכה א.
90. ספרי דברים, שופטים פסקא קעא.
91. Columella, On Agriculture, XI, 3, 50

כפי שהראיתי למעלה, בפסיפס של הכנסייה בבית גוברין מתואר יונה השוכב תחת אחד מהדלועיים המטפסים: כנראה מין של דלעת הבקבוק *Lagenaria siceraria*. בספר יונה העברי כתוב: "וַיֵּמֶן ה' אֱלֹהִים קִיקִיּוֹן וַיַּעַל מֵעַל לְיוֹנָה לְהִיּוֹת צֶלַעַל רֹאשׁוֹ לְהַצִּיל לוֹ מִקְרָעוֹ וַיִּשְׁמַח יוֹנָה עַל הַקִּיקִיּוֹן שֶׁמָּחָה גְדוּלָּה". מענין כיצד הפך הקיקיון ממשפחת החלבלוביים והוא שיח שאינו מטפס (איור ג-29), לצמח מטפס ממשפחת הדלועיים, לא רק בפסיפס הזה אלא במופעים רבים מהמאה הרביעית. בעוד שבתרגום השבעים הקדום, תורגם הקיקיון ל־*Kolokinthi* (אבטיח הפקועה), "καὶ προσέταξεν κύριος ὁ θεὸς κολοκύνθη" מהזנים המשתרעים של הדלועיים כפי שניתן לראות ב־(איור ג-19), בחר הירונימוס בתרגום הלטיני – הולגטה את השם *Hedera* בניסיון לתקן את תרגום השבעים: "et praeparavit *Dominus Deus hederam*". הוא בחר בצמח ששמו היווני הוא *Kissos*, שאינו מתורגם כך בתרגום השבעים ליוונית, אך לדעתו הצליל דומה לקיקיון שבמקור העברי. במעבר ללטינית הקיסוס הפך ל־*Hedera*, כך שאין דמיון בצליל ואף לא במין הצמח.

בכתבי אבות הכנסייה מוצאים חילופי דברים קשים בין הירונימוס לאוגוסטינוס (בתחילת המאה החמישית) בקשר לתרגום שם הצמח.⁹² אוגוסטינוס העדיף את תרגום השבעים שתירגמו "קיקיון" ל־"דלעת" – *Kolokinthi* ולא לקיסוס.⁹³ בתרגומים לטיניים אחרים הפך *Kolokinthi* (שעדיין שומר על דמיון בצליל) לדלעת – *Cucurbita*, שאינה קיקיון ואין הצליל דומה לשמו. לפי התיאורים החזותיים של יונה והקיקיון שהבאתי קודם (איור ג-1: ג-2) יתכן שאוגוסטינוס הסתמך על מקור אחר לשם *Cucurbita*. כבר קולומלה מזכיר בדבריו ירקות בשם *Cucumis* ו־*Cucurbita* בהקשר לזמני זריעת הגידולים. לא ברור לנו מהו אותו דלועי שהוא קורא לו כך, אבל ברור שהיה דלועי בשם זה כבר במאה הראשונה. יתכן שהתרגום של אוגוסטינוס הושפע ממקור קדום יותר, שהשפיע גם על יוצר הפסיפס באקויליאה, שמתוארך לפי כתובת לשנת 319, ויש לפנינו תיאור נוסף של פרי ממשפחת הדלועיים, מטפס ובעל קנוקנות.⁹⁴ המשותף לשני הצמחים: קיקיון ודלעת הבקבוק הוא היותם צמחים הדורשים חום וסובלים מקור, ואולי גם צורת העלים המחולקים לאונות. אף על פי כן לדלעת הבקבוק יש עלים דמויי לב, וכך הצמח מתואר במספר מקומות, כמו בפסיפס של בית גוברין. לאחרונה פורסם מאמר של ג'ניק ופריס על הנושא, ובו הם מוסיפים שבתרגום לקוראן מזהה הקיקיון כדלעת הבקבוק, שנקראת בערבית: *yaqtin*. שם זה דומה בצלילו לקיקיון העברי, ובמשמעותו לתרגום השבעים, ואין הם משתמשים בשם הערבי – *Kharua* לקיקיון.⁹⁵ מסתבר שהזיהוי של הקיקיון עם הצמח המוכר לנו בשם זה כיום, מתאים לתיאורים בספר יונה, וכך גם מימצא הזרעים ממצרים העתיקה, שבה גם נקרא הצמח: קיק.⁹⁶

92. על בעיית התרגומים והתכתובת בין שני אבות הכנסייה מפרטים ג'ניק ופריס Janick and Paris, *Jonah*, 351–354.

93. Thomas M. Bolin, *Freedom beyond forgiveness: the Book of Jonah re-examined*, (Sheffield, 1997), 25–26.

94. אוגוסטינוס נולד רק בשנת 354 בצפון אפריקה, כך שיש להניח שכשהגיע למילנו בסוף המאה, הפסיפס של אקויליאה היה מוכן, ומושפע ממקור קדום יותר, אולי מצפון-אפריקה – שם הצמח הזה לזה שבאקויליאה. מרגו סטורמזה הניחה שהאמנים בחרו בדגם של צמחים מטפסים מוכרים מסביבתם שלא בהשפעת טקסט כתוב. מרגו סטורמזה-אוזון, פסיפס עם מחזור יונה מן הכנסייה הפטריארכלית באקויליאה, עבודה לתואר מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, (2003), 43.

95. בקוראן בסורה 146–139–37, כפי שמביאים זאת ג'ניק ופריס Janick and Paris, *Jonah*, 354.

96. בפסוק שבא לאחר הפסוק המצוטט, מסופר שתולעת עכלה את הקיקיון: "(ו) וַיֵּמֶן הָאֱלֹהִים תּוֹלַעַת בְּעֵלּוֹת הַשָּׁחַר לְמַחֲרֵת וַתֵּךְ אֶת הַקִּיקִיּוֹן וַיִּיבֶשׁ". רחל גלון מתארת מין של זחל שגדל בארץ ושניזון בלעדית על עלי הקיקיון. לדעתה ניתן להסביר את העלמותו של השיח בין לילה, כשהמוני זחלים פושטים עליו בלילה דווקא. כפי שידועה צמיחתו המהירה של הצמח שמקורו באפריקה, והוא צומח בר גם בארץ. רחל גלון, "יונה הנביא, הקיקיון והזחל: מדע בדיוני בתקופת התנ"ך", ראש גדול, מאי 2006, גליון 65, <http://lib.cet.ac.il/pages/sub.asp?source=138>.

4. סיכום

פירות ממשפחת הדלועיים מופיעים ברבים מהפסיפסים בארץ ישראל, אם לא בכולם.⁹⁷ הדלועים מופיעים במיגוון צורות וצבעים. ככל הידוע גדלו בארץ וסביבתה בתקופה הביזנטית רק ארבעה מיני דלועים, כשלאחד המינים היו עוד שני תתי-מינים, כפי שצוין למעלה (בסוף הסעיף על ההיבט הבוטני). ניתן למצוא לפחות שבע צורות שונות של דלועים בפסיפסים השונים. לעתים באותו הפסיפס מוצאים צורות שונות של דלועים מאותו המין, או מין אחר, כשהם מופיעים לבדם. רוב המינים הם צמחים מטפסים בעזרת קנוקנות, אבל חלקם משתרע, למרות שיש להם קנוקנות. מאחר שבמציאות של היום וכנראה גם בעבר, היה מיגוון הצורות של הדלועים מפתיע בגודלו, אין אפשרות לקבוע בוודאות את מין הפרי המתואר על פי צורתו החיצונית. לא זו בלבד שמיגוון הצורות גדול באותו מין או תת-מין, אלא שישנן צורות דומות בשני מינים שונים. סיבה נוספת לקושי בקביעת מין הפרי היא העובדה שהפירות מתוארים בפסיפסים ללא הצמח עליו הם צמחו, בין אם הפרי מופיע בודד, ובין אם בקבוצה של שניים-שלושה פירות זה ליד זה. כל זה נכון חוץ מהפסיפס הסיפורי של יונה השוכב מתחת לקיקיון, ששם רואים את כל הצמח, עם העלים והפירות. קושי נוסף נגרם בכך שישנם דלועים שמשתרעים על הקרקע כמו אבטיח הפקועה, ולעומתם כאלה שמטפסים, עליהם מעוגלים ולא מאוצבעים, כמו דלעת הבקבוק, וקשה לקבוע באיזה מין של דלועי מדובר. בחלק מהתיאורים של הדלועיים ניכר בבירור שהם נועדו למאכל. במקרה אחד מוצאים לצד האבטיח סכין, כשברור שהיא נועדה לחיתוך הפרי, שקליפתו קשה (איור א-46). במקרים אחרים רואים דלועים, כנראה ממין פקוס, כשחלק מהם פתוח ונראה עם הזרעים שבתוכו (איור ג-6: 27: 28). לעתים יתכן שזהו פשוט חתך בפרי המראה את גרעיניו, אבל לעתים התיאור נראה כמילוי ממש (איור ג-1: 17). על השאלה האם יתכן שמדובר בפרי ממולא ניתן לענות בחיוב, שכן בצפון אפריקה בפסיפס ה"איילה" שמתאר את המאכלים שמוגשים לאורחים, וביניהם גם פקוס ממולא (?), וקשור בחבלים (איור ג-28). כפי שהודגם בתחילת הפרק, פרט לתיאור הסיפורי של יונה, כל הדלועים מופיעים בהקשר של תוצרת חקלאית. בין אם המדובר במדליוני שטיח או מסגרות, בהם פירות שונים, ובין אם הם מופיעים יחד עם פירות אחרים בקרן שפע, או בתיאור עונות השנה. בתיאורים המוקדמים יותר מצפון אפריקה הדלועים נראים כמעט תמיד יחד עם תיאורי מאכלים אחרים, גם בין מדליוני שטיח ולא רק בתיאור של שולחן ערוך, כמו בפסיפס ה"איילה". כך לדוגמה בפסיפס מאל-ג'ם מהמאה השלישית, בו רואים בנוסף לפקוסים, גם קערת פירות וגם זוג אתרוגים (איור ג-31). דוגמאות אלה מספיקות כדי לאשש את ההערכה שהועלתה גם בפרק א ביחס לאתרוג והסכין, באשר למקור התיאורים הללו – והוא ה־*xenia*.

מהמידע הכתוב ניתן להבין שהדלועיים היו חלק חשוב מהדיאטה של התקופה הביזנטית=תקופת התלמוד, למרות ערכם התזונתי הנמוך. כסלו מביא נימוקים לקביעתו שהקרא והפקוס בתקופת התלמוד היו חשובים יותר מאשר האבטיח, על פי מידת שכיחותם בכתובים.⁹⁸ מידע זה משלים את המשתקף מהתיאורים המרובים של הדלועיים בפסיפסים. אמנם אין זהות בין שמות המינים הנזכרים בכתובים ובין השמות המוכרים לנו כיום, אבל אם נתייחס לכל הדלועיים כמקשה אחת, נראה שהם באמת היו חלק חשוב מהדיאטה של התקופה. התיאורים המגוונים והמרובים של הדלועיים בפסיפסים תואמים את המיגוון הגדול הקיים גם כיום, ואפילו היינו יכולים לזהות את מיני הדלועיים על פי צורתם כיום, הרי אין ביכולתנו להוכיח שאותן צורות תואמות את צורות המינים שהיו בעבר. אי לכך אין בידע הכתוב לעזור בזיהוי פרטני של מיני הדלועיים, אלא רק בידע כללי.

97. אין ביכולתי לקבוע בוודאות שמדובר בכל הפסיפסים, משום שחלק גדול מהפסיפסים אינו שלם.

98. כסלו, "לזיהוי הקישואים".

פרק רביעי

פירות ועצי פרי

פירות שונים מופיעים ברבים מאד מהפסיפסים הביזנטיים. על פי רוב הם מופיעים בפסיפסים כמנותקים מהעץ, מהעלים או הענפים, ולעתים הם באים בתוספת של עלים שאינם שייכים להם, עובדה העשויה להקשות על זיהויים. פירות אחרים מופיעים על עצים, הן כמוטיב בשיטח הפסיפס והן כחלק מהמסגרת. גם סלים מלאים בפירות ממין אחד או ממינים שונים, מופיעים הן כמוטיב בפסיפס והן כחלק מהמסגרת. ישנם פירות שמופיעים פעמים רבות מאד, ולעומתם פירות שמופיעים רק פעם אחת.

בפרק זה אדון בפירות הבאים: זית, תאנה, שקד, תפוח, אגס, אפרסק, משמש שזיף ועוד. במקומות מתאימים יוזכרו פירות נוספים שלא יוחד להם קטע נפרד. אין כוונתי להתייחס בפירוט לגפן, ששטיחים ומסגרות משריגיה ממלאים רבים מאד מפסיפסי ארץ ישראל, משום שנושא זה נדון כבר בהקשרים רבים אחרים.¹ גם פירות הרימון ועץ הרימון מופיעים כמעט בכל פסיפס בו יש פירות, ובדרך כלל אין קושי בזיהוי שלו. על הסמליות של הגפן והרימון באמנות העתיקה – היהודית, הפגאנית והנוצרית, נכתב רבות ולא אדון בהם בהרחבה.² מאחר שדנתי בנפרד באתרוג ובתמר בפרק הראשון, אזכיר גם אותם רק בקצרה.

מרבית הפירות ניתנים לזיהוי בוטני ברמת הסוג, למרות שאינם מתוארים בצורה נטורליסטית, אלא בצורה שטוחה, מסוגגנת וללא הצללה, על פי סגנון התקופה והמקום.³ ברוב המוחלט של עצי הפרי אין תיאור העץ ועליו תואם מציאות כלשהי, והעצים מתוארים כקונבנציה, שאינה מבדילה כמעט בין מין אחד למשנהו. שני מיני עצים מתוארים כמעט תמיד בצורה הדומה למציאות: האחד הוא עץ התמר, עליו הרחבתי בפרק א', והשני הוא הגפן. בנוסף לכך ישנם פירות להם מאפיינים חזותיים יחודיים שבעזרתם קל לזהותם, כגון הרימון האגס והאתרוג. בפרק זה אנסה לבדוק אילו מהפירות שנימנו קודם מופיעים לעתים קרובות בפסיפסים ואילו מופיעים פחות; האם הפירות המתוארים הם רק פירות שגדלו בארץ, או שמוצאים גם פירות ועצי פרי שלא גדלו בארץ בתקופה הנידונה; מהי רמת הדיוק של תיאור הפירות; האם יש הבדל בין הפירות המופיעים בפסיפסים היהודיים ובין הפסיפסים הנוצריים והאחרים? האם יש קשר בין מיקום הפסיפס בבנין ובין מיני הפירות המתוארים בו? תחילה אסקור את מופעי הפירות והעצים השונים בפסיפסים בארץ ישראל ובעבר הירדן, כל קבוצה בנפרד. למרות שאין כוונתי לסקור בנפרד את הגפן והרימון, אזכיר אותם בכל מקום בו הם מופיעים יחד עם הפירות עליהם ארחיב את הדיון.

1. לאחרונה מציינת טלגם ששטיח של שריגי גפן או קוציץ מהווה את הדגם הנפוץ ביותר בפסיפסי ארץ ישראל. Talgam, *Mosaics of Faith*, II ch. 3.
2. על תכונותיהם הבוטניות של הגפן והרימון ראו פליקס, עצי פרי, 67-82; 131-138. על מקומו של הרימון כסמל לחיי נצח מוצאים במיתוס על הדס ופרספונה כבר בהימנונות היווניים האנונימיים המוקדמים ביותר: (Hymn 2 to Demeter, (tran. and ed. Hugh G.). Evelyn-White, Perseus Digital Library. <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/searchresults?q=pomegranate>, (accessed July 30, 2012); על המשמעות האלגורית של הגפן בנצרות מדמה כבר ישו בברית החדשה את עצמו לגפן האמיתית (יוחנן, ה' 1-5). סנט בסיל בדרשה החמישית על בריאת העולם משנת 378, מדבר על הצמחים ומרחיב על משמעות הגפן בנצרות. St. Basil the Great, *Homilies on the six days of Creation* (On the Hexameron), www.fisheaters.com. Maguire, *Earth and Ocean*, 32, 35, 37. כמעט כל ספר שעוסק באמנות הנוצרית הקדומה מתייחס גם לפירות אלו. ג'נסן מזכירה פירות אחדים וביניהם את הגפן שעברה לנצרות מהאמונה הדיוניסיאית בתחייה. לגפן היתה כמובן גם משמעות אוקריסטית, והיא מביאה מקורות נוצריים רבים למשמעות הגפן. Jensen, *Understanding*, 59-62.
3. על פי השיטה הבינארית של לינאוס, החל מהמאה השמונה-עשרה, כל מין ביולוגי מובחן לפחות על ידי שם הסוג ושם המין, כשהסוג הוא כללי יותר. על אפשרות התיארוך על פי הסגנון ומאפייניו הרחיבה ופירטה רינה טלגם. Talgam, *Mosaics of Faith*, II ch. 2.

1. המופע החזותי

ניתן לחלק את מופעי הפירות לקבוצות על פי מיקומם בפסיפס: בתוך מדליונים בפסיפסי שטיח, בתוך מדליונים במסגרות הפסיפסים, בתוך סלי פירות, בתיאור חלק מעונות השנה וכן בעצים שלמים. נראה שלפירות המופיעים במדליוני השטיח או במסגרות הפסיפסים אין קשר מיוחד לנושא המרכזי של הפסיפס, והם נראים כמפוזרים באקראי. לעומת זאת לפירות המופיעים במקומות אחרים בפסיפסים יש משמעות והיא תיבדק. באשר לעצי הפרי, יש חוקרים המוצאים משמעות במיקומם של העצים⁴ ויש חוקרים המוצאים משמעות כוללת של תיאורי הצמחים ובעלי החיים בכנסיות.⁵

זיהוי הפירות על פי צורתם החיצונית אינו מתאפשר בכל הפירות, כפי שהובהר לעיל, ולכן חלק גדול מהפירות מזוהה רק כאפשרות ולא כוודאות. בסעיף הדן בבוטניקה של הפירות תהיה התייחסות מפורטת יותר גם להבדלים הצורניים בין הפירות הקרובים זה לזה מבחינה בוטנית.

1.1 זית

ענף זית ועליו פירות מופיע בבירור פעם אחת בלבד בשבר של פסיפס מוקדם מדור, המתוארך לסוף המאה השנייה או תחילת המאה הראשונה לפנה"ס, (איור ד-1).⁶ אמנם פסיפס זה מקדים את התקופה בה עוסקת עבודה זו, אך מאחר שזהו הפסיפס היחידי המציג את הענף ופירותיו בצורה נטורליסטית, ראוי להציגו: העלים על הענף צרים ומאורכים בצורה אליפטית, שפתם חלקה וצבע הצד התחתון שלהם הוא ירוק/אפור בגלל שערות.⁷ הפירות קטנים ואלילפטיים, וצבעם צבע זית, ושחור עם ההבשלה. מהתקופה הנידונה בעבודה זו, אין תיאור חד משמעי של זיתים. אמנם בשבר של הפסיפס מבית הכנסת בגרסה, שקדם לשנת 531/530 שאז נבנתה מעליו כנסייה, רואים בבירור את היונה שחוזרת אל נח וענף במקורה (איור ד-2).⁸ ידוע מהכתוב בספר בראשית (ט, יא), שהענף היה של עץ זית, אבל בפסיפס אין רואים שום סימן מאפיין לעץ הזית.

בתיאור "תקופת תשרי" בפסיפס בית הכנסת של חמת טבריה מהמאה הרביעית, ראשה של ההאנשה של העונה מעוטר בזר ובו גם פירות קטנים שיכולים להיות זיתים. בנוסף לכך רואים לצד ראשה של ההאנשה ענף ללא פירות שמתאים להיות ענף זית (איור ד-3).⁹ מאחר שכל עונה מעוטרת בפירות המתאימים לעונתה, נראה לי שהזיהוי אינו סוטה מכוונת האמן.¹⁰ גם בטונים בתיאור של עונות השנה בבית העמודים האדומים, מוצאים ראש של עונת החורף עטור בענפים עם זיתים, ועל יד הראש יש ענף נפרד של זיתים (איור ד-4).¹¹ בפסיפס בית הכנסת של ציפורי נראה שאחד מהפירות הקשים לזיהוי בסל הביכורים הוא זית. מאחר שיש בסל מספר פירות בצורה שדומה הן לזיתים והן

4. Talgam, *ibid.*, II ch. 3

5. Maguire, *Earth and Ocean*, Ch. II. הוא דן במשמעות האלגורית גם בפרק השלישי.

6. Stewart Andrew and S. Rebecca Martin, "Hellenistic Discoveries at Tel-Dor, Israel", *Hesperia* 72 (2003), 121–145

7. בפסיפס ניתן להבחין בעלים משני צבעים – ירוק עז וירוק זית, שמציינים את שני צידי העלה.

8. Piccirillo, *The Mosaics*, no. 547

9. טלגם, "רצפות פסיפס בטבריה", 132–123.

10. על הזיהוי של הענף כענף זית כתב גם יוסי שפניר, "מוטיבים מעולם הצומח בפסיפסים קדומים בארץ ישראל ובעבר הירדן", על אתר, יג-יד, אלול תשס"ו, 50. הוא מתייחס גם להתאמה של הפירות לעונות השנה בגלגלי המזלות, וכן לעובדה שהצמחים הללו גדלו בארץ. שם, 87–90.

11. ההבדל בין העונות ניתן להסבר בהבדלי האקלים במקומות השונים. תיאור הזיתים בעונת החורף מופיע גם בפסיפסים נוספים מטונים. פאריש מציין שבצפון אפריקה עונת החורף מוצגת עם זיתים, בשונה מהאמנות הרומית. לעומת זאת שלוש העונות האחרות מוצגות כמו באמנות הרומית: ורדים באביב, שיבולים בקיץ וענבים בסתו. הוא אמנם מתייחס לעובדה שהוורדים פורחים בשפע באביב בטונים, אך אינו מזכיר את העובדה שהזיתים נבחרו לייצג את החורף, כי זוהי העונה שבה הם נאספים. הוא בעיקר מתייחס לעבקנה. David Parrish, *Season mosaics of Roman North Africa*, (Roma, 1984), 28; 34

לתמרים, יש להניח שהכוונה היתה לתאר את שני המינים, כשהפרי בצבע החרדלי, בחלק העליון הוא כנראה תמר (איור ד-5).¹² פסיפס נוסף שאולי יש בו תיאור של זיתים הוא הפסיפס של חורבת קריות מהמאה הששית. במדליון אחד מאלה המעטרים את השטיח המרכזי יש אשכולות תמרים, פרי גדול חתוך לרוחבו (כפי הנראה רימון על פי ריבוי הגריעינים), ולידו שני פירות קטנים שהם אולי זיתים. צורת הפירות אינה דומה לצורת התמרים שבאשכול, וגם לא לתאנים שנמצאות במדליון אחר. לפיכך אני סבורה שמדובר כאן בזיתים (איור ד-6).¹³

שני עצי זית מופיעים כנראה בפסיפס של כנסיית הבישוף סרגיוס בעבר הירדן משנת 587. בשורת העצים בצד המזרחי של הפסיפס יש שני עצים שונים מהאחרים: להם גזעים עבים במיוחד והפירות שלהם קטנים מאד ביחס לפירות המופיעים על העצים האחרים (איור ד-7).¹⁴

1.2 תאנה

פרי התאנה אינו קשה לזיהוי בדרך כלל, בגלל צורתו וצבעו המיוחדים. הפרי אינו גדול, ויש לו צורת כדור בעל צואר קצר וצר, שמחבר אותו ישירות לגזע העץ. צבע התאנים הוא ירוק בתחילה, ועם ההבשלה נוטה לסגול. לעתים הוא נשאר בגוון ירוק גם עם הבשלתו (איור ד-8). גם לעלים יש צורה אפיינית – הם רחבים ובעלי אונות רחבות ומעוגלות. בפסיפסי בתי כנסת הוא מופיע בזר שעל ראשה של "תקופת תשרי" בחמת טבריה (איור ד-3),¹⁵ ובסל הביכורים מציפורי (איור ד-5).¹⁶ גם בפסיפס בית הכנסת של בית אלפא מהמאה הששית מוצאים תאנה: במדליון ה"עגול בתוך ריבוע" שנמצא לימין "תקופת טבת" מוצאים קבוצת פירות ובהם תאנה חתוכה לאורכה (איור ד-9).¹⁷ בספין אחר בשורת הפירות שמתחת לדמותה של "תקופת תשרי", באותו הפסיפס, יש תאנה בין הרימון ובין תפוח (איור ד-10). במבנה ציבורי בציפורי בפסיפס בית חג הנילוס מסוף המאה החמישית/תחילת הששית, רואים תאנים בתיאור ההאנשה של מצרים (איור ד-11).¹⁸ "מצרים" מחזיקה קרן שפע מלאה פירות ביד שמאל, והיא גם נשענת בידה הימנית על סל פירות. בשני המקומות מוצאים תאנים, גם בסל הפירות וגם בקרן השפע, כשמגוון הפירות בקרן השפע עשיר יותר, והוא מכיל גם דלועיים.

בין המבנים הנוצריים מוצאים תאנים ברבים מהפסיפסים. בכנסיית המולד בבית לחם יש שריד ממסגרת מדליוני הקוציץ של הפסיפס הקדום מהמאה החמישית. במדליונים המאוכלסים מוצאים בעיקר פירות שונים, וביניהם גם זוג תאנים (איור ד-12).¹⁹ במדליונים עגולים בכנסייה הביזנטית שעל המצדה, כנראה מהמאה החמישית, מוצאים פירות שונים וביניהם קבוצת תאנים (איור א-16).²⁰ בפסיפס הכנסייה בבית לוויה המתוארכת לשנת 500, יש שריגי גפן מאוכלסים בדמויות שהושחתו על ידי איקונוקלסטים, אבל בטור המרכזי יש כלי קיבול שונים ובהם פירות שבחלקם

12. גם וייס מזהה אותו כתמר בספרו, אך הפרי המזוהה על ידו כזית, הוא לדעתי תאנה, ואילו הזית נמצא בפינה הימנית ביותר בצבע אפור.

Weiss, *The Sepphoris Synagogue*, 101-102, Fig. 44

13. גוברין, *החפירות בכנסייה*, מס. 46.

14. Piccirillo and Alliata, *Um al-Rasas*, p. 235

15. טלגם, שם.

16. Weiss, *ibid.*

17. Sukenik, *ibid.* 9-9. כפי שניתן לראות בתאנה החתוכה באיור ד-9.

18. Weiss and Talgam, "The Nile Festival", *ibid.*

19. 'בית לחם', *האנציקלופדיה החדשה*, שם.

20. ידן, *מצדה*, שם.

21. 'בית לוויה', *האנציקלופדיה החדשה*, 1, 181-186.

22. בדיון הבוטני ארחיב על הקשר בין התאנה והשקמה ומקומה בפירות הארץ.

23. Bezalel Narkiss, *Armenian Art Treasures of Jerusalem*, (eds.) Bezalel Narkiss and Michael E. Stone, (Ramat-Gan, 1979), 24;

Talgam, *Mosaics of Faith*, II ch. 2

נשארו שלמים.²¹ בין אלה יש סל ובו רק תאנים, מעליו קערה ובה אשכול ענבים, תאנים ועוד פירות קטנים דומים לתאנים, אולי פגי שיקמים (איור ד-13). יתכן שחלק מהתיאורים בפסיפסים שבהם נראות תאנים בגודל ובצבע שונה, מתארים את פירות השקמים, שגם הם היו נאכלים בארץ (איור ד-14).²² בקפלה ארמנית לזכר יוחנן המטביל בהר הזיתים, יש שטיח של מדליונים המורכב ריבועים ועיגולים לסירוגין. הפסיפס מתוארך לאמצע המאה החמישית על ידי בצלאל נרקיס, או לרבע השלישי של המאה הששית על פי רינה טלגם.²³ רוב המדליונים מאוכלסים בעופות, אבל בין החריגים יש אשכול ענבים, שתי קבוצות של תאנים, קבוצת רימונים ופרי עגול וצהוב שזיהויו אינו בטוח, כנראה מלון (איור ד-15).²⁴ שתי קבוצות התאנים אינן זהות והן יכולות לייצג זנים שונים של תאנים. מאחר שהמשולש הכהה בקצה הרחב של התאנים מופיע בפסיפסים רבים, כמו כאן באחת הקבוצות, או בבית לוויה, יתכן שהכוונה היא לתאר את התאנה בזמן שהיא בשלה במיוחד, שאז היא נפתחת בקצה הזה. כך רואים בציור קיר מאופלונטיס שלרגלי הר הגעש וזוב בקערת תאנים מאד נטורליסטית שבה מספר תאנים פתוחות כאלה,²⁵ וכך רואים גם בפסיפס מאל'ג'ם, טוניס, מהבית של אפריקה (איור ד-16).²⁶ בקפלת קבורה באל חמאם שבבית שאן משנת 567 יש פסיפס של שריגי גפן מאוכלסים בעבודות חקלאיות, ובעיקר בציר. בין השריגים מתוארים פירות שונים וביניהם תאנים (איור ד-17).²⁷ גם בכנסיית המנזר של כורסי שממזרח לכנרת משנת 585 מוצאים מגוון גדול של פירות שמסודרים במדליונים בשורות, בכל שורה פרי אחר. בין המדליונים מוצאים גם תאנים הערוכות על עלה או טס דמוי לב (איור ד-18).²⁸ עוד פסיפס של כנסייה מהמאה הששית נחפר בתל אצטבה שליד בית שאן – כנסיית המרטיר. בפסיפס מופיעים פירות שונים במסגרת של מדליונים גיאומטריים ובהם תאנים.²⁹ בפסיפס שנחשף לא מכבר בחורבת מדרס ניתן לראות באפסיס של הכנסייה סל פירות וביניהם גם תאנה (איור א-21).³⁰ פסיפס נוסף מהר הזיתים בו מוצאים תאנים בין שאר הפירות, נמצא בכנסיית דומינוס פלוויט. הוא מתוארך על פי הספרות שמזכירה את המקום לשנת 675, התקופה המוסלמית, למרות סיגנונו הביזנטי (איור ד-19).³¹

יש כאמור מספר רב של עצי פרי שמתוארים בפסיפסים, אך מבין כל עצי הפרי שבדקתי לא מצאתי ולו עץ תאנה אחד, גם לא בעבר הירדן. אמנם אחד מתוך שבעת עצי הפרי שמתוארים במסגרת של פסיפס הציפורים בקיסריה מהמאה הששית, מזוהה כעץ תאנה על ידי החוקרים שפרסמו את הפסיפס לאחר שימורו, אך איני סבורה שהזיהוי נכון. זאת משום שאין בצורת העץ הכללית או עליו שום מאפיין של התאנה, וכך גם צורת הפרי אינה אפיינית (איור ד-20 ר' ד-33 העץ הימני).³²

1.3 שקד

השקד הוא פרי קטן אליפטי ובעל קליפה רכה, ירוקה בתחילה, וצהבהבה בהמשך, שנושרת עם הבשלתו. מתחת לקליפה זו מופיעה הקליפה הקשה והמעוצה, שבתוכה הגלעין. השקד מופיע בפסיפס של בית הכנסת בציפורי

24. נרקיס מזהה אותו כאתרוג, אבל איני סבורה שהזיהוי נכון. שם, שם.

25. Giorgio Giubelli, *Oplontis, Poppeas Villa*, Napoli, 1991, 23.

26. Blanchard-Lemée, Ennaifer, Slim and Slim, "Xenia and banquets", 70, no. 41.

27. 'בית שאן', *האנציקלופדיה החדשה*, 1, 223-225.

28. Tzaferis, "The Excavations of Kursi", *ibid.*

29. הפסיפס טרם פורסם, אבל הורשיתי לראות צלומים שלו.

30. גנור, קליין, אבנר, זיסו, "שרידי כנסייה ביזנטית", שם.

31. גם בעבר הירדן יש כנסיות שנבנו בתקופה המוסלמית, אפילו במאה השמינית, ועדיין הן נחשבות לביזנטיות על פי סיגנון. לדוגמה כנסיית סנט סטפנוס מאום אל רסאס. על ההמשכיות בסגנון ובמוטיבים ביזנטיים באמנות האומית בכלל ובאמנות הפסיפסים בפרט,

כתבה רינה טלגם. Talgam, *The Stylistic Origins*, *ibid.*

32. פורת, גנדלמן וגורין רוזן, "ארמונות", שם.

מהמאה החמישית ב"תקופת תשרי", על יד הרימון והמלון כמייצגים את פירות הסתיו (איור ד-21).³³ בפסיפס של בית הכנסת בבית אלפא מהמאה הששית, בין הפירות המסמלים את "תקופת תמוז" – עיצומו של הקיץ – יש שקד לפני הבשלה מלאה, כשקליפתו הרכה נפתחת (איור ג-4).³⁴ בצורה כזו הוא גם מצולם בפרסומים אחדים על צמחי ארץ ישראל (איור ד-22).³⁵ בין שני הפסיפסים יש התאמה מלאה לעונת השנה בתיאור התפתחות השקד, למרות המרחק בזמן שבין שני הפסיפסים. בבית אלפא, השקד מופיע לפני שהוא מבשיל – בעיצומו של הקיץ, ואילו בציפורי, שם הוא מופיע בעונת הסתיו, הוא כבר השיר את קליפתו הירוקה. בנוסף לכך מופיע השקד גם במדליון בפסיפס של חורבת קריות: בשוליים של המדליון שבו רואים זוג פקוסים ארוכים ואחד חתוך לרחבו (איור ד-23).³⁶ בפסיפס בקפלת זיכרון מירושלים, המתוארך לרבע השלישי של המאה השישית ובו תיאור אורפאוס המנגן לחיות, יש מסגרת של מדליון קוציץ ובהם בעיקר עופות, אבל גם מעט פירות.³⁷ בין הפירות המוצגים במדליונים יש חמישה פירות קטנים שנראים כשקדים, במדליון העליון בצד ימין ליד הראש (איור ד-24).

1.4 תפוח

לתפוח יש צורה דמוית כדור בגדלים שונים, לעתים פחוטה יותר ולעתים כדורית יותר, אבל תמיד ללא בליטות או עיוותים כלשהם. צבעו יכול להיות ירוק-צהוב או אדום, או שילוב שלהם. בשבר של הפסיפס המוקדם מהמאה החמישית בכנסיית המולד בבית לחם, יש מסגרת של מדליון קוציץ ובהם פירות ופרחים. במדליון השני משמאל יש תפוח גדול (איור ד-25).³⁸ בין שריגי הגפן המאוכלסים בכנסיית בית לוייה משנת 500 לערך, יש בשורה המרכזית קערה ובה פרי גדול במרכז, בין אשכול ענבים ותאנים – כנראה תפוח (איור ד-13).³⁹ בפסיפס של שריגי גפן מאוכלסים באל חמאם שבבית שאן, יש פירות נוספים בין המדליונים, וביניהם תפוחים (איור ד-26).⁴⁰ כשתפוח מופיע לבדו הוא מלווה פעמים רבות בעלים. כך מוצאים אותו בפסיפס מדליוני השטיח של הכנסייה בכורסי משנת 585 (איור ד-27).⁴¹ בחורבת סמארה שבשומרון בבית הכנסת השומרוני, יש פסיפס גדול ומפואר, ששרדו ממנו חלקים מועטים, וביניהם חלק ממסגרת שריגי הקוציץ המאוכלסים. ברוב המדליונים מתוארים ענפים נושאי פירות, ביניהם גם תפוחים (איור א-37).⁴²

הפסיפס המוקדם ביותר המוכר לנו מעבר הירדן, שבו רואים תפוחים, מתאר גירלנדות עם פירות ונמצא בוויילה בית המוזות והמשורר שבגרסה. הוא מתוארך לסוף המאה השנייה או תחילת המאה השלישית (איור ד-28).⁴³ בפסיפס כנסיית הדיאקון תומאס, מעמק עיון מוסא מהמאה הששית, יש תפוח בסל הפירות שנמצא באחד ממדליוני הקוציץ המאוכלסים שבמסגרת (איור ד-29).⁴⁴ במדבא בקפלת הבפטיסטריום המתוארכת לשנת 562, יש מדליונים

33. Weiss, *The Sepphoris Synagogue*, Fig.73

34. סוקניק, שם.

35. לדוגמה Michael Zohary, *Plants*, 66

36. גוברין, תשס"ו.

37. התיאור של טלגם Talgam, *Mosaics of Faith*, II ch. 2

38. האנציקלופדיה החדשה, 'בית לחם', שם.

39. שם, 'בית לוייה', שם.

40. שם, 'בית שאן', שם.

41. מעניין שבפסיפס הזה יש שני תפוחים זה לצד זה כשעל אחד מהם יש עלה אחד ועל השני שני עלים. איני סבורה שהאמן קרא את התיאור של פליניוס על התפוחים, אבל יתכן שבעבר היה מישוהו ממתכנני הפסיפסים העתיקים יותר שהכיר את התיאור הזה, או שבאמת יש זנים המאופיינים בצורה זו. וכך כותב פליניוס: "The melofolium has one leaf, and occasionally two shooting from the middle of the fruit".

Pliny, *Nat.*, XV, 15, <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text>, accessed September 22, 2012

42. Magen, *The Samaritans*, 164

43. Piccirillo, *The Mosaics*, 20

44. Piccirillo, *Mount Nebo*, no. 180

מאוכלסים בשורות של עצי פרי, פירות ובעלי חיים. בין הפירות מוצאים שורה של תפוחים גדולים (איור ד-30).⁴⁵ בקפלה של הבישוף סרגיוס באום-אל-רסאס מהשנים 587/88 מחזיקה ההאנשה של גא צעיף ובו בין הפירות גם שני תפוחים: הפרי הימני ביותר והעליון (איור ד-31).⁴⁶ בפסיפס האריות באום-אל-רסאס מסוף המאה הששית, יש מסגרת של מדליונים עגולים בספין האריות. בצד שמאל למטה, על עלה בצורת לב יש שלושה פירות עם קצה של ענף, שהם תפוחים או שזיפים (איור ד-32).⁴⁷

בין עצי הפרי המופיעים בפסיפסים יש גם מספר גדול של עצי תפוח. בזיהוי עץ התפוח יש קושי בדומה לזיהוי הפרי עצמו, משום שכל עצי הפרי מתוארים בצורה קונבנציונאלית. כמו כן קשה לקבוע אם גודל הפרי הוא משמעותי ביחס לעץ או ביחס לפירות על העצים הסמוכים. כך רואים לעתים שבעצים הסמוכים זה לזה, הרימונים גדולים יותר מהתפוחים כצפוי, אך לעתים קטנים יותר ולעתים באותו הגודל לערך. בנוסף לכך ידוע לנו שכבר בעת העתיקה היו זנים שונים של תפוחים שנבדלו זה מזה בגודלם וצבעם; פליניוס כותב על שלושים זנים שונים של תפוחים, הגם שלא כולם תפוחים לפי ההגדרה הבוטנית.⁴⁸ במסגרת שבפסיפס הציפורים בקיסריה מהמאה הששית, ניתן לראות שלושה עצי תפוח מזנים שונים, הנבדלים זה מזה בצבעם ובגודלם (איור ד-33).⁴⁹

בעבר הירדן בכנסיית לוט ופרוקופיוס מחירבת-אל-מוחיאט משנת 557, יש ספין ובו ארבעה עצי פרי בדגם x וביניהם זוגות של בעלי חיים ומזבח בצד מזרח של הכנסייה. אחד משני העצים שליד המזבח הוא עץ תפוח (איור א-68).⁵⁰ בפסיפס כנסיית הנהרות מהשנים 579 או 594 יש בספין הקרוב לצד מזרח שלושה עצי פרי שביניהם עמדו התורמים אך דמותם הושחתה על ידי איקונוקלסטים. העץ האמצעי הוא עץ תפוחים, והעץ השמאלי יכול להיות עץ של תפוחים קטנים יותר (או עוזר) (איור ד-34).⁵¹ בצדו המערבי של הספין הצפוני שבכנסיית השליחים במדבא משנת 587, יש שורה של שלושה עצי פרי שביניהם איילים וצבאים והעץ הימני הוא כנראה תפוח (איור א-29).⁵² בבפטיסטריום "החדש" משנת 597, על יד הקפלה של משה בהר נבו, יש שורת עצי פרי מתחת לאגן הטבילה. יתכן שהעץ השני מימין הוא עץ תפוחים, משום שפירותיו העגולים קטנים יותר מהרימונים שבעצים הסמוכים אליו, וקשה להבחין ב"כתר" (שאריות עלי הגביע) האפייני של הרימונים (איור ד-35).⁵³ מהמאה השמינית בשנים 719-720 מוצאים עץ תפוחים בפסיפס של כנסיית האקרופוליס במעין (איור ד-36).⁵⁴ גם בכנסיית סנט סטפנוס מהמאה השמינית, נראה שהפירות שעל העצים בשורה הקרובה לצד מזרח – הם תפוחים. זאת האפשרות הסבירה, למרות שהם צומחים בניגוד לכוון הרגיל, כלומר כלפי מעלה – בהיפוך – ולא כלפי מרכז הכובד – למטה (איור ד-37).⁵⁵ בפסיפס גן העדן במדבא מוצאים שוב ארבעה עצי פרי בדגם x וביניהם זוגות בעלי חיים. העץ שנמצא בין זוג הכבשים זוג האיילות (?) הוא עץ תפוח (איור א-42).⁵⁶ בכנסיית אל חדיר שבמדבא יש ארבע שורות של עצים בספין המערבי של הספינה המרכזית. השורות הראשונה והשלישית הן של עצים ללא פירות, ואילו העצים בשורה השנייה והרביעית הם עצי פרי, כשכל עץ הוא של מין אחר. העץ השני מימין בשורה השנייה, ושני העצים הקיצוניים בשורה הרביעית הם עצי תפוחים אדומים

Piccirillo, *The Mosaics*, 118, no. 119 .45

Piccirillo and Alliata, *Um al-Rasas*, 130, no. 14 .46

Piccirillo, *The Mosaics*, 211, no. 338 .47

Pliny, *Nat.*, XIV, 14 .48

פורת, גנדלמן וגורין רוזן, שם. .49

Piccirillo, *The Mosaics*, 165, no. 213 .50

Piccirillo, *ibid.*, 240, no. 391 .51

Piccirillo, *ibid.*, 106, no. 92 .52

Piccirillo and Alliata, *Mount Nebo*, 296–298 .53

Piccirillo, *The Mosaics*, 199 .54

Piccirillo and Alliata, *Um al-Rasas*, 140, no. 32 .55

Piccirillo, *The Mosaics*, 128, no. 139 .56

(איור ד-44).⁵⁷ עוד פסיפס עם עצי תפוח מוצאים בכנסיית הדיאקון תומאס בעמק עיון מוסא בו עומדים ארבעה עצים מסביב לכבש יחיד ולפניהם שור ואריה. עץ תפוחים אחד נמצא מעל לשור, ושני בפינה הימנית למעלה. כל הספין קרוב לצד מזרח (איור ד-38).⁵⁸ באום אל רסאס בכנסיית האריות מסוף המאה הששית, יש שלושה עצי פרי בספין הקרוב לצד מזרח, ומשני צידי העץ המרכזי רואים ראשי אריות. העץ הזה הוא עץ תפוח (איור א-33).

1.5 אגס

האגס מופיע בפסיפסים רבים, הן כפרי בודד והן על עץ. בגלל צורתו האפיינית, ניתן לזהותו כמעט תמיד. במקרים בהם קשה לקבוע אם מדובר באגס או אתרוג, ניתן להבחין בין השניים על פי מקום יציאת העוקץ: אם העוקץ (החלק של הפרי המחובר לעץ) נמצא בקצה הצר של הפרי – הרי שמדובר באגס, ואילו אם העוקץ נמצא בקצה הרחב של הפרי – מדובר באתרוג.⁵⁹

בפסיפס של אל-חמאם בבית שאן יש בין מדליוני שריגי הגפן גם אגס (איור ד-39).⁶⁰ בפסיפס "קאלו קריה" (Kalo Kirya) שבקיסריה, אוהזת האשה בצעיף עם פירות בדומה להאנשות של גא. בתוך הצעיף יש שני אגסים – הפירות היחידים שנשארו מהפסיפס שהושחת (איור ד-40).⁶¹ בפסיפס הכנסייה בכורסי משנת 585 מוצאים במדליוני השטיח בין הפירות גם זוגות של אגסים (איור ד-41).⁶² בפסיפס של כנסיית דומינוס פלוויט משנת 675 יש שטיח של מדליונים מעוינים מאוכלסים במיני פירות מתחת לכתובת ההקדשה. המדליונים היחידים שאין בהם פירות נמצאים מתחת לכתובת ההקדשה ובהם רואים שני חצאי דג, ואחריהם בשני המדליונים הקרובים לחצאי הדג יש אגס פגום במקצת (איור ד-19).⁶³

בקפלה של הבישוף סרגיוס באום אל-רסאס מהשנים 587/88, יש שטיח שרובו מושחת על ידי איקונוקלסטים, אך נשאר חלק מההאנשה של גא האוהזת בצעיף ובו פירות. שני הפירות בשורה התחתונה הם אגסים (איור ד-31).⁶⁴ במסגרת העופות והפירות של ספין האריות בפסיפס האריות באום-אל-רסאס מסוף המאה הששית, מוצאים שלושה אגסים מונחים על עלה דמוי לב בצד שמאל למעלה (איור ד-42).⁶⁵ בעבר הירדן האגס מופיע בתוך סל פירות שנמצא במדליון במסגרת פסיפס הכנסייה של הדיאקון תומאס בעמק עיון מוסא (איור ד-29).⁶⁶ בכנסיית סנט סטפנוס מאום-אל-רסאס מהמאה השמינית, יש פירות במסגרת הפסיפס בתוך מדליונים גיאומטריים: רבועים ועגולים. בין הפירות ניתן לראות זוג אגסים על ענף (איור א-34).⁶⁷

עץ האגס מופיע בפסיפס במסגרת של פסיפס הציפורים בקיסריה. האגסים בפסיפס הזה, ולא רק בו, מתוארים כצומחים בצורה "הפוכה" לצורת הגידול הטבעית של הפירות, כפי שמתבקש מכח הכובד, כלומר שהפרי נוטה כלפי

57. Piccirillo, *The Mosaics*, 129-130

58. Piccirillo. *Mount Nebo*, 152

59. כפי שהראיתי בפרק א מוצאים תיאורים רבים מאד של אתרוגים בפסיפסים השונים. מכיוון שלחלק גדול מהאתרוגים המוצגים בפסיפסים יש "חגורה", הרי שלעתים כשהיא חסרה, יש דמיון רב בינם לבין אגסים, ולכן יש צורך למצוא סימן מבדיל.

60. 'בית שאן', האנציקלופדיה החדשה, שם.

61. Talgam, *Mosaics of Faith*, II ch. 2

62. Tzaferis, "The Excavations of Kursi", 23-27

63. Bagatti, 1955-1956. על הקשר הסימלי של הדג החצוי המסמל את ישו והאוקריסט, Talgam, *Mosaics of Faith*, II ch. 3. כדאי לציין שבמדליונים המרכזיים שמתחת לחצאי הדג רואים בשורה הראשונה – אבטיח, מתחתיו רימון, ומתחתיו אתרוג גדול וברור. איני יודעת אם יש לכך משמעות כלשהי, אבל הראיתי כבר בפרק הראשון שהאתרוג מופיע במספר פסיפסים נוצריים במקום מרכזי.

64. Piccirillo and Alliata, *Um al-Rasas*, 130

65. Piccirillo, *The Mosaics*, no. 338, p. 211

66. Piccirillo, *ibid.*, no. 262, p. 187

67. Piccirillo and Alliata, *Um al-Rasas*, 156, no. 51

מטה, ולא עומד זקוף כלפי מעלה (איור ד-43).⁶⁸ בכנסיית המרטיר שבתל אצטבה, באחד מהמדליונים שבמסגרת הפסיפס רואים אותה התופעה, כשכאן אין אמנם עץ שלם אלא רק ענף ועליו שלושה אגסים "הפוכים".⁶⁹

שורות אופקיות של עצי פרי שונים רואים בספין המערבי בכנסיית אל חדיר ממדבא, שנבנתה בשנים 528-530. בפינה הימנית למטה, עץ אגסים וכך גם העץ השני מימין בשורה העליונה. (איור ד-44).⁷⁰ הקושי בזיהוי העצים נובע בעיקר מכך שהפסיפס עבר השחתה איקונוקלסטית, שפגעה גם בחלקים אחרים שלו. בספין המערבי של כנסיית לוט ופרוקופיוס בחירבת אל-מוחיאט בכפר נבו, משנת 557, אחד מארבעת העצים שמוצבים בצורת x הוא עץ אגס. כוונתי לעץ העליון בצד שמאל של התמונה (איור א-68). בשטיח המרכזי של הקפלה בבפטיסטיריום במדבא משנת 562 יש מדליונים מאוכלסים. בין השורות מופיעים גם עצי פרי שונים. בין העצים הללו מוצאים עצי אגס בשורה השנייה למטה, מעל האתרוגים (איור א-27).⁷¹ בבפטיסטיריום "החדש" שליד הקפלה של משה בהר נבו משנת 597 יש שורת עצי פרי לפני אגן הטבילה, והעץ השני משמאל הוא עץ אגס (איור ד-35). גם בפסיפס גן-עדן במדבא, בו העצים מסודרים בצורת x, אחד מארבעת העצים, השמאלי העליון הוא עץ אגס. אמנם התיאור של האגסים אינו ברור כמו בעצי הפרי האחרים באותו הספין, וקשה לקבוע את מקום יציאת העוקץ של הפרי, אבל עדיין ניתן לקבוע שמדובר באגסים ולא באתרוגים (איור א-42).⁷² עוד מוצאים עץ אגסים "הפוכים" בפסיפס שבספין המזרחי של כנסיית סנט סטפנוס מהמאה השמינית (איור ד-37) ובסמוך אליו, ליד כתובת התורם, עץ אגסים נוסף (איור ד-45).⁷³

1.6 אפרסק ומשמש

פרי האפרסק מוכר לנו כיום כפרי סגלגל בגודל ובצבע הדומים מאד לתפוח. הצורה של האפרסק אינה עגולה לגמרי וגם לא פחוסה בדומה לתפוח, אלא הפרי מעט מחודד בקצה הרחוק מן העץ. מכיוון שהעץ עצמו דומה מאד לעץ התפוח גם במציאות, ולא רק בתיאור האמנותי, הרי שההבחנה בין שני הפירות הללו היא על פי ההבדל הקל בצורה, וכך גם בצבעו הבהיר יותר של האפרסק.

בשבר של הפסיפס בכנסיית המולד בבית לחם, יש בתוך אחד ממדליוני הקוציץ, קבוצה של שלושה פירות עם ענפים קצרים, אולי אפרסקים (איור ד-46).⁷⁴ במסגרת הגיאומטרית של פסיפס בית הכנסת בבית אלפא מהמאה הששית יש כנראה אפרסק (בנוסף לגפן, רימון, אתרוג ותאנה) (איור ד-9).⁷⁵ בחורבת סמארה שבשומרון, בבית הכנסת השומרוני באחד ממדליוני המסגרת יש גם ענף עם אפרסקים (איור א-37).⁷⁶

בפסיפס הספינה המרכזית של כנסיית "השליחים" במדבא משנת 578 יש שטיח של מדליונים מעויינים העשויים תוכים, ובתוכם פירות ופרחים שונים. במרכז השטיח יש מדליון עגול גדול ובתוכו האנשה של טלסה (ים). מצד שמאל של המדליון העגול, יש ענף עם שלושה פירות, כנראה אפרסקים (איור ד-47).⁷⁷ בפסיפס כנסיית האריות מהמאה הששית באום אל-רסאס בעבר הירדן, בין הפירות שבמסגרת מוצאים גם קבוצה של שלושה אפרסקים או שיזפים בצד ימין

68. פורת, גנדלמן וגורין רוזן, שם.

69. כאמור, איני יכולה לפרסם את התמונה.

70. Piccirillo, *The Mosaics*, 129–130.

71. Piccirillo, *Mount Nebo*, 328.

72. הקושי נובע מכך משום שלא ראיתי את הפסיפס מקרוב, אלא רק בהגדלה של הצילום.

73. Piccirillo, *The Mosaics*, 239.

74. 'בית לחם', האנציקלופדיה החדשה, שם.

75. סוקניק, בית הכנסת, שם.

76. Magen, *The Samaritans*, ibid.

77. Piccirillo, *The Mosaics*, p. 98–99.

למעלה ולמטה (איור א-33).⁷⁸ בפסיפס הכנסייה שליד מקדש האריות המכונים בפטרה, האנשת הסתו נושאת צעיף ובו פירות וביניהם גם אפרסק (איור ד-48).⁷⁹ אפרסק בודד ולידו סכין נמצא גם בפסיפס המאוחר מהמאה השמינית במדבא בכנסיית הבתולה מרים (איור א-48). שני פירות זהים כאלה מוצגים בקערה בשתי פינות של שטיח גיאומטרי עגול.⁸⁰ עץ אפרסקים מוצאים בין עצי הפרי שמעטרים את פסיפס הציפורים בקיסריה (איור ד-49).⁸¹ החוקרים שעסקו בעבודת השימור של הפסיפס זיהו את העץ כעץ אפרסקים או משמשים. מאחר שלמשמש אין קצה מחודד כפי שיש לפירות המתוארים בפסיפסים, נראה לי שניתן לשלול את האפשרות שזהו עץ משמשים. אמנם במציאות שאנו מכירים גם האפרסקים אינם מחודדים כל כך, אבל עדיין ניתן לראות הבדל קל בינם לבין המשמשים (איור ד-50).

בכנסיית לוט ופרוקופיוס משנת 557 מחורבת אל-מוחיאט שבעבר הירדן, יש ארבעה עצי פרי בארבע הפינות של הספין המערבי, שנופיהם פונים למרכז וביניהם רועות חיות שונות. במבט מזרחה – העץ בפניה הימנית למעלה הוא עץ אפרסק (איור א-68).⁸² בקפלה של הבפטיסטריום במדבא משנת 562, יש במדליוני השטיח גם שורות של עצי פרי ממינים שונים. בשורה השנייה, מעל אשכולות הענבים יש עצי אפרסקים (איור א-27).⁸³ בכנסיית השליחים במדבא משנת 578 בצד הצפוני יש שלושה ספינים של פסיפסים. בספין האמצעי יש מערך דומה לזה שבחורבת אל-מוחיאט, וכאן העץ בפניה הימנית למטה הוא אפרסק או משמש (איור ד-51). בספין התחתון מבין השלושה – המערבי ביותר, יש שלושה עצי פרי כשביניהם כבשים ואילים. העץ השמאלי הוא אפרסק (איור א-29). גם בפסיפס גן-עדן במדבא יש ארבעה עצי פרי שיוצאים מארבע הפינות ונופיהם פונים למרכז. העץ בפניה הימנית למטה, בין זוג העופות וזוג הכבשים הוא עץ אפרסקים (איור א-42). בפסיפס כנסיית סנט פול באום-אל-רסאס, שנבנה בין השנים 579-591, בספין המזרחי רואים שלושה עצי פרי. העץ האמצעי הוא עץ תפוחים, העץ הימני הוא עץ אפרסקים והשמאלי תפוחים קטנים או משמשים (איור ד-34). בכנסיית הנהרות באום-אל-רסאס שנבנה בין השנים 579-594, בספין הקרוב לאפסיס יש שלושה עצי פרי שהימני הוא עץ אפרסקים וניתן לראות שמשלוש הדמויות שהושחתו אחת קוטפת את האפרסקים לתוך סל (איור ד-52).⁸⁴ עץ אפרסקים מוצאים גם בקפלת תיאוטוקוס על הר נבו (איור ד-53).⁸⁵

1.7 שזיף, חבוש, הדס

בנוסף לפירות שנראים ברורים למדי, ישנם עוד תיאורים רבים של פירות שקשה לקבוע את זהותם. בין הסיבות לכך ניתן למנות את חוסר הכוונה של האמנים לדייק בתיאור הטבע, את ריבוי הפירות הדומים זה לזה, וחוסר הידע המדויק שלנו על הזנים השונים של הפירות הללו, שגדלו בתקופה הביזנטית, כפי שהוסבר במבוא.

בפסיפס מווילה רומית בשכם, המתוארכת למחצית השנייה של המאה השלישית, מוצאים את אחת המסגרות המוקדמות ביותר של עלי קוצץ הקיימות בארץ. במסגרת זו אין פירות בתוך המדליונים אלא סצינות צייד, ורק בשולי המדליונים רואים מעט פירות (איור ד-54).⁸⁶ פירות אלו נראים כפירות הדס, משום שהם עגולים לגמרי ויש להם בליטה בקצה הרחוק מן הענף, וכן יש להם עוקץ ארוך יחסית וישר (איור א-77).⁸⁷ במסגרת המלבנים מהשלב

⁷⁸ Piccirillo, *ibid.*, no. 338, p. 211.

⁷⁹ Bikai, *The Petra Church*, 322.

⁸⁰ Piccirillo, *ibid.*, nos. 20, 21, 23, p. 64–65.

⁸¹ פורת, גנדלמן וגורין רוזן, "ארמונות", שם.

⁸² Piccirillo, *ibid.*, 165.

⁸³ Piccirillo, *ibid.*, no. 119, p. 118.

⁸⁴ Piccirillo, *The Mosaics*, p. 240, no. 391.

⁸⁵ Piccirillo, *Mount Nebo*, no. 361.

⁸⁶ Z. Yeivin, "A Third Century C.E. Mosaic from Shechem", *Qadmoniot* 8, (1975), 31–34.

⁸⁷ על ההדס יש הרחבה בפרק א.

הראשון של הבנייה בפסיפס בית דיוניסוס בציפורי, יש ציפורים שמנקרות בפירות עגולים, שהחוקרים מציינים כרימונים. לפירות האלה אין סימנים מאפיינים של רימונים, כמו ה"כתר". חלקם צהוב וחלקם וורוד והם נראים יותר כשזיפים, משמשים ואפילו תפוחים (איור ד-55).⁸⁸

בנוסף לפירות שזיהיתי כאפרסקים ומשמים כשהם זה לצד זה, יש פירות קטנים יותר, שיכולים להיות משמים אם הם צהובים, או שזיפים אם הם אדומים. כך לדוגמה זוגות הפירות בפסיפס המסגרת של כנסיית המולד בבית לחם (איור ד-25), חלק מהעצים במסגרת פסיפס הציפורים בקיסריה (איור ד-33),⁸⁹ או קבוצות הפירות העגולים והקטנים על עלים דמויי לב בכורסי (איור ד-56).⁹⁰

בזר שבו מתוארים הדלועים בבית המוזות והמשורר שבגרסה (איור ג-14),⁹¹ יש עוד קבוצת פירות, שלמרות דמיונם לרימונים יש אפשרות לזהותם גם כפירות ההדס או פירות העוזר (איור ד-57). על האפשרות שהזרים האלה מורכבים גם מעלי הדס ולא רק מעלי הער האציל, דנתי כבר בפרק הראשון. כאן ניתן למצוא חיזוק נוסף להשערה זו בכך שמוצאים גם את פירות ההדס בזר. בפסיפס כנסיית האריות באום אל-רסאס בעבר הירדן, בין הפירות שבמסגרת מוצאים ככל הנראה קבוצה של שזיפים בצד שמאל למטה כפי שנזכר קודם.

החבוש נכלל ברשימה זו מכיוון שזהו פרי שגדל בארץ בתקופה הביזנטית, אך לא מצאתי כל עדות ויזואלית לנוכחותו בפסיפסים. צורתו החיצונית די אפיינית: הוא צהוב, ובשונה מהפירות הוורדיים האחרים שטח פניו לא אחיד, ויש בו שקעים ובלטות, ולכן לא צריכה להיות בעייה בזיהוי, אך יתכן שאך במקרה לא נשארו חלקי פסיפס עם חבושים.

1.8 צמחים אחרים

בפסיפס בבית לחם רואים במדליוני הקוציץ פירות נוספים. לצד ענבים, רימונים, תאנים ותמרים בודדים, נמצא גם אבטיח ופרחי כרמילית נאה. עוד ניתן לזהות אצטרובל של אורן (איור ד-25), וכן שושן צחור מסוגנן בין המדליונים (איור ד-58).⁹² בפסיפס של בית הכנסת השומרוני בחורבת סמארה, יש מסגרת של מדליוני קוציץ שמקיפה את שני הספינים הגדולים, ובה יש פירות שאינם נפוצים בפסיפסים האחרים בארץ ישראל, כמו אשכולות תמרים, שיבולים ואצטרובלים (איור א-37; א-56).⁹³ גם במסגרת הפסיפס של הכנסייה בחורבת קריות מהמאה הששית מוצאים בנוסף לאתרוגים והדלועים השונים הנזכרים, גם אשכול תמרים, אספרגוס, ארטישוק ועוד (איור ד-59).⁹⁴ ארטישוק מוצאים בפסיפסים נוספים: בשבר מפסיפס בנחל רפאים כנראה מהמאה הראשונה, (איור ד-60)⁹⁵ וכן בעבר הירדן בכנסייה שעל יד מקדש האריות המכונפים בפטרה (איור א-48).⁹⁶ בניגוד לארטישוק לא מצאתי תיאור נוסף של אספרגוס בפסיפסי ארץ ישראל למרות שלשני הצמחים האכילים יש מיני בר קרובים ואכילים בארץ.

במקרים אחדים בפסיפסים של ארץ ישראל יש זרים (גירלנדות) של עלים כמו עלי ער אציל (=דפנה) או הדס. יתכן שמיעוטם היחסי נובע מכך שאין פסיפסים רבים מהתקופה הרומית המאוחרת – המאות השניה והשלישית, שאז היו זרים כאלה נפוצים מאד כמסגרות לפורטרטים של מנצחים, או של דמויות מיתולוגיות. בחלק מהזרים משולבים

88. Talgam and Weiss, "the House of Dionysos", 74.

89. פורת, גנדלמן וגורין רוזן, שם, שם.

90. Tzaferis, "The Excavations of Kursi", Ibid.

91. Piccirillo, *The Mosaics*, 282, no. 519.

92. על השושן המסוגנן וגילגוליו מהקוציץ מרחיב דורו לוי בדיונו הכולל על התפתחות מסגרות הקוציץ. Levi, *Antioch Mosaic*, 504–507.

93. Magen, *The Samaritans*, ibid.

94. גוברין, שם.

95. עומד להופיע בקרב Talgam, "A Mosaic with Xenia Motifs from Nahal Rephaim, on the Outskirts of Jerusalem".

96. Bikai, *The Petra Church*, 314.

גם פירות. דוגמה יפה לזרים כאלה יש בגרסה בבית המזוזות והמשורר, שמתוארך לתקופה מוקדמת זו – המאה השלישית, ואחד מהם הוזכר למעלה כמכיל תפוחים (איור ד-28) ואחר כמכיל דלועים – בפרק ג (איור ג-14).⁹⁷ שברי זרים אחדים מוצאים בפסיפסי בתי כנסת; שבר אחד מוצאים בחוסיפה (איור א-76)⁹⁸ ושרידים מועטים מאד בבית הכנסת של ציפורי (איור ד-61). אלה זרים שמקיפים כתובת הקדשה – בציפורי, וכתובת "שלום על ישראל" בחוסיפה. השיבוץ בתוך שני הזרים הללו אינו של פירות, אלא של תכשיט.

2. ההיבט הבוטני

החקלאות התפתחה באיזור הסהר הפורה.⁹⁹ הפירות של העולם הישן תורבתו בדרום מערב אסיה רק באלף השביעי לפנה"ס, כמה אלפי שנים לאחר התבססות גידולי הדגנים גם באירופה.¹⁰⁰ גידולי השדה לא הצריכו שהייה ממושכת במקום אחד, משום שהזמן שחולף בין הזריעה והקציר הוא מספר חודשים מצומצם. כך יכלו גם חברות נוודים לגדל דגנים, ולהמשיך לנדוד למקומות אחרים. תירבות עצי פרי לעומת זאת, היה כרוך בגידול העץ בין מזרעים ובין מייחורים, והמתנה של 3-8 שנים עד לתנובת פירות, כששיא היבול הגיע רק מספר שנים מאוחר עוד יותר. מצב כזה יכול היה להיווצר רק עם המעבר להתיישבות קבע. בנוסף למעבר להתיישבות קבע, הצלחת התירבות של העצים התאפשרה גם בזכות היכולת להרבות את העצים על ידי ייחורים. בעוד שגידול מזרעים מביא לריבוי של צמחים שאינם משובחים, הרי על ידי ריבוי צמחי מייחורים, ניתן לבחור את העץ הנותן את הפירות הרצויים ביותר, להרבות את העץ המסויים הזה, וכך לקבל עצים זהים זה לזה בדיוק.¹⁰¹ מסתבר ש"הגל הראשון" של העצים שתורבתו באיזור המזרחי של הים התיכון כלל גפנים, תאנים, שיקמים, רימונים, זיתים ותמרים, שלכולם דרך פשוטה לשיכולם על ידי שתילת ייחורים או נצרים.¹⁰² לא ייפלא איפה שאלה היו העצים הראשונים שתורבתו באיזור מזרח הים התיכון-ה"לבנט". עדויות מוצקות לגידול של זיתים ותמרים יש כבר מהשנים 6800-6300 לפנה"ס בדרום מערב אסיה וכן מדרום מסופוטמיה.¹⁰³ מתקופת הברונזה, החל מהאמצע הראשון של האלף החמישי לפנה"ס, תפסו גידולי הזיתים, הגפנים והתאנים מקום חשוב בכלכלת הלבנט, ומיד אח"כ גם ביוון.¹⁰⁴ התמרים, לעומת זאת יכלו לגדול רק סמוך לנהרות באיזורים החמים והיבשים יותר, ומתקופת הממלכה החדשה במצרים הם שגשגו בעמק הנילוס.¹⁰⁵ תפוחים, אגסים, שזיפים ודובדבנים תורבתו כנראה רק החל מהאלף הראשון לפנה"ס, לאחר תחילת השימוש בשיטת ההרכבה, ב"גל השני" של תירבות הפירות.¹⁰⁶ אחת התוצאות של הריבוי הצמחי (בניגוד לריבוי המיני על ידי זרעים) היתה הצמצום במגוון הביולוגי של העצים וצמצום יכולתם להתאים לאיזורי אקלים חדשים. ה"קיבעון" הגנטי הזה גרם לכך שעצי הפרי המתורבתים לא הרחיקו מאיזורי האקלים של מיני הבר שלהם, בשונה מהחיטה.¹⁰⁷

97. Piccirillo, *The Mosaics*, 20

98. 'חוסיפה', האנציקלופדיה החדשה 480-481.

99. Zohary and Spiegel-Roy, "Beginnings of fruit growing", 319-327

100. Zohary, Hopf and Weiss, 114

101. הסיבה לכך היא משום שהזרעים הם תוצרים של הפריה מינית של הפרחים, שבה כל זרע הוא תוצר של צירוף גנים ייחודי, בעוד שהייחור מביא לגידול של צמח חדש מצמח המקור בדרך לא מינית וללא כל שינוי גנטי. שם, שם.

102. ייחור הוא ענף רגיל שמכה שורש והופך לגזע. נצר הוא גבעול בעל עלים שצומח משרשי הצמח וניתן לשלולו במנותק מצמח המקור.

103. הבעיה היא שאין עדויות ארכיאולוגיות מתקופות מוקדמות אלו מאיזורים אחרים באיזור "הסהר הפורה" מלבד ארץ ישראל וירדן, ולכן אי אפשר לדעת אם גם שם היו גידולים אלו כבר בתקופה הזו. Zohary, Hopf and Weiss, 5

104. הכמות הגדולה של גתות ליין ולזיתים וכן שרידי מקומות לאכסון היין והשמן מצביעים על כך. שם, שם.

105. שם, שם.

106. שם, שם. על פירות אלו דן עקיבא לונדון מההיבט החקלאי והמקורות הכתובים היווניים, הרומיים והחז"ליים בחיבור לשם קבלת תואר הדוקטור שלו. עקיבא לונדון, סוגיות חקלאיות במטע בתקופת המשנה והתלמוד לאור מקורות חז"ל והספרות הקלאסית, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בראילן, רמת גן, תשס"ט.

107. לחיטה הנזרעת ומתרבה בריבוי מיני היתה אפשרות של יצירת זנים חדשים שמתאימים לאיזורי אקלים מגוונים. Zohary, Hopf and Weiss, 114-115

2.1 תאנה

התאנה *Ficus carica* שייכת למשפחת התותיים – Moraceae ועליה נושרים בחורף. העלים גדולים ובעלי שלוש עד שבע אונות. היא נפוצה בארץ ליד מעיינות, בתוך סלעים ובורות. העץ גדל באקלים ממוזג חם, ויכול לעמוד בתקופות יובש עונתיות, בזכות מערכת שורשיו החודרת לעומק ולרוחב, ובכך הוא מותאם לאקלים היס-תיכוני. במקומות בהם אין לו מחסור במים, כמו ליד בורות מים או מעיינות, הוא יכול להגיע לגובה של עשרה מטרים. המין התרבותי דומה מאד למיני הבר שגדלים באגן הים התיכון, והמינים זהים גם במספר הכרומוזומים. במקורות העבריים יש לפרי התאנה שמות שונים על פי העונה בה הם צומחים, ולפי צורת הטיפול בהם; פירות הבוסר הראשונים נושרים לפני הבשלתם ונקראים "נובלות" (ישעיהו, לד, ד). הפירות הטובים ביותר הם הראשונים להבשלה, מיד לאחר הנובלות, והם נקראים "ביכורה" (ישעיהו, כח, ד). עוד שם מיוחד שניתן לתאנים מיובשות כשהן חתוכות ומשוטחות בכלי שטוח הוא "דבלה" (שמואל א, כה, יח) ואילו התאנים המיובשות כשהן בודדות נקראות "גרורות" (כלים, יז, מז).¹⁰⁸ הפרחים הזעירים גדלים על מצעית קעורה שלה פתח צר מאד, והפרחים כלואים בפנים. הפרי, שאינו פרי ממש על פי ההגדרה הבוטנית, נקרא פֶּגָה. לעץ התאנה מיניות מיוחדות, ולכן יש בלבול בין השמות השונים שבו הוא נקרא. יש לו שלוש צורות מיניות: צורה אחת היא של עץ שבו כל הפגות מכילות פרחים נקביים בלבד, וכדי להבשיל הן זקוקות להפריית האבקה של פרחים זכריים. האבקה מובאת מעץ אחר, שבפגותיו יש גם פרחים נקביים וגם פרחים זכריים. הפרחים הנקביים של עץ כזה אינם מופרים על ידי האבקה שבאותה פגה, אלא הם משמשים להטלת ביצי צרעות ממין מיוחד שמותאם לכך. כשבוקעות הצרעות הצעירות מהביצים, הן יוצאות מהפגה ובדרך אוספות אבקה מהפרחים הזכריים שנמצאים קרוב לפתח הצר. בכניסתן לפגות הנקביות, שנמצאות על העצים שבהם יש רק פגות נקביות – האבקה מְפָרָה את הפרחים הנקביים והפגות מבשילות. צורת העץ השלישית היא של פגות ובהן רק פרחים נקביים, אבל הפירות מבשילים ללא הפריה.¹⁰⁹ זוהי הצורה הנפוצה כיום במטעים.¹¹⁰ העץ שבו יש פגות שאינן מבשילות לפירות אכילים, ומכיל גם פרחים נקביים וגם פרחים זכריים, נקרא גם קפריפיקוס שפירושו "תאנת העזים", משום שהפגות שהוא עושה אינן ראויות למאכל אדם.¹¹¹

כפי שהובהר לעיל, הבשלת פרי התאנה הוא תהליך מורכב, ולכן נהגו ל"עזור" לו בצורה מלאכותית על ידי ניקוב הפגות וסיכתן בשמן. כך נקבע הדין ביחס לפירות של שנת השמיטה.¹¹² גם הרמב"ם מתאר את המציאות המוכרת לו ממצרים, שם יש תאנים שאם לא ידקרו אותן בקיסם טבול בשמן – הן לא יבשילו.¹¹³ מתברר שהדיקור משחרר את גז האתילן שהוא ההורמון המזרז את הבשלת הפירות.¹¹⁴ נראה שהמונח "קפריפיקציה" קיבל משמעות שונה מהפירוש המילולי שנזכר למעלה. זוהי שיטת הפריה מלאכותית עתיקה אחרת, הנהוגה בטורקיה עד היום, ובה תולים ענף תאנת בר על עץ של תאנת הגן. שיטה זו נקראת "קפריפיקציה" ומתוארת כבר על ידי תיאופרסטוס, אבל הוא טוען שהדבר נעשה כדי למנוע את נשירת הפירות טרם איסופם. הוא גם מתאר את מציאות הצרעות בתוך התאנים הבשלות, גם

108. על האבחנה בשמות השונים עומד מיכאל זהרי, *אנציקלופדיה מקראית*, 'תאנה', 400, ומרחיב פליקס, *עצי פרי למיניהם*, 84–85.

109. פירות כאלה של פרחים נקביים בלתי מופרים קיימים גם במיני צמחים אחרים, והתופעה נקראת-רביית בתולים/פרתנוקריה.

110. מיכאל זהרי, שם. שם. דניאל זהרי, הופף ווייס מתארים בקצרה את התהליך ומונים את המאמרים באנגלית המתארים את ההפריה הקשורה במבנה המיוחד של התאנה, ובמחזור החיים המותאם והמיוחד של הצרעה. Zohary, Hopf and Weiss, 128–127. העבודה הנרחבת ביותר על הנושא נכתבה על ידי גרעון נאמן, *הסימביוזה בין התאנה לבין הצרעה המאביקה*, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב, 1982. מאוחר יותר כתב על כך מרדכי כסלו, "סיני", סיני; ירחון לתורה ולמדעי היהדות, ככב (ירושלים, תשנ"ח), קכט-קלג, וכן דניאל רוז, *התאנה והאבקה*, (גבע, 2001).

111. *caper* – עז, *figus* – תאנה, על פי מילון אוקספורד, (1933). אך המונח שנבע משם זה קשור בפעולה שנחשבה כגורמת להבשלת הפרי, כפי שסברו בעולם העתיק וכפי שיובהר להלן.

112. "סכין את הפגין ומנקבין אותן ראש השנה" ירושלמי, *מסכת שביעית* פ"ב מג.

113. *פירוש המשנה לרמב"ם*, מסכת שביעית פרק ב, ה.

114. יעקב גליל, *מדע*, כז, 6, 1983, 273–277.

בלי לקשור בין תופעה זו ובין תהליך ההפרייה.¹¹⁵ גם פליניוס מתייחס לשתי התופעות – הבשלת הפירות בעזרת תאנת בר – “קפריפיקציה”, והקשר של הצרעות לפירות. פליניוס כמו תיאופרסטוס מציין שלא בכל המקרים יש צורך ב”קפריפיקציה”, והדבר תלוי בסוג הקרקע ותכונות גיאוגרפיות נוספות.¹¹⁶ הוא מתאר עוד את כלי האיכסון השונים של התאנים היבשות: ביוון בסלים – Capsis, ובאסיה, שם יש כמות גדולה של תאנים: ב־Orcae – כדים מיוחדים.¹¹⁷ עוד הוא מציין שיש תאנים שחורות ויש אדומות.¹¹⁸ כל מיני הפיקוס מופרים על ידי אותו מין של צרעה – הבלסטופגה. זאת אחת הסיבות שחלק מהבוטנאים סבורים שהתאנים הגדלות בשולי המטעים ובמקומות הנזכרים הן עצי בר, ואילו חלקם אינו סבור כך.¹¹⁹ אבינועם דנין סבור שמציאות מאובנים של עלי תאנה בסלעי הגיר שבמעיינות עין גדי, שהם קודמים לממצאים הטרומ שושלתיים ממצרים, מהווים הוכחה לכך שהתאנה היא עץ בר בארץ.¹²⁰ התאנה מקדימה לתת פרי: כשהפגות מניצות = חונטות עוד לפני העלים. תקופת ההבשלה נמשכת לאורך כל חודשי הקיץ, כך שלמרות שאין הפרי הטרי מאריך ימים ניתן לאכול אותו כל הקיץ, וגם בשאר ימות השנה לאחר יבושו. התאנה היא עץ הפרי השלישי, עם הזית והגפן, שייסדו את גננות עצי הפרי בעולם העתיק.¹²¹ התאנים שימשו למאכל לפחות מתקופת הברונזה הקדומה, בהיותם עתירי סוכר וניתנים לאכילה כל ימות השנה אם בצורתם הטריה ואם כדבלים יבשות. בנוסף לכך, העץ צומח מהר ומניב פירות כבר לאחר שלוש עד ארבע שנים וקל לגדלו מענף רדום בתקופת החורף.¹²² עובדה זו הקלה בגידול התאנים, משום שהגידול דרך זרעים קשה יותר, בגלל צורת הרביה המיוחדת להן ומשום תלותן באופן מוחלט בסימביוזה עם צרעה מיוחדת, כפי שכבר הזכרתי. תאנים כמעט מאובנות נמצאו בגלגל שבעמק הירדן מהתקופה הניאוליתית מהשכבה שמלפני 11,400–11,200 שנה. ממצאים אלה הם כאלף שנים לפני תירבות החיטה, השעורה והירקות, ולכן משערים חלק מהחוקרים שיתכן שהתאנה היתה הגידול החקלאי הראשון.¹²³ לעומת השערה זו סבור דנין שהתאנה היא צמח בר בארץ, ולכן יתכן שהתאנים בתקופות הקדומות ביותר נאספו מעצי הבר ולא גודלו במכוון. בגידולן התרבותי הוחל כנראה רק בד בבד עם הזית והגפן, באמצע האלף החמישי לפנה”ס.¹²⁴ הממצאים המוקדמים ביותר של חרצני תאנים נמצאו בגשר בנות יעקב, בשכבה מלפני 800,000 שנים.¹²⁵ חרצנים נתגלו גם במספר אתרים מהתקופה הניאוליתית הקדומה במזרח התיכון, כמו בנתיב הגדוד וביריחו בישראל, בתל-אסוואד בסוריה ובעין גזאל בירדן.¹²⁶ ממצאים נוספים של פירות התאנים התגלו במקומות נוספים בארץ וכן מהאלף התשיעי לפני זמננו מקנזוסוס, מאמצע התקופה הניאוליתית מסיציליה ומתקופת הברזל (המחצית השנייה של האלף

115. Theophrastus, *Inquiry*, II, 8.

116. כנראה שלא דווקא סוג הקרקע הוא הקובע את הצורך בקפריפיקציה, אלא זן העצים עליהם גדלות התאנים שאינן זקוקות להפריה כדי לעשות פירות.

117. Pliny, *Nat.* XV, 21.

118. Ibid., XV, 14.

119. Zohary, Hopf and Weiss, 128–129.

120. אבינועם דנין, “השקמה אינה עץ בר”, **טבע וארץ**, 325 (תש”ן/1990), (אלקטרוני)

121. Zohary and Spiegel-Roy (1975); L.E. Stager, “First fruits of civilization” in *Palestine in the Bronze and Iron Age: papers in honour of Olga Tufnell*, (ed.) J.N. Tubb, (London, 1985), 172–187.

122. Zohary, Hopf and Weiss, 126.

123. Mordechai E. Kislev, Anat Hartmann, & Ofer Bar-Yosef, “Early Domesticated Fig in the Jordan Valley”, *Science* (2006) 312,

Simcha Lev-Yadun, Gidi Ne’eman, Shahal Abbo & Moshe A. Flaishman, (5778): 1372.

E. Kislev, Anat Comment on. “Early Domesticated Fig in the Jordan Valley”, *Science*, (2006) 314, (5806): 1683

Hartmann, & Ofer Bar-Yosef: Response to Comment on “Early Domesticated Fig in the Jordan Valley”. *Science* (2006 b) 314

(5806): 1683

124. Zohary, Hopf and Weiss, 129–130.

125. Yoel Melamed, Mordechai Kislev, Ehud Weiss, and Orit Simchoni, “Extinction of water plants in the Hula Valley: Evidence for climate change”, *Journal of Human Evolution*, 60(4)(2011), 320–327

126. Mordechai E. Kislev and Yael Mahler-Slasky, “Food remains” in *Shiloh: The Archaeology of a Biblical Site*, (ed.) I. Finkelstein, (Tel Aviv, 1993), 354–361

החמישי לפני זמננו) מצפון איטליה.¹²⁷ השרידים המוקדמים ביותר שנמצאו במצרים הם מהתקופה הטרום שושלתית, עד לשנת 3100 לפנה"ס בערך.¹²⁸ עוד ממצאים מיוחסים לשושלת השלישית, כ-2750 שנים לפנה"ס. ידוע גם ציור קיר בקבר של חנומחופ מהשושלת השתי-עשרה, בערך בשנת 1900 לפנה"ס המתאר אריית תאנים (איור ד-62).¹²⁹ באשר לערכה התזונתי של התאנה, הרי שבנוסף לכמות הסוכרים הגבוהה שבה, היא מכילה גם כמות גדולה של סיבים, סידן, נחושת, מגנזיום ועוד חמרים חשובים נוספים. העץ מכיל גם חומר הנקרא פסוראלן (Psoralen) שנמצא בעלים, ויש לו פעילות רפואית מגוונת, החל מטיפול בפסוריאזיס, ועד לסיכון כרעלן.¹³⁰

לפיכך ניתן לסכם שמקום התירבות המוקדם ביותר של התאנה היה בחופיו המזרחיים של הים התיכון, ודרום מערב אסיה. תירבות התאנה היה כרוך בשלושה שכלולים שונים. האחד: בחירה בזנים שבהם הפרי גדול יותר ומכיל יותר סוכר. השני: הפרייה מלאכותית של פרחי הנקבה ו"קפריפיקציה" והשכלול השלישי הוא הבחירה בזן שאינו זקוק להפרייה כלל-פרתנוקרפי – כגידול עיקרי.¹³¹

ישנו מין אחר של תאנה, שנקרא בעברית פיקוס השקמה *Ficus sycomorus*. עץ זה אינו צמח בר בארץ, וכנראה שכל השקמים בארץ כיום הם "פליטי תרבות".¹³² זהו עץ גבוה, שפירותיו קטנים ופחות מתוקים מפירות התאנה, אבל הוא היה נחשב מאד במצרים העתיקה, בעיקר בזכות העצה שלו שטובה לנגרות ובנין.¹³³ העץ גדל בישראל במקומות החמים יותר, וגם בארצות השכנות לאורך מישור החוף.¹³⁴ גם מן הכתובים ניתן להבין שהשקמים היו נפוצים מאד בשפלה, כי מסופר על שלמה המלך כך: "וַיֵּתֶן הַמֶּלֶךְ אֶת הַכֶּסֶף בִּירוּשָׁלַם כְּאַבְנִים וְאֶת הָאֲרָזִים נָתַן כְּשִׁקְמִים אֲשֶׁר בְּשִׁפְלָה לָרֶב" (מלכים א, י, כז). למרות שפירותיו פחות טובים מאלו של התאנה, הם נאכלו כנראה גם בארץ, כפי שמעיד על עצמו הנביא עמוס שהוא "בולס שקמים" (עמוס, ז' יד). הפרי נאכל בעבר גם ביוון וברומא, כפי שמתארים הסופרים של העת העתיקה. תיאופרסטוס מציין את העובדה שצריך לפצוע את הפגות כדי שיבשילו, פעולה שנקראת בליסה.¹³⁵ עוד הוא מוסיף את העובדה שהעץ חוזר ומניב פרי שוב לאחר הקטיפה גם שלוש פעמים בעונה, וכן שהוא צומח ישירות על הגזע (איור ד-14).¹³⁶ גם פליניוס מתאר את הפירות ומוסיף שאם אין בולסים את הפירות – כלומר – פוצעים אותם – ידחקו הפירות החדשים את הישנים ואלו יפלו.¹³⁷ שרידים של פירות השקמה נמצאו במצרים כבר מהתקופה הטרום-שושלתית מאתרים שונים, החל מהאלף הששי לפני זמננו, תקופת אמרטיאן (Amartian-Naqada I) ואומרי (El-Omari) מ-4400-4600 לפני זמננו. מתקופה זו ואילך מופיעים שרידי שקמה באופן רצוף במצרים. השרידים אינם של פירות בלבד, אלא גם עצים, ענפים ואפילו עלים, כשחלק משרידי הפירות

127. Zohary, Hopf and Weiss, 129.

128. Vartavan and Amorós, 113. V.

129. Zohary, Hopf and Weiss, 130. ורשימת ספרות ענפה נוספת.

130. הטיפול בפסוריאזיס משולב בטיפול במשחה המכילה את הפסוראלן והארה באור אולטרה סגול, ומקובל במרפאות עור. הטיפול נקרא PUVA. המבנה הכימי של הפסוראלן ידוע והוא אף מסונתז במעבדה, ומשמש ברפואה למחלות שונות. יש ספרות רפואית ענפה על החומר, שקיים במידה פחותה גם בצמחים אחרים. לדוגמה: "The benefits and risks of long-term PUVA photochemotherapy", *Dermatol. Clin.* 16 (2): 227-34.

131. Zohary, Hopf and Weiss, 130.

132. המושג "פליט תרבות" מתייחס לצמח (או בעל חיים) שהובא לארץ כצמח תרבותי למטרה מסוימת, או הגיע לארץ באקראי, כזרע בכלים או יחד עם זרעים רצויים. בגלל תנאים מתאימים הצליח להתרבות בארץ באופן עצמאי בדומה לצמחי הבר. תופעה זו מוכרת בכל עולם החי, צמחים ובעלי חיים, ולעתים קרובות היא גורמת לשינוי באוכלוסיית הבר שמתגלה כנחותה ל"פולש".

133. על פי ישעיהו הנביא ניתן להבין שהשקמים שימשו לבניה זולה: "לְבָנִים נִפְלְוּ וְגִזִּית נִבְנְהָ שְׁקָמִים גִּדְּעוּ וְאֲרָזִים נִחְלְיָה". ישעיהו, ט' ט.

134. Zohary, Hopf and Weiss, 130-131.

135. זהו הפירוש המקובל לביטוי המופיע רק פעם אחת במקרא אצל עמוס הנביא. על בליסת השקמים ופציעת התאנים כותב פליקס שפעולה זו גורמת לפירות להיות מתוקים יותר, וכן שפעולה זו מקובלת גם כיום בקפריסין, מצרים ועוד ארצות אפריקאיות, פליקס, עצי פרי למיניהם, 62-61.

136. Theophrastus, *Inquiry*, IV. 2.

137. Pliny, *The Nat.*, XIII. 14.

חתוך בצורה המיוחדת להם.¹³⁸ עוד בתקופת חז"ל, כאלף ומאתיים שנה לאחר מלכות שלמה וכאלף שנים לאחר עמוס הנביא, היו השיקמים נפוצים. כך לומדים מדברי רבן שמעון בן גמליאל שאומר: "סימן לשפלים-שיקמים", בין שאר הצמחים שמאפיינים בתי גידול מיוחדים.¹³⁹ כיום נשארו עצים זקנים ספורים בעיקר בשפלה, והם מוגנים בחוק. התפוצה של מין הבר היא במזרח אפריקה. למרות שאין ספק שמצרים היתה המקום העיקרי לטיפול השיקמה, מוכר שם כיום רק מין מדברי – *Ficus pseudosycomoru* אחד קרוב.¹⁴⁰ גם מהממצאים הארכיאולוגיים הרבים של השקמה, ומיעוט הממצאים של התאנה, ניתן ללמוד על חשיבות העץ במצרים העתיקה.¹⁴¹

2.2. שקד

החלק הנאכל בפרי זה שונה מהפירות הוורדיים בכך שכאן נאכל הגלעין ולא הציפה. לפרי השקד *Prunus amygdalus=Amigdalus communis* שלוש קליפות: קליפה חיצונית ירוקה ורכה הנושרת עם ההבשלה, קליפה פנימית חומה וקשה השומרת על הזרע, וקליפה דקה חומה צמודה לזרע (איור ד-22). רק משנושרת הקליפה הירוקה ניתן לקבוע שהפרי בשל. עובדה זו היתה מוכרת היטב לחז"ל ולפי המאפיין הזה נקבעה החובה להפרשת מעשרות.¹⁴² רק כשהפרי עדיין ירוק ולא בשל ניתן לאכול את כולו. פליקס מציין שהפירות השלמים הנאכלים בעודם צעירים, הם של מין הבר, שפירותיו הבשלים מרים בגלל האמיגדלין הרעיל שהם מכילים. לעומת זאת השקדים המתוקים אינם נאכלים בשלמותם, ורק זרעיהם נאכלים בהיותם בשלים.¹⁴³

חשיבותו של הפרי בימי קדם היתה בעיקר לניצול השמן שלו שמהווה כ-60% מתכולתו, בעיקר לתמרוקים ולרפואה. השקד לא גדל במצרים, כפי שמסתבר גם מכך שאין לו שם במצרית. השרידים שנמצאו בקברים מהשושלת השמונה-עשרה הם בעיקר של גרעינים, וכן מספר מקרים של שימוש בעץ השקד, שכנראה יובא למצרים כמו זרעיו, מארץ ישראל או אסיה הקטנה. ממצא של שקי שקדים, שנתגלה בספינת מסחר מהמאה הרביעית בנמל קירנה שבקפריסין, מוכיח שהפרי היה ענף יצוא של ארצות מזרח הים התיכון וביניהם גם ארץ ישראל.¹⁴⁴ השקד מסוגל לגדול בתנאי יובש יחסית לזית ולגפן, אך שלא כמותם אין הוא מתרבה מייחורים, אלא בעיקר על ידי זריעים. אף על פי כן, בשונה מרוב הפירות הוורדיים, יש זנים שיש בהם הפריה עצמית (כלומר שאין צורך בעצים אחרים כדי לקבל הפריה ופרי, אלא האבקה מפרה את השחלות של אותו העץ). תרבות השקד היה בעיקר בברירה של זרעים מתוקים, בגלל קיום של עצים ובהם זרעים מרים ורעילים. מאחר שהתכונה של פירות בלתי מרים נשלטת על ידי גן אחד בלבד, הרי שלפחות 75% מהצאצאים של הזרע יתנו פירות בלתי מרים. זאת הסיבה שבימי קדם הירבו לגדל את השקדים מזרעים, וכך נוהגים לעתים גם כיום, למרות שאז יש צורך לעקור את הנבטים המרים, וכן להשלים עם חוסר אחידות בגודל הפירות, בקושיים ובמידת מתיקותם.¹⁴⁵ מוצא השקד כנראה מעשרים ושישה מינים של הסוג, שנפוצים במרכז ודרום מערב אסיה, וכן דרום מזרח אירופה. המין התרבותי נוצר כנראה ממספר מינים בארצות הלבנט.¹⁴⁶ כמו פירות אחרים, מסתבר שהשקד נאסף מעצי הבר הרבה לפני שתורבת. ממצאים ארכיאולוגיים של

138. Vartavan and Amorós, 114; Zohary, Hopf and Weiss, ibid.

139. תוספתא (ליברמן) שביעית, פרק ז, יא.

140. Täckholm, *Students' Flora*, 53–55. טקהולם אינה מונה את פיקוס השקמה עם הצמחים הגדלים היום במצרים.

141. כך מונים וורטבן ואמורוס רק 14 ממצאים של תאנים החל מהתקופה הטרומ-שושלתית, ועד למאה החמישית, ומעל 60 של שקמים, כשבתקופות הקדומות יותר יש בעיקר ממצאים של פירות השקמה, ואילו בתקופה הרומית ואילך הממצאים הם בעיקר של עץ השקמה ששימש לבניית ארונות קבורה. Vartavan and Amorós, 113–118.

142. "מאימתי הפירות חייבות במעשרות... האגוזים משיעשו מגורה, ר' יהודה אומר האגוזים והשקדים משיעשו קליפה", מעשרות, פרק א' ב

143. כך הוא מסביר את ההבדל בין לגבי הפרשת מעשרות כפי שהוא מובא בתוספתא חולין פ"א, כד. פליקס, עצי פרי למיניהם, 146.

144. Germer, *Flora*, 59–60.

145. Zohary, Hopf and Weiss, 147.

שקדי בר נמצאו בדרום יוון, וכן באוהלו מדרום לכנרת,¹⁴⁷ מהתקופה האפיופליאוליתית (כעשרים אלף שנה לפני זמננו), מנתיב הגדוד בישראל¹⁴⁸ וכן מטורקיה ומסוריה. ממצא עשיר בפירות מפוחמים יש מדרום טורקיה מלפני כעשרת אלפי שנים. ההשערה היא שבאותה תקופה קדומה המתקת השקדים וניטרול הרעל נעשתה על ידי סינון החומצה הציאנית בשטיפה במים, או על ידי ניצול השמן של השקדים ללא אכילתם.¹⁴⁹ מתקופות מאוחרות יותר (הברונזה הקדומה) יש ממצאים מאיזורים שונים במזרח התיכון ביניהם עבר הירדן. באיזור זה הם מלווים בגרעיני זיתים וגפן, ויתכן שמסמנים כבר גידולים תרבותיים. יתכן שגודלו בעזרת השקיה או בלעדיה.¹⁵⁰ קליפות של שקדים נמצאו מתקופת הברונזה במזרח התיכון, ממצרים החל מהשושלת השמונה עשר – 1350 לפנה"ס, מקבר תות-אנח-אמון וכן מיוון. החל מהתקופה ההלניסטית נעשה השקד לגידול אפייני לאגן הים התיכון. נראה שהשקד הוא אחד מהגידולים התרבותיים העתיקים ביותר של העולם העתיק, יחד עם הזית הגפן והתמר כבר בתקופה הכלקוליתית לפני כ-3300-4300 שנה, למרות שהריבוי שלו התאפשר אז רק על ידי זרעים.¹⁵¹ מהתקופה בה דנה עבודה זו נמצאו בארץ ישראל מספר אתרים ובהם שרידי שקדים: מאורחן מור נמצאו גרעיני שקד החל מהתקופה הרומית המוקדמת ועד לסוף המאה השלישית.¹⁵² מתקופת מרד ברכוכבא בין השנים 132-135 נמצאו 14 גלעיני שקדים במערת הר-ישי הסמוכה לנחל דוד.¹⁵³ מהמאה השביעית נמצאו גלעיני שקדים במנזר עין נגילה בדרום סיני,¹⁵⁴ ובשלומי,¹⁵⁵ וכן קליפות שקד מעין עברונה מאותה תקופה.¹⁵⁶ מימי הביניים יש עדויות רבות על גידולי שקדים מזנים שונים ברחבי ארץ ישראל, והשימוש העיקרי שלהם הוחלף מייצור שמן, לתעשיית ממתקים ותרופות.¹⁵⁷

מאחר שאיני דנה בפירות בוטנה (=אלה אמיתית) בנפרד, אלא אזכיר אותם בהמשך בדיון על המקורות הכתובים יחד עם השקדים, ברצוני לציין את הממצא הארכיאולוגי שלו. הממצא הארכיאולוגי של הבוטנה מאיזורנו הוא כנראה יחידי מאיזור חברון.¹⁵⁸ עיקר הסימוכין שמביא זהר עמר הוא מכותבים שהיו בארץ בתקופה המוסלמית, החל מהמאה התשיעית, מהם קשה לדעת אם הכוונה היא לסוריה או ארץ ישראל (כל איזור סוריה רבתי נקרא "אלשאם").¹⁵⁹ ממצאים יש ממצא בודד מהממלכה האמצעית הראשונה, וכן זרעים מהממלכה האמצעית השנייה וסיבים מהממלכה החדשה.¹⁶⁰ אגוזיות של אלה אטלנטית – *Pistacia atlantica* שגם פירותיה נאכלים כשהם קלויים, בדומה לפירות הבוטנה, נמצאו ב"מערת החיצים" מצפון לעין גדי.¹⁶¹ גם במערת "הרישי" שבאותו איזור

146. Zohary Hopf and Weiss, 147–148, וכן דיון מפורט בזני השקד השונים, בתפוצתם ומקורותיהם.
147. Ehud Weiss, Wilma Wetterstrom, Dani Nadel, and Ofer Bar-Yosef, "The broad spectrum revisited: Evidence from plant remains", *PNAS*, (2004), June 29; 101(26), 9551–9555.
148. Mordechai E. Kislev, "Early agriculture and paleoecology of Netiv Hagdud", In: *An early neolithic village in the Jordan Valley. Part I: The archaeology of Netiv Hagdud*, O. Bar-Yosef, and A. Gopher, eds. (Cambridge Ma., 1997), 201–136.
149. Zohary Hopf and Weiss, 148.
150. David.W. McCreery, "Flotation of the Bab edh-Dhra' and Numeira Plant Remains", *Annual of the American School of Oriental Research*, 46 (1979), 165–169.
151. Zohary Hopf and Weiss, 149.
152. כסלו ושמחוני, "סוד החיים הטובים", 166.
153. כסלו ושמחוני, "מזונם של שוכני מערת הרישי", 201–214, לוח 1.
154. עוזי דהרי, מנזר דרום סיני בתקופה הביזנטית – תולדותיהם, ארגון הפנימי ובסיסם הכלכלי לאור המחקר הארכיאולוגי, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ה, 261.
155. מרדכי כסלו, "כזית" – פרי הזית כמידת נפח, "תחומין", י (תשמ"ט), 427–437.
156. יוסף פורת, חקלאות שלחין קדומה ומתקניה באזורים השחונים של ארץ ישראל, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב, תשמ"ה, 143, 93.
157. עמר, גידולי ארץ ישראל, 213–214.
158. אבי שמידע, "שריד ליער או לבוסתני פאר?", טבע וארץ, כ"ט (תשמ"ז) 25–26.
159. עמר, שם, 220.
160. Vartavan and Amorós, 207.
161. Simchoni and Kislev, "Relict Plant Remains", 47–62.

נמצאו 3 אגוזיות של האלה האטלנטית וכן 2 אגוזיות של אלה ארץ-ישראלית.¹⁶² ממצאים אלו אינם תומכים בדיעה שהאלה האמיתית גדלה בארץ בתקופת האבות, ויתכן שמדובר בפירות האלה האטלנטית. ייתכן שזו גם הסיבה שלא מוצאים תיאורים רבים של בוטנה בפסיפסים.

2.3 תפוח, אגס, אפרסק, שיזף וחבוש

מלבד הפירות שנזכרו כבר, מופיעים פירות נוספים בפסיפסים. מהתרשמות כללית נראה שהפירות הנפוצים ביותר בפסיפסים אחרי הגפן והרימון הם האגס והתפוח, ששייכים לפירות מ"הגל השני". לעומת העצים מ"הגל הראשון", הרי העצים של "הגל השני": תפוחים, אגסים ושיזפים וחבושים תורבתו רק אלפי שנים מאוחר יותר, ועדויות לכך יש רק החל מהאלף הראשון לפנה"ס. זאת למרות שמיני בר רבים של עצי פרי אלה גדלים באירופה ומערב אסיה. כנראה שהסיבה לכך היא העובדה שעצים אלה לא ניתן להרבות בדרך פשוטה על ידי ייחורים, כמו העצים מ"הגל הראשון", אלא יש צורך להרכיב אותם על גבי עצים אחרים.¹⁶³ טכניקת ההרכבה היתה ידועה כבר ליוונים ולרומאים, אבל לא ידוע מתי והיכן הומצאה. התייעוד הראשון להרכבה ידוע מסין בהקשר של תירבות האתרוג.¹⁶⁴ כבר אצל תיאופרסטוס מוצאים תיאור מפורט של שיטות הריבוי של העצים באופן כללי. הוא מתאר את הריבוי של עצי "הגל הראשון": הגפן, התאנה, הרימון והזית על ידי ייחורים או נצרים אך לא על ידי הרכבה. הוא מזכיר גם את התפוח והאגס, אבל ככאלה שקשה להצליח בנטיעת ייחורים שלהם.¹⁶⁵ מאוחר יותר מוצאים באיטליה תיאור מפורט של שיטה נוספת – הברֶכָה (מלשון "ברך") של עצים הן מה"גל הראשון" והן מ"הגל השני", אצל קאטו (150-230):

"To layer fruit and other trees: Press back into the ground the scions which spring up from the ground, but raise their tips out, so that they will take root; dig up at the proper time and transplant vertically. In this way you should propagate from the crown and transplant fig, olive, pomegranate, quince, wild quince, and all other fruits, Cyprian and Delphic laurel, plum, ... Those which you wish to have planted more carefully should be planted in pots. To make them take root while on the tree, take a pot perforated at the bottom or a basket, run the shoot through it, fill the basket with earth, pack it, and leave it on the tree. When it is two years old cut off the tender branch below and plant p115 along with the basket. By this method you can make any variety of tree take root firmly. Vines may also be layered by thrusting them through a basket, packing firmly with earth, cutting a year later, and planting along with the basket."¹⁶⁶

קאטו מתאר בפירוט גם את שיטת ההרכבה שמתאימה לזיתים, תאנים, אגסים ותפוחים, ויש לבצעה באביב על כנה של ערבה יוונית. הוא ממשיך לתאר את צורות הריבוי הצמחיות האחרות שמתאימות לזית תאנה וגפן.¹⁶⁷ מאוחר יותר מתאר וירגיליוס (70-19 לפנה"ס) את שיטת ההרכבה בחיבורו על העבודות החקלאיות:

162. כסלו ושמוחוני, "מזונם של שוכני מערת הריישי", שם, לוח 1.

163. Zohary, Hopf and Weiss, 5.

164. אמנם זוהי ההשערה המקובלת, אבל התייעוד בכתב מסין מתוארך לשנת 139 לפנה"ס. שם, 115. אם אמנם התיאור אצל תיאופרסטוס אינו מדבר על הרכבה ממש, הרי שהתיאור הסיני הוא באמת המוקדם ביותר.

165. הוא אמנם לא מתאר את שיטת ההרכבה, אבל הוא מזכיר אותה בקטע קצר: for as to methods of grafting and inoculation, these are, as it were, combinations of different kinds of trees; or at all events these are methods of growth of a quite different class and must be treated of at later stage." Theophrastus, *Inquiry* II, v. 1-6.

166. Cato, *On Agriculture*, 113.

167. Ibid., 58-61.

"But when engrafted, the tough arbutus springs; From walnut stock, the barren plane-tree bears; Excellent apples,Nor is there one way to graft a bud; For where young eyes from the tree's bark swell forth; Bursting their tender sheaths, a slit is made Just as a knot; and here they fasten in; The shoot from stranger tree, and bid it thrive ;In the moist sapwood."¹⁶⁸

פליניוס מתאר בפירוט את ההרכבה כמאה שנים מאוחר יותר, וברור ששיטה זו היתה מוכרת כבר בזמנו. הוא מתאר אותה כך:

"In this, too, the art of inoculating took its rise. By the aid of an instrument similar to a shoe-maker's paring-knife an eye is opened in a tree by paring away the bark, and another bud is then enclosed in it, that has been previously removed with the same instrument from another tree. This was the ancient mode of inoculation with the fig and the apple. That again, described by Virgil, requires a slight fissure to be made in the knot of a bud which has burst through the bark, and in this is enclosed a bud taken from another tree. Thus far has Nature been our instructor in these matters."¹⁶⁹

מתוך כתבים אלה נראה ששיטת ההרכבה הגיעה ליוון או רומא בין תקופת תיאופרסטוס – המאה הרביעית לפנה"ס, ובין קאטו – המאה השניה לפנה"ס. תיאופרסטוס אמנם מזכיר אותה כאמור, אבל כנראה שהכיר אותה רק משמועה, אבל עדיין לא היתה נהוגה ביוון.

מבין עצי הפרי של "הגל השני" מוצאים בפסיפסים את התפוח, האגס והאפרסק ואולי גם משמש ושזיף. כל הפירות הללו משתייכים למשפחת הוורדיים Rosaceae. המשפחה מכילה מאות אחדות של מינים שחלק גדול מהם עצי פרי, הנפוצים ברוב חלקי העולם פרט לקטבים ולסהרה. המשפחה מחולקת לתת-משפחות, מהן שלוש הכוללות מינים הגדלים בארץ, וביניהם גם צמחי בר – המודגשים בקו:

תפוחיים – תת־משפחת התפוחים הכוללת את התפוח, האגס והחבוש.

שזיפיים – תת־משפחה הכוללת את השזיף, האפרסק, המשמש, הדובדבן והשקד.

וורדאיים – תת־משפחה הכוללת את הוורדים כמו גם את תות השדה והפטל.

מרבית העצים הוורדיים משירים את עליהם בסתיו, כהתאמה לאקלים ממוזג – קר. חלקם זקוק למנות קור גדולות יותר להבשלת הפירות, כמו תפוחים, דובדבנים וגם אגסים, ולכן ניתנים לגידול רק באיזורי הארץ ההרריים. רוב עצי הפרי ממשפחת הוורדיים: התפוחים, האגסים, השקדים, האפרסקים, השזיפים המשמשים והדובדבנים – פורחים לפני הליבול או בו זממן, כמו אחדים מזני התפוחים. לחלק מהפירות יש גלעין גדול אחד, כמו השזיף האפרסק והמשמש, ולחלקם זרעים קטנים אחדים, כמו לתפוח והאגס.¹⁷⁰

2.3.1 התפוח

התפוחים *Malus pumila* Mill (*Malus domestica*, *Pyrus malus* L.) מתוארים בפסיפסים לעתים כעגולים לגמרי או פחוסים מעט (איור ד-33). במקרים אחדים נראה זוג עלים שנשאר צמוד לעוקץ שיוצא משקע קטן במקום

¹⁶⁸ Virgil, *The Georgics and Eclogs of Virgil*, (tran.) Theodore Chickering Williams (London, 1915), II, 68–80.

¹⁶⁹ Pliny, *Nat.*, XVII, 23. הוא מצטט את וירגיליוס שחי כמאה שנה לפניו כמתאר את השיטה לגבי אגוז ותפוח. *Georgics*, II, 73.

¹⁷⁰ יש להבדיל זה סיבה בוטנית, והחלוקה היא בין פירות שהתפתחו משחלה עלית-וליהם גלעין, ובין פירות שהתפתחו משחלה תחתית – וליהם מספר גרעינים קטנים.

יצאת העלים, כמו בקפלה של הבפטיסטריום בעבר הירדן (איור ד-30). לא תמיד ניתן להבדיל בפסיפסים בין התפוח ובין פירות אחרים מאותה המשפחה מסיבות שונות. סיבה אחת היא גודל הפרי הנע בין 3-12 ס"מ. סיבה אחרת היא שצבעם של התפוחים יכול להיות צהוב, ירוק או אדום – או שילוב של הצבעים, כפי שרואים בעצים השונים בפסיפס הציפורים בקיסריה (איור ד-33). תפוח הבר של אירופה מכונה על פי רוב *Malus sylvestris* ולמרות פריו הקטן: 1.5-3.0 ס"מ, השתמשו בו רבות, גם ככנה להרכבת מינים אחרים.¹⁷¹ נראה שתפוחי בר היו בשימוש עוד לפני שהתחילו לתרבת אותם. שרידים מפוחמים של פירות קטנים מאד (2-27 מ"מ) נמצאו כבר בתקופות הניאוליתיות והברונזה בשווייץ, כשהם דומים מאד לפירות הבר הגדלים שם כיום. גם בארצות מרכז אירופה אחרות נמצאו שרידים דומים של תפוחי בר. נמצאו גם פירות חתוכים לחצי לצורך ייבושם.¹⁷² במסופוטמיה התחתית, בבית הקברות המלכותי באור, נמצאו טבעות תפוחי בר מפוחמים מושחלים על שרוך בין מנחות אחרות. שרידים אלה מתוארכים לתקופת סרגון מסוף האלף השלישי לפנה"ס, ותואמים את התיאורים בטקסטים בכתב היתדות מאותה תקופה (איור ד-63).¹⁷³ ברור שתפוחים לא גדלו בר באיזורים החמים של מסופוטמיה, ולכן ההנחה היא שהם הובאו ממרחקים, או שהיו ניסיונות לתירבותם כבר בתקופה מוקדמת זו. מכיוון שהדרך האפשרית היחידה לתירבות בתקופה קדומה זו היתה על ידי זרעים, ברור שאיכות הפירות היתה נמוכה מאד.¹⁷⁴ אף על פי כן, מסתבר שהם היו חשובים דיים כדי להיות מוגשים כמנחה. במצרים אמנם לא נמצאו שרידי תפוחים, אולם המצרים הכיר, וכנראה גם אכלו את התפוח, משום שיש לו שם במצרית עתיקה, והוא מוזכר בכתב מזמנו של רעמסס השני ששלט בין השנים 1279-1213 לפנה"ס.¹⁷⁵ גם מארץ ישראל נמצאו עדויות לתירבות מוקדם מאד בנאת המדבר של קדש ברנע על גבול סיני, שם נמצאו מספר תריסרים של פירות מפוחמים מתוארכים למאה העשירית לפנה"ס. מכיוון שתפוחי בר אינם גדלים באיזור זה, (גבול תפוצתם הדרומי כיום הוא טורקיה) מקובל להניח שהם תורבתו שם.¹⁷⁶ בין אם תפוחים קטנים אלו מאור ומקדש ברנע הובאו ממרחקים או היו תוצרים של ניסיונות תירבות באיזור הסהר הפורה, ברור שבאלף השני והשלישי לפנה"ס ואפילו באלף הראשון לפנה"ס עדיין לא היה התפוח פרי שתפס מקום חשוב בגידולים החקלאיים, בשונה מהזית, הגפן, התמר והתאנה. רק עם התחלת השימוש בשיטת ההרכבה בתקופה ההלניסטית, יכול היה גידול התפוח להגיע להשבחה ולתפוס את מקומו החשוב בחקלאות.¹⁷⁷ קשה מאד לקבוע מה היה מין הבר שממנו תורבת התפוח, משום שצורות שונות של תפוחי בר מכליאים בינם לבין עצמם באופן ספונטני, והם נפוצים ברחבי אירופה הממוזגת וגם במערב ומרכז אסיה. יתכן שזני בר שונים שמשו לתירבות, אבל נראה שמין הבר העיקרי אך לא היחיד, ששימש לתירבות התפוח הוא *Malus sylvestris* Mill שנפוץ באירופה ובדרום מערב אסיה.¹⁷⁸

171. Zohary, Hopf and Weiss, 136.

172. שם, 137.

173. Rosemary Ellison, Jane Renfrew, Don Brothwell and Nigel Seeley, "Some food offerings from Ur, excavated by Sir Leonard Woolly, and previously unpublished", *Journal of Archaeological Science*, 5, (1978), 167-177.

174. מבחינה גנטית אי אפשר לשלוט על תכונות הזרעים ורק לחלק מהם יהיו תכונות רצויות. כבר תיאופרסטוס הכיר בעובדה שאם רוצים לקבל עצים בעלי תכונות זהות לעץ המוצא – הדרך היעילה ביותר היא לשתול ייחורים, כי על ידי גידול מהפרי יתקבלו בעיקר עצים נחותים יותר. הוא מונה את העצים שבהם הזרעים הם נחותים: תאנה, זית, גפן, רימון, תפוח אגס, חבוש ושקד. זאת הסיבה שחייבים לעשות הרכבות על התפוח, האגס החבוש והשקד. Theophrastus, *Inquiry*, II, 2-6.

175. Germer, *Flora*, 63. היא מצטטת את קיימר, שטוען שכנראה בשושלות התשע-עשרה-עשרים, בהן מזכר הפרי בהירוגליפים, הפרי יובא מארצות שכנות בהם גדל התפוח. קיימר מסתמך על דמיון בצליל שם הפרי במצרית, קופטית וערבית, לשם "תפוח" העברי. Keimer, *Die Gartenpflanzen*, II 26.

176. Zohary, Hopf, and Weiss, 137-138.

177. שם, 138.

178. שם, שם.

2.3.2 אגס

האגס *Pyrus communis* הוא שני לתפוח בחקלאות העולם העתיק, מבחינת תרומתו לתפוקת פירות בארצות הקרות והממוזגות. לעתים קרובות האגסים והתפוחים גדלים בסמוך זה לזה, משום שדרישותיהם האקלימיות זהות. לשניהם צורך בחורף קר כדי לפרוח ולתת פרי.¹⁷⁹ כמו לתפוח, גם לאגס יש מספר גרעינים קטנים ולא גלעין גדול אחד, ובדומה לתפוח הריבוי מזרעיו אינו יעיל, ולכן תירבותו נעשה בעזרת הרכבה. לאגסים בדרך כלל (אך לא תמיד) יש צורה אפיינית של אגס – *pyrus*: צורה אליפטית צרה בצד העוקץ ומתרחבת לצורה כדורית עם ההתרחקות ממנו. לעתים קרובות הוא מתואר בפסיפסים עם היצרות בהיקפו בשליש הצר שלו, כמעין חגורה בדומה לאתרוג, וזו הסיבה שקשה לעתים להבדיל ביניהם (איור ד-41). לא תמיד ניתן להבדיל בין האגסים לבין התפוחים על פי צורתם אלא רק באכילתם, מאחר שהאגסים מכילים תאי אבן הנותנים לפרי מרקם גרגרי אפייני.¹⁸⁰ מיני הבר הקרובים ביותר לאגס האירופאי, הם *Pyrus pyrausta* מאירופה הממוזגת וכן *Pyrus caucasica* שנפוץ בצפון תורכיה ובקווקז. מינים אלו מכילאים בינם לבין עצמם וגם בינם ובין המין התרבותי, וגדלים בעיקר באיזורי גבול בין יערות מבוראים ובין מטעים. בגלל הקרבה הגדולה בינם לבין המין התרבותי, הן בצורתם והן מבחינה גנטית, הם נחשבים כיום למינים שמהם תירבתו את האגס.¹⁸¹ בנוסף למיני הבר הגדלים בארצות אגן הים האגאי ודרום הבלקן, וכן בחלק היבש יותר של המזרח התיכון, ישנם מיני בר שתורבתו באופן נפרד בסין ומזרח סיביר.¹⁸² בארץ ניתן למצוא את מין הבר – האגס סורי *Pyrus syriaca* – ברום של 600 מטר ומעלה.¹⁸³ פירות אגס הבר קטנים מהפירות המתורבתים, כמעט כדוריים, ואינם מתוקים כמותם. צורת גידולו המיוחדת של פרי האגס הסורי יכולה להסביר את התיאורים המיוחדים של האגסים (ותפוחים?) שמוצאים לעתים בפסיפסים. מהתבוננות באגס הסורי רואים שבתחילת התפתחות הפרי, בעודו קטן, הוא צומח בצורה זקופה כשחלקו הכבד פונה כלפי מעלה (איור ד-64). עם הבשלתו נוטה העוקץ הארוך ואיתו הפרי, לצדדים וכלפי מטה. יתכן שתופעה זו היתה מוכרת לאמנים, והם השתמשו בתצפית הזו מבלי להבין את ייחודה לאגס, כפי שרואים בפסיפס הציפורים בקיסריה (איור ד-43).¹⁸⁴ עוד מאפיין לפריחה והתפתחות הפרי היא הקבוצה של הפרחים והפירות שגדלים קרוב מאד זה לזה. ממצאים מפוחמים של אגסים קטנים נמצאו באירופה (בשווייץ, צפון איטליה ויוגוסלביה) וכן ביוון מהתקופה הניאוליתית המאוחרת והברונזה.¹⁸⁵ נראה שגם איסוף פירות האגס החל זמן רב לפני תירבותם, בדומה לתפוח. למרות הממצאים הארכיאולוגיים הרבים, אין יודעים בוודאות היכן הוחל בתירבות האגסים. התיאור המהימן המוקדם ביותר על תירבות האגס מוכר רק מהספרות היוונית והרומית. תיאופרסטוס (372-287 לפנה"ס) מתאר את צורת הריבוי על ידי הרכבה בדומה לתפוח.¹⁸⁶ הוא גם הראשון שמתאר שלושה זנים מתורבתים של אגסים, שיש להרכיב אותם מהסיבות שהוזכרו. במצרים יש ממצאים מחווארה מהתקופה ההלניסטית-רומית, אבל הם היו כנראה של אגסים מיובאים, משום שאין תנאים נאותים לגידולם בגלל החום הרב ששורר במצרים. עדות נוספת לכך שהאגס לא היה גידול של מצרים היא העובדה שאין לאגס שם מיוחד במצרים.¹⁸⁷ מארץ ישראל יש ממצא של חרצני אגסים דווקא מכנסייה בדרום סיני, ולא ברור איזה זן של אגס גדל שם,

179. שם, שם.

180. זהו אחד משני הסימנים המבדילים בין התפוח והאגס. הסימן השני הוא שעירות העלה בצידו התחתון: באגס השערות נושרות מוקדם מאד, ובתפוח הצד התחתון תמיד נשאר שעיר. א. פאהן, ד. הלר ומ. אבישי, מגדיר לצמחי התרבות בישראל, (תל-אביב, 1998) 159.

181. Zohary, Hopf, and Weiss, 139.

182. שם, 140.

183. ברום זה נמצא חלק מהגליל העליון, החלק הנמוך של החרמון וגם המקום הגבוה בהרי יהודה – איזור נסי-הרים.

184. תודה לד"ר הגר לשנר, אוצרת אוסף הצמחים באוניברסיטה העברית על האינפורמציה, ולד"ר אורי פרגמן-ספיר על הצילום.

185. Zohary, Hopf, and Weiss, 140.

186. ראו הערה 165.

187. Germer, 62. וורטמן מונה בנוסף לממצא מחווארה עוד ממצאים מתקופה מאוחרת יותר, רומית או קופטית (בין 300-600 לספירה) כולם מאנטינואה, וכולם של עץ ולא של פירות. ידוע גם כיום שעץ האגס משמש לנגרות. Vartavan and Amorós, 219.

משום שהאגסים מתוארים מאוחר יותר על ידי צליינים כפירות קטנים.¹⁸⁸ למרות שלמין הבר הגדל בצפון הארץ – האגס הסורי יש פירות קטנים, ברור שהוא לא גדל באיזור סיני.¹⁸⁹ מסתבר שהזנים הרבים של האגסים התפתחו בדומה לתפוחים גם מהכלאות בין מיני הבר והמינים המתורבתים וגם על ידי השתלטותם על אדמות לא מעובדות.¹⁹⁰

לאותה קבוצה במשפחת הוורדיים שייך גם החבוש *Cydonia vulgaris*. לחבוש הצהוב יש צורה אובלית לא רגולרית, עם שטח פנים מחורץ ושעיר מעט, בצורה שמזכירה קצת את שטח הפנים של האתרוג והוא גדול מהפירות הוורדיים האחרים (איור ד-65). מאחר שלא מצאתי בפסיפסים פרי שמזכיר את החבוש, לא אדון בו. בנוסף לכך אין עדויות לממצאים ארכיאולוגיים של החבוש בארץ או במצרים, וגם לא באיזורים אחרים.

2.3.3 אפרסק ומשמש

שני הפירות: אפרסק ומשמש מוגדרים מבחינה בוטנית כ"בית גלעין". הם דומים בצורתם הכללית ובחריץ שלארכם, כשהמשמש פחוס במקצת. הם נבדלים בגודלם – המשמש *Prunus armeniaca* קטן יותר, ובצבעם – המשמש צהוב-כתום ואילו האפרסק צהוב-אדמדם. המשמש דומה במבנהו לשקד, כשהגלעין מקביל לקליפה הקשה של השקד, והחלק הפנימי רך ומתוק בדרך כלל, ומחליף את השקד לעתים בתעשיית הממתקים.¹⁹¹ המשמש והאפרסק בעלי גלעין אפייני וקל לזיהוי, כשלגלעין המשמש יש מספר חריצים, ולגלעין האפרסק שקעים מרובים. האפרסק עסיסי ומתוק והמשמש פחות מתוק ופחות עסיסי. שני הפירות מעט שעירים בשונה מהתפוח והאגס (איור ד-50).

מוצאו של האפרסק *Prunus persica* הוא במרכז אסיה – מזרח טיבט וצפון מערב סין.¹⁹² נראה שהאפרסק והמשמש הגיעו כבר בצורתם המתורבתת ממזרח אסיה דרך ארמניה ו/או פרס. עדויות מהימנות להגעת האפרסק מוצאים רק בספרות הקלסית מהמאה החמישית לפנה"ס.¹⁹³ מהמאה הראשונה ותקופת מרד בריכוכבא (132-135) נמצאו גלעיני אפרסק בחפירות ארכיאולוגיות בארץ, במקומות בהם לא צפוי גידול עצי פרי בשיטות רגילות, כולם מבקעת הירדן וסביבות ים המלח. אחד המקומות הוא תחנת מעבר בדרך הבשמים – אורחן מור.¹⁹⁴ המסחר בין חצי האי ערב ובין רומא פרח בין המאה הראשונה לפנה"ס ובין המאה השנייה לאחריה. תחנה זו שנמצאת בערבה הדרומית בדרך מפתרה לנמלי עזה, רפיח או אל-עריש, נמצאת במקום בו כמעט ואין משקעים (50 מ"מ לשנה) ושוררת בו לחות יחסית של 30%. אף על פי כן זהו נוה-מדבר משום שיש בו מספר רב של נביעות.¹⁹⁵ אתרים אחרים בהם נתגלו ממצאים דומים הם עין-בוקק שליד ים המלח¹⁹⁶ ומצדה.¹⁹⁷ מחוץ לארץ ישראל נמצאו חלקי פירות וגלעינים של אפרסק במצרים מתקופות קדומות יותר: החל מהשושלת העשרים ואחת, (התקופה הפרסית, סביב שנות 1000 לפנה"ס). ממצאים רבים אחרים ממצאו החל מהתקופה התלמית (חלקי גלעינים), לאורך התקופה הרומית והקופטית (גלעינים ופירות) ועד למוסלמית.¹⁹⁸ האפשרות שפירות האפרסק הטריים הובאו ממקומות גידול

188. דהרי, מנזרי דרום סיני, 252.

189. עמר, גידולי א"י, 230.

190. Zohary, Hopf, and Weiss, 140.

191. Germer, 61.

192. A. de Candolle, *Der Ursprung der Culturpflanzen*, (Leipzig, 1884) 273, cf. Keimer, *Die Gartenpflanzen*, II 25.

193. Zohary, Hopf, and Weiss, 144.

194. כסלו ושמחוני, "סוד החיים הטובים" 165-176.

195. כסלו ושמחוני, שם, 167.

196. N. Liphshitz & Y. Waisel, "The dendroarchaeological Remains at En Boqeq", in *Geographie und Geschichte der Oases; das spaetroemische-byzantinische Kastell*, M. Gichon.(ed.), (Meinz, 1993), 391-396.

197. י. תבק, שגשוג החקלאות בארץ-ישראל בתקופה הרומית על-פי הממצאים הבוטניים ממצדה, עבודת גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, (רמת-גן, תשס"ז).

198. Vartavan and Amorós, 216-217.

מרוחקים אינה נראית סבירה כל כך, משום שהפרי אינו טוב לאכילה אלא במשך מספר ימים (בלשון המסחר: יש לו "חיי מדף" קצרים).¹⁹⁹ הסבירות הגדולה יותר היא שעצי פרי מסוימים גודלו בנגב ואולי גם בערבה, בשיטות הנבטיות של ניצול מי הנגר והמעיינות.²⁰⁰ מאחר שנמצאו בסקארה שבמצרים מספר גלעינים של אפרסק, שמתוארכים באופן גס לתקופה הרומית, סבורה גרמר שהאפרסק גודל במצרים כבר בתקופה הרומית בפיוס, ולכל המוקדם בתקופה התלמית. היא מגיעה למסקנה זו מהסיבה שהוזכרה קודם, שאין הפרי יכול להיות מיובא ממרחקים.²⁰¹

יש תיעוד לכך שהאפרסק תורבת כבר בסביבות אלפיים שנה לפנה"ס.²⁰² בספרות העתיקה נכתב שמוצאו של האפרסק הוא מפרס ומשם הגיע ליוון בתקופה ההלניסטית, ומכאן גם שמו המדעי – *Prunus persica*, וכך נרמז גם בשמו העברי. לפני כעשור נמצאו שאריות של אפרסקים באתר של הֶרַאיוֹן בסאמוס מהמאה השביעית לפנה"ס, כך שהגעתו למזרח התיכון היתה כנראה קודמת לתקופה ההלניסטית, בדומה לממצאים המוקדמים ממצרים.²⁰³ אולם על פי פליניוס, האפרסק הגיע לאיטליה זמן לא רב לפניו דרך רודוס ממצרים, כלומר בתחילת המאה הראשונה לספירה. הוא טוען שאלכסנדר נטע בממפיס עצי אפרסק לשימוש בַּזִּרים.

גם המשמש גדל בר במרכז אסיה, במזרח טיבט ובצפון סין, ואין ידיעות מהימנות על תירבותו במרכז אסיה או ארמניה, שם גדלים מיני הבר של המשמש.²⁰⁴ המשמש הגיע למזרח הקרוב מאוחר יחסית, רק בסביבות המאה השלישית לפנה"ס מאירן או ארמניה.²⁰⁵ בנוסף לאכילת הפרי יש לגלעין שימוש לתעשיית שמן, בעיקר לתמרוקים, בארצות בהן הוא גדל בר.²⁰⁶ עם זאת ממצאים אכיאלוגיים ממצרים (גלעין משמש) מצביעים על מציאותו שם כבר בתקופת השושלת השלושים. מהתקופה הרומית (200-300) נמצאו פירות שלמים.²⁰⁷ מאות בודדות של שנים לאחר מכן הוא כבר היה נפוץ כגידול בסוריה, טורקיה, יוון ואיטליה. על ממצאים מאיטליה מִדְּוּוח כבר מהמאה הראשונה לפנה"ס.²⁰⁸ עצי המשמש גדלים בתרבות במצרים התחתית כיום, ולכן אפשר להניח שגם הוא כמו האפרסק, גודל בתרבות בתקופה התלמית או הרומית על גדות הנילוס.²⁰⁹

קשה להבדיל בין צורת המשמש והאפרסק בפסיפסים משום שצורתם דומה. כמו כן יש בין המשמשים זנים עם צבע ורוד, כך שגם הצבע אינו יכול להוות סימן מבחין. אמנם המשמשים קטנים יותר, אבל איני סבורה שניתן לקבוע את מין הפרי בפסיפסים על פי גודלם, כפי שגם העלים של מרבית העצים נראים זהים, ואינם דומים לעלים במציאות (איור ד-44).

תיאופרסטוס מונה את העצים שלא כדאי לגדל מזריעים, משום שמתקבלים עצים נחותים בתכונותיהם; ביניהם התפוח, האגס והחבוש, אבל אינו מזכיר את האפרסק.²¹⁰ גם קולומלה (4-70) שמזכיר שטיחת תפוחים, אגסים

199. על עובדה זו מצביע גם פליניוס שמספר על מחירו היקר של אפרסק מזון מיוחד, שמפתיע במיוחד לאור העובדה שאינו ניתן לשימוש יותר מיומיים לאחר קטיפתו. Pliny, *Nat.*, XV, 11

200. ניסוי בגידול עצי פרי קזיתים, רימונים, גפנים, חרובים, שקדים ומשמש, בשיטות המדמות את האמצעים שעמדו לפני הנבטים, נעשה בראשות פרופ' מיכאל אבן-ארי מהאוניברסיטה העברית בירושלים. ניסוי זה עלה יפה והגידולים היו יפים ועמדו גם בשנות בצורת. מ. אבן-ארי, ל. שן ונ. תדמור, הנגב: מלחמת-קיום במדבר, (ירושלים, תש"מ), 70-97.

Germer, 60. 201

202. C. O. Hesse, Peaches In: *Advances in fruit breeding*, (eds. J. Janic and J.N. Moore), (West Lafayette, Indiana, 1975), 285-347.

Zohary, Hopf, and Weiss, 144. 203

ibid., ibid. 204

Maria Hopf, Apfel (*Malus communis* L.); Aprikose (*Prunus armeniaca* L.), In: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, (eds. H. Beck, H. Jankuhn, K. Ranke, and R. Wenskus), (Berlin, 1995) Vol.1, 368-72. 205

כך ראייתו בצפון הודו במחוז לאדאק מקום בו גדל המשמש בר. 206

Vartavan and Amorós, 215. 207

Germer, 61. 208

Ibid., Ibid. 209

Theophrastus, *Inquiry*, II, 2. ברור שלא כל הזריעים יהיו נחותים מצמח האם, אבל בדרך כלל כשהפרייה היא עצמית, זה מה שקורה. 210

ותאנים לייבוש אינו מזכיר אפרסקים.²¹¹ פליניוס (79-23) מונה זנים שונים של פירות תחת הכותרת "תפוח" (*malus*). ביניהם הוא מזכיר את הרימון, בו הוא מזהה תשעה זנים; שלושים וחמישה זנים שונים של אגסים, בהם זן גדול במיוחד שנקרא *Libralia* בגלל גודלו, שמזוהה עם הזן הגדול ששמו המדעי גם הוא מרמז על גודלו: *Pirus volema*. פליניוס הוא הראשון שמזכיר את האפרסק, ומונה ששה זנים שונים של אפרסקים, הנקראים ביוונית ולטינית: "תפוח פרסי", כמו השם המדעי *Prunus persica* כפי שהזכרתי, וכנראה שזהו גם מקור השם העברי. הוא מוסיף עוד שהפרי הובא ממצרים ליוון ואיטליה דרך רודוס זמן לא רב לפני זמנו, כנראה על ידי פרסאוס, שלכבודו נערכו משחקים בממפיס. עוד הוא מציין שזאת כנראה הסיבה שאלכסנדר ציווה שזרי המנצחים בתחרויות הללו יוכתרו בזרי אפרסקים.²¹² מדברים אלו ניתן ללמוד שאמנם האפרסק היה פרי שחדר לאיזור רק בתקופה הרומית.

2.3.4 שזיף הגן

השזיף *Prunus domestica* דומה בצורתו הכללית למשמש והאפרסק, עם החרין היחיד לאורכו (איור ד-66). הוא שונה בעיקר בצבעו הסגול, על גווניו. מכיוון שהצבעים של הפירות בפסיפסים אינם תואמים תמיד את המציאות, יתכן שהוא מופיע בין עצי הפרי הרבים המתוארים בפסיפסים. אמנם אין לנו ידיעות מדויקות על זני הפירות שגידלו בארץ ישראל ובמיוחד צבעיהם, אך ידוע על שני מיני שזיפים שיובאו כנראה מסוריה כשהם מיובשים, משום שנמצאו גלעינים רבים (69) של שזיף הגן ומעט (20) של שזיף כרזיה במצדה מתקופת הורדוס (סוף המאה הראשונה לפנה"ס).²¹³ שזיף הכרזיה הוא קטן ודומה לדובדבן, כפי ששמו הערבי מעיד, וגידלוהו בתרבות גם בסוריה ולבנון.²¹⁴ גם במערת הריישי נמצאו בין גלעיני הפירות 7 גלעיני שזיף הגן.²¹⁵ יתכן שזו הסיבה שלעתים סבורים שמתוארים בפסיפסים דובדבנים וקשה לקבוע בוודאות מי הוא השזיף על פי צורתו. גם פליניוס מציין שהשזיף המצוי דומה יותר לדובדבן מאשר לשזיף, ומכאן ניתן ללמוד גם על כך שהוא פרי קטן.²¹⁶ כוונתי בעיקר לתיאורים של העצים שופעי הפירות שמופיעים בכנסיות בעבר הירדן כדימויים לגן-עדן. לדוגמה בפסיפס של כנסיית האריות מאום-אל-רסאס שבו בין שני האריות יש עץ פרי שפירותיו מאד מסוגננים, ומהצילום קשה להחליט גם מה צבעם (איור א-33). זאת בניגוד לשני עצי הרימון שעומדים משני צידי האריות, ואותם ניתן לזהות בקלות בכל הפסיפסים, בגלל שרידי עלי הגביע שנשארים צמודים לקצה הפרי (איור ד-67).²¹⁷ לעומת הקושי בזיהוי על פי הצורה, ניתן לזהות את מין השזיף במדויק על פי הגלעין, שהוא אפייני ביותר.²¹⁸

השזיף הוא השלישי בחשיבותו הכלכלית אחרי התפוח והאגס בארצות הממוזגות והקרות יותר. לא ברור אם שזיף הגן גדל גם כצמח בר בדרום מזרח אירופה ודרום מערב אסיה לפני תירבותו, או שהוא נוצר ממינים שונים, כפי שחושבים בוטנאים אחדים.²¹⁹ מאתרים ניאוליתיים ומתקופת הברונזה נמצאו גלעיני שזיף מזנים אחדים, משווייץ, גרמניה, אוסטריה ואיטליה. מהזן הנפוץ כיום נמצאו גלעינים מתקופת הברונזה בבולגריה. כל אלה כנראה רק נאספו

211. Columella, *On agriculture*, II, 21.

212. Pliny, *Nat.*, XV, 11–16, חלק מהזרים באמת מקושט בפירות כדוגמת הגירלנדות בעבר הירדן וכן בטונים.

213. מרדכי א. כסלו, יונית תבק ואורית שמחוני, "לזיהוי שמותיהם של זני פרות בלשון חכמים", *לשונו סט* (תשס"ז), 271–290.

214. שם, 275.

215. כסלו ושמחוני, "מזונם של שוכני מערת הריישי", שם.

216. Pliny, *ibid.*, XV, 14.

217. הרימון מתפתח משחלה תחתית ולכן עלי הגביע נמצאים בחלקו העליון.

218. כסלו, תבק ושמחוני 277.

219. Zohary, Hopf, and Weiss, 142.

ולא תורבתו, משום שגידול השזיפים מתאפשר רק לאחר הרכבה.²²⁰ לעומת מיעוט הממצאים מהתקופה הניאוליתית ותקופת הברונזה, יש שפע של ממצאים מהתקופה הרומית בגרמניה וארצות שכנות לה.²²¹

הממצאים הארכיאולוגיים ממצרים אינם מהווים הוכחה לגידולו של הפרי שם, משום שאינם חד משמעיים: הממצאים היחידים הם עץ שזיף מהשושלת השמונה עשר, ומספר עלים מהנקרופוליס באנטינואה מהתקופה הרומית, אך לא נמצאו פירות או גלעינים.²²² ממצאים אלה יכלו להגיע עם העץ לארונות הקבורה ממרחק. גם כיום אין השזיף גידול המצוי במצרים.²²³ אף על פי כן מונה פליניוס את השזיף הגדל רק בסוריה ובמצרים – *myxa*, ברשימה של שנים עשר מינים של שזיפים בצבעים: שחור, סגול ולבן. עוד הוא טוען שהשזיף המובחר ביותר הוא זה המכונה "הדמסקאי", למרות שהוא בעל גלעין גדול ביותר, וניתן לייבשו רק בשמש של ארצו.²²⁴ בהקשר לאפרסק הוא טוען שהן האפרסק והן השזיף גדלים בכל מקום.²²⁵ דיוסקורידס (90-40 לספירה) מזכיר בספרו (בתרגום להעתק מהמאה הששית) את תפוח הבר, החבוש, התפוח המורכב על חבוש ואת אגס הבר והתרבותי. הוא טוען שהשזיף הטרי אינו טוב לקיבה, בניגוד לשזיף הסורי, ובמיוחד הדמסקאי. גם בתוספתא מוזכרים הפירות "דורמסקניות" שמזכירים את מוצאם מדמשק.²²⁶ על הזיהוי של ה"דורמסקניות" כשזיפים מדמשק ועל איכותם, מפרטים כסלו, תבק ושמוני, ומראים גם את ההקשר עם השפה הארמית. על פי התוספתא מאמצע המאה השנייה, הם מראים שגידולו מעט שזיפים גם בצפון ארץ ישראל, ומתוך התלמוד הירושלמי הם מסיקים שבמאה השלישית כבר היה גידול ניכר של שזיפים בארץ.²²⁷ מסתבר שגם על פי הכתובים קשה להבדיל באופן חד בין הפירות השונים, לא לפי גודלם ולא לפי צבעם.

בארץ ישראל גדל מין של שזיף בר בגליל ובחרמון. זהו שזיף הדוב *Prunus ursina* שדומה בפריחתו וצורתו הכללית לשקד, אך לפרי האכיל צבע צהוב, והוא דומה בצבעו וצורתו למשמש (איור ד-68). השזיף לא נזכר במקרא, ובמקורות מאוחרים יותר נזכר פעמים אחדות ה"שזיף". לדעת פליקס מקור השם בטעות, שנובעת אולי מבלבול בינו ובין פרי השזיף, שגם הוא שזוף-שחום.²²⁸ בניגוד לשזיף נמצאו גלעיני שזיף מצוי *Ziziphus spina-christi* באורחן מור שבערבה, שהוא בית גידול טבעי שלו. זהו עץ הצומח בר במקומות חמים ופירותיו קטנים וחומים, וסגולים עם הבשלתם (איור ד-69).²²⁹ במערת הריישי נמצאו 912 גלעיני שזיף מצוי.²³⁰ מהשוואת מספר הגלעינים של הפירות השונים באתרים הנזכרים, ברור שפירות השזיף המצוי היו הפרי העיקרי שנאכל, ורק התמר מתקרב אליו בכמות – 349 זרעים. פרי השזיף אכיל גם כיום. אם נגיע למסקנה שהפירות המתוארים בפסיפסים הם הפירות הנפוצים בארץ, הרי יתכן שחלק מהפירות הקטנים בפסיפסים הם שזיפים.

Ibid., Ibid. 220.

Ibid., Ibid. 221.

Vartavan and Amorós, 216 איני יודעת אם ניתן לזהות את מין העץ על פי העלים שלו, כפי שניתן לפי הגלעינים. העץ היה יכול להגיע כחלק מרהיט מארצות רחוקות, ולכן איני בטוחה שזהו ממצא אמין. 222.

Germer, 61. היא מצטטת את גונטר פרנק (Gunther Franke) שטוען שביוון הכירו את השזיף כבר במאה הששית לפנה"ס, ובאיטליה במאה השנייה לפנה"ס. 223.

Pliny, Nat., XV, 12. 224.

Ibid., XV, 13. נראה שהערה זו, כמו גם הקביעה שהאפרסק אינו נשיר, אינה מבוססת על ידע ממקור ראשון, אלא על שמיעה או קריאה. פליניוס מציין שעל עץ האפרסק יש תמיד פירות ועלים, דבר שאינו נכון, והוא כנראה לא הכיר את העץ ובלבל אותו עם האתרוג. פליניוס, שם. גרמר מציין שעץ האפרסק הגדלים במצרים התחתית עד לרום של שמונה מטרים, הם מתורבתים. היא מצטטת את קיימר בדבר עץ אפרסק שאינו משיר את עליו כלל, וסבורה שכבר פליניוס מזכיר אותו בספרו (XIII 17), אבל להבנתי מדובר בעץ אחר, אולי שזיף. Germer, 60. פליקס טוען שהנקטרינה היתה מוכרת לרומאים, ושאינה הכלאה בין שזיף לאפרסק, אלא צורה של מוטציה צמחית של האפרסק, שאירעה כנראה מספר פעמים בטבע, והביאה ליצירת מספר זני נקטרינות. פליקס, עציפרי למיניהם, 22.

פליקס, שם, 234. 226.

כסלו, תבק ושמוני, שם 276; 278. 227.

פליקס, עצי פרי למיניהם, 234. בהערה 1 שם הוא מביא את מקור השם לפירות אלו ממילון בן יהודה. 228.

כסלו ושמוני, "סוד החיים הטובים" 166. 229.

כסלו ושמוני, "מזונם של שוכני מערת הריישי", שם. 230.

3. המקורות הכתובים

במקרא נזכרים פירות "הגל הראשון" ברשימת הפירות שנשתבחה בהם הארץ: "ארץ חיטה ושעורה וגפן ותאנה ורימון, ארץ זית שמן ודבש" (דברים ח' ח), כשעל פי הפרשנות המסורתית הכוונה ב"דבש" היא לדבש תמרים.²³¹ מרשימה זו ברור שאלו היו הגידולים העיקריים בתקופת המקרא. אין זה אומר שלא היו פירות של עצים נוספים. לדוגמה השקד המוזכר כעץ הממהר לפרוח ולהבשיל את פריו: פעם באופן ניסי במדבר: "וְהָיָה פֶּרֶחַ מִטָּה אֲהָרֹן לְבֵית יְיָ וַיֵּצֵא פֶּרֶחַ וַיֵּצֵץ צִיץ וַיִּגְמַל שְׁקָדִים", בניגוד למטות השבטים האחרים (במדבר י"ז, כג), ופעם נוספת כשה' מבטיח לירמיהו: "...כי שוקד אני על דברי לעשותו" (ירמיהו א' יא). כך גם התפוח והאגוז שמופיעים בשיר השירים: "תַּחַת הַתְּפֹחִים עוֹרְרִיתִיךָ" (ח' ה), "אֶל גֶּנֶת אֶגְזֹז יִרְדְּתִי לְרֵאוֹת בְּאֵבִי הַנָּחַל לְרֵאוֹת הַפְּרָחַה הַגֶּפֶן הַנִּצְצוֹת הָרְמָנִים" (ו' יא). פירות אלו מזוהים על ידי פליקס כתפוח ואגוז המוכרים לנו כיום.²³² זאת למרות שפירות אלה לא תורבתו עדיין בתקופת המקרא, וכנראה שגידלו אותם בעיקר על ידי זרעים ובאיזורים הרריים או נאות מדבר.²³³

יוסף בן מתתיהו מתייחס לפירות ומשבח במיוחד את פירות "הגל הראשון". הוא מתאר את בקעת גינוסר שגדלים בה עצים שדורשים תנאי מחיה השונים זה מזה, כמו אגוזים ותמרים "שיאה להם קור חורפי, גדלים כאן בשפע לצד עצי תמר, המשגשגים בחום לוחט, ובסמיכות להם – עצי תאנה וזית, שדרוש להם מזג אויר מתון... גם משך תנובתם ארוך מן הרגיל. הגפן והתאנה – מלכות הפרי – נותנות את פריי עשרה חודשים רצופים בשנה..."²³⁴ משה רענן מעריך שאחת הסיבות לבחירה בשבעת המינים היא העובדה שאלו פירות שניתן לצרוך אותם לאורך כל השנה, על ידי ייבושם, ולא רק בעונת הבשלתם.²³⁵

במשנה ובתלמוד יש דיונים הלכתיים רבים שבהם מונים עצי פרי רבים ושונים, כשמקומם של פירות "הגל השני" בולט מאוד, וגם במדרשים שיפורטו בהמשך.²³⁶

כפי שכבר מוזכר בפרק א, יש התייחסות בכתבי אבות הכנסייה לפירות באופן כללי, מבלי לפרט את סוגיהם, כמנחת תודה לאלהים. הביטוי לכך מופיע במספר כתובות והוא – *prosphora* = מנחה ביוונית. ביטוי זה יכול להתפרש כלחם הקודש או כטקס האחוזה כולו. הוא כמובן יכול להתפרש גם כתרומה לבניית הכנסייה עצמה.²³⁷ כבר באמצע המאה השלישית כותב קפריאנוס במכתב: "הכנסייה מגלמת מראה גן העדן, כוללת בין קירותיה עצי פרי, אותם היא משקה על ידי ארבעה נהרות, כלומר ארבע הבשורות..."²³⁸ אפרם הסורי (306-373) מכריז שהכנסייה הארצית היא מעין גן-עדן: "הפירות של גן-עדן הנותנים חיים לכל, נקצרים יום יום בתוך הכנסייה", כשהשוואה בין האוקריסט לפירות גן העדן ברורה.²³⁹ סנט בסיל (329-379) מביא בדרשתו החמישית על בריאת העולם דוגמאות רבות מעצי הפרי: על המגוון

231. פליקס מביא את עיקרי המקורות: ספרי דברים, פיסקא רצו; מכילתא דרשב"י, יג, ה, והמקום המפורש ביותר לכך הוא במשנה, ביכורים א, ג: "אין מביאין ביכורים חוץ משבעת המינים, לא מתמרים שבהרים... (אלא מהמעמקים ששם האקלים מתאים לגידולם. ר.ב.ש). פליקס

עצי פרי למיניהם, 35.

232. פליקס, שם 139, 168.

233. ממצאים של תפוחים כמנחה למתים מאור ומקדש ברנע מוכיחים שהתפוח היה חשוב גם לפני תירבותו, כפי שהראיתי למעלה בהערה 173.

234. יוסף בן מתתיהו, תולדות מלחמת היהודים, ג, י' 516-521.

235. עובדה חשובה בעידן שלפני המקרא. משה רענן, "ארץ חטה ושעורה – שבעת המינים", החי והצומח בתלמוד, <http://daf-yomi.com/DYItemDetails.aspx?itemId=18580>

236. בספרות של העת העתיקה מוצאים תיאורים ואיזכורים לפירות השונים ודרך גידולם, כפי שזכרו וצוטטו למעלה בתיאור שיטות הריבוי של העצים עמ' 113.

237. Maguire, *Earth and Ocean*. 71.

238. השו. Talgam, *Mosaics of Faith*, II ch. 3.

239. Talgam, *ibid.*, *ibid.* השו. המחזור הששי של ההמנונות לגן העדן, השו.

הגדול שלהם, על הגיוון בחשיבותם לאדם, על טעמים המגוון ועל ההבדל שקיים אפילו בין מתוק למתוק. הוא מראה את ההבדל בין מתיקות הגפן לשמנוניות הזית. כמו כן הוא מביא דוגמאות של צורות ריבוי שונות של העצים המוכרות לחקלאים, וכן מצטט אותם על מיניות עצי התמר והתאנה (כפי שהוזכר כבר בסעיף על ההיבט הבוטני). אבל בעיקר הוא מרחיב על הגפן – עץ הפרי הנפוץ ביותר בפסיפסים, בעיקר בשריגים, ועל המשמעות שלה לגבי המאמין הנוצרי.²⁴⁰ אוגוסטינוס (430-354) השווה את ישו ל"עץ החיים", את הקדושים לעצי פרי, וארבעת המבשרים לארבעה נהרות גן העדן.²⁴¹

3.1 התאנה

התאנה נזכרת פעמים אחדות במקרא. על פי מיכאל זהרי מקור השם הוא באכדית – טיטו ובפיניקית – טין. ואילו על פי קרן דובנוב המקור הוא בשורש א.נ.ה.²⁴² לראשונה נזכר העץ דווקא בזכות עליו הגדולים והרחבים, שתפרו אדם וחוה בגן-עדן כדי לעשות להם חגורות (בראשית ג' ז). הוא נזכר כמובן גם כאחד משבעת המינים שנשתבחה בהם הארץ: "ארץ חיטה ושעורה וגפן ותאנה ורימון, ארץ זית שמן ודבש" (דברים ח, ח). העובדה שהדבילים עשירות

And there are trees which reproduce by their branches, throwing out roots from them. Perhaps we ought even to consider as "seeds the saplings which spring from the roots of a tree: for cultivators tear them out to multiply the species. But, we have already said, it is chiefly a question of the trees which contribute most to our life; which offer their various fruits to man and provide him with plentiful nourishment. Such is the vine, which produces wine to make glad the heart of man; such is the olive tree, whose fruit brightens his face with oil

Without doubt you remember the parable where the Lord calls Himself a vine and His Father the husbandman, and every one of us who are grafted by faith into the Church the branches. He invites us to produce fruits in abundance, for fear lest our sterility should condemn us to the fire. He constantly compares our souls to vines

7

Now there is such a variety of fruits in fruit trees that it is beyond all expression; a variety not only in the fruits of trees of different families, but even in those of the same species, if it be true, as gardeners say, that the sex of a tree influences the character of its fruits. They distinguish male from female in palms; sometimes we see those which they call female lower their branches, as though with passionate desire. and invite the embraces of the male. Then, those who take care of these plants shake over these palms the fertilizing dust from the male palm-tree, the psen as they call it: the tree appears to share the pleasures of enjoyment; then it raises its branches, and its foliage resumes its usual form. The same is said of the fig tree. Some plant wild fig trees near cultivated fig trees, and there are others who, to remedy the weakness of the productive fig tree of our gardens, attach to the branches unripe figs and so retain the fruit which had already begun to drop and to be lost. What lesson does nature here give us? That we must often borrow, even from those who are strangers to the faith, a certain vigour to show forth good works. If you see outside the Church, in pagan life, or in the midst of a pernicious heresy, the example of virtue and fidelity to moral laws, redouble your efforts to resemble the productive fig tree, who by the side of the wild fig tree, gains strength, prevents the fruit from being shed, and nourishes it with more care

8

There is one sweetness of the grape, another of the apple, another of the fig, another of the date. I shall willingly give you the gratification of continuing this research. How is it that this same water has sometimes a sweet taste, softened by its remaining in certain plants, and at other times stings the palate because it has become acid by passing through others? How is it, again, that it attains extreme bitterness, and makes the mouth rough when it is found in wormwood and in scammony? That it has in acorns and dogwood a sharp and rough flavour? That in the turpentine tree and the walnut tree it is changed into a soft and oily matter

9

paradises were artfully laid out, and an infinitude of plants embellished the banks of the rivers. Some were for the adornment of man's table; some to nourish animals with their fruits and their leaves; some to provide medicinal help by giving us their sap, their juice, their chips, their bark or their fruit." St. Basil, *On The Hexaemeron*, V, www.fisheaters.com/hexaemeron5.html, 6–9

cf. John Prest, *The Garden of Eden*, 21. 241

242. מיכאל זהרי, האנציקלופדיה המקראית, ח, ערך: תאנה, 400; קרן דובנוב היתה המזכירה המדעית של האקדמיה ללשון. משורש זה ניתן להבין את הפסוק בירמיהו ב, כג-כד: "פרא לימוד מדבר...תאנה מי ישיבנה" כתאנה=ייחום, תאוות משגל. פירוש זה מתאים לפירושו של כסלו לגבי עץ הדעת במאמרו "סט", שם.

בסוכרים, גרמה לכך שהן היו ידועות כמזון שמחיייה אנשים מורעבים כמסופר בספר שמואל: "וַיִּמְצְאוּ אִישׁ מִצָּרִי בְשָׂדָה וַיִּקְחוּ אֹתוֹ אֶל דָּוִד וַיִּתְּנוּ לוֹ לֶחֶם וַיֹּאכְל וַיִּשְׁקֶהוּ מַיִם: וַיִּתְּנוּ לוֹ פֶּלֶחַ דְּבִלָּה וּשְׁנֵי צִמְקִים וַיֹּאכְל וַתֵּשֶׁב רוּחוֹ אֵלָיו כִּי לֹא אָכַל לֶחֶם וְלֹא שָׁתָה מַיִם שְׁלֹשָׁה יָמִים וּשְׁלֹשָׁה לַיְלֹת" (שמואל א' ל' יא-יב). הפרי מובא גם אצל הנביאים כאחד מהפירות שנשתבחה בהם הארץ, לדוגמה: "דָּשְׁאוּ נְאוֹת מְדָבָר כִּי עֵץ נֶשֶׂא פְרִי תְאֵנָה וְגִפֶּן נִתְּנוּ חֵילָם:" (יואל ב' כב). גם תכונת הצל וצורת הסוכך של העץ מובאת אצל הנביאים כדימוי לשיבה בנוחות ובביטחה: "בַּיּוֹם הַהוּא נֶאֱמַר ה' צָבָאוֹת תִּקְרְאוּ אִישׁ לְרֵעֵהוּ אֶל תַּחַת גִּפֶּן וְאֶל תַּחַת תְּאֵנָה" (זכריה ג' י). לעומת זאת התאנה מוזכרת גם בנבואות זעם לדוגמה: "כִּי תֵאֲנָה לֹא תִפְרָח וְאֵין יָבוֹל בְּגִפְנֵיהֶם כִּחַשׁ מַעֲשֵׂה זֵית" (חבקוק ג' יז). עוד דימויים של התאנים מוצאים לגבי הפרי המתוק והמבשיל מוקדם לפני הקיץ: "כביכורה בטרם קיץ, אשר יראה הרואה אותה, בעודה בכפו – יבלענה" (ישעיהו כ"ח, ד). כאן מוצאים כינוי מיוחד לתאנים המוקדמות שנקראות "ביכורות", בניגוד לתאנים המיובשות שנקראות "דבלים". עוד אנו קוראים במקרא על ריפוי השחין של חזקיהו המלך על ידי הנביא ישעיהו בעזרת דבלה: "וַיֹּאמֶר יִשְׁעִיָּהוּ יִשְׂאוּ דְבַלְתַּת תְּאֵנִים וַיִּמְרְחוּ עַל הַשְּׁחִין וַיִּחַי:" (ישעיהו ל"ח כא). לעץ התאנה היו, ועדיין יש, שימושים רבים ברפואה העממית. כתב על כך כבר דיוסקורידס, כשהוא מזכיר בין שאר המחלות שהתאנה מרפאה, הן את הכוויות והן את הצרעת והפסוריאזיס. הוא מזכיר עוד שהתאנים עוזרות לגיבון החלב, בדומה לחומץ, וכן שהפרי הטרי עלול להיות רעיל.²⁴³ גם התלמוד הירושלמי מציין את יכולת השרף של העלים לגרום לגיבון.²⁴⁴

התאנים נחשבו למזון מקובל וכתחליף ללחם בהלכה היהודית. כך נחשבה כמות של כחצי קילוגרם גרוגרות או דבלים לחלק ממנת מזון המספיקה לעני.²⁴⁵ גם בדיון על מזונות האשה שבעלה חייב לתת לה לשבוע, נמנות הגרוגרות או הדבלים יחד עם החיטין, הקטניות והשמן, כמזון הבסיסי של עניים.²⁴⁶ פליניוס מציין שקאטו הציע להחליף את שכר פועלי החקלאות בתאנים במקום מלח וגבינות בעונת הבשלת התאנים, אבל אני מצאתי שהוא מציע להוריד את כמות הלחם בעונה זו, הצעה התואמת את ההלכה לעיל.²⁴⁷ עוד יש בתוספתא מחלוקת על אורך השלבים השונים בהתפתחות התאנים: "רבן שמעון בן גמליאל אומר מהוצאת עלין עד הפגין חמשים יום, מן הפגים ועד שיתין ונובלות חמשים יום ומשיתין ונובלות עד התאנים חמשים יום. רבי אומר כולן ארבעים ארבעים יום".²⁴⁸ בתלמוד הבבלי מסופרות אגדות על הדבש הנוסף מהתאנים בארץ. באחת מהן מספר האמורא ר' יעקב בן דוסתאי: "מלוד לאונו שלוש מילין, פעם אחת קדמתי בנשף והלכתי עד קרסולי בדבש של תאנים". האמורא רמי בר יחזקאל מספר שנקלע פעם לבני ברק וראה עזים שאכלו תחת עץ תאנים שנטפו דבש, ומעטיניהן נטף חלב, ואז אמר: זהו הפירוש של ארץ זבת חלב ודבש.²⁴⁹

גם בכתבי אבות הכנסייה מוצאים התייחסות מפורשת לתאנה, וזהו העץ היחיד שנזכר בשמו אצל אפיפניוס מסלאמיס מהמאה הרביעית, בהקשר לגן-עדן.²⁵⁰ עצי פרי נחוצים בכל תיאור של גן-עדן, על פי המסופר בספר בראשית (ב, ט): "ויצמח ה' אלהים כל עץ נחמד למראה וטוב למאכל...". למרות שעץ התאנה מוזכר בפירוש, אין הוא מופיע כעץ בתיאורים בפסיפסים, אך מוצאים תיאורים של תאנים בודדות. עובדה זאת נראית תמונה משום שהיא עומדת בניגוד לאתרוג, שמופיע בפסיפסים בתדירות גבוהה. למרות שאינו נזכר במפורש.

243. Dioscorides, 90–91.

244. ירושלמי, ערלה, פרק א' מ"ז; שביעית פרק ז' ל"ז.

245. כדי שאם ירצה יוכל למכור מנות אלו ולקנות מזון לשתי סעודות. משנה, מסכת פאה, פרק ח, ה.

246. משנה מסכת כתובות פרק ה, ח.

247. Pliny, Nat., XV 21; Cato, On Agriculture, LVI.

248. תוספתא מסכת שביעית (ליברמן) פרק ד' ה"כ. פליקס מסביר שההבדל בין האב רבן שמעון בן גמליאל ובין בנו, רבי יהודה תלוי במקום מגוריהם. האב ישב באושא – שהיא בעמק, ואילו רבי יהודה ישב בציפורי – שהיא גבוהה יותר. פליקס, עצי-פרי למיניהם, 91, הערה 84.

249. בבלי, כתובות דף קיא ע"ב. הסיפור של ר' יעקב בן דוסתאי מדבר על שעות הבוקר המוקדמות, כי זה הזמן הרצוי לקטיפת התאנים, לפני ההצפורים והאנשים קוטפים אותן.

250. Maguire, Earth and Ocean, 37.

3.2 השקד

השקד מוזכר במקרא כפרי משובח שיעקב מצווה לבניו לקחת למצרים כמנחה: "קָחוּ מִזֶּמֶרֶת הָאָרֶץ בְּכָלֵיכֶם וְהוֹרִידוּ לְאִישׁ מִנְחָה מֵעֵט צִרִי וּמֵעֵט דָּבֶשׁ נְלָאֵת וְלֹט בָּטָנִים וּשְׂקָדִים" (בראשית מ"ג, יא). מהמדרש על פסוק זה: "בטנים ושקדים משח דבטנין ומשח דלזין" ניתן ללמוד שהשימוש בשקדים ובטנים היה בעיקר לייצור שמן, לא רק בימי קדם אלא גם בתקופה הרומית-ביזנטית.²⁵¹ עוד מוזכר השקד במקרא כעץ הממהר לפרוח, כפי שכבר הוזכר בין תכונותיו הבוטניות. מקור השם הוא באכדית: "שקדו או שוקדו", וכך גם שמו באתיופית: "שקד", מיכאל זהרי ויהודה פליקס מזהים אותו כ"לז", שזהו שמו בארמית ובערבית.²⁵² בספרות חז"ל מופיע לפעמים השם "שקד" מוחלף ב"לז". לדוגמה על שאלתה של רבקה בראותה לראשונה את יצחק: "מי האיש הלזה?" (בראשית כ"ד, סה) אומר המדרש "מי האיש הדור כלז?" כשהכוונה לעץ השקד היפה כל כך בפריחתו.²⁵³

כאן המקום לציין את האיזכור של הבוטנים והשקדים יחד כפירות ששימושם דומה. מקובל לזהות את הבוטנה כפרי של האלה האמיתית *Pistacia vera*, שהוא מין שאינו גדל כיום בארץ, למרות שמינים אחרים של האלה שפירותיהם דומים למין האכיל גדלים בר בארץ.²⁵⁴ כנראה שפירות האלה האמיתית לא גדלו באגן הים התיכון ויובאו ממרכז אסיה עד לדרום טורקיה, שם הם גדלים גם כיום.²⁵⁵ אשכול של פירות בוטנה מתואר אולי במסגרת הקוציץ של פסיפס בית הכנסת בחורבת סמארה שבצפון מערב השומרון (איור א-37).²⁵⁶ פירות הבוטנה נזכרים בתלמוד כ"פיסטקין", כפי שהם נקראים בארץ גם כיום. קשה לקבוע אם הכוונה בתיאור בפסיפס היא לבוטנה או לאפרסק (איור ד-70).²⁵⁷ בתלמוד מדובר על פירות שנתלו כקישוטי סוכה כגון: אגוזים שקדים אפרסקין ורימונים: "סככה כהלכתה ועיטרה בקרמין ובסדינין המצויירין, ותלה בה אגוזין, שקדים, אפרסקין ורימונים, פרכילי ענבים ועטרות של שבולין, יינות שמנים וסלתות – אסור להסתפק מהן".²⁵⁸ פליקס מסביר שלא יתכן שהמדובר באפרסקים משום שחג הסוכות חל לאחר עונת הבשלתם, ואם יהיו עדיין בשוק – בוודאי יתייבשו ולא יישמשו עוד לנוי. לכן הוא סבור שיש כאן החלפת מילים עם "אפסתקים", כפי שמוצאים בברייתא: "אבל האלצרין והאפסטקין והאצטרובולין, על ידי שאין כיוצא בהן בארץ ישראל לא צרכו חכמים ליתן להן סימן".²⁵⁹ בהמשך טוען פליקס שהבוטנה גדל והבשיל פירות בארץ, כשהוא מסתמך על הנאמר בתלמוד הירושלמי, המחייב הפרשת מעשרות "באלצרין ובאפסטקין ובאיצטרובילין משיעשו קליפה".²⁶⁰ גם הוא מסייג את קביעתו בכך שברור שרוב הפירות של הבוטנה יובאו מחוץ לארץ. בעניין זה הוא מסתמך על הדברים שבתוספתא באשר לחיוב בהפרשת מעשר מן הפירות: "פירות ארץ ישראל שרבו על פירות חוצה לארץ חייבין, פירות חוצה לארץ שרבו על פירות ארץ ישראל הרי אלו פטורין דברי ר' מאיר, שרבו על פירות חוצה לארץ חייבין, פירות חוצה לארץ שרבו על פירות ארץ ישראל הרי אלו פטורין דברי ר' מאיר,

251. מדרש בראשית רבה, פרשה צא, יא. המלה "משח" בארמית משמעותה שמן.

252. Michael Zohary, *Flora Palestina*, II, 22; פליקס, עצי פרי למיניהם, 143-144.

253. מדרש שכל טוב, סה.

254. בשנות הששים של המאה הקודמת נעשה ניסיון לגדל בוטנה בהר הנגב, אבל הוא לא עלה יפה, משום שהפירות לא נפתחו Amiram

Nevo, Ella Verker and Rivka Ben-Sasson, "The Problem of Indehiscence of Pistachio (*Pistacia vera*) Fuit", *Israel Journal of Botany*, 23 (1974), 1-13.

255. Zohary, Hopf, and Weiss, 151-152.

256. Magen, *The Samaritans*, Fig. 79.

257. אך לא אתרוג, כפי שסבור יצחק מגן בספרו, וכפי שהראיתי בפרק א.

258. בבלי, סוכה דף י ע"א.

259. ירושלמי (וילנא), דמאי, פ"ב הלכה א. על פי צירוף הפירות האחרים שזרעיהם נאכלים.

260. הפרשת מעשרות היא מצווה שתלויה בארץ, כלומר רק על פירות וירקות שגדלו בארץ ישראל חייבים במעשרות, ולכן הדיון כאן על פירות שיובאו מחו"ל, או על שלב ההבשלה של הפרי, שממנו ואילך חייבים להפריש מעשר. מאחר שהפיסטוקים נכללים בהגדרות של הבשלת הפרי, מסיק פליקס שהם גדלו והבשילו בארץ. "הפרסקין משיטילו גידים. רבי זעירא בשם איסי משיטילו גידים אדומים: האגוזים והשקדים משיעשו מגורה רבי יודה אומר האגוזים והשקדים משיעשו קליפה. אמרו בקליפה התחתונה שהיא סמוכה לאוכל. מודים חכמים לרבי יודה באלצרין ובאפסטקין ובאיצטרובילין משיעשו קליפה" ירושלמי, (וילנא) מעשרות פרק א, הלכה ב.

וחכמים אומרים אף דברים התדירין כגון האגוזין ודורמסקניות ופסיליה ופסלקאות פטורין.²⁶¹ על פי התוספתא הזו ניתן להבין שהאגוזים והשיזפים גדלו גם בארץ, למרות שחלקם יובא גם מחוצה לה.²⁶² גם כאן פליקס מציע להחליף "פסלקאות" ב"פסתקאות".²⁶³ לעומת פליקס הטוען שעץ הבוטנה – האלה האמיתית, גדל והבשיל בארץ, קובע מיכאל זהרי שלא גידלו בארץ את הבוטנה בתקופת המקרא. לעומת זאת פירות האלה הארץ ישראלית *Pistacia palaestina* והאלה האטלנטית *Pistacia atlantica*, שהם מינים קרובים ביותר לאלה האמיתית, נאכלו ונמכרו בשווקים. למרות שפירותיהם של מינים אלה אינם משובחים כמו הפירות של האלה האמיתית, הם יכלו להיות הפירות הנזכרים בספר בראשית.²⁶⁴ מאוחר יותר טוען זהרי שבעבר הירדן מוזכר ישוב בשם "בטונים"²⁶⁵ שמתאים מבחינת התנאים לגידול בוטנה, ולכן הוא מסיק שגידלו אותו שם.²⁶⁶

3.2.1 השקד כסמל הגאולה

בפסיפס של בית אלפא, בספין בו מתוארים החזית האדריכלית והמנורות, יש תיאור צמחי נוסף שבא אולי לסמל את פריחת השקד, אך אין חשיבות לזיהוי הבוטני משום שתפקידו הוא סמלי בלבד. הוא בא לחזק את המשמעות האסכטולוגית של הציפיה לגאולה בספין כולו: מצד ימין של המנורה הימנית ישנו שיח פורח, ומצידה השמאלי של המנורה השמאלית – שיח יבש. השיחים הללו מתוארים כקונבנציה, אולי של ורדים, ואין אפשרות לזהות בהם דווקא את פריחת השקד.²⁶⁷ אלישבע רבל-נהר מציינת שאלו הם התיאורים הראשונים באמנות היהודית של המטה היבש והמטה הפורח של אהרון, שמסמלים את הגאולה על פי המדרש, כשאליהו מבשר את בוא המשיח: "זו אחד משלשה דברים שעתיד אליהו להעמיד להן לישראל צנצנת המן וצלוחית שמן המשחה וצלוחית המים, ויש אומרים אף מקלו של אהרן שקדיו ופרחיו".²⁶⁸

3.3 התפוח, האגס והאפרסק

למרות שהתפוח אינו גדל בר בארץ, הוא מוזכר כבר במקרא כשם מקום בספר יהושע לדוגמה: "למנשה היתה ארץ תפוח" (י"ז ח'), וכעץ פרי "כתפוח בעצי היער" (שיר השירים: ב' ג'). גם בספר יואל מוזכר התפוח עם העצים הוותיקים: "הַגִּפֶּן הוֹבִישָׁה וְהַתְּאֵנָה אֲמַלְלָה רִמּוֹן גַּם תָּמָר וְתַפּוּחַ כָּל עֵצֵי הַשָּׂדֶה יִבְשׁוּ כִּי הִבִּישׁ שָׁשׁוֹן מִן בְּנֵי אָדָם". (יואל, א' יב.) האגס והאפרסק, שלא כמו התפוח, אינם נזכרים במקרא.²⁶⁹ בעוד לאגס מינים הגדלים בר בארץ, התפוח והאפרסק אינם גדלים בר בארץ. לא ברור היכן התחילו בתירבות פירות אלו, משום שעצי הבר היו נפוצים מאד באזורים רבים.²⁷⁰ האינפורמציה המהימנה המוקדמת ביותר היא מהכתבים הקדומים המוזכרים לנו. כבר באודיסיאה מוזכרים התפוחים

261. תוספתא מסכת דמאי (ליברמן) פרק א, ט.

262. כפי שפליקס טוען לגבי הפיסטוק. ראו לעיל.

263. פליקס, עצי פרי למיניהם, 175 והערה 8 שם.

264. מיכאל זהרי, אנציקלופדיה מקראית, (ירושלים, 1954) 50 ערך: בטנים.

265. "וַיִּמְחֶשְׁבוּן עַד רֵמֶת הַמִּצְפָּה וּבְטָנִים..." יהושע, י"ג כו.

266. Michael Zohary, *Plants*, 65.

267. Revel-Neher, "L' Alliance et la Promesse", 139.

268. מדרש תנחומא (ורשא) פרשת בשלח סימן כא. תיאורי המטה היבש והפורח חוזרים לאחר כ-350 שנה בדפי פתיחה של תנכ"ם ספרדיים, כשהראשון שבהם הוא כתב יד לנינגרד MS II 17 משנת 929, שנכתב כנראה במצרים. שם. 141 על פי הפסוק בספר במדבר י"ז, כג המספר על מטה אהרן: "וַיֵּצֵא כָרֶחַ וַיִּצָּץ צִיץ וַיִּגְמַל שְׂקָדִים".

269. אמנם בתרגום היווני של המקרא – הספטואגינטה לפסוק בספר שמואל ב', ה' כ"ג מופיעה המילה "אגסים" במקום "בכאים" ("לא תִּעְלָה הָסֵב אֶל אֲחֵיהֶם וְבָאתָ לָהֶם מִמּוֹל בְּכָאִים"), אבל פליקס מסביר שאין הזיהוי מסתבר. עצי פרי למיניהם, 215.

270. דיון על כך בהערה 178.

והאגסים בגנו הסגור של המלך אלקינואוס: "...עצים מוריקים בגינה כל רמי הגזע יפרחו, עצי אגס ותפוחים ורימונים הדורי הפרי, תאנים מתוקות וזיתים מוריקים צמרתם בהדר, אשר פריים לא יבול ויבולם לא יסוף לעולם..."²⁷¹

3.4 השזיף

יתכן שהשזיף מוזכר בכתובת פסיפס מבית הכנסת ברחוב (נבנה ושופץ בין המאות החמישית והשביעית), בה יש רשימה של מקומות בארץ ישראל שאינם חייבים בשמיטה ובמעשרות. מקומות היישוב שלא נחשבו לערים יהודיות היו אלו שרוב תושביהן היו נוכרים כדוגמת בית-שאן, או שלא היו מיושבות על ידי עולי בבל. זוהי כתובת יחידאית שמוסרת רשימה של מקומות יישוב בארץ שאינם חייבים בשמירת שנת השמיטה, וכן רשימת פירות וירקות שפטורים מן המעשר.²⁷² עוד מיוחד לכתובת הזו היא העובדה שיש מקבילה לרשימה זו, אך לא זהה, הנמצאת בירושלמי, (דמאי פרק ב ה"א).²⁷³ בכתובת של רחוב ברשימת הפירות מוזכרות גם ה"אוחניות", שזהו שמם של השזיפים בסורית ובארמית ארץ ישראלית.²⁷⁴ על הזהות בין השם "אוחניות" ובין "דורמסקניות", שהוא השם הנזכר בכל הכתבים העתיקים, ניתן ללמוד מסיפור תלמודי אחד שמופיע פעמיים. פעם אחת בתלמוד הבבלי: "דהנהו תרי תלמידי דהו יתבי קמיה דבר קפרא, הביאו לפניו כרוב ודורמסקין ופרגיות, נתן בר קפרא רשות לאחד מהן לברך, קפץ וברך על הפרגיות".²⁷⁵ אותו הסיפור מופיע גם בתלמוד הירושלמי: "רב יהודה בשם אבא בר בר חנה בר קפרא ותרין תלמידי נתארו אצל בעל הבית בהדין פונדיקא דברכתא אפיק קומיהון פרגן ואחוניא וקפלוטין".²⁷⁶

4. סיכום

בפרק זה התמקד הדיון בפירות ובעצי הפרי המופיעים על פי רוב בפסיפסים של כנסיות ופחות בבנינים אחרים בארץ ישראל. פסיפסים רבים כוללים פירות שונים במסגרות שלהם או במדליונים בפסיפסי שטיח, בין בבתי אמידים בעיקר מהתקופה הרומית, בין בבתי כנסת ובין בכנסיות. שלא כמו הפירות הבודדים, מוצאים לעתים רחוקות יותר עצי פרי במסגרות הפסיפסים, ועל פי הדוגמאות המעטות בארץ, הם מופיעים בבתי אמידים. עצי הפרי המופיעים במסגרות אינם נמצאים במדליונים או בשריגי קוציץ או גפן, אלא מופיעים כחלק מתיאור נוף רצוף לצד בעלי חיים ביתיים או חיות טרף. כך בקיסריה במסגרת של פסיפס הציפורים (איור ד-20), או במסגרת של פסיפס "קאלוקריה" גם הוא מקיסריה (איור ד-59). עצים עמוסי פרי מוצאים בעיקר בכנסיות בעבר הירדן ובעיקר במאה הששית. בבתי הכנסת עץ הפרי היחיד שמופיע הוא עץ התמר והוא מופיע מעט מאד. בבית הכנסת של בית אלפא יש מופע אחד של דקלים ללא פירות, בשורה המפרידה בין שני ספינים, וכנראה גם העץ שליד ראשה של האנשת "תקופת תשרי"

271. הומירוס, אודיסיאה, ז', 117-113.

272. פליקס מסביר שלבית שאן הביאו תוצרת חקלאית מחוץ לעיר משום שהאיזור היה עירוני בעיקרו. עוד הוא טוען שהכתובת משקפת את המציאות החקלאית של התקופה כי יש התאמה בין המקור הספרותי ובין המציאות הכלכלית. יהודה פליקס, "הפירות האסורין בבית שאן", סיני צו, תשמ"ה, יח-כח. על המציאות החקלאית של התקופה ניתן ללמוד עוד מפיוט לפסח של אלעזר ברבי קליר, שמונה מינים רבים של ירקות בדומה לרשימה שבכתובת רחוב. ראו: Shinan, "Synagogue in the Land of Israel", 150-151.

273. על הכתובת, תוכנה והשוואתה עם המקורות הכתובים כתב יעקב זוסמן, "כתובת הלכתית מעמק בית שאן", תרביץ, מג (תשל"ד). 189-159. הוא מתארך אותה למאה השביעית, סמוך לכיבוש הערבי, אך פליקס, במאמר הנזכר, סבור שהיא לא מאוחרת לראשית המאה החמישית, משום שלדעתו היא נכתבה בשלב הראשון של בית הכנסת ולאחר חתימת התלמוד הירושלמי. הוא מסיק זאת מההבדלים וההקבלות בין שתי הרשימות.

274. פליקס, עצי פרי למיניהם, 236-235.

275. בבלי, ברכות דף לט, ע"א.

276. ירושלמי (וילנא), ברכות, פרק ו הלכה ב. על הזהות בסיפורים כמקור לזיהוי השזיף כאחוניא כותב משה רענן. <http://daf-yomi.com/DYItemDetails.aspx?itemId=18316>

באותו בית הכנסת הוא דקל. עוד מוצאים שני דקלים (כנראה ללא פירות) משני צידי המנורה בפסיפס של בית הכנסת במעון (נירים). דקלים עמוסי פרי רואים באחד המדליונים במסגרת של בית הכנסת השומרוני בחורבת סמארה שבשומרון. כל בתי הכנסת האלה הם מהמאה הששית.

מבין עצי הפרי, העץ הקל ביותר לזיהוי לאחר הדקל הוא עץ הרימון, שמופיע כמעט בכל מקבץ של עצי פרי, כפי שכבר הזכרתי. גם את האתרוג והאגס ניתן לזהות די בקלות. העצים האחרים נראים כולם כעצי פרי ממשפחת הוורדיים, ועליהם הרחבתי בפרק זה. מפתיע שאין מופע של עץ תאנה או שיקמה, למרות שהפרי עצמו מופיע במקומות לא מועטים. מאחר שאין למצוא סיבה מפורשת לכך, אני משערת שהסיבה יכולה להיות שעץ התאנה, ובפרט העלים שלו, מזכירים לצופה הנוצרי והיהודי כאחד את החטא הקדמון, כשעלי התאנה כיסו את ערוותם של אדם וחווה בגן-עדן. איזכור כזה אינו עולה בקנה אחד עם תיאור השלווה והשפע של גן העדן. עצי הפרי בכנסיות מופיעים על פי רוב קרוב למזבח או לאפסיס, והם מדומים לפירות גן העדן דרך התיאורים היוזואליים שמופיעים על ידם. הכוונה לתיאורים של אחווה בין החיות, המכונים *phillia*, או על ידי פסוקים שמצוטטים בסמוך אליהם.²⁷⁷ כך רואים בפסיפס המכונה פסיפס גן-עדן במדבא: הפסיפס נקרא כך משום ששור ואריה "רועים" זה ליד זה, כממחישים את פסוקי הנבואה של ישעיהו "...וְאִיֶּהָ פָּקַד יֹאכַל-תֶּבֶן." (י"א, ז; ס"ה, כה) (איור א-42), או בפסיפס האקרופוליס במעין.²⁷⁸ ניתן להבין כך גם את שורות עצי הפרי בפסיפסים האחרים, כשהקישור שלהם לגן העדן הארצי אינו דרך אחוות החיות, אלא דרך האנשת ארבעת נהרות גן העדן המזוהים בשמם.²⁷⁹ תיאור המקדים בכמאה שנים את התיאורים שבעבר הירדן, מוצאים בסוריה בפסיפס של כנסיית טייאבת אל-חמאם משנת 447 (איור ד-71). בסוריה ארבעת הנהרות מתוארים בצורה ריאליסטית ומזוהים על ידי כתובת ליד עצי פרי, ולא על ידי האנשות, כפי שמוצאים בפסיפסי עבר הירדן.²⁸⁰

מההקשר שעשו אבות הכנסייה בין עצי הפרי והכנסייה לגן-עדן, ניתן להבין מדוע יש כל כך הרבה עצי פרי דווקא בכנסיות ולא בבתי כנסת, אבל עדיין אין בכך מענה לשאלה מדוע אין רואים כמעט עצי פרי בכנסיות של ארץ ישראל. הצגת עצי הפרי בכנסיות של עבר הירדן במקומות מרכזיים, יכולה להוות כמעט סימן היכר לפסיפסי עבר הירדן של המאה הששית. מגוויאר מראה שכדי להראות את נפלאות הבריאה, היה על האמן לבחור או בהאנשות של האדמה ופירותיה או הים ויצוריו, או לתאר את הבריות הארציות ומסביבן את הים ובריותיו, כפי שהובן אז מבנה העולם.²⁸¹ באופן זה יכולים עצי הפרי לסמל את גן העדן הארצי או את האדמה על פי ההקשר, ואמנם מוצאים שתי אפשרויות אלו בפסיפסי עבר הירדן.²⁸² במקומות אחדים מוצאים את גא – Ge במרכז הפסיפס, כשהנערים נושאי הפירות – *karpoi* מביאים לה מנחה, כמו לדוגמה בקפלה של הבישוף סרגיוס באום-אל-רסאס מהשנים 587/88. במקומות אחרים מודגש הים ויצוריו, כשבמרכז האנשה של הים – *Thalassa* כמו לדוגמה בכנסיית השליחים במדבא משנת 578. בפסיפס סנט סטפנוס מאום אל רסאס בירדן מהמאה השמינית, רואים במסגרת הפנימית את פירות האדמה, ובמסגרת חיצונית יותר – תיאורים נילוטיים שבאים לתאר את הבריאה במים. מכל המוכר עד כה בפסיפסי ארץ ישראל, מצאתי תיאור אחד של עץ פרי, מאד מסוגנן (אולי אפרסק) בתוך שריג גפן בפסיפס הכנסייה בבית לחם הגלילית, ולא במקום מרכזי (איור ד-72).²⁸³ עץ פרי נוסף, שמשני צדדיו איילות ודגים, מוצאים בפסיפס מאוחר

277. Piccirillo, *The Mosaics*, no. 139, p. 128.

278. Piccirillo, *ibid.*, 20;40.

279. Piccirillo, *ibid.*, 240–241.

280. Abdul-Razzaq Zaqzuq and Michel Piccirillo, "The Mosaic Floor of the Church of the Holy Martyrs at Tayibat al-Iman, Hama. in Central Syria", *L A*, 49 (1999): 443–464.

281. Maguire, *Earth and Ocean*, 20–23.

282. כך מפרט ומאיר הגיאוגרף קונסטנטין מאנטיוכיה (המכונה "קוסמס אינדיקופליטס") בספרו "הטופוגרפיה הנוצרית" מהמאה הששית. באיור של העולם בהעתק מהמאה התשיעית מוצאים שורה של עצי פרי במזרח העולם השטוח, המסמלת את גן-עדן (Ms. gr. 699, fol. 40v).

283. חדשות ארכיאולוגיות קו 42–43. העץ דומה מאד לעץ הנזכר כ"מטה הפורח" של אהרן בפסיפס בית אלפא, לימין המבנה האדריכלי.

284. 'שלה', האנציקלופדיה החדשה, 4, 1537. החופרים סברו שזהו עץ רימונים, אך הצילום מאד מטושטש ואיני יכולה לשלול או לאשר.

יותר בכנסיית "הצליינים" שבשילה.²⁸⁴ נראה שבארץ ישראל הפסיפסים הבאים להציג את ברכת האדמה מתארים בעיקר פירות במדליונים. תיאור של עצי פרי שונים המפוזרים בכל השטיח, מוצאים בג'בליה שברצועת עזה משנת 528, כששם מפוזרים העצים בין חיות טרף ועובדי אדמה (איור א-57).²⁸⁵ בעבר הירדן מוצאים נושא דומה אך בסגנון שונה, בפסיפס של הדיאקוניקון בהר נבו, כשגם שם חלק מהעצים הם בין תיאורים של עובדי אדמה וחלקם בין תיאורי ציד (איור ד-73).²⁸⁶ בעוד שבעצי הפרי נראית כוונה תיאולוגית, הפירות הבודדים המופיעים במדליונים נמצאים במקומות שונים בפסיפסים, לעתים שוליים מאד. כך הם נראים כמשמשים עיטור בלבד, בעיקר כשהם ממלאים את מדליוני המסגרות. עם זאת יתכן שגם במקומות השוליים הללו משמעותם היא ברכת תנובת הארץ.

פירות אלו הם ככל הנראה התפתחות של תיאורי הקסניה (*xenia*) שמקורם באמנות הרומית, בדומה לדלועיים עליהם הרחבתי בפרק הקודם, וכן בסוף הקטע על האתרוג בפרק א. מדליונים כאלה מוצאים ברבים מהפסיפסים של ארץ ישראל ועבר הירדן, כשחלקם מכסים את כל השטח של הפסיפס, וחלקם מהווים רק מסגרת לשטיח. הצגת מאכלים כחלק מתיאורי *xenia* מוצאים בפסיפסי ארץ ישראל עוד מהתקופה הרומית המאוחרת. בשבר של פסיפס שנמצא בחפירות הצלה בעמק רפאים, מוצאים מדליון או פסאודראמבלמה שבמרכזה מתוארים זוג ארטישוקים ורכיכה על רקע לבן מהמאה הראשונה לספירה (איור ד-60). בבתי אמידים תיאורי *xenia* כאלה היו נפוצים ברחבי האימפריה הרומית ובעיקר בצפון אפריקה, כשרבים מהתיאורים הללו קשורים לפסיפסים עם נושא דיוניסאי.²⁸⁷ פסיפסי ה-*xenia* מצפון אפריקה מתוארכים החל מהמאה השנייה או השלישית ועד למאה הששית, שאז תיאורים אלו מתחילים להופיע בכנסיות.²⁸⁸ בארץ ישראל מוצאים במסגרות הפסיפסים פירות שונים כבר במאה החמישית, אם כי רק במקרים בודדים: בכנסיית המולד בבית לחם במסגרת של עלי הקוציץ מוצאים פירות שונים (איור ד-25), ובבית הכנסת שבמעוז חיים מוצאים אתרוג גדול באחד הריבועים שבמסגרת (איור א-12).

רוב עצי הפרי שמופיעים בפסיפסים ממוקמים בצד המזרחי של הכנסיות קרוב לאפסיס, בשונה מהפירות הנפרדים, שמופיעים במדליוני השטיח או במסגרות הפסיפסים באופן אקראי. בכנסיית הבישוף ישעיהו מגרסה המתוארכת לשנת 559, יש דגם מורכב של עצי פרי. בכל פינה יש עץ פרי שיוצא מתוך קוציץ שמשתרך למדליוני גפן (איור ד-74).²⁸⁹ לעתים העצים מסודרים בספין נפרד בצורת x כשצמרתם פונה אל המרכז, וביניהם חיות טרף או חיות בית. כך בפסיפס בכנסיית השליחים במדבא משנת 587, שהוא מושחת בחלקו, וניתן לזהות בו אפרסקים ואולי אגסים ותפוחים (איור ד-51). בפסיפס במדבא המכונה פסיפס גן-עדן נראים אותם עצים שמוצאים בפסיפס של כנסיית לוט ופרוקופיוס: אפרסקים, רימונים, אגסים ותפוחים (איור א-68).²⁹⁰ עוד תיאור של ארבעה עצי פרי מוצאים בפסיפס של הקפלה של המרטיר תיאודור במדבא משנת 562, כשכל עץ נמצא במרכז הצלע של הריבוע, וחיות הבקר נמצאות בפינות, אלא שקשה לזהות את הפירות על העצים. הספין כולו נמצא בצד המזרחי של הכנסייה (איור ד-75). מערך של דגם בצורת x על ידי עצים או שריגים, או האנשות של עונות השנה מוצאים הן באנטיוכיה (איור ד-76)²⁹¹ והן בצפון אפריקה (איור ד-77), שני מרכזים של ייצור פסיפסים. מאחר שפסיפס העונות באלכסונים

285. Hachlili, *Ancient Mosaics*, Fig. VII 10.

286. Piccirillo and Alliata, *Mount Nebo*, 278.

287. Blanchard-Lemée, "Xenia and banquets", 65–85.

288. כפי שהוסבר בהרחבה בסוף הפרק על האתרוג הערות 121–122. דנבין מציינת את המאה השנייה כתחילת הופעת הקסניה. Dunbabin, *The Roman Banquet*, 157.

289. Piccirillo, *The Mosaics*, 294–295. מצב הפסיפס גרוע מאד ולכן אי אפשר לזהות בצילום את הפירות. העץ היחיד בספין הזה שהצלחתי לראות את פירותיו בצילום, הוא העץ השמאלי למעלה, שהוא עץ רימון.

290. Piccirillo, *The Mosaics*, no. 139 p. 128.

291. Levi, *Antioch Mosaic pavements*, L VII. a, room 1.

ב-*La Chebba* שבצפון אפריקה מקדים את אנטיוכיה, נראה ששם הוא המקור לדגם זה.²⁹² בארץ ישראל ועבר הירדן מופיע דגם בו מופיעים עצי פרי באלכסונים. לדגם הזה יש דמיון מובהק לפסיפס הצייד של ורצ'סטר מדפני שליד אנטיוכיה, שמתוארך אמנם למאה הששית, אך יש להניח שהוא היה המקור לדגם שבירדן (איור ד-78).²⁹³ אנטיוכיה, שהיתה בירת הפרובינציה ערביה, אליה השתייכו מרבית שטחי ארץ ישראל ועבר הירדן, היתה קרובה דיה כדי שאמנים מקומיים יכירו את פסיפסיה ויושפעו ממנה. כך נראה שחלק מהדגמים של המערב הגיעו דרך צפון אפריקה לאנטיוכיה ומשם למזרח התיכון.²⁹⁴ אף על פי כן לא ברורה הסיבה שמערכי הפסיפסים בעבר הירדן המזרחי נראים כמושפעים ישירות מאלה שבאנטיוכיה, כשגם תיאורי העצים נושאי הפירות ומיני הפירות המוצגים בהם, נראים כלקוחים מפסיפסים אלה במידת מה. האם יתכן שהאמנים שעשו את הפסיפסים בכנסיות שבעבר הירדן במאה הששית הביאו דגמים מאנטיוכיה, בעוד שאמני הפסיפסים הארצישראלים רק שמעו עליהם ולא היו בפניהם רישומים מדויקים?

כפי שהודגם ליד כל פרי שהוזכר, בעיקר בעזרת ממצאים ארכיאולוגיים, הרי שכל מיני הפירות המופיעים בפסיפסים גודלו בארץ ישראל בתקופה הביזנטית. רוב הממצאים הארכיאולוגיים הם מארץ ישראל ולא מעבר הירדן, ואעפ"כ מרבית התיאורים בפסיפסים הם בעבר הירדן.²⁹⁵ הפירות הנפוצים ביותר בפסיפסים הם שריגי גפן ואשכולותיה, וכן רימונים. הפירות המופיעים בנוסף לשני אלה הם פירות מה"גל השני", ואילו התמרים, התאנים והזיתים – מה"גל הראשון" – מופיעים בתדירות נמוכה בהרבה. יתכן שפירות ה"גל השני" היו קשים יותר לגידול ונפוצים פחות מאשר פירות ה"גל הראשון", וכתוצאה מכך נחשבו לאקזוטיים ומיוחדים יותר. יתכן גם שהפירות הללו היו יקרים יותר, משום שלחלקם היו "חיי מדף" קצרים יותר, ועובדות אלו הן שגרמו לכך שיופיעו בתיאורי גן-עדן. זאת אולי גם אחת הסיבות לכך שתיאורי העצים שופעי הפירות מופיעים דווקא בעבר הירדן המזרחי, שם מרבית השטח הוא מדברי, ופרט לבקעת הירדן אין אפשרות לגידולים חקלאיים, עובדה שגרמה לייחודם של עצי הפרי. אפשרות נוספת להבדל בתדירות התיאורים של עצי הפרי בעבר הירדן לעומת ארץ ישראל נובע מכך שמקומו של גן העדן הוא במזרח, על פי הפרשנות הנוצרית לכתוב בספר בראשית (ב, ח): "ויטע ה' אלהים גן בעדן מקדם". מאחר שעבר הירדן המזרחי היה הגבול המזרחי של האימפריה הביזנטית באזור זה, ומאחר שבמאה הששית התפתחה כנראה התיאוריה הנוצרית על שפע עצי הפרי שבגן העדן הארצי שבמזרח העולם, כפי שמתואר באיורו של קונסטנטין מאנטיוכיה, יתכן שנוצר קשר אסוציאטיבי כלשהו בין הגיאוגרפיה לתיאולוגיה, בדומה למקומות הקדושים.²⁹⁶ בארץ ישראל היו כנסיות ספורות ובהן פסיפסים עם עצי פרי, כמו העץ בשטיח של שריגי גפן בכנסייה בבית לחם הגלילית (איור ד-71). יתכן שלא נמצאו יותר עצי פרי בפסיפסים בגלל אקראיות החפירות. אבל גם אם זו הסיבה היחידה, הרי שלא היו הרבה כנסיות כאלה.

פירות ה"גל הראשון" הם כולם מ"שבעת המינים" שנתברכה בהם ארץ ישראל, ולמרות שכולם באמת גודלו בארץ וחלקם היו ידועים באיכותם, בעיקר התמר, מוצאים בפסיפסים בעיקר את הגפן והרימון, פחות את התמר והתאנה, ומעט מאד או כלל לא – את הזית. אמנם לא מצאתי פירות שלא גדלו בארץ בתקופה הנידונה בעבודה זו, אך גם

292. Irving Lavin, "The Hunting Mosaics of Antioch and Their Sources, A Study of Compositional Principles in the Development of Early Mediaeval Style", *DOP*, 17 (1963), 181–285.

293. Hachlili, *Ancient Mosaics*, Fig. VII 8.

294. Lavin, *ibid.*, 278; וייס מדגים השפעות מצפון אפריקה ורומא בפסיפס בית חג הנילוס בציפורי, שמהווה חוליה אחת מרבות בהתרחקות הפסיפסים הארצישראלים מאלה של אנטיוכיה. Zeev Weiss, "The Mosaics of the Nile Festival Building at Sepphoris and the Legacy of the Antiochene Tradition", In: *Between Judaism and Christianity: Pictorials Playing on Mutual Grounds. Essays in Honour of Prof. Elisabeth (Elisheva) Revel-Neher*, (eds.) K. Kogman-Appel and M. Meyer, (Leiden, 2009), 9–23.

295. יתכן שהסיבה לכך היא שלא נעשו די בדיקות בוטניות לממצאים בעבר הירדן.

296. ראו הערה 282 לעיל.

לא מצאתי את כל הפירות שגדלו באותה תקופה. כפי שחסר הזית, שהוא מהפירות החשובים ביותר, חסר גם החרוב. החרוב נחשב אמנם לפרי נחות כשהוא גדל בר, ושימש בעיקר כמקור לתזונת בהמות אך גם לעניים. כשגידלוהו בשיטת ההרכבה הוא נחשב אף כמזון לאדם.²⁹⁷ הוא מוכר מהתקופה הביזנטית בעיקר על פי עדויות בכתב מהמשה, התלמוד והפיוט בן הזמן, וכן מכתבי אבות הכנסייה.²⁹⁸ עדויות ארכיאולוגיות עליו הן מעטות וידועות בעיקר מהמאה העשירית ואילך, אך בסקירה מקיפה מונה כסלו הן את כל הממצאים הידועים והן את הסיבות למיעוטם.²⁹⁹

העובדה שאין בידינו ממצאים ארכיאולוגיים מספיקים מעבר הירדן, וכן העובדה שחלק מהעצים הללו דורש קור להתפתחות הפירות במידה שאיננה נמצא ברוב האיזורים בהם נמצאו הפסיפסים, מצביעה על כך שאין בהכרח קשר בין העצים שגדלו בסביבת הפסיפסים ובין העצים המוצגים בהם. האמנים יכלו להכיר אותם מאיזורים אחרים בהם גדלו, מפסיפסים אחרים אותם ראו, או מספרי דגמים, כפי שלומדים גם מהמערכים המיוחדים של הפסיפסים שהוזכרו. אמנם בתיאורי עונות השנה בבתי הכנסת וכן בפירות המופיעים בהאנשות במדליונים ובשטיחים, יש קשר לצמחיית הארץ והעונה המתאימה. לעומת זאת לא נמצא קשר בין מיקום הפסיפס, או האיזור בו נמצא המבנה, לבין מיני הפירות המיוצגים בפסיפס. הדבר בולט, כאמור, במופעי עצי הפרי. התיאורים היחידים שנמצאו מתאימים לזמן ולמקום הם תיאורי הפירות והצמחים בעונות השנה. כך הדבר גם באנטיוכיה וגם בצפון אפריקה, שם רואים את הזיתים, העבקנה, ואפילו האתרוג, כסמל החורף ולא הסתו, ומיני הדלועיים שם שונים בצורתם מאלו שבארץ ישראל.

297. פליקס, עציפרי, 210-211.

298. כמזון עניים ישנה עדות על הנזיר סבאס שחי על חרובים בתקופת התבודדותו: *Ciril of Scythopolis Lives of the Monks of Palestine*, R.M. Price, trs., (Michigan, 1991), 130. בדומה למסופר בבבלי, שבת, דף לג, ע"ב, על שמעון בר-יוחאי ובנו במערה.

299. נמצאו זרעים ומספר אתרים מתקופות פרהיסטוריות (כמו בעמק החולה מ-40,000 לפנה"ס) גרגרי אבקה של חרוב, וכן קורות בנין. מרדכי כסלו, "ההסטוריה של החרוב בארץ", **חלמיש**, 6, (תשמ"ח), 20-30; נילי ליפשיץ, "החרוב המצוי בישראל-יסוד עתיק או צעיר?", **ישראל עם-וארץ**, ה-1, (תשמ"ח-תשמ"ט), 24.

פרק חמישי

סיכום

התקופה שנידונה בעבודה זו כללה פסיפסים ממבנים שנועדו לשימושים שונים. מהתקופה הרומית המאוחרת נמצאו מספר פסיפסים מבתי אמידים, חוות חקלאיות, בתי מרחץ ומבני ציבור אחרים, בעיקר בארץ ישראל. מבין פסיפסי בתי הכנסת, המוקדם שבהם הוא בחמת טבריה, שמתוארך למחצית השניה של המאה הרביעית. הוא מקדים את הכנסיות המוקדמות המוכרות לנו, שמרוצפות בפסיפסים ומתוארכות למאה החמישית. מרבית הפסיפסים שנמצאו בארץ ישראל ובעבר הירדן המזרחי מתוארכים למאה הששית, ומיעוטם למאה השביעית.

1. זיהוי הצמחים בפסיפסים

זיהוי הצמחים בפסיפסים הוא כמובן ראש וראשון לכל עבודת המחקר וזהו הנושא המרכזי בעבודה זו. לכאורה נראה שאין זה מסובך במיוחד, כי הרי מרבית הצמחים המופיעים בפסיפסים, כמו הגפן והרימון, קלים לזיהוי. האפשרות לזהות צמח או בעל חיים תלוייה במידת הקירבה של התיאור הויזואלי למציאות. הדיוק בתיאור תלוי בשני גורמים עיקריים, בסגנון התקופה וביכולתו של האמן. כפי שצוין קודם, התקופה הנידונה נמשכה לאורך כשש מאות שנה, בהן השתנה הסגנון במידה רבה. מהתקופה הרומית המוקדמת, בה הסגנון אמור לתת תיאור מדויק ככל האפשר: נפחי, עם אור וצל, בממדים נכונים וביחסים נכונים, משתנה הסגנון בתקופה הרומית המאוחרת והביזנטית, לתיאור שטוח, דרמטי וללא הצללה. בנוסף לכך היחס בין אלמנט אחד למישנהו אינו תלוי במציאות. יש אמנם שינויים עדינים בין המאות הרביעית והחמישית, וכן בינם לבין המאה הששית, בהם דנה בהרחבה רינה טלגם בספרה הנזכר.¹ לעתים נראה שחוסר הדיוק נובע מכשליו של האמן, אבל ברוב המקרים ברור שלא היתה כוונה לדיוק מלכתחילה. מכאן ברור שאפשרות הזיהוי מוגבלת למקרים בהם יש מאפיינים בולטים לצמח זה או אחר. דרך נוספת לזיהוי היא על ידי השוואה עם פסיפסים בהם התיאור קרוב יותר למציאות. כמו כן עוזר השימוש בספרות הבוטנית של העת העתיקה, שאמנם אינה עונה על הקריטריונים המדעיים של ימינו, אך יש בה מידע רב ערך. אף על פי כן יש צורך לאמת את הנתונים עם הספרות של תקופתנו. בכל צמח שנידון נעשה נסיון למצוא את המאפיין הצורני, על פי היכרות עם הצמח ועל פי צילומים עכשוויים שלו.

2. הימצאות הצמחים בארץ ישראל

לאחר בדיקת התיאורים הכתובים של הצמח, נבדקה גם היתכנות הימצאותו באיזור שלנו בתקופה הנידונה. העובדה שהצמחייה של העת העתיקה אינה זהה לצמחייה של ימינו, ואפילו לא לזו של ימי הביניים המאוחרים, ידועה באופן כללי. הדבר נכון במיוחד לגבי הצמחים שמקורם ב"עולם החדש" - אמריקה הצפונית ובעיקר הדרומית, אשר לא יכלו להגיע ל"עולם העתיק". עובדה זו חשובה במיוחד בפרק ג', הדן בפירות ממשפחת הדלועים. כפי שהוזכר שם, מרבית הפירות הנפוצים למאכל כיום, הגיעו מאמריקה המרכזית, ואילו חלק מהפירות של העת העתיקה אינם נפוצים כיום כל כך. אחת הסיבות לבילבול בשמות של פירות הדלועים, היא העובדה שהשמות שניתנו בעברית המתחדשת

1. Talgam, *Mosaics of Faith*, II ch. 2

לפירות ה"מיובאים" מהעולם החדש, הם השמות שמוזכרים במקרא ובתלמוד, שכמובן לא יכלו להתייחס לאותם פירות. סיבה חשובה ומשמעותית אחרת, היא ריבוי הצורות שיש לרבים מזני הפירות, כפי שהודגם בפירוט על הקרא והפקוס.

בעוד שתאריך גילוי אמריקה ידוע, ולכן ניתן לקבוע בוודאות אם צמח מסויים היה בעולם העתיק אם לאו, ישנם צמחים רבים אחרים שנידונו בעבודה זו, שלא ידוע מתי בדיוק חדרו לאיזור המזרח התיכון ואגן הים התיכון. בפרק א' נבחן זמן הגעתו של האתרוג לאיזור, בעזרת עדויות כתובות מהעת העתיקה, הן מהמקורות היהודיים והן מהקורות שאינם קשורים ליהדות, וכן מממצאים ארכיאובוטניים שנעשו בשיטות מחקר חדישות. כך נעשה גם בצמחים הנידונים בפרק ב', בעיקר בקשר לנלומבו והפפירוס. בפרק ד', העוסק בפירות שונים, בעיקר ממשפחת הורדניים, שוב היה קושי לקבוע את זמן הופעתם של הפירות השונים באיזור המזרח הקרוב, וגם כאן נעשה שימוש משולב במקורות הספרותיים העתיקים, יחד עם הממצאים הארכיאובוטניים.

3. המשמעות של נוכחות הצמחים בפסיפסים

החוקרים העוסקים במשמעות של הצמחים השונים בפסיפסים נחלקים בדיעותיהם, ומתייחסים באופן פרטני רק למספר מצומצם של צמחים. פרט למיעוט החוקרים בעבר, שהיו נחרצים בדעתם שלכל הפסיפסים הנוצריים יש משמעות דתית,² או שאין להם כל משמעות כזו,³ סבורים מרבית החוקרים כיום שיש צורך לבדוק את המיכלול כולו.⁴ מגואייר מוביל את הרעיון שבכל פסיפס יש צורך בבדיקה נפרדת, בעיקר על פי הפרשנות הכתובה ועל פי ההקשר לחלקים אחרים בפסיפס, כדי לזהות אם מדובר בסמל או אלגוריה או בתיאור קישוטי בלבד.⁵ וייס מתייחס לקבוצות צמחים בפסיפס בית הכנסת בציפורי, שבו לארבעת המינים ולפירות בסל הביכורים יש משמעות דתית מובהקת.⁶ ורסלויס מתייחס למשמעות הקישוטית והדתית של התיאורים הנלווים שכוללים צמחים, והוא סבור שיש לבדוק כל תיאור למקום הימצאו.⁷ טלגם מציעה שיש צורך לבדוק לאיזה מוטיבים אחרים המוטיב הנבדק מתקשר, באיזו תדירות הוא מופיע, היכן נמצא המוטיב ביחס למיקומו במבנה, כיצד המוטיבים מתקשרים לתנועת המאמינים בזמן הטקס המסויים הנערך בכנסייה, וכיצד רואים אותם המאמינים.⁸ רבל-נהר נותנת פירוש סימלי לענף הפורח של אהרן והענף היבש של נשיאי השבטים במדבר, מוטיבים שמופיעים לראשונה בפסיפס בית הכנסת בבית אלפא, כשהם מהווים חוליה מקשרת בין ארבעת המינים בפסיפסים ובין מטה אהרן, שחוזר ומופיע בכתבי היד הספרדיים.⁹

- .2 John Winter Crowfoot, *Early Churches in Palestine*, 1941, p. 19; Franklin M. Biebel "The Christian Churches", in: Carl H. Kraeling (ed.), *Gerasa, City of the Decapolis* (New Haven, 1938), 297–352
- .3 Saller and Bagatti, vol. I, pp. 80–111
- .4 Dunbabin, *The Mosaics of Roman North Africa*: (Oxford, 1978), pp. 230–3; 1999, 193–204; Piccirillo, *The Mosaics* 38–41; Alföldi-Rosenbaum and Ward-Perkins, 37–56; Dauphin, "Symbolic or Decorative?" 10–34
- .5 Maguire, *Earth and Ocean*, הוא מסביר זאת בהקדמה ולאורך כל הספר.
- .6 Weiss, *The Sephoris*, 70, 75–76; 101–103
- .7 Versluys, *Aegyptiaca Romana*, 294–299
- .8 Talgam, "Similarities and differences", 95–98, same author, *Mosaics of Faith*, II ch. 3
- .9 Revel-Neher, *Le témoignage de l'absence*, 113–116

4. הדומה והשונה בפסיפסים היהודיים והנוצריים

פרק א' דן בארבעת המינים. זוהי קבוצת הצמחים היחידה שמוצגת אך ורק בבתי הכנסת, והיא בעלת אופי דתי מובהק. גם במקרים בודדים בפסיפסי בתי הכנסת, בהם מופיע רק אחד מארבעת המינים – הכוונה היא לקבוצה כולה, גם אם בנוסף למשמעות הדתית מתווספת משמעות נוספת. כך לדוגמה ענף הדקל שבבית הכנסת ביריחו מקבל, להבנתי, משמעות נוספת של אמונה בניצחון היהדות על הדתות החדשות: הנצרות והאיסלם. ענף דקל בצורה דומה מוצאים כנראה רק פעם אחת בכנסייה נוצרית – בקפלת מריה וסורג מגרסה, ושם הוא מוצג בידו של אחד משני התורמים לכנסייה. האתרוג שמופיע לבדו בפסיפס בית הכנסת במעון (נירים), בא בנוסף לארבעת המינים, ובא להדגיש את חשיבותו ביחס לכל ארבעת המינים, אך מה משמעותו בכנסייה? הכיוון אליו הוביל המחקר, הצביע על כך שהאתרוג, שמופיע פעמים רבות בכנסיות, בעיקר במדליוני שטיח ומסגרות, היה פרי מיוחדס והוגש על שולחנות מלכים ונכבדים בתקופה הנידונה. ראיות לכך נמצאו בפסיפסים עצמם, בהם נראה האתרוג מלווה לעתים בסכין (ישרה או מכופפת) כדי שניתן יהיה לאכלו, כמו בכנסיית תיאוטוקוס בהר נבו. ראיות נוספות נמצאו בכתובים: במשנה, בהלכה ובמדרש, שמצביעות על כך שהאתרוג אמנם שימש למאכל. מכאן שהאתרוג מופיע בפסיפסים הכנסייתיים כאחד מהמאכלים שהוגשו לאורחים בסעודות בתקופה הרומית והביזנטית, ומכונים בשם הכולל *xenia*, כשגם ברבים מפסיפסי צפון אפריקה האתרוג מופיע כאחד מהמאכלים הללו.

בולט יותר התיאור של עץ התמר נושא הפירות, שמופיע במספר ניכר של פסיפסים נוצריים מהמאה הששית, שם הוא נחשב למסמל את גן העדן. לעומת זאת מופיע עץ תמר נושא פירות במרכז פסיפס של בית כנסת, רק במקרה אחד, גם הוא מהמאה הששית, ממעון בנירים. עץ תמר נוסף ואשכול תמרים לידו מופיעים במדליון מסגרת של בית הכנסת השומרוני בסמארה. בעוד שבאמנות היהודית עץ התמר טעון במשמעות סמלית וגיאוגרפית, וככה הוא מופיע כבר על מטבעות המרד הראשון ברומאים, הרי שבנצרות נראה שהמקור שלו לגן-עדן נובע ממקום אחר, אולי ממקור אלילי, כפי שהוצג בפרק א'. יתכן גם שהתמר מסמל את הנילוס, כפי שמופיע בתיאורים הנילוטיים, והנילוס מפורש כאחד מנהרות גן-עדן.

עוד הבדל ניכר נמצא בין הפסיפסים הכנסייתיים ובין בתי הכנסת. בבתי הכנסת אין עצי פרי, בעוד שבכנסיות יש קבוצות של עצי פרי בשורה או בצורת x בספינים הקרובים למזבח. בבתי הכנסת מוצאים פירות נפרדים מהעץ במספר מקומות, בסלי פרי או בסל הביכורים בציפורי, אך אין עצי פרי. גם כשמופיעים עצי תמר, בשורה שבין שני ספינים בבית הכנסת שבבית אלפא, הם ללא פירות. לא ברור אם ההבדל הזה הוא בעל משמעות, משום שיש שריגי גפן גם בבתי הכנסת, כשאין בכל אלה סממן דתי מובהק, אלא רק אלגוריות וסמלים.¹⁰

לעתים אין ההבדלים בין הפסיפסים בכנסיות ובתי הכנסת בולטים מאד, כפי שבולט לדוגמה גלגל המזלות בפסיפסי בתי הכנסת. במקרים כאלה נדמה שהדמיון רב על השונה, כפי שקורה בפסיפסים של הכנסייה בשלאל ובית הכנסת במעון.¹¹ למרות שמסקנת החוקרת שהפסיפסים נעשו על ידי אותו בית מלאכה, ניכרת הדרישה להדגשת הסמלים היהודיים בפסיפס בית הכנסת, כפי שפורט בפרק א'. הרושם הכללי המתקבל מהשוואות כאלה הוא, שלמרות הסגנון הדומה של הפסיפסים והשימוש באלמנטים רבים שווים, כמו שריגי גפן או מסגרות עם מדליונים מאוכלסים, הרי שהמוטיבים היהודיים השונים, נמצאים במקום בולט במערך הפסיפס, ועל פי רוב מופיע יותר ממוטיב מובהק אחד.

10. מגואייר מראה לאורך כל הספר את האפשרויות השונות של פירוש מראות הטבע בפסיפסים הביזנטיים, כשהוא מחבר בין כתבי אבות הכנסייה והמיקום של הפסיפסים בכנסייה. Maguire, *Earth and Ocean*.

11. סטון, ראו במבוא הערה 13.

זאת לעומת הפסיפסים הנוצריים בהם המוטיבים הנוצריים ברובם אלגוריים, וגם אם הם נמצאים במקומות בולטים, כמרכז הרצפה או קרוב לצד המזרחי – הם על פי רוב מרומזים.¹²

5. על ריבוי הפירות ומיעוט הפרחים

הפרק הרביעי דן בפירות שונים מתוך המיגוון המופיע בפסיפסים. נבחרו הפירות המופיעים בתדירות הגדולה ביותר, או החריגים ביותר. תיאורי הפירות הם רבים ונפוצים, בעיקר בכנסיות החל מהמאה הששית. העובדה שכל הפירות הללו אכילים, אפילו האתרוג שהוזכר, מובילה להנחה שהמקור לכל התיאורים הללו הוא בתיאורי ה־*xenia* הרומיים. תיאורים של סעודות והמנות שהוגשו בהן מוכרים לא רק מאמנות הפסיפסים, אלא גם מהספרות הרומית.¹³ בחפירות ארכיאולוגיות נמצאו הוכחות לאכילת מעדנים שגודלו באיזורים בהם התנאים קיצוניים, כמו האפרסק בנאת המדבר בבקעת הירדן.

לעומת ריבוי הפירות, אין מוצאים מינים רבים של פרחים. מרבית שטיחי הפרחים הם של וורדים יצוגיים, כפי שמקובל בפסיפסי התקופה בכל המרחב הים תיכוני. הדגמים הרבים והשונים המופיעים בפסיפסים, מוצגים כבר בספרו של דורו לוי על פסיפסי אנטיוכיה.¹⁴ יש מספר מקרים בהם הוורדים אינם רק למילוי רקע או לעיטור, אלא חלק בלתי נפרד מהתיאור. מקום כזה נידון בפרק ב', שם הובאה הדוגמה של "תקופת ניסן" בפסיפס בית הכנסת בחמת טבריה. הוורדים הללו הובאו לשם השוואה עם הצמח הנילוטי הנוסף שמכונה הרדוף כשהוא מופיע בתיאורים נילוטיים. ההשוואה נחוצה כדי להראות שהצמח הזה מופיע במקומות שונים ללא קשר עם הנילוס, וגם ללא קשר לנחלים.

במקרים בודדים רואים פרח בעל ארבעה עלי כותרת שכל אחד מהם מחולק לשתי אונות, והוא נראה ככרמילית נאה (*Ricotia lunaria*). זהו פרח קטן מאד, וכך הוא גם מוצג, פרט לפסיפס אחד בבניין ציבורי בציפורי, שם כל הפסיפס הוא בדגם גיאומטרי, פרט לפרח הזה.

פרח נוסף שמופיע כמעט תמיד בין השריגים של הקוציץ בצורה מאד מסוגנת, מזוהה בספרות כשושן. זהו פרח לבן בעל שלושה עלי כותרת מחודדים, ובמקום שהוא בולט בלובנו קל יותר לזהותו. פרחים לבנים כאלה רואים בפסיפס בית חג הנילוס בציפורי, בזר שמוגש לאל הנהר-נילוס. לוי מתאר את התפתחות הפרח הזה מתוך שריגי הקוציץ, כשהסגנון בולט במיוחד במסגרת של הפסיפס של בית לחם.¹⁵

קבוצת הפרחים הזו לא הובאה כחלק מהעבודה, משום שהיא דורשת מחקר נוסף. לעומת זאת הצמחים הנילוטיים נידונו בפרק ב' בהרחבה. תחילה הוברר ההבדל בין שלושה מיני פרחים הנקראים בשם הכולל "לוטוס" והם: הנימפיאה הכחולה והלבנה והנלומבו נוציפרה. בהמשך הוצג ההבדל שבתיאורי הנילוס בין התקופה המצרית הקדומה, בה מופיעות רק הנימפיאות, ובין התקופה הרומית והביזנטית בכל ארצות אגן הים התיכון, בהן מופיע הנלומבו, כחלק משינוי כולל ומכוון באמנות המצרית/רומית. צמח נילוטי נוסף – גומא הפפירוס, מוזכר על ידי החוקרים לעתים קרובות, אך ספק אם הוא מתואר בפסיפסים. גם כאן, כמו בנלומבו, יש בלבול בזיהוי הצמח, שאולי מתואר במקומות

12. בכנסיות רבות מוצאים צורת צלבים בתוך פרחים או פרחים בצורת צלבים, משום שהכנסייה נמנעה מלצייר צלבים שדורכים עליהם, אם כי לא באופן מוחלט.

13. האנון מביא מקורות ספרותיים רומיים ויוונים לקסניה, אולם מסתייג מההכללה של המושג לגבי הפסיפסים. Roger Hanoune, "Le dossier des xenia et la mosaïque" in: *Recherches Franco-Tunisiennes sur la mosaïque de l'Afrique antique I, Xenia*, (Rome, 1990), 7–13

14. לוי מראה את התפתחות הדגם בכל אגן הים התיכון 436–453, *Levi, Antioch Mosaic Pavement*.

15. שם. 506–507.

בודדים בפסיפס של עין שבע. בנוסף לשינוי בשימוש במיני הפרחים המתארים את הנילוס, חל שינוי בצורת הצגת הנלומבו והפפירוס עם הזמן. בתקופה הרומית המוקדמת עדיין היה תיאור הנלומבו והצמחים האחרים מדויק ונכון, ועם חלוף הזמן השתנה התיאור ונעשה דמיוני כמעט לחלוטין. ככה הוא מופיע במספר פסיפסי כנסיות בעבר הירדן המזרחי, כמעט תמיד ללא אפשרות לקבוע אם יש לו משמעות מיוחדת פרט לתיאור נהר. שני המקרים בהם תיאור הצמחייה הנלווית תופס מקום מרכזי בפסיפס נמצאים בארץ ישראל, והם: הפסיפסים בכנסייה בעין שבע והפסיפס של בית חג הנילוס.

6. מסקנות המחקר

6.1. תוצאות המחקר על הקבוצות המוגדרות הללו של הצמחים מראות שהבחירה של האמן במיני הצמחים, בצורתם ובמקומם המסויים בפסיפס, אינה אקראית. פרט לכנסיות אחדות מהמאה הששית והשביעית, אין אנו יודעים מי קבע מה יופיע בפסיפס מסוים ואיך הדברים יוצגו בו, אבל ברור שהיתה יד מכוונת לתכנית הכללית. הרושם המתקבל מהמופעים השונים של ארבעת המינים, האתרוגים, הדלועים והפירות הנשירים הוא שהאמנים ראו את הפירות לפנייהם. הגיוון הרב בצורת הפירות יכול אמנם להיות מושפע מההבדלים בין הסגנון והיכולות של האמנים השונים, אבל הם הושפעו בוודאי גם מההבדלים בין הפירות שהיו קיימים במציאות, ושגדלו בסביבת הפסיפסים בתקופת יצירתם. קבוצה אחת בלבד לא היתה קשורה להיכרות ישירה של האמנים עם הצמחים, וזוהי הקבוצה של הצמחים הנלווים, כפי שהודגם בהרחבה בפרק ב'. מסקנה זו נובעת משתי סיבות: האחת היא שאין דמיון בין התיאורים ובין המציאות, והשניה – מפני שלא נמצאו הוכחות למציאותם של חלק מהצמחים המתוארים בארץ ישראל.

6.2. נושא נוסף שנבדק והודגם בחלק מהפסיפסים הוא יחסי השכנות בין הנוצרים והיהודים, וההשפעה האפשרית של הקהילות השונות אלו על אלו. לא היתה בעבודה התייחסות רבה לקשרים עם האמנות של השכנים הפגאנים, מהסיבה שהאמנות הפגאנית בפסיפסים הנוצריים והיהודיים כאחד לא באה לידי ביטוי על ידי שימוש נרחב בצמחים. במקומות בהם היה שימוש כזה הוא הודגם והובא לדיון, במיוחד השימוש בקנה המצוי בידו של אל הנהר.

6.3. מסקנה נוספת של המחקר היא, שלמרות שהצמחים הנפוצים ביותר בפסיפסי התקופה הם הגפן, ובעיקר שריגיה, והרימון על צורתיו השונות, אין זו הוכחה לחשיבותם הכלכלית של פירות אלו דווקא. אמנם הגפן היתה מקור כלכלי חשוב, אבל כך גם הזית והתמר שאינם באים לידי ביטוי בפסיפסים כמו הרימון, שלא היה חשוב באותה מידה. לא ברור מדוע אין יצוג של הזית בצורה ברורה ורבה יותר, וכך גם של החיטה והשעורה, שהיו ילדות הארץ ושימשו כמקור המזון העיקרי.¹⁶ אם נבדוק את רשימת "שבעת המינים" שמוזכרים בתורה ככאלה שנתברכה בהם הארץ, הרי שידוע כיום שאלה הם צמחי התועלת העיקריים שהיו מוכרים בתקופת המקרא. בנוסף לכך חלקם היו "ילידי" הארץ, כמו החיטה והשעורה, וגם הזית התמר והרימון הגיעו לארץ ישראל בשלב מוקדם מאד. יחודם של גידולים אלה היה גם בכך שניתן היה להרבות אותם בדרך פשוטה שתיתן פירות אחידים, כפי שהובהר בפרק ד'. בנוסף לכך ניתן לצרור אותם כשהם טריים וגם לשמרם תקופות ארוכות, עובדה שהיתה חשובה מאד בימי קדם.¹⁷

מטרת המחקר הנוכחי היתה לתת בידי חוקרי האמנות והארכיאולוגיה של התקופה הביזנטית, כלי עזר לזיהוי הצמחים העיקריים המופיעים בפסיפסים, בהבנת האיקונוגרפיה שלהם ובהקשרם הדתי והתרבותי. מטרת אלה הושגו, אם כי לא באופן מלא, בגלל קשיי הזיהוי האובייקטיביים שהובהרו בפרקים השונים. עם זאת הוקטן משמעותית מספר אפשרויות הזיהוי על ידי שלילת מינים שלא גדלו בארץ ישראל באותה התקופה.

16. Zohary, Hopf and Weiss, *Domestication*, 247–249

17. משה רענן, <http://daf-yomi.com/DYItemDetails.aspx?itemId=18470> "שבעת המינים".

רשימת הקיצורים

BAR	<i>Biblical Archaeological Review</i>
Bot. J. Linn. Soc.	<i>Botanical Journal of the Linnean Society</i>
Dermatol. Clin.	<i>Dermatologic Clinics</i>
DOP	<i>Dumberton Oaks Paper</i>
Eco.Bot.	<i>Economic Botany</i>
IEJ	<i>Israel Exploration Journal</i>
JAC	<i>Jahrbuch fur Antike und Christentum</i>
J Ethnopharmacol	<i>Journal of Ethnopharmacology</i>
JJA	<i>Journal of Jewish Art</i>
JRA	<i>Journal of Roman Archaeology</i>
JRS	<i>Journal of Roman Studies</i>
LIMC	<i>Lexicon Iconographicum Mythologia Classicae</i>
LA	<i>Liber Anus</i>
PEQ	<i>Palestinian Exploration Quaterly</i>
PNAS	<i>Proceedings of the National Academy of Sceince</i>
QDAP	<i>Quarterly of the Department of Antiquities in Palestine</i>
RB	<i>Revue Biblique</i>
RdE	<i>Revue d'Egyptologie</i>
AB	<i>The Art Bulletin</i>
TAG	<i>Theoretical and Applied Genetics</i>

בכל דרכיך דעהו

בד"ד

רשימת ספרות

מקורות יהודיים

מקרא
משנה
תוספתא (ליברמן)
תלמוד ירושלמי
תלמוד בבלי
אבן עזרא, פרוש על התורה (1140-1055)
רמב"ם, מורה נבוכים (1204-1138)

מדרשים

בראשית רבה (וילנא)
ויקרא רבה (וילנא)
ילקוט שמעוני
מדרש אגדה (בובר)
מדרש משנת רבי אליעזר
מכילתא דרבי ישמעאל
מכילתא דרבי שמעון בר יוחאי
ספרי דברים (פינקלשטיין)
פסיקתא זוטרית (לקח טוב)
פרקי דרבי אליעזר
תנאים לדברים
תנחומא
(כל המקורות הרשומים למעלה נלקחו מפרויקט השו"ת המקוון)

ספרים חיצוניים

ספר היובלים
ספר מקבים
יוסף בן מתתיהו, קדמוניות היהודים
——. תולדות מלחמת היהודים

מקורות קלסיים

הומירוס, אודיסיאה

Athenaeus, of Naucratis, *The Deipnosophists*.

Cato, Marcus Porcius, *On Agriculture*.

Columella, Lucius Junius Moderatus, *On Agriculture*.
 Dioscorides, Pedanius, *The Greek Herbal of Dioscorides*.
 Herodotus, *Historiae*.
 Ovidius, *Fasti*.
 Pliny, The Elder, *The Natural History*.
 ———. *Chapters on the History of Art*.
 Strabo, *The Geography*.
 Theophrastus, *Enquiry into Plants, and Minor Works on Odours and Weather Signs*.
 Virgil, Orato, *Eclogues Georgics, Aeneid*, II.
 Vitruvius, *The Architecture* VI.

מקורות נוצריים

ספטואגינטה
 הברית החדשה
 וולגטה
 קיפריאנוס (258-250)
 אפרם הסורי (373-306)
 סנט בסיל (379-329)
 אפיפניוס מסלאמיס (402-310)
 יוחנן כריסוסטומוס (407-347)
 אוגוסטינוס (430-354)
 סנט נילוס (השליש הראשון של המאה ה-5)
 קירילוס מסקיתופוליס (558-524)
 קונסטנטין מאנטיוכיה, המאה ה-6

אנציקלופדיות

אנציקלופדיה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל, מזר, ב., (עורך ראשי), ירושלים, 1970.
 אנציקלופדיה מקראית, אוצר הידיעות על המקרא ותקופתו, קאסוטו, מ.ד., (עורך ראשי), ירושלים, 1950.
 האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל, שטרן, א., (עורך ראשי), ירושלים, 1992.
The Larousse Encyclopedia of Mythology, London, 1996 edition.

מחקרים

אבייונה, מ., אטלס כרטא לתקופת בית שני המשנה והתלמוד, (ירושלים, 1974).
 אבן-ארי, מ., ל. שני ונ. תדמור, הנגב: מלחמת-קיום במדבר, תרגום ועיבוד: ק. פינס, (ירושלים, תש"מ).
 אבנר, ר., "מר אליאס – כנסיית הקתיסמה", *חדשות ארכיאולוגיות* 113 (2001): 133-137.
 אורבך, א. א., "הלכות עבודה זרה והמציאות הארכיאולוגית וההיסטורית במאה השנייה ובמאה השלישית", בתוך:
 מחקרים בתולדות ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, עורך: י. גפני, (ירושלים, 1994) 408-392.
 אילן, צ., בתיכנסת קדומים בארץ-ישראל, (תל-אביב, 1991).

- בהט, ד., "בית־הכנסת בבית־שאן: סקירה ראשונה", קדמוניות (18) 2 (תשל"ב): 55-57.
- ביכובסקי, ג., יסוד העיר וראשיתה – כפי שמשתקפים במטבעות העיר בתקופה הרומית, עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, (1999).
- בן־ששון, ר., זכויות הזהב היהודיות: ניתוח איקונוגרפי מחודש, עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, (2002).
- בר, ד., ומילאו את הארץ – ההתיישבות בארץ־ישראל בתקופה הרומית המאוחרת ובתקופה הביזנטית 135-640 לסה"נ, (ירושלים, 2008).
- בר, ח., "מסורת וחידוש באמנות האומאית (661-750)", קדמוניות (15) 3 (תשל"ב): 71-83.
- גולדשמידט, א., "בעית האתרוג המורכב וטיבם של האתרוגים המצויים בימינו", תחומין ב (תשמ"א): 135-145.
- גור, א., תולדות האתרוג בארץ ישראל בכל התקופות, (תל־אביב, 1966).
- גינצבורג, ל., אגדות היהודים 4, (פילדלפיה, 1968).
- גלון, ר., "יונה הנביא, הקיקיון והזחל: מדע בדיוני בתקופת התנ"ך", ראש גדול 65 (2006).
- גנור, א., א. קליין, ר. אבנר וב. זיסו, "שרידי כנסייה ביזנטית בחורבת מדרס שבשפלת יהודה", קדמוניות 142 (תשע"ב): 95-101.
- דהרי, ע., מנזרי דרום סיני בתקופה הביזאנטית: תולדותיהם, ארגונם הפנימי ובסיסם הכלכלי לאור המחקר הארכיאולוגי, חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה", האוניברסיטה העברית בירושלים, (תשנ"ה).
- דויק, ד., "חג הסוכות, ארבעת המינים ופולחן דיוניסוס: דרשיח בין־תרבותי", ציון עג, ב (תשס"ח): 138-119.
- דותן, מ., "בתי הכנסת בחמת טבריה", קדמוניות, (תשכ"ט): 116-123.
- דמתי, ע., בית הכנסת במירות והשלכות על הכרונולוגיה של בתי כנסת גליליים, עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, (2000).
- דמתי, ע. וצ. אילן, מרות הכפר היהודי הקדום: חפירות בית־הכנסת ובית־המדרש, (תל־אביב, 1987).
- דנין, א., "השקמה אינה עץ בר", טבע וארץ, 325 (תשנ"ן/1990), (אלקטרוני).
- הדס, ג., "תישעה קברים מימי הבית השני בעין גדי", עתיקות 24 (תשנ"ד): 24-32.
- הר, מ. ד., ההיסטוריה של ארץ־ישראל, תקופת המשנה והתלמוד והשלטון הביזנטי (70-640), (ירושלים, 1985).
- הראובני, נ., ארבעת המינים, (תל־אביב, 1958).
- זהרי, מ., נופי הצומח של ארץ ישראל, (תל־אביב, 1980).
- , מגדיר חדש לצמחי ישראל, (תל־אביב, 1989).
- זוסמן, י., "כתובת הלכתית מעמק בית שאן", תרביץ מג (תשל"ד): 159-189.
- חזני, י., "בין אתרוג ללולב – על הסמליות שבארבעת המינים", דרך אגדה ב (תשנ"ט): 35-25.
- טולקובסקי, ש., פרי עץ הדר – תולדותיו בתרבות העמים, בספרות, באמנות ופולקלור, מימי קדם ועד ימינו, (ירושלים, 1966).
- טורטשינר, נ.ה., "מילים שאולות בלשוננו", לשוננו ט (תרצ"ח): 30-35.
- טלגם, ר., "רצפות פסיפס בטבריה", בתוך: טבריה, מיסודה עד הכיבוש המוסלמי, מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר, עורך: י. הירשפלד, (ירושלים, 1984), 123-132.
- ייבין, ז., "רצפת פסיפס משכם מן המאה הג' לסה"נ", קדמוניות 8 (1975): 31-34.
- ידין, י., מצדה, בימים ההם בזמן הזה, (חיפה, תשכ"ו).
- יעקבי, ד., וי. צפירי, "יהודים, שומרונים ונוצרים בארץ ישראל הביזנטית", (ירושלים, תשמ"ח) 207-214.
- מגן, י., "תחומי ההתיישבות השומרונים בתקופה הרומית-ביזנטית", בתוך: ספר השומרונים, עורכים: אפרים שטרן וחנן אשל, (ירושלים, 2002) 245-271.

- "בתי כנסת שומרונים", בתוך: ספר השומרונים, עורכים: אפרים שטרן וחנן אשל, (ירושלים, 2002): 413-428.
- רוזנסון, י., "גידול תמרים בעבר בארץ ישראל לפי המקורות". בתוך: התמר עץ החיים סגולותיו ושימושיו, עורך: א. איילון, (תל-אביב, תשמ"ח) 94-104.
- כסלו, א. מ., "ערבה כשרה, ערבה פסולה וצפצפה", המעין יא א (תשל"א): 37-49.
- "ההסטוריה של החורב בארץ", חלמיש 6 (תשמ"ח): 30-20.
- "כזית" — פרי הזית כמידת נפח", תחומין, י (תשמ"ט): 27-437.
- "פרי התמר-הלח והיבש", תחומין, יג (תשנ"ג): 22-116.
- "מדוע התירו חכמים לאנשי יריחו להאביק תמרים בערב פסח", קתדרה 72 (תשנ"ד): 13-22.
- "עץ הדעת תאנה היה", סיני; קכב (תשנ"ח): קכט-קלג.
- "עץ הדעת אתרוג היה", סיני קכ"ה (תש"ס): ט-יח.
- כסלו, מ. א., י. תבק וא. שמחוני, "לזיהוי שמותיהם של זני פרות בלשון חכמים", לשוננו סט (תשס"ז): 271-290.
- כסלו, מ. א. וא. שמחוני, "סוד החיים הטובים באורח-מור — (Moyat Awad) תחנת מעבר בדרך הבשמים", מחקרי יהודה ושומרון, קובץ יח (2009): 65-176.
- "מזונם של שוכני מערת הרישי — מערת מפלט בזמן מרד ברכוכבא", מחקרי יהודה ושומרון, יח (תשס"ט): XIX, 214-01.
- כסלו, א. מ. א. שמחוני וג. זיו, "שיעור ככותבת הגסה", בד"ד 22 (תש"ע): 73-63.
- לונדון, ע., מטעי התמר בארץ ישראל בתקופת הבית השני, המשנה והתלמוד, עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת בראילן, (רמת-גן, תשס"ג).
- לימור, א., מסעות ארץ הקודש, עולי רגל נוצרים בשלהי העת העתיקה, (ירושלים, 1998).
- לינדר, א., עורך: היהודים והיהדות בחוקי הקיסרות הרומית, (ירושלים, תשמ"ג).
- ליפשיץ, נ., "החרוב המצוי בישראל-יסוד עתיק או צעיר?", ישראל-עם וארץ, ה-ו (תשמ"ח-תשמ"ט): 24-23.
- מלמד, י., הצומח באגן החולה והמזון הצמחי של האדם הקדמון על פי השרידים הבוטניים מהתקופה הפליאוליתית הקדומה בגשר בנות יעקב, חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה", אוניברסיטת בראילן, (רמת-גן, 1992).
- משורר, י., אוצר מטבעות היהודים מימי שלטון פרס ועד מרד ברכוכבא, (ירושלים, 1997).
- נאמן, ג., הסימביוזה בין התאנה לבין הצרעה המאביקה, חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה", אוניברסיטת תל-אביב, (תל-אביב, 1982).
- סוקניק, א. ל., בית-הכנסת העתיק בבית-אלפא: פרשת החפירות שנערכו מטעם האוניברסיטה העברית, (ירושלים, 1932).
- סטון, נ., "הערות לעניין רצפת הפסיפס משלאל (עין-הבשור) ובית-המלאכה לפסיפסים באזור עזה". בתוך: יהודים, שומרונים ונוצרים בארץ ישראל הביזנטית, עורכים: יעקבי ד. וי. צפריר, (ירושלים, תשמ"ח): 207-214.
- סטרומזה-אוזן, מ., פסיפס עם מחזור יונה מן הכנסייה הפטריארכלית באקויליאה, עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, (ירושלים, 2003).
- ספראי, ש., "תקופת המשנה והתלמוד (70-640) בתוך: תולדות עם ישראל בימי קדם, עורך: ח. ה. בן-רשון, (תל-אביב, 1969): 297-367.
- עיר-שי, ע., "התקופה הביזנטית", בתוך: ישראל-עם ארץ, מדינה, עורך: א. שנאן, (ירושלים, תשנ"ח): 111-117.
- "עטרת ראשו כהוד המלוכה צנוף צפירת שש לכבוד ולתפארת: למקומה של הכהונה בחברה היהודית של שלהי העת העתיקה", בתוך: רצף ותמורה, יהודים ויהדות בארץ ישראל הביזנטית-נוצרית, עורך: י. לוין, (ירושלים, 2004): 107-167.

- עמר, ז., גידולי ארץ ישראל בימי הביניים, תיאור ותמורות, (ירושלים, 2000).
- עמר, ז., ארבעת המינים: עיונים הלכתיים במבט היסטורי, בוטני וארץ-ישראלי, (נוה צוף, 2009).
- פאהן, א., אנטומיה של הצמח, (ירושלים, תשכ"ב).
- פאהן, א., ד. הלר, ומ. אבישי, מגדיר לצמחי התרבות בישראל, (תל-אביב, 1998).
- פורת, י., חקלאות שלחין קדומה ומתקניה באזורים השחונים של ארץ ישראל, חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה", אוניברסיטת תל-אביב, (תל-אביב, תשמ"ה).
- פורת, י., פ. גנדלמן וי. גורין רוזן, "ארמונות בעיבורי קיסריה הביזנטית", קתדרה 122 (2006): 117-142.
- פליטמן, ע., ק. חן, א. דנין, א. שמידע, צמחי ישראל בתמונות, (גבעתיים, 1983).
- פליקס, י., עולם הצומח המקראי, (רמת-גן, 1963).
- , עצי פרי למיניהם, צמחי התנ"ך וחז"ל, (ירושלים, 1994).
- , החקלאות בארץ-ישראל בימי המקרא המשנה והתלמוד: הלכה ומעשה בעבודות יסוד חקלאיות, (ירושלים, 1990).
- , "הפירות האסורין בבית שאן", סיני צו (תשמ"ה): יח-כח.
- צורי, נ., "בית ליאונטיס בבית שאן", ארץ-ישראל, מחקרים בדיעת הארץ ועתיקותיה, (תשל"ג): 247-229.
- צפירי, י., וי. הירשפלד, "כנסייה מן התקופה הביזנטית בחורבת ברכות", קדמוניות 4 (תשל"ט): 128-120.
- רזנסון, י., "גידול תמרים בעבר בארץ ישראל לפי המקורות", בתוך: התמר עץ החיים; סגולותיו ושימושיו, עורך: א. איילון, (תל-אביב, תשמ"ח): 104-94.
- רז, ד., התאנה והאבקה, (גבע, 2001).
- שוורץ, ס., "אינטראקציות שונות בין יהודים לנוצרים בשלהי העת העתיקה", בתוך: רצף ותמורה, יהודים ויהדות בארץ ישראל הביזנטית-נוצרית, עורך: י. לוין, (ירושלים, 2004): 343-355.
- שיאון, ע., י. רפיואנו, ל. חבס, ול. דיסגני, "כנסיית הבישוף יוחנן בח'רבת ברקה (גן יבנה)", קדמוניות, 139, 54-49.
- שמידע, א., "שריד ליער או לבוסתני פאר?", טבע וארץ כ"ט (תשמ"ז): 26-25.
- שנאן, א., מקרא אחד ותרומים הרבה, (תל-אביב, 1993).
- , "עטרת ראשו כהוד המלוכה צנוף צפירת שש לכבוד ולתפארת", למקומה של הכהונה בחברה היהודית של שלהי העת העתיקה", בתוך: רצף ותמורה, יהודים ויהדות בארץ ישראל הביזנטית-נוצרית, י. לוין (עורך), (ירושלים, 2004), 107-167.
- שנהב, א., חדשות ארכיאולוגיות צ"ג (תשמ"ט): 54-53.
- שפירא, מ. ומ. אבי-יונה, ישראל-פסיפסים עתיקים, (פאריס, 1960).
- שפניר, י., "מוטיבים מעולם הצומח בפסיפסים קדומים בארץ ישראל ובעבר הירדן", על אתר יג-יד (אלול תשס"ו): 92-45.
- שפרבר, ד., "מצוות 'ולקחתם לכם' בחג הסוכות והתפתחותה", סידרא : כתב עת לחקר ספרות התורה שבעל פה טו (1999, תשנ"ט): 167-79.
- תבק, י., שגשוג החקלאות בארץ-ישראל בתקופה הרומית על-פי הממצאים הבוטניים ממצדה, עבודת גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, (רמת גן, תשס"ז).
- Alföldi-Rosenbaum, E. and J. Ward-Perkins, (eds.), *Justinianic Mosaic Pavements in Cyrenaican Churches*. (Roma, 1980).

- Alföldi-Rosenbaum, E., "A Nilotic Scene on Justinianic Floor Mosaic in Cyrenaican Churches", *La Mosaïque Greco-Romaine Viii: Actes du Viiieme Colloque international pour l'etude de la mosaïque antique et medievale*: (eds.), D. Paunier et C. Schmidt., *Lausanne (Suisse), 6–11 octobre 1997*, (Rome, 2001).
- Alpin, P., *Plants d'Egypt*, (Kairo, 1980).
- Andreae, B., *Antike Bildmosaiken*, (Mainz am Rhine, 2003).
- Avi-Yonah, M., *The Madaba Mosaic Map*, (Jerusalem, 1954).
- . "The Hadita Mosaic Pavement", *IEJ* 22 (1972): 118–22.
- Bagatti, P. B., "Scavo Di Monastero Al Dominus Flevit", *LA VI* (1955-1956): 240–70.
- Balmelle, C., *Le décor géométrique de la mosaïque romaine I: Répertoire graphique et descriptif des compositions linéaires et isotropes*, (Paris, 1985).
- Balmelle, C. et al., "Xenia", in *Recherches Franco-Tunisiennes sur la mosaïque de l'Afrique antique I*, (Rome, 1990).
- Balty, J., (ed.), "Themes nilotique dans la mosaïque tardive du Proch-Orient", *Mosaïque antiques du Proche-Orient: chronologie, iconographie, interpretation*, (Paris, 1995).
- Bar-Adon, P., "The Cave of the Treasure. The finds from the Cave in Nahal Mishmar", *IEJ* (1980): 215–226.
- Baramki, D. C. and M. Avi-Yona, "Early Christian Church at Khirbat 'Asida", *QDAP III*: 17–19.
- Barthlott, W., C. Neinhuis, R. Jetter, T. Bourauel, and M. Riederer, "Waterlily, Poppy, or Sycamore: On the Systematic Position of Nelumbo", *Flora (Jena)* 191 no. (2) (1996): 169–74.
- Bates, D. M. and R. W. Robinson, "Cucumbers, Melons and Watermelons", *Evolution of Crop Plants*, (eds.), Smartt J. and N. W. Simmonds: 89–96, (Essex, 1995).
- Baumann, H., *Pflanzenbilder Auf Griechischen Munzen*, (London, 1993).
- Beaux, N., *Le cabinet de curiosités de Thoutmosis III : plantes et animaux du "Jardin Botanique" de Karnak*, (Leuven, 1999).
- Becker, L. and C. Kondoleon, *The arts of Antioch: art historical and scientific approaches to Roman mosaics and a catalogue of the Worcester Art Museum Antioch collection*, (Worcester, Mass. 2005).
- Bianchi, R. S., *Cleopatra's Egypt: Age of the Ptolemies*, (cat.) Brooklyn Museum, (Brooklyn, 1988).
- Biebel, F. M., "The Mosaics of Hammam Lif", *AB*, XVII, (1936): 541–51.
- . "The Christian Churches", *Gerasa, City of the Decapolis* (ed.), C.H. Kraeling, 297–352 (New Haven, 1938).
- Bikai, P. M., (ed.), *The Petra Church*, (Amman, 2001).
- Blake L., "John Chrysostom on the Gaze", *Journal of Early Christian Studies* 1, Number 2, (Summer 1993): 159–74.
- Blanchard-Lemée, M., M. Ennaifer, H. Slim, and L. Slim, photos by G. Mermet, *Mosaics of Roman Africa: Floor Mosaics from Tunisia*, (New York, 1996).
- Bleiberg, E., *Tree of Paradise, Jewish Mosaics from the Roman Empire in Brooklyn Museum*, (cat.), (Brooklyn, New York, 2005).
- Bolin, T. M., *Freedom Beyond Forgiveness: The Book of Jonah Re-Examined*. (Sheffield, 1997).

- Bonneau, D., *La crue du Nil*. (Paris, 1964).
- Bottema, S., "Palynological Investigations of the Ibrahim Awad Deposits (northeastern Nile Delta): a preliminary report", Paper presented at *The Nile delta in transition: 4th.-3rd. millennium B.C.: Proceedings of the seminar held in Cairo, 21-24 October 1990*, (Cairo, 1990).
- Bustacchini, G., *Ravenna, Capital du mosaïque*, (Ravenna).
- Chapot, H., *The Citrus Plant*, (Basle, 1975).
- Charpentier, G., *Recueil de matériaux épigraphiques relatifs à la botanique de l'Égypte antique*, (Paris, 1981).
- Ciarallo, A., *Gardens of Pompeii*: (Roma, 2000).
- Crowfoot, J. W., (ed.), *Early Churches in Palestine*, (London, 1941).
- Langgut, D., Y. Gadot, N. Porat, and O. Lipschits, "Fossil Pollen Reveals the Secrets of Royal Persian Garden at Ramat Rahel (Jerusalem)", *Palynology*, DOI:10.1080/01916122.2012.736418, (2013).
- Dauphin, C., "Symbolic or Decorative? The Inhabited Scroll as Means of Studying Some Early Byzantine Mentalities", *Byzantium* 48 (1978): 10-34.
- . *L'église byzantine de Nahariya (Israel): étude archéologique*, (Thessaloniki, 1984).
- Desroches-Noblecourt, C., "Aegyptische Temple- und Grabmalereien", (ed.), (Milano, 1962).
- Dunbabin, K. M.D., *Mosaics of the Greek and Roman World*. (Cambridge, 1999).
- . *The Roman Banquet: Images of Conviviality*, (Cambridge, 2003).
- . *The Mosaics of Roman North Africa: Studies in Iconography and Patronage*, (Oxford, 1999).
- Dvorjetski, E. and A. Segal, "The Mosaic 'Nile Festival' and Its Relation to the Cultural Life in Eretz-Israel in the Roman and Byzantine Periods", *Bamah Drama Quarterly*, 141–142 (1995): 97–109.
- Ellison, R., J., Renfrew, D. Brothwell, and N. Seeley, "Some Food Offerings from Ur, Excavated by Sir Leonard Woolley, and Previously Unpublished", *Journal of Archaeological Science*, 5 (1978): 167–77.
- Emboden, W. A., "The Sacred Narcotic Lily of the Nile: *Nymphaea caerulea*", *Economic Botany*, 32(4) (1978): 395–407.
- . "Transcultural Use of Narcotic Water Lilies in Ancient Egyptian and Maya Drug Ritual", *J Ethnopharmacol* Jan; 3 (1) (1981): 39–83.
- Erickson, D L. B., D. Smith, A.C. Clarke, D.H. Sandweis, and N.Tuross, "An Asian Origin for a 10000 Year-Old Domesticated Plant in the Americas", *PNAS* 102 (2005): 18315–1830.
- Ettinghausen, R., *From Byzantium to Sassanian Iran and the Islamic World*, (Leiden, 1972).
- Feinbrun-Dothan, N., *Flora Palaestina*. Part Four-Text. (Jerusalem, 1986).
- Fine, S., "Synagogue and Sanctity-The Late Antique Palestinian Synagogue as A 'Holy Place'", (PhD diss. The Hebrew University, Jerusalem, 1993).
- . *Art and Judaism in the Greco-Roman World :Toward a New Jewish Archaeology*, (Cambridge, 2005).
- Fitzpatrick, Momtaz K., "The benefits and risks of longterm PUVA photochemotherapy", *Dermatol. Clin.* (April 1998), 16 (2): 227–34
- Fitzgerald, G., *A Sixth Century Monastery at Beth-Shan (Scythopolis)*, (Philadelphia, 1939).
- Frankfurter, D., *Religion in Roman Egypt*, (Princeton, 1998).

- Fulcher of Chartres, *A History of the Expedition to Jerusalem, 1095–1127*, (trans.) Ryan, F. R., (New York, 1969).
- Germer, R., *Flora des pharaonischen Ägypten*, (Mainz am Rhein, 1985).
- . *Die Heilpflanzen der Ägypter*, (Düsseldorf, 2002).
- Giubelli, G., *Oplontis, Poppeas Villa*, (Napoli, 1991).
- Goldshmidt, E., "Factors Determining the Shape of Citrons", *Israel Journal of Botany* 25 (1976): 34–40.
- Gozlan, S., "Xenia: quelques problèmes d'Identification", Balmelle, C. et al., *Recherches Franco-Tunisiennes sur la Mosaïque de L'Afrique Antique*, Rome, (1990): 85–105.
- Greatrex, G., and J. W. Watt, "One, Two or Three Feasts? The Brytae, the Maiuma and the May Festival at Edessa", *Oriens Christianus* 83 (1999): 1–21.
- Hachlili, R., *Ancient Jewish Art and Archeology in the Land of Israel*, (Leiden, 1988).
- . "Iconographic Elements of Nilotic Scenes on Byzantine Mosaic Pavements in Israel", *PEQ* V 130 (July/Dec 1998): 106–20.
- . *Ancient Mosaic Pavements, Themes, Issues, and Trends*, (Leiden-Boston, 2009).
- Hamilton, R. W., (with a contribution by O. Grabar), "Khirbat Al Mafjar: an Arabian Mansion in the Jordan Valley", (Oxford, 1959).
- Hani, J., "Nymph du nil", *L'Antiquité classique* 43 (1974), 212–24.
- Hanoune, R., "Le dossier des xenia et la mosaïque", *Recherches Franco-Tunisiennes sur la mosaïque de l'Afrique antique I, Xenia* (Rome, 1990).
- Helbaek, H., "The Plant Remains from Nimrud", *Nimrud and Its Remains*, (ed.), M.E.L. Mallowan, 613–20 (London, 1966).
- Hepper, F., Nigel, and J. E. Taylor, "Date Palms and Opobalsam in the Madaba Mosaic Map", *PEQ* 136 (2004): 35–44.
- Hermann, A., "Der Nil und die Christen", *JAC* II (1959): 30–69.
- Hesse, C.O., "Peaches", *Advances in Fruit Breeding*, (eds.), J. Janic and J.N. Moore, 285–347 (West Lafayette, Indiana, 1975).
- Hjelmqvist, H., "A Find of Nelumbo Nucifera from Old Cyprus with Some Notes on the History of the Species", 125 (1972): 383–88.
- Hopff, M., "Apfel (Malus Communis L.); Aprikose (Prunus Armeniaca L.)", *Reallexikon Der Germanischen Altertumskunde*, (eds.), H. Jankuhn, H. Beck, K. Ranke, and R. Wenskus, 368–72 (Berlin, 1995).
- Humbert, J.-B., T. Bauzou et al., (eds.), *Gaza Méditerranéenne: histoire et archéologie en Palestine*, (Paris, 2000).
- Janick, J. H., S. Paris and D. C. Parrish, "The Cucurbits of Mediterranean Antiquity: Identification of Taxa from Ancient Images and Descriptions", *Annals of Botany* 100 (2007): 1441–57.
- Janick, J. H., and S. Paris, "Jonah and the 'Gourd' at Ninveh: Consequences of Classic Mistranslation", *Proceedings of Cucurbitaceae* (2006): 349–57.
- Jashemski, W. F., and F. G. Meyer, *The Natural History of Pompeii*, (Cambridge, New York, 2002).
- Jeffrey, C., "A Review of the Cucurbitaceae", *Botanical Journal of the Linnean Society* 81, no. 3 (1980): 233–47.

- Jensen, R. M., *Understanding Early Christian Art*, (London and New York, 2000).
- Keimer, L., "Die Gartenpflanzen Im Alten Ägypten, Ägyptologische Studien", (Meinz am Rhein; Hildesheim, 1967–1984).
- Kessler, H. L. and J. Zacharias, *Rome 1300: On the Path of the Pilgrim*, (New Haven, Conn. 2000).
- Kislev, M.E., "Early Agriculture and Paleoeology of Netiv Hagdud", *An Early Neolithic Village in the Jordan Valley, Part I: The Archaeology of Netiv Hagdud*, (eds), O. Bar-Yosef, and A. Gopher, 201–36 (Cambridge Ma., 1997).
- Kislev, M. E., D. Nadelb and I. Carmic. "Epipalaeolithic (19,000 Bp) Cereal and Fruit Diet at Ohalo II, Sea of Galilee, Israel", *Review of Palaeobotany and Palynology* (1992): 161–66.
- Kislev, M.E. and Y. Mahler-Slasky, "Food Remains", *Shiloh: The Archaeology of a Biblical Site*, (ed.), I. T. Finkelstein, 354–61 (Tel Aviv, 1993).
- Kislev, M.E., E. Weiss and A. Hartman, "Impetus for sowing and the beginning of agriculture: ground collecting of wild cereals", *PNAS* 101(9) (2004): 2692–2695.
- Kislev, M. E., A. Hartmann and O. Bar-Yosef, "Early Domesticated Fig in the Jordan Valley", *Science* 312 no. 1372 (2006).
- Kraeling, C.H., (ed.) *Gerasa, City of the Decapolis*, (New-Haven, 1938).
- Kraemer, C.J., *Excavations at Nessana, III: Non-Literarey Papyri*, (Princeton, 1958).
- Krause, M., "Heidentum, Gnosis Und Manichaesmus, Aegyptische Survivals in Aegypten", *Ägypten in Spätantik-Christlicher Zeit: Einführung in Die Koptische Kultur*, (ed.), M. Krause, 81–116 (Wiesbaden, 1998).
- Lavin, I., "The Hunting Mosaics of Antioch and Their Sources, a Study of Compositional Principles in the Development of Early Mediaeval Style", *DOP* 17 (1963): 181–285.
- Lev-Yadun S., G. Ne'eman, S. Abbo and M. A. Flaishman, Comment On "Early Domesticated Fig in the Jordan Valley", *Science*, 314 (5806), no.: 1683 (2006).
- Levi, D., *Antioch Mosaic Pavements II*, (Princeton, 1947).
- Lieberman, S., *Greek in Jewish Palestine*, (New York, 1942).
- Liphschitz, N. and Y. Waisel, "The dendroarchaeological Remains at En Boqeq", *Geographie und Geschichte der Oases; das spaetroemische-byzantinische Kastell*, (ed.), M. Gichon, (Meinz, 1993).
- Loret, V., *La flore pharaonique d'après les documents hiéroglyphiques et les spécimens découverts dans les tombes*, (Hildesheim; New York, 1859–1946).
- Magen, I., *The Samaritans and the Good Samaritan, the Samaritans Synagogues*. (trans.) E. Levin, (Jerusalem, 2008).
- Maguire, H., *Earth and Ocean -the Terrestrial World in Early Byzantine Art*, (University Park; London, 1987).
- _____. "The Nile and the Rivers of Paradise", *The Madaba Map Centenary, 1897–1997: Traveling through the Byzantine Umayyad Period; Proceedings of the International Conference Held in Amman, 7–9 April 1997*, (eds.), M. Piccirillo and E. Alliata, 179–84, (Jerusalem, 1999).
- Mango, C. A., "The Art of the Byzantine Empire, 312–1453: Sources and Documents", *Sources and Documents in the History of Art Series*. (Englewood Cliffs, N. J. Prentice Hall, 1972).

- Martin, A., *Mosaïques Romaines de Tunisie*, (Tunis, 1976).
- McCreery, D. W., "Flotation of the Bab Edh-Dhra, and Numeira Plant Remains", *The Annual of the American Schools of Oriental Research*, 46 (1979(81)): 165–69.
- Meimaris, Y. E., *Chronological Systems in Roman- Byzantine Palestine and Arabia*, (Athens, 1992).
- Melamed Y., M. Kislev, E. Weiss and O. Simchoni, "Extinction of Water Plants in the Hula Vally: Evidence for Climate Change", *Journal of Human Evolution*, 60(4 (2011): 320–27.
- Meyboom, P. G. P., *The Nile Mosaic of Palestrina: Early Evidence of Egyptian Religion in Italy*, (Leiden, New York, köln, 1995).
- Michaeli, T., *Visual Representations of the Afterlife: Six Roman and Early Byzantine Painted Tombs in Israel*, (Leiden, 2009).
- Mohamed, Y., *Splendeurs des Mosaïques de Tunisie*, (Juillet, 1995).
- Momtaz K. T. and T. B. Fitzpatrick, "The Benefits and Risks of Long-Term Puva Photochemotherapy", *Dermatol. Clin.*: 16 (2) April, (1998): 227–34.
- Muschler, R., *A Manual Flora of Egypt*, (Berlin, 1912).
- Musselman, L.J., *Figs, Dates, Laurel, and Myrrh: Plants of the Bible and the Quran*, (Portland, Oregon, 2007).
- Narkiss, B., *Armenian Art Treasures of Jerusalem*, (eds.), B. Narkiss, M. E. Stone, A. Peli, "Historical Survey by A.K. Sanjian", (Ramat-Gan, 1979).
- Nevo, A, E. Verker and R. Ben-Sasson, "The Problem of Indehiscence of Pistachio (*Pistacia vera*) Fuit", *Israel Journal of Botany* 23, (1974): 1–13
- Nibbi, A., "Some Remarks on Papyrus and Lily in Egypt and in the Aegean", *RdE* 46 (1995): 139–48.
- Nicolosi, E., S. La Malfa, M. El-Otmani, M. Negbi and E. E. Goldschmidt, "The search for the Authentic Citron (*Citrus medica* L.): Historic and Genetic Analysis", *HortScience* 40 (7) (2005): 1963–1968.
- Nigel, F. H. and J. E. Taylor, "Date Palms and Opobalsam in the Madaba Mosaic Map", *PEQ* 136, (2004): 35–44.
- Ovadia, A., *Geometric and Floral Patterns in Ancient Mosaics*, (Rome, 1980).
- Paris, H.S., N. Yonash, V. Portnoy, N. Mozes-Daube, G. Tzuri and N. Katzir, "Assessment of Genetic Relationships in Cucurbita Pepo (Cucurbitaceae) Using DNA Markers", *TAG* 106, no. 6 (2002): 971–78.
- Parrish, D., *Season Mosaics of Roman North Africa*, (Roma, 1984).
- Pfistert, R., "Nil, nilometres et l'orientalisation du paysage hellénistique", *Revue des Arts Asiatiques* III (1931–1932): 121–40.
- Piccirillo, M., *The Mosaics of Jordan*, (Jerusalem, 1993).
- Piccirillo, M., and E. Alliata. *Um Al-Rasas, Mayfa'ah Ah I, Gli Scavi Del Complesso Di Santo Stefano* 1 (Jerusalem, 1994).
- . *Mount Nebo New Archaeological Excavations 1967–1997*, (Jerusalem, 1998).
- . (eds.), *The Madaba Map Centenary, 1897–1997: Traveling through the Byzantine Umayyad Period; Proceedings of the International Conference Held in Amman, 7–9 April 1997*, (Jerusalem, 1999).

- Prest, J., *The Garden of Eden, The Botanic Garden and the Re-Creation of Paradise*, (New Haven; London, 1981).
- Ramón-Laca, L., "The Introduction of Cultivated Citrus to Europe Via Northern Africa and the Iberian Peninsula", *Economic Botany* 57 (2003): 502–14.
- Retzleff, A., "John Chrysostom's Sex Aquarium: Aquatic Metaphors for Theater in Homily 7 on Matthew", *Journal of early Christian studies* 11.2 (summer 2003): 195–207.
- Revel-Neher, E., "L' Alliance et la Promesse: le symbolisme d'Eretz-Israël dans l'iconographie juive du moyen âge", *JJA*, (1986-87): 135–46.
- . *Le temoignage de l'absence: les objets du sanctuaire a Byzance et dans l'art juif du XIe au XVe siecles*, (Paris 1998).
- Robins, G., *The Art of Ancient Egypt*, (London, 2000).
- Romanoff, P., *Jewish Symbols on Ancient Jewish Coins*, (Philadelphia, 1944).
- Roussin, L. A., "The Beit Leontis Mosaic: An Eschatological Interpretation", *JJA* 8 (1981): 6–19.
- . "Spheres of Influence in the Mosaics of Sepphoris", VIIe Colloque International pour l'Etude de la Mosaïque Antique, 1 (eds.), Ennaifer M. and A. Rebourg, (Tunis, 1999).
- Saller, S. J. and B. Bagatti, *The Town of Nebo (Khirbet El-Mekhayyat)*, (Jerusalem, 1949).
- Schneider, A. M., *Die Brotvermehrungskirche Von Et-Tabga Am Genesarethsee: Und Ihre Mosaiken*, (London, 1934).
- Schrijvers, P. H., "A Literary View on the Nile Mosaic at Praeneste", *Nile into Tiber: Egypt in the Roman world: proceedings of the IIIrd International Conference of Isis Studies*, (eds.), L. Bricault, M. J. Versluys and P. G.P. Meyboom, (Leiden, 2007).
- Shanks, H. "Rediscovering the Kathisma - Where Mary Rested", *BAR* 32, no. 6 (2006): 44–51.
- Shinan, Avigdor, "Synagogue in the Land of Israel: The Literature of the Ancient Synagogue and Synagogue Archaeology", *Sacred Realm: The Emergence of the Synagogue in the Ancient World*, (ed.), S. Fein, 130–52 (Oxford; New York, 1996).
- Simchoni, O. and Kislev, M., "Relict Plant Remains in The 'Cave of the Spear'", *IEJ* 59 (2009): 47–62.
- Spiegel-Roy, P. and Goldschmidt, E.E., *The Biology of Citrus* (Cambridge, 1996).
- Stager, L.E. "'First Fruits of Civilization', *Palstine in the Bronze and Iron Age: Papers in Honour of Olga Tufnell*", (ed.), Tubb, J.N., 172–87 (London, 1985).
- Stepansky, A., Kovalski, I., and Perl-Treves, R., "Intraspecific Classification of Melons (*Cucumis Melo* L.) in View of Their Phenotypic and Molecular Variation" *Plant Systematics & Evolution*: 217 (1999): 313–33.
- Stewart, A. and Martin, S. R., "Hellenistic Discoveries at Tel-Dor, Israel", *Hesperia* 72 (2003): 121–145.
- Szpakovska, K., "Altered States: An Inquiry into the Possible Use of Narcotics or Alcohol to Induce Dreams in Pharaonic Egypt", *A Delta-Man in Yebu*, (eds.), Eyma, A. K. and C.J. Bennett, (2003).
- Täckholm, V., *Students' Flora of Egypt*, (Beyrouth, 1974).
- Talgam, R., *Mosaics of Faith; Floors of Pagans, Jews, Samaritans, Christians and Muslims in the Holy Land*, (in Print).

- . “Similarities and Differences between Synagogue and Church Mosaics in Palestine During the Byzantine and Umayyad Periods”, *From Dura to Sepphoris: Studies in Jewish Art and Society in Late Antiquity*, (eds.) L. I. Levine and Z. Weiss, (Portsmouth, Rhode Island, 2000).
- . *The Stylistic Origins of Umayyad Sculpture and Architectural Decoration: Text*, (Wiesbaden, 2004).
- . “Johannes of Gaza's Tabula Mundi Revisited”, *Between Judaism and Christianity: Pictorials Playing on Mutual Grounds. Essays in Honour of Prof. Elisabeth (Elisheva) Revel-Neher*, (eds.), M. Meyer and K. Kogman-Appel, 91–118 (Leiden, 2009).
- . “Constructing Identity through Art: Jewish Art as a Minority Culture in Byzantium”, *Jews in Byzantium: Dialectics of Minority and Majority Cultures*, (eds.) O. Irshai, R. Bonfil, G. Stroumsa, and R. Talgam, 399–454 (Leiden, 2012).
- Talgam, R. and Z. Weiss, “The Mosaics of the House of Dionysos at Sepphoris”, *Qedem* 44 (2004): 1–134.
- Tamisto, A., *Birds in Mosaics*, (Rome, 1997).
- Tsafir, Y., *Ancient Churches Revealed*, (Jerusalem, 1993).
- Tsafir, Y., L. Di Segni and J. Green ; with contributions by I. Roll and T. Tsuk, *Tabula Imperii Romanii: Iudaea, Palaestina: Eretz Israel in Hellenistic, Roman and Byzantine Periods: Maps and Gazetteer*, (Jerusalem, 1994).
- Turnheim, Y., “Nilotic Motifs and the Exotic in Roman and Early Byzantine Eretz Israel”, *Assaph* 7 (2002): 17–40.
- Tzaferis, V. “The Excavations of Kursi-Gergesa”, *IEJ* (1983): 23–27.
- Ulmer, R., *Egyptian Cultural Icons in Midrash*, (Berlin; New York, 2009).
- Urman, D., *The Golan: A Profile of a Region During the Roman and Byzantine Periods*, (Oxford, 1985).
- Vartavan de, C. and V. Asensi Amorós, *Codex of Ancient Egyptian Plant Remains*, (London, 1997).
- Versluys, M. J., *Aegyptiaca Romana, Nilotic Scenes and the Roman Views of Egypt*, (Leiden; Boston, 2002).
- Viaud, J., “Egyptian Mythology”, *The Larousse Encyclopedia of Mythology*, (London, 1996).
- Vincent, L. H. “Une sanctuaire dans le re ´ gion de Je ´ rico: la synagogue de Na'arah”, *RB* 68 (1961): 161–77.
- Wallert-Gamer, I., *Die Palmen im Alten Aegypten: eine Untersuchung ihrer praktischen, symbolischen und religioesen Bedeutung*, (Berlin, 1962).
- Weiss, E., W. Wetterstrom, D. Nadel and O. Bar-Yosef, “The Broad Spectrum Revisited: Evidence from Plant Remains”, *PNAS* June 29; 101(26) (2004): 9551–55.
- Weiss, Z., *The Sepphoris Synagogue, Deciphering an Ancient Message through Its Archaeological and Socio-Historical Context*, (Jerusalem, 2005).
- . “Artistic Trends and Contact between Jews and ‘Others’ in Late Antique Sepphoris: Recent Research”, *Religious Diversity in Late Antiquity*, (eds.), D. M., Gwynn, S. Bangert, L. Lavan, C. Machado and M. Mulryan, 167–88 (Leiden; Boston, 2010).
- . “The Mosaics of the Nile Festival Building at Sepphoris and the Legacy of the Antiochene Tradition”, *Between Judaism and Christianity: Pictorials Playing on Mutual Grounds, Essays in Honour of Prof. Elisabeth (Elisheva) Revel-Neher*, (eds.) M. Meyer and K. Kogman-Appel (Leiden, 2009)

- Weiss, Z. and R. Talgam, "The Nile Festival Building and Its Mosaics: Mythological Representations", *The Roman and Byzantine near East* (ed.), J.H. Humphrey, 54–90 (Portsmouth RI, 2002).
- Wente, E. F., "'Tutankhamun and His World' Treasures of Tutankhamun", (eds.), Gilber, K. S., J. K. Holt and S.Hudson, (cat.) National Gallery of Art, (Washington D.C.1976).
- Whitehouse, H., "A Catalog of Nilotic Landscapes in Roman Art", (PhD diss. Oxford University), (1979).
- Whitehouse, H., "The Dal Pazzo Copies of the Palestrina Mosaic", *JRS* 69, (1979) 69 (1979): 217–18
- Wilkinson, J., (ed. and trs.), *Jerusalem Pilgrims before the Crusades*, (Warminter, 2002).
- Williams, G.H., *Wilderness and Paradise in Christian Thought*, (New York, 1962).
- Woenig, F. *Die Pflanzen Im Alten Ägypten*, 2 (Leipzig, 1897).
- Xubiao L., B. Chenb, J. Liub and S. Yaoa., "Simultaneous Analysis of N-Nornuciferine, O-Nornuciferine, Nuciferine, and Roemerine in Leaves of Nelumbo Nucifera Gaertn by High-Performance Liquid Chromatography–Photodiode Array Detection–Electrospray Mass Spectrometry", *Analytica Chimica Acta* 538, 1–2, no. 4 (2005): 129–33.
- Yadin, Y., J. C. Greenfield, A.Yardeni, B. A. Levine (eds.), *The Documents from the Bar Kokhba Period in the Cave of Letters, Hebrew, Aramaic and Nabatean-Aramaic Papyri*, (Jerusalem, 2002).
- Zaferis, V. "The Ancient Synagogue at Maoz-Hayyim", *IEJ* 32 (1974): 215–44.
- Zaqzuq, A. R. and Piccirillo M., "The Mosaic Floor of the Church of the Holy Martyrs at Tayibat Al-Iman, Hama in Central Syria", *LA* 49 (1999): 443–64.
- Zayadine, F. "The Karak District in the Madaba Map", *The Madaba Map Centenary 1897–1997*, (eds.), M. Piccirillo and E. Alliata, (Jerusalem,1999), 229–30.
- Zohary, D. and P. Spiegel-Roy, "Beginnings of Fruit Growing in the Old World", *Science* 187, no. 4174 (1975): 319-27.
- Zohary, D., M. Hopf and E. Weiss, *Domestication of plants in the Old World: the origin and spread of cultivated plants in west Asia, Europe, and the Nile Valley*, (Oxford 2012).
- Zohary, M., "The Vegetation of the Huleh Plain", *Palestine Journal of Botany*, (Bound together with "A Geobotanical Soil Map of Western Palestine"), (1947): 90-104.
- . *Flora Palaestina* II, (Jerusalem, 1972).
- . *Plants of The Bible*, (Cambridge, 1982).

מונחים בוטניים

רוב ההסברים על פי א. פאהן, אנטומיה של הצמח, (ירושלים, תשכ"ב); ופליטמן, חן, דנין, שמידע, צמחי ישראל בתמונות, (גבעתיים, 1983).

אבקן:	החלק בפרח שמכיל את גרגרי האבקה שהם תאי הריבוי הזכריים.
בית גלעין:	פרי בשרני שבתוכו גלעין אחד – שכבה קשה של הפרי שבתוכו הזרע.
גרוגרת:	תאנה מיובשת.
דבלה:	גוש של תאנים מיובשות.
ד־ביתי:	צמח שפרחיו חד־מיניים, ופרחים זכריים ונקביים נמצאים על צמחים נפרדים.
ד־מיני:	פרח שמכיל הן אברי רבייה זכריים הן נקביים.
דור:	סידור של אברי הצמח (עלים, פרחים, אברי הפרח) במעגל סביב הציר.
האבקה:	העברת גרגרי האבקה אל הצלקת, הקצה העליון והגלוי של האיבר הנקבי. ההאבקה יכולה להתבצע באותו הפרח רק כשהוא ד־מיני, או בין צמחים שונים, גם כשהפרחים הם ד־מיניים.
הכלאה:	העברת גרגרי אבקה של צמח ממין אחד לצלקת של צמח ממין אחר לקבלת צמח בעל תכונות משולבות של שני המינים. הפרייה עצמית: העברת גרגרי אבקה לצלקת של אותו הפרח, או אותו הצמח.
הרכבה:	חיבור של ענף מעץ של מין או זן אחד – רוכב, על גזע של עץ ממין אחר – כנה, בצורות מכניות שונות.
חד־ביתי:	צמח שפרחיו חד־מיניים, אך נמצאים על אותו הצמח.
טקסונומיה:	תורת המיון של האורגניזמים וסיווגם לפי הדימיון והשוני ביניהם.
טרף:	השטח הרחב של העלה, או עלה הכותרת.
ייחור:	הוא קטע מהצמח שיכול להשתרש ולהתפתח לצמח חדש.
ירוק־עד:	עץ או שיח שאינו משיר את עליו בבת אחת, ולעולם נשאר ירוק.
מין:	יחידת המיון הביולוגי, כוללת פרטים ואוכלוסיות הזוהים בתכונות רבות ובעלי יכולת להכליא ביניהם ללא מחסומים.
מיון על פי ליניאוס:	שיטת המיון האחידה מקובלת בעולם החי והצומח, החל מאמצע המאה ה־18, בה לכל מין יש שם כללי – סוג ושם פרטי – מין.
נצר:	הוא גבעול בעל עלים שצומח משרשי הצמח וניתן לשתלו במנותק מצמח המקור.
סוג:	יחידת מיון הכוללת מינים בעלי תכונות דומות, בעיקר במבנה הפרח, ובעלי מוצא משותף.
עוקץ:	הסעיף הנושא את הפרח או את הפרי.

עלים מסורגים:	עלים שמסודרים על הענף לא באותו הדור, כלומר לא בצורת מעגל.
עמוד עלי:	הקטע הצר הנמשך מן השחלה (איבר המין הנקבי) ונושא את הצלקת. (לעתים הוא חסר)
פגה:	תפרחת מיוחדת למשפחת התותיים.
פטוטר:	חלקו התחתון והצר של העלה, הנושא את הטרף ומחברו אל הגבעול.
פליט תרבות:	צמח או אוכלוסייה של מין תרבותי הגדלים בר באקראי הודות להפצה והתבססות מחוץ לתחומי התרבות.
ציפת הפרי:	חלק הקליפה בפרי עסיסי, כגון ענבה או בית גלעין שהוא בשרני או עסיסי.
צלקת:	הקטע העליון של עמוד העלי הקולט את גרגרי האבקה ועליו הם נובטים.
קנה־שורש:	גבעול ראשי זוחל תת־קרקעי, לפעמים שרוע על פני האדמה, משתרש ויכול להצמיח ממפרקיו עלים וענפים.
קנוקנת:	איבר, כגון ציר עלה או ענף, שצורתו כחוט מסתלסל והמסייע להאחזותו של צמח מטפס.
קפריפיקציה:	צורת טיפול עתיקה בפגות התאנים כדי שיבשילו. הטיפול נעשה בשיטות שונות. האבקה של עץ נקבי על ידי פגות דרמיניות, או על ידי דקירה של הפגות.
שחלה:	חלק העלי (איבר המין הנקבי בפרח) הכולל את הביציות.
שחלה תחתית:	כשהשחלה בתוך המצעית ובסיסי עלי העטיף (עלי הכותרת ו/או הגביע) מעליה.

2.3.3 The peach - <i>Prunus persica</i> and The Apricot - <i>Prunus armeniaca</i>	116
2.3.4 The plum - <i>Prunus domestica</i>	118
3. The Written Sources	120
3.1 The fig	121
3.2 The almond	123
3.2.1 The almond as a redemption symbol	124
3.3 The apple, pear and peach	124
3.4 The plum	125
4. Conclusion	125
 Chapter E – Summary	
1. The identification of the plants in the mosaics	130
2. The existence of the plants in the land of Israel	130
3. The significance of the plants in the mosaics	131
4. Similarity and difference between the Jewish and Christian mosaics	132
5. About the abundance of fruits and the small quantity of flowers	133
6. Conclusion of the research	134
 List of Abbreviations	135
Bibliography	136
Botanical Glossary	149
 Illustrations – Vol. B	
Illustrations list	I-XXIII

Chapter C – The Cucurbitaceae

1. The visual appearance	82
2. The botanical aspect	84
2.1 The Cucurbitaceae family	84
2.2 The fruits and their archaeological remains	85
2.3 The question of the cucumber	88
2.4 The melon- <i>Cucumis melo</i>	88
2.5 The bottle gourd- <i>Lagenaria vulgaris</i>	89
3. The cucurbits in the written sources	92
4. Conclusion	95

Chapter D – Fruits and Fruit Trees

1. The visual appearance	97
1.1 Olive	97
1.2 Fig	98
1.3 Almond	99
1.4 Apple	100
1.5 Pear	102
1.6 Peach and apricot	103
1.7 Plum, quince, myrtle	104
1.8 Other plants	105
2. The Botanical Aspect	106
2.1 Fig – <i>Ficus carica</i>	107
2.2 Almond – <i>Prunus amygdalus</i> = <i>Amigdalus communis</i>	110
2.3 Apple, pear, peach, plum and quince	112
2.3.1 The Apple – <i>Malus pumila</i> Mill	113
2.3.2 The pear – <i>Pyrus communis</i>	115

3 The Myrtle and the Willow	43
3.1 The myrtle	43
3.2 The willow	45
4 Conclusion	47

Chapter B – Nilotic Plants

1 The visual appearance	49
1.1 The visual appearance in the Mediterranean basin	49
1.2 The visual appearance in Eretz Israel	50
1.3 Descriptions from the fifth century and before	51
1.4 Mosaics from the sixth century	54
1.5 Mosaics of Trans-Jordan	54
2. The Botanical aspect	55
2.1 The “Lotos” - Nymphaea and Nelumbo	56
2.2 The reed – papyrus	63
3. Identification of the Different Plants in the Nilotic Mosaics	65
3.1 Oleander	66
3.2 Great willow-herb	67
3.3 Common reed / giant reed	67
4. The changes in the Nilotic descriptions during the different periods	69
5. The religious meaning of the descriptions	71
6. The meaning of the Nilotic descriptions	74
7. Conclusion	79

Table of contents:

Introduction

1. Geographical, historical and social-religious background	7
2. State of the research	10
3. Aim of the research	12
4. The methodological problems in Identifying the plants	13
5. The method of Work	14
6. The structure of Work	15

Chapter A – Four Species

1. The Etrog	17
1.1 The visual appearance	17
1.2 The botanical aspect	21
1.3 The geographical origin of the etrog	23
1.4 The textual aspect	24
1.5 The symbolic meaning of the etrog	27
1.6 The meaning of the knife	30
2. The Date Palm	32
2.1 The visual appearance	33
2.1.1 The date frond	33
2.1.2 The date tree	33
2.2 The geographic origin of the date and the botanical aspect	34
2.3 The symbolic meaning in the Jewish mosaics	38
2.3.1 The date frond	38
2.3.2 The date tree	40
2.4 The symbolic meaning in the Christian mosaics	41
2.4.1 The meaning of the date frond	41
2.4.2 The meaning of the date tree	41

highly appreciated for different reasons. Other meanings were discussed, especially their religious meaning- a debatable issue for some scholars.

D. This study does not deal with flowers and barren trees, with some exceptions. The most important exception is the plants of the Nile, which were dealt separately in chapter B. This is because there are two important Nilotic mosaics in Israel, and because of the big confusion of their names and identification. This group of plants is discussed also in comparison to ancient Egyptian art, and an effort was made to understand the full meaning of the different depictions. The most important conclusion is that there is no direct connection between the Nilotic scenes of ancient Egypt and those of late antique and Byzantine times.

My hope is that my study – based on my former work as a botanist – will help clarify the iconographys of botanic motifs in Early Jewish and Christian art.

are identified with the eastern Mediterranean crops, and the “second wave” fruits that include most of the *Rosaceae* family. Both the trees of the second group and the palm tree of the first group, are alluding in the churches to the Earthly Paradise in the mosaics in different ways. Some fruit trees appear also in mosaics in the Land of Israel, usually in villas and farm houses. In those instances, they are represented only in the mosaic margins.

The conclusion of the fourth chapter is that the fruit trees and the isolated fruits have different meaning in the mosaics. The trees are connected to the illusion of Eden, and the fruits are part of the *xenia* motif.

There are more allusions to Paradise in the mosaics that are mentioned in detail. One of them is the personification of the four rivers of Eden, which are accompanied by reed, which is discussed separately in the second chapter. The *xenia* is discussed a few times as the probable source of the fruit representations. This idea is based on different evidences: on comparison with other mosaics, especially from North Africa, on certain edible plants that are represented in the mosaics, on some ancient writings about the phenomenon, in Jewish and Roman sources, and last but not least- the presence of a knife near some fruits in a few mosaics. It is suggested also in the first chapter, that the citron as a fruit in the churches is one of those fruits.

The meaning of the fruits and fruit trees in the Christian churches is also dealt with, such as the blessing of the land, or the bringing the first fruits as a thanksgiving token, having the similar meaning as the fruit basket in the Sepphoris Synagogue. This interpretation corresponds also the many scenes of rural life, that seem unfit to holy places like churches.

General conclusions

A. The first conclusion from the study of the whole inventory of plants as individuals is that all of them were or could have been growing in the region. In the cases in which there is no evidence, archaeo-botanical or written, to their presence in the area, we know that at least they could have been growing here. This conclusion is important, because many of the compositions seem to be similar, or at least influenced by mosaics in other countries in the Mediterranean basin. Although the plants depicted in the mosaics are local, and some very important as food suppliers, not all the important ones are depicted, and some suggestions are made about the reason for this.

B. All the fruits represented in the mosaics are edible. Some are known even as specialties in Roman writings. This and the comparison with other mosaics from Rome, North Africa and Antiochia, bring us to the conclusion that they are part of the *xenia* genre. There is also another argument that strengthens this conclusion, and this is the knife that is found next to some fruits.

C. The special meaning of a few plants was discussed thoroughly, as to their botanical-agricultural value, such as the date palm and fig, or the whole *Cucurbitaceae* family. The problems of identification of this last family was examined from different aspects, and was discussed with experts of this group. As far as the identifications are correct, it seems that the plants were all important crops, and some

except for the reed, there are only fantastic combinations of papyrus and Nelumbo. The other plants do not resemble any distinct plant of the area.

Although the mosaic of the house of Leontis depicts some Nilotic motifs, the meaning of it is not clear. There are a few interpretations, but none is very coherent. A similar question arises as to the meaning of the Nilotic scenes in the churches, when sometimes only a minor reminder of the Nile is depicted.

The mosaic of the Nile Festival is very different, not only in style but also in iconography. This mosaic describes different aspects of the Nile inundation as it was celebrated in Egypt. There are depictions of people concerned with some of the activities connected to the inundation. The fauna is typical Egyptian, and so is part of the flora: The panel is divided horizontally by the river Nile, which is identified by fish and Nelumbo plants. The other plants do not seem to be very specific plants of the Nile or of Africa.

There are more depictions of both kinds of images of the Nile, usually. Sometimes there is only one motif, and it is suggested by scholars that its aim is only decorative.

Chapter C

In the third chapter there is an attempt to identify the many different depictions of the fruits of the *Cucurbitaceae* family. The outcome is quite poor, as there are real problems of separating between some genera by shape only. The only certain conclusion is that some of the popular species used today are coming from the New World, and could not have been present in the Byzantine period. Although the written evidence both from Hebrew, Greek and Roman sources is quite explicit, it is of little help, as the names used today are different in many cases. There are only three different genera of *Cucurbita*, but two of them are very versatile and it is difficult to separate one from the other.

Chapter D

The fourth and last chapter deals with the fruits that were not discussed in the former chapters. In this chapter they are dealt as separate fruits and as fruit trees. Both ways of representations are common mainly in religious buildings, most of them Christian, thus inviting a theological interpretation.

The most popular fruits in the mosaics-the grapes and pomegranates, are not dealt separately, because they are discussed in many studies. The fruits that are discussed include also few that do not appear at all, or very rarely, such as the olive and the carub. The fig is discussed as a fruit and as a tree, although the tree does not appear at all. Another fruit that is discussed is the almond, which is a member of a big fruit family- the *Rosaceae*. It is doubtful whether the almond appears in the mosaics, as does the olive. The discussion is about the question of these fruit's absence. The question arises because most of the species that are represented in the mosaics -the apples, pears, peaches, and different kinds of plums- are not native to our region. An attempt is made to find out the importance of the different fruits, and an emphasis is made on the basic difference between the "first wave" fruits that

Chapter A

The first chapter discusses the four species of the Feast of Tabernacles, as a group and as individual species. The first one is the Citron-etrog in Hebrew, which appears very often not only in the Jewish mosaics, but also in the Christian churches, not only in the medallions among other fruits, but also alone in a remarkable place. After pointing out most of the mosaics where the etrog appears, the question of its origin and time of introduction to the Land of Israel is discussed. It is then argued that the identification of the etrog as the fruit of the Feast of Tabernacles could not have been made much before the time of Alexander's conquest, at the end of the Persian rule: the fifth-fourth century B.C. This argumentation is based on the archaeo-botanical evidence on one hand and on the Bible on the other and later on Jewish sources, as well as on Greek and Latin writings.

As to the Christian mosaics, although the etrog is portrayed in so many of them, there is no written mention of it, and no evidence for a special meaning. It is suggested that the fruit was a kind of delicacy in the Byzantine time, as can be seen from the placing of a knife close to it in a few cases, and as understood from different independent Jewish texts.

The next species is the palm tree. The discussion is divided between the separate palm branch and the entire tree. The palm branch is discussed as one of the Jewish four species, compared to the classical and Christian world. The entire palm tree is most prominent in sixth century mosaics of Jordan, but rarely depicted in Jewish art of the time. A suggestion is made for this discrepancy.

The two other species- the myrtle and the willow are discussed one after the other, the myrtle being portrayed also as part of garlands, and not only as part of the four species. It was found that the myrtle is portrayed as one of the four species in some mosaics, not as the common custom and the Talmudic law: instead of using 3 myrtle branches -there are many of them, sometimes concealing the willow.

Chapter B

The second chapter deals with Nilotic plants and landscape. There are a few mosaics in Israel that portray Nilotic scenes starting in the fifth century. In Jordan the Nilotic scenes are fewer, mostly small and appearing only in the sixth century. There are three mosaics in the northern part of the Land of Israel which display a whole panel of Nilotic landscape. One is the mosaic of Tabgha, near the lake of Galilee, in the Church of The Bread and Fishes. The other one is in a public building in the town of Sepphoris, and the third one is one of three panels in a small Jewish prayer house- the house of Leontis, in Bet Shean. Although the mosaics are not very far from each other, and are dated to the fifth century, they are very different from each other.

The mosaics of Tabgha, one in the northern wing and the other in the southern wing- (only part of it remained), portray different kinds of water plants, fowl and few buildings that make the illusion of the Nile river more realistic. Although many Nilotic mosaics depict fishes, the only fishes in Tabgha are the two in the central medallion near the altar. The attempt to identify all the plants was fruitless, and

Abstract

The Land of Israel has had an abundance of mosaic pavements since the late Hellenistic times. In the late Roman and Byzantine periods the art of mosaics flourished in both western and eastern banks of the Jordan river. This territory, named Provincia Syria-Palestinae by Hadrianus, after the Bar-Kokhba Revolt in 132–136, was populated mostly by Jews and Samaritans. After the declaration of Christianity as the State Religion in 324, the Christian population grew until it became the majority in the fifth century.

The mosaics pavements that adorned the Roman dwellings in the Late Roman times, were covering not only villas and public buildings, but mainly synagogues and churches. The number of churches that were uncovered until now is about 400 in Israel and 150 in the Eastern Jordan Bank. The number of the synagogues uncovered up to now is about 100. The difference between those edifices is not only in their number, but in their general iconography. While the synagogues portrayed always at least some of the most obvious Jewish symbols, in the churches there are very few crosses or christograms, not to mention saints or Biblical scenes. The result of this difference may be the big and rich corpus of flora and fauna in the churches, and the modest one in the synagogues. The most widespread motifs in the churches are animals, fowl, fruit, fruit trees, baskets of fruits, vine or acanthus scrolls, or rural life and hunting scenes.

The Goals of the study

Many of the different species of fruits and plants in the mosaics are not identified at all and some are misidentified. The aim of this work is to identify as many of the plants displayed in the mosaics from the end of the first to the eighth century A.D., and trying to find out if there is any special meaning to the appearance of any one of them. As the style of visual art of that period-the Late Antique to the Byzantine and Umayyad period- was sometimes very stylized and flat, not accurate enough to make an immediate identification, the use of ancient writings of diverse origin was necessary. The writings are concerned with botanics as known in the time of the mosaics or according to modern science, including archaeo-botany. Another field of comparison is the religious writings of both Jewish and Christian scholars. As the botanical knowledge of that time was not coherent with our knowledge today, and some of the plants' names were discontinued through time, the identification is in some cases very difficult.

The plants that are dealt with in this work, are generally the most popular ones, except for the grape and the pomegranate which are the subject of many studies. The corpus of plants was divided in 4 groups, each one discussed in a separate chapter. The division into groups was based on the representations in the mosaics, and not according to botanical systematics, except for one group- the *Cucurbitaceae*. Each chapter starts with a list of the mosaics that contain the certain plant, according to dating, starting in Eretz Israel synagogues and churches, and then the mosaics in Jordan, most of them of Christian nature.

This work was carried out under the supervision of
Prof. Elisheva Revel-Neher and Prof. Zeev Weiss

Flora Motifs in the Art of the Land of Israel from the Roman Period to the end of the Byzantine Era

Thesis submitted for the degree of
“Doctor of Philosophy”

by

Rivka Ben-Sasson

Submitted to the Senate of the Hebrew University of Jerusalem

June - 2013

איורים לפרק א

(איור א-1) פנים - עץ תמר נושא פירות וסלי תמרים; גב - שני לולבים עם הדסים נושאי פירות, ביניהם אתרוג. מטבע מהמרד הראשון ברומאים. שנה 4 למרד, 69-70 לספירה.

(איור א-2) פנים - חזית מקדש; גב - לולב, שני ענפי ערבה, ענפי הדס מרובים, אתרוג משמאל. מטבע מרד בר-כוכבא. שנה 132-133 לספירה.

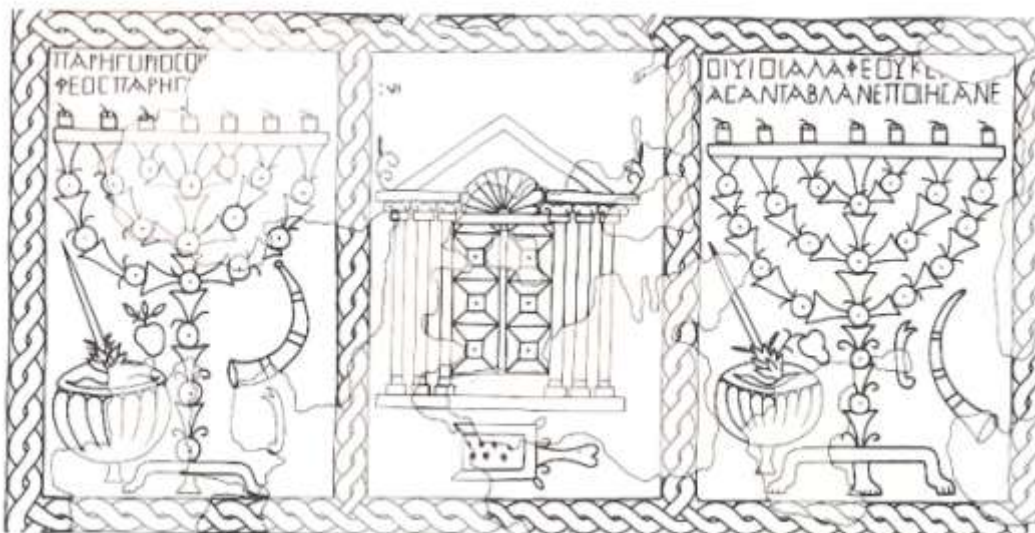
(איור א-3) שני לולבים כרוכים לענפים נוספים, אתרוג לצד כל לולב. נר חרס מעוטר. המאה ה-2.

(איור א-4) ארבעת המינים משמאל לכל מנורה: לולב, הדסים, ערבות ואתרוג מאוגדים יחד. פסיפס בית הכנסת של סוורוס. חמת טבריה. המחצית השנייה של המאה ה-4.

פרט מאיור א-4 ארבעת המינים מימין לארון הקודש.

(איור א-5) לולב, הדסים וערבות לצד כל מנורה בתוך כלי מתכת. מימין גם האתרוג מחובר לאגד, ומשמאל הוא נפרד. תרשים חלק מפסיפס בית הכנסת. ציפורי. המאה ה-5.

(איור א-6) לולב, אגד הדסים ואתרוג לצד מחתה.
פסיפס בית הכנסת. חולדה. המאה ה-5.

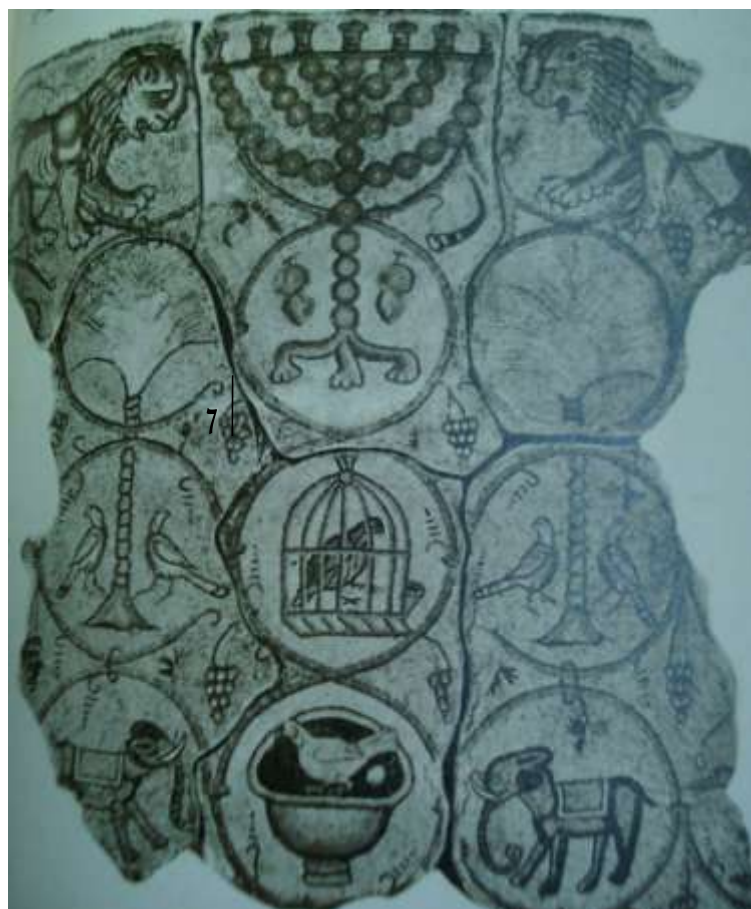
(איור א-7) אתרוג וקצה של לולב לימין המנורה. פסיפס
בית הכנסת. חוסיפה (עוספיה). ראשית המאה ה-6.

(איור א-8) כתובת בתוך זר עם סרט ואבנים משובצות, ארבעת המינים משני הצדדים,
(אין מבחינים בערבות), חוטי קשירה של ההדסים. פסיפס בית הכנסת הצפוני. טבריה. המאה ה-6.

(איור א-9) ארבעת המינים משני צידיו של מבנה אדריכלי. פסיפס בית הכנסת. בית אלפא. המאה ה-6.

(איור א-10) מנורה מרכזית, משני צידיה אתרוגים ועצי תמר.
פסיפס בית הכנסת. מעון-נירים. המאה ה-6.

(איור א-12) אתרוג במדליון רבוע. מסגרת פסיפס בית הכנסת. מעוז חיים. המאה ה-5.

(איור א-11) לולב ואתרוג משמאל למנורה הימנית. פסיפס בית הכנסת. סוסיא. המאה ה-7.

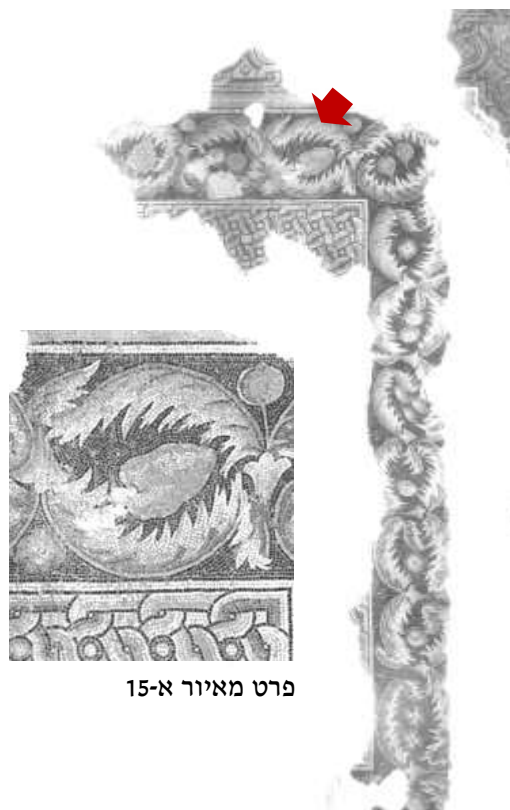
(איור א-13) אתרוג בתוך מעוין של פרחים. מסגרת חיצונית של פסיפס בית הכנסת הקטן. בית שאן. המחצית השנייה של המאה ה-6.

(איור א-14) אתרוג וסכין בין פירות בשולי חלקו המזרחי של השטיח. פסיפס בית הכנסת. נערן. המאה ה-6.

(איור א-16) זוג אתרוגים בשורה התחתונה של מדליונים מאוכלסים. פסיפס הכנסייה הביזנטית. מצדה. המאה ה-5.

פרט מאיור א-15

(איור א-15) אתרוג גדול באחד ממדליוני הקוציץ. פסיפס כנסיית המולד. בית לחם. המאה ה-5.

(איור א-18) אתרוגים במדליונים
מעוינים. פסיפס הכנסייה. כורסי.
שנת 585.

(איור א-17) אתרוגים ועופות לסירוגין בריבועים המקיפים מתומן.
פסיפס כנסיית הגבירה מרים (קיריה מריה). בית שאן. שנת 567.

(איור א-20) זוג אתרוגים וסכין מעוקלת במדליון
קוציץ. פסיפס הכנסייה. חורבת קריות. המאה ה-6.

(איור א-19) אתרוג גדול במסגרת מצד שמאל. פסיפס
אורפיאוס. ירושלים. הרבע השלישי של המאה ה-6.

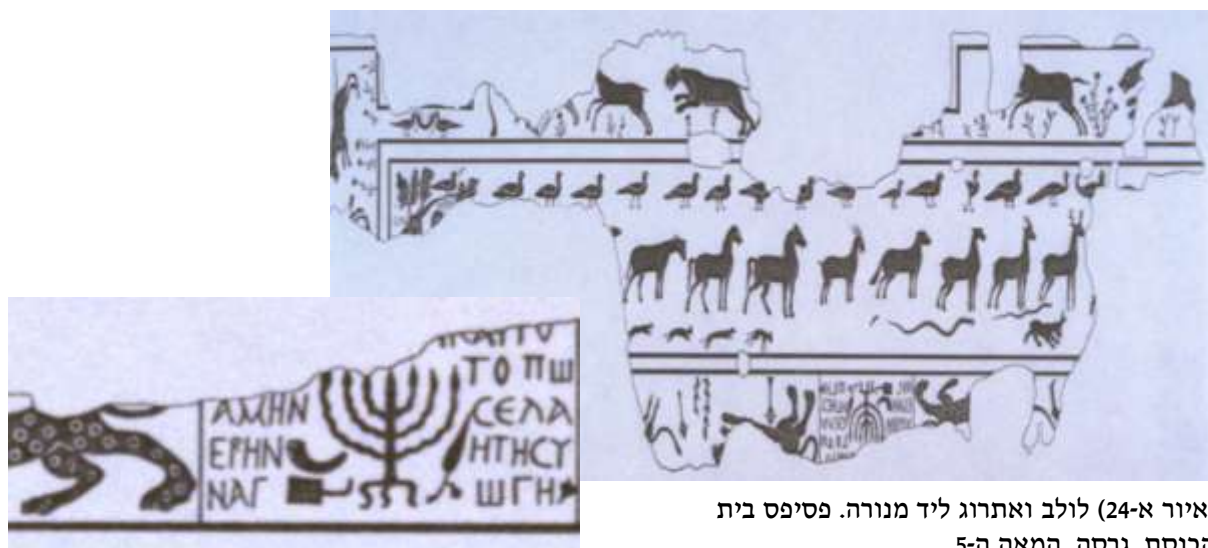
(איור א-22) אתרוג במדליון. פסיפס הכנסייה דומינוס פלוויט. ירושלים. שנת 675.

(איור א-21) אתרוג במרכז סל פירות וסביבו רימון, דלוע, תאנה ועוד. פסיפס הכנסייה. חורבת מדרס. הרבע השלישי של המאה ה-6.

(איור א-23) אתרוג או אשכול אתרוגים וסכין. פסיפס הדיוואן. חירבת מפג'ר. המאה ה-8.

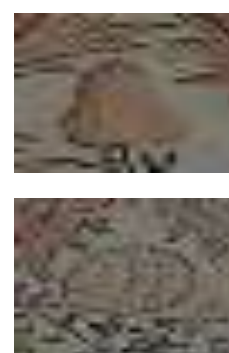

(איור א-24) לולב ואתרוג ליד מנורה. פסיפס בית הכנסת. גרסה. המאה ה-5.

פרט מאיור א-24

(איור א-25) אתרוג במרכז הצעיף שבידי גא. פסיפס בכנסיית סנט ג'ורג'. חורבת אל-מוחיאט. שנת 535-536.

פרטים מאיור א-26

(איור א-26) אתרוג ואבטיח משני צידי גא. פסיפס בקפלה העליונה של הכומר יוחנן. חורבת אל-מוחיאט. שנת 565.

(איור א-27) אתרוגים במדליונים
מעוינים בשורה התחתונה. פסיפס
הקפלה של הבפטיסטריום. מדבא.
אמצע המאה ה-6

(איור א-28) שורת אתרוגים במדליונים
מעוינים. פסיפס בכנסיית השליחים.
מדבא. שנת 587.

(איור א-29) שני אתרוגים גדולים לצד
עצי פרי. פסיפס הספין התחתון בצד
הצפוני. כנסיית השליחים. מדבא.

פרט מאיור א-30: אתרוג וסכין במדליון הימני.

(איור א-30) פסיפס הכנסייה של הדיאקון תומאס. עמק
עיון מוסא. המאה ה-6.

פרט מאיור א-31

(איור א-31) ענף עם שלושה אתרוגים במסגרת מדליוני קוציץ. פסיפס בכנסיית השליחים. מדבא. שנת 587.

(איור א-32) אתרוג במסגרת מדליוני קוציץ. פרסבטריום של המנזר. חורבת אל-כורסי. עבר הירדן.

פרט מאיור א-33
אתרוג ומזמרה.

פרט מאיור א-33
אפרסק עם סכין ישרה.

(איור א-33) אתרוג ומזמרה משמאל; אפרסק עם סכין ישרה מימין.
מסגרת פסיפס האריות. אום אל-רסאס. בין השנים 574-589.

(איור א-35) עץ אתרוג. מסגרת של פסיפס הציפורים.
קיסריה. המאה ה-6.

(איור א-34) אתרוג על ענף בין אגסים ורימונים.
פסיפס כנסיית סנט סטפנוס. אום אל-רסאס.
המאה ה-8.

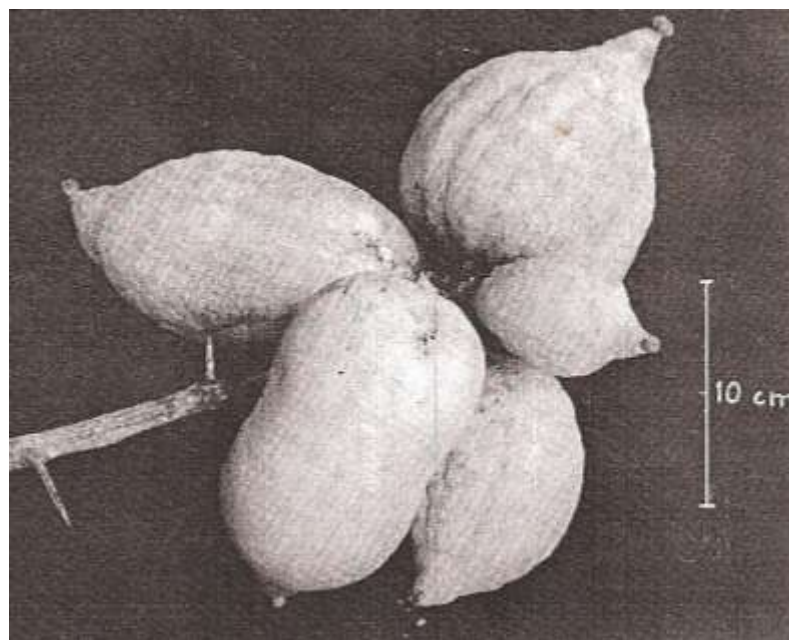
(איור א-37) תפוחים, אפרסקים וענף אורן עם אצטרובלים
מסגרת מדליוני קוצץ. פסיפס בית הכנסת השומרוני.
חורבת סמארה. המאה ה-6.

(איור א-36) עץ אתרוגים "הפוכים".
פסיפס הכנסייה. כיסופים. שנת 578.

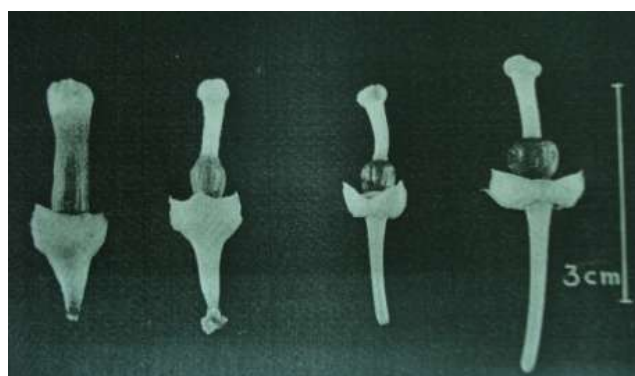
(איור א-39) לימון ואתרוג שלמים
ובחתך רוחב; לימון בצד ימין.

(איור א-38) ענף ועליו אתרוגים בני גיל זהה בצורות שונות.

(איור א-40) פירות ופרחים על עץ אתרוג.

(איור א-41) שחלות של ארבעה מיני הדרים בזמן הפריחה. מימין לשמאל: אשכולית, תפוז, לימון ואתרוג.

(איור א-42) עצי פרי וחיות טרף יחד עם חיות בית. פסיפס גן-עדן. מדבא.

פרט מאיור א-44

(איור א-44) חוה מחזיקה אתרוג עם 'נשיכת אדם' בידה, מולה אדם. ואן-אייק, ציור על המזבח. גנט. שנת 1432 בקירוב.

(איור א-43) ראש של כבש מימין, חלקי גוף של זאב משמאל ובאמצע אמפורה. למעלה חלקי הכתובת "זאב וטלה ירעו כאחד". פסיפס בית כנסת. מירות.

(איור א-46) אתרוג עם סכין מעוקלת או מזמרה ואבטיח עם סכין ישרה. פסיפס כנסיית תיאוטוקוס. הר נבו. בין השנים 603-608.

(איור א-45) אתרוגים או מלונים וסכין על ידם. פסיפס כנסיית הבישוף יוחנן. חורבת ברקה, גן יבנה. שנת 511.

(איור א-47) פרי עם סכין. פסיפס בכנסיית סנט ג'ורג'. חורבת אל-סאמרה. שנת 639.

(איור א-49) הרצפה שלא טואטאה (*oikos asartos*). פסיפס מעשה ידיו של הרקליטוס. רומא. המחצית הראשונה של המאה ה-2.

(איור א-48) סכין ליד אפרסק. פסיפס הבתולה מרים. מדבא. שנת 767.

(איור א-50) מדליונים ובהם תיאורי *xenia* ורמיזות נוצריות. פסיפס הכנסייה ליד מקדש האריות המכונפים. פטרה. המחצית השנייה של המאה ה-6.

(איור א-51) ענף דקל. מטבע יוחנן הורקנוס הראשון. 104-129 לפנה"ס.

(איור א-52) מנורה, שופר וענף תמר (לולב). פסיפס בית הכנסת "שלום על ישראל". יריחו. המאה ה-7.

(איור א-53) סורג אוחז בידו ענף תמר. פסיפס בכנסיית אליאס, מריה וסורג. גרסה. המחצית הראשונה של המאה ה-6.

(איור א-54) שורת עצי דקל ללא פירות בין הספין של עקידת יצחק ובין ספין גלגל המזלות. פסיפס בית כנסת. בית אלפא. המאה ה-6.

(איור א-56) עצי תמר במדליון מסגרת של עלי קוציץ, סכין ישרה מימין הכלוב. פסיפס בית הכנסת השומרוני. חורבת סמארה. המאה ה-6.

(איור א-55) עץ תמר עם פירות מימין להאנשת "תקופת תשרי". פסיפס בית כנסת. בית אלפא.

(איור א-57) עץ תמר נושא פרי בין בעלי חיים ועצי פרי. פסיפס כנסייה. ג'בליה, רצועת עזה. בין השנים 528-530.

(איור א-59) חיות בר בין עצי דקל, פסיפס "קאלו קריה".
קיסריה. המאה ה-6.

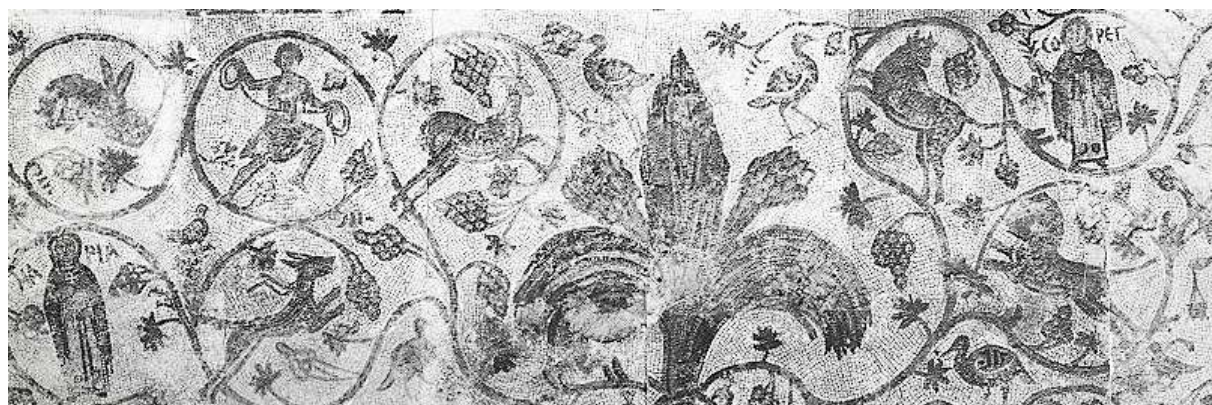
(איור א-58) עץ תמר נושא פרי. פסיפס כנסיית
הקתיסמה. ירושלים. סוף המאה ה-6.

(איור א-61) עץ תמר נושא פרי. פסיפס הכנסייה
של סנט ג'ורג'. חורבת אל מוחיאט. שנת 535/6.

(איור א-60) עץ תמר מסוגנן
ב - *cella trichora*. הבסיליקה של
משה. הר נבו. המחצית השנייה של
המאה ה-4 או תחילת המאה ה-5.

(איור א-62) עץ תמר נושא פרי בצורה "הפוכה" בין שריגי גפן. פסיפס הכנסייה של אליאס, מריה וסורג. גרסה.
המחצית הראשונה של המאה ה-6.

(איור א-63) עץ תמר מסוגנן "צומח" מאמפורה. כנסיית הדקל. אום אל רסאס. שנת 579.

פרט מאיור א-64

(איור א-64) עץ תמר נושא פירות במדליון משושה מרכזי. פסיפס כנסיית האגומן. חורבת אל-סאמרה.

פרט מאיור א-65

(איור א-65) עץ תמר נושא פירות בפינה הימנית התחתונה. פסיפס בכנסיית אל-חדיר. מדבא.

פרט מאיור א-66

(איור א-66) עצי תמר נושאי פרי בצפון ים המלח, קטע ממפת מדבא. פסיפס הכנסייה. מדבא. המאה ה-6 או ה-7.

(איור א-68) שני איילים שותים מים, מזבח ומערה. פסיפס כנסיית לוט ופרוקופיוס. חורבת אל מוחיאט. אמצע המאה ה-6.

(איור א-67) ענפי דקל בידי הנערים המרטירים. פסיפס האפסיס. כנסיית סנט פאולוס מחוץ לחומות. רומא. שנת 1300.

(איור א-69) מזרקת מים וטווסים משני צידיה ועל ידם עצי תמר. פסיפס בית כנסת. נארו (חמאם ליף). המחצית השנייה של המאה ה-5.

(איור א-71) איילה בין שני עצי תמר נושאי פרי, ועליהם טווסים. העתק מאוחר (המאה ה-11) של כתב היד "טופוגרפיה נוצרית" מהמאה ה-6 מאת קונסטנטין מאנטיוכיה. מנזר סנטה קטרינה.

(איור א-70) סמלי גן עדן: צלב וכבשים לפני עצי דקל בחזית, צלב וטווסים על המכסה, צלב מעל ארבע נהרות גן עדן. סרקופג. כנסיית סנט אפולינריוס. רווה. סוף המאה ה-5.

(איור א-73) ארבעת המינים לפי מנהג תימן. הדסים מרובים כרוכים סביב הלולב, בקצה הימני נראים עלי ערבה.

(איור א-72) אשכולות ענבים משני צידי ענפי הדסים עם פירות. גלוסקמה "יהוסף בר חנניה הסופר". הר הצופים. ירושלים. תקופת הבית השני.

(איור א-75) זר הדסים ותכשיטים מעטר כתובת "שלום על ישראל", פסיפס בית כנסת. חוסיפה. המאה ה-6.

(איור א-74) לולב ואתרוג על ענף עם עלים, ערבות והדסים בתוך כלי. פסיפס בית כנסת. ציפורי. המאה ה-5.

(איור א-76) ענפי הדס "משולשים" לארבעת המינים - שלושה עלים בדור.

(איור א-78) ערבה מחודדת.

(איור א-77) פירות הדס שחורים.

(איור א-79) ערבה לבנה.

איורים לפרק ב

(איור ב-1) תיאור הנילוס באיזור הדלתא ובאיזור הדרום. פסיפס במתחם פורטונה. פלסטרינה. 110-120 לפנה"ס.

(איור ב-2: I) צמח הנלומבו בשלבי פריחה שונים, ברווזים וצפרדע. מסגרת של פסיפס אלכסנדר. פומפיי. 80-90 לפנה"ס.

(איור ב-2: II) צמח הנלומבו ופירותיו, חלק אחר של המסגרת.

(איור ב-3) צמחי מים ואנשים מנסים להציל חמור מלוע קרוקודיל. פסיפס מאל-אליה. תחילת המאה ה-2.

(איור ב-4) חגיגות גאות הנילוס, פסיפס מבית מרחץ בוילה. לפסיס מגנה. המחצית שניה של המאה ה-3.

(איור ב-5) פעילויות בנילוס. פסיפס פסיפס מהכנסייה המערבית. קצר אל-ליביה. שנת 539.

(איור ב-6) פרחים ופירות של נלומבו. פסיפס הקתדרלה. קירינה המאה ה-6.

(איור ב-7) פקע, פרח ועלה של צמח הנלומבו מהמסגרת המוקדמת. פסיפס הטריקליניום. בית דיוניסוס. ציפורי. סביבות שנת 200.

(איור ב-8) פקע, פרי ועלה של צמח הנלומבו מהמסגרת המאוחרת. פסיפס הטריקליניום. בית דיוניסוס. ציפורי. סוף המאה ה-3 עד תחילת המאה ה-4.

(איור ב-9) פסיפס חג הנילוס. בית חג הנילוס. ציפורי. המאה ה-5.

(איור ב-11) עופות וצמחי מים. הספין הצפוני בפסיפס בכנסיית נס הלחם והדגים. עין שבע (טבחה). אמצע המאה ה-5.

(איור ב-10) סמסיה רוכבת על סוס לכוון המגדלור של אלכסנדריה. פרט מפסיפס בית חג הנילוס. ציפורי.

(איור ב-13) תיאור נילוטי בספין התחתון.
פסיפס בית ליאונטיס. בית שאן.
אמצע המאה ה-5.

(איור ב-12) נילומטר, עופות וצמחי מים. הספין הדרומי בפסיפס
כנסיית נס הלחם והדגים. עין שבע. המאה ה-5.

(איור ב-14: I-IV) צמחים נילויים ואחרים, חיות טרף, נלומבו וענפים פורחים של ערבה (?). פסיפס ברצפת האגורה.
בית שאן. המאה ה-5.

(איור ב-16) ברוזים בתוך נלומבו, פרחי נלומבו, פסיפס בכנסיית אמאוס.

(איור ב-15) נמר וצמח ערבה (?), אמאוס, קטעים מפסיפס של רצפת כנסייה. המאה ה-5.

פרט מאיור ב-17

(איור ב-18) בית גוברין, פרט מהשוליים מימין לדיוקן המרכזי: רוכב עם ססטרום.

(איור ב-17) מסגרת עם נוף בוקולי. מדליון עם פורטרט, וסביבו נוף גילוט. פסיפס אל-מקרקש. בית גוברין. המחצית השנייה של המאה ה-6.

(איור ב-19) נוף נילוטי עם בתים וכתובת "אגיפטוס".
פסיפס מסגרת בקפלה. חדיטה. המחצית השנייה של
המאה ה-6.

(איור ב-20) צמחיה נילוטית, נהר, דגים ועופות. פסיפס
כנסייה. חורבת מדרס. השליש האחרון של המאה ה-6.

פרט מאיור ב-21

(איור ב-21) פרי נלומבו במסגרת קוציץ במדליון שמעל לראש האנשה.
פסיפס חדר קבורה באל חמאם. בית שאן. המאה ה-6.

(איור ב-22) צמחי נלומבו, מים דגים ועופות בתוך נהר.
פסיפס בכנסיית יוחנן המטביל. גרסה. שנת 531.

(איור ב-23) שילוב דמיוני של פרחים ופירות נילוטיים בין ברווזים. ממסגרת
פסיפס. כנסיית הקדושים לוט ופרוקופיוס. חורבת-אל-מוחיאט. שנת 557.

(איור ב-24) ברווזים ודגים שטים בנהר מכוסה בנימפיות. ממסגרת פסיפס כנסיית הקדושים לוט ופרוקופיוס.

(איור ב-25) נוף נילוטי, סירה וצמחיה. פסיפס בכנסייה. זאי-אל-גרבי.

פרט מאיור ב-26

(איור ב-26) שטיח שריגי גפן וסביבו מסגרת של נופים נילוטיים. פסיפס בכנסיית סנט סטפנוס. אום-אל ראסאס. המאה ה-8.

(איור ב-27) מימין: נימפיאה תכולה – (*Nymphaea caerulea*). נמשמאל: נימפיאה לבנה (*Nymphaea alba* L.)

(איור ב-29) תות-אנח'-אמון מקבל מאשתו זרי פרחים בהן הנימפיאות הכחולות. מכסה תיבה מגולף וצבוע. קבר תות-אנח'-אמון.

(איור ב-28) במרכז: גביע מורכב בצורת נימפיאה לבנה; הגביעים הצדדיים בצורת נימפיאה כחולה. חריטה על בהט. קבר תות-אנח'-אמון.

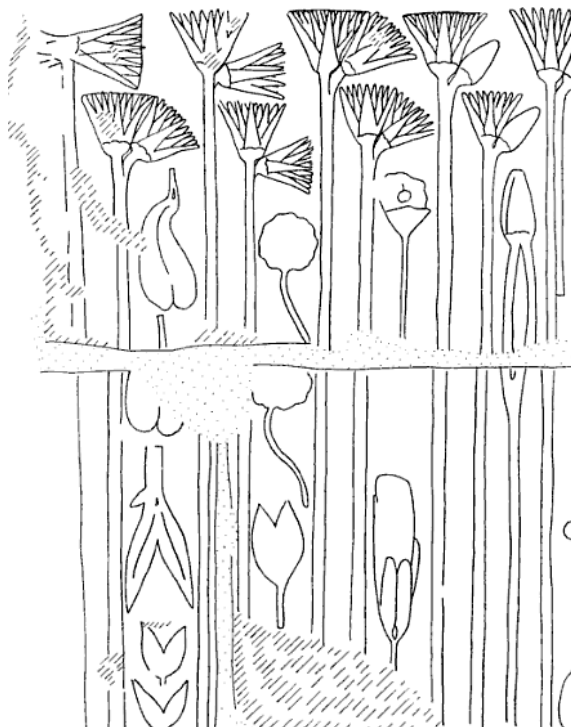
(איור ב-30) נימפיאות בתוך המים ותיאור דייג בנילוס. ציור קיר מקבר של איפי. דיר אל-מדינה. השושלת ה-19.

(איור ב-31) נלומבו: פרח פתוח, פקע ופרי.

(איור ב-32) נלומבו: פרחים ועלים על גבעולים נפרדים. עלים גדולים נישאים על עוקץ ארוך היוצא ממרכז העלה. שמורת בטייוואן.

(איור ב-33) נימפיאות כפולות דמיוניות - שרטוט ותבליט. "הגן הבוטני", המקדש שבנה רעמסס ה-II בקרנך. השושלת ה-19.

פרט מב-34

(איור ב-34) נוף נילוטי במסגרת פסיפס קטיסיס. אנטיוכיה. שנת 450.

(איור ב-35) נלומבו נוציפרה על כל חלקיו: עלה בצורת גביע עם עורקים בצורת קרניים, פקע, פרח פתוח ופרי עם זרעים.

(איור ב-37) האלה חתור מסתתרת בין ענפי הפפירוס, ועל שולחן המנחה מונחת נימפיאה. ספר המתים - "פפירוס אני". השושלת ה-19, 1202-1375 לפנה"ס.

(איור ב-36) מימין: סבך של פפירוסים; משמאל: נימפיאות בידי הנשים. הקבר של מנא. השושלת ה-18, שנת 1420 לפנה"ס.

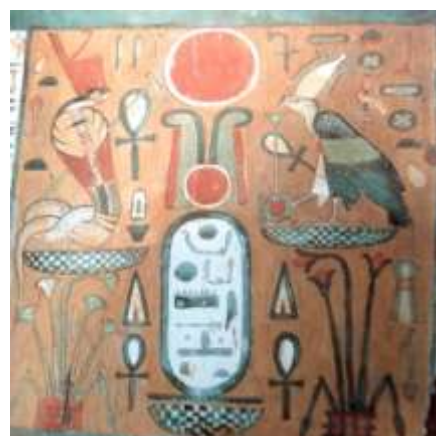
(איור ב-39) כותרת בצורת "לוטוס"/שושן וכותרת בצורת פפירוס. שורת עמודים במקדש אמון תבי.

(איור ב-38) האל הפי של הנילוס העליון עם ה"לוטוס"/שושן, והאל הפי של הנילוס התחתון עם הפפירוס. בסיס הפסל של רעמסס השני. השושלת ה-19.

(איור ב-41) שבויים אזוקים, על צווארם "לוטוס" ופפירוס לסירוגין. תעתיק של ציור מקבר אנן.

(איור ב-40) מימין: "לוטוס"/שושן; משמאל: פפירוס. תעתיק של ציור מארון הקבורה של נסמוט.

(איור ב-43) כל סמלי מצרים התחתית - צמחי פפירוס ומעליהם עיט, נארמר עם הכובע הלבן. לוחית נארמר. התקופה הטרומ שושלתית, 3050 לפנה"ס לערך.

(איור ב-42) פקע של נלומבו נוציפרה.

(איור ב-44) גומא הפפירוס.

(איור ב-46) צייד בסבך פפירוסים, ומעליהם עופות דוגרים. ציור קיר מהקבר של מנא. השושלת ה-18, 1420 לפנה"ס בקירוב.

(איור ב-45) שני עלים עם שוליים משוננים. פסיפס כנסיית נס הלחם והדגים. עין שבע. אמצע המאה ה-5.

(איור ב-47) נושאי מנחה מחזיקים ביד אחת פפירוסים: הימני מסוגנן, והשמאלי ריאליסטי. בידם האחרת נימפיאות כחולות. ציור קיר מהקבר של נאכט. תב. השושלת ה-18.

(איור ב 48) דייג בסבך הפפירוס, תבליט צבוע מקבר. השושלת ה-26, המאה ה-7 לפנה"ס.

(איור ב-50) צמח עם פריחה צפופה מזוהה על ידי שניידר כ"הרדוף". פסיפס כנסייתי נס הלחם והדגים. עין שבע.

(איור ב-49) ברווזים על עלה נלומבו דמוי פפירוס, בתחתית פרחי הרדוף(?). פסיפס כנסייתי נס הלחם והדגים. עין שבע.

(איור ב-51) הרדוף הנחלים.

פרט מאיור ב-50

(איור ב-53) מזבח בתוך מבנה, משני צידיו איילים ושיחים לא מזוהים. כנסיית תיאוטוקוס. הר נבו.

(איור ב-52) שיחי הרדוף או ורד. פסיפס בית כנסת. נערן. המאה ה-6.

(איור ב-54) ענף של ורד בצד ימין, ליד ראשה של "תקופת ניסן";
על ראשה זר ורדים ובידה קערת ורדים. פסיפס גלגל המזלות. בית
הכנסת של סוורוס. חמת טבריה.

(איור ב-55) ערברבה שעירה(?)
פסיפס הכנסייה בעין שבע.

(איור ב-57) מימין: עבקנה שכיח; משמאל: קנה מצוי .

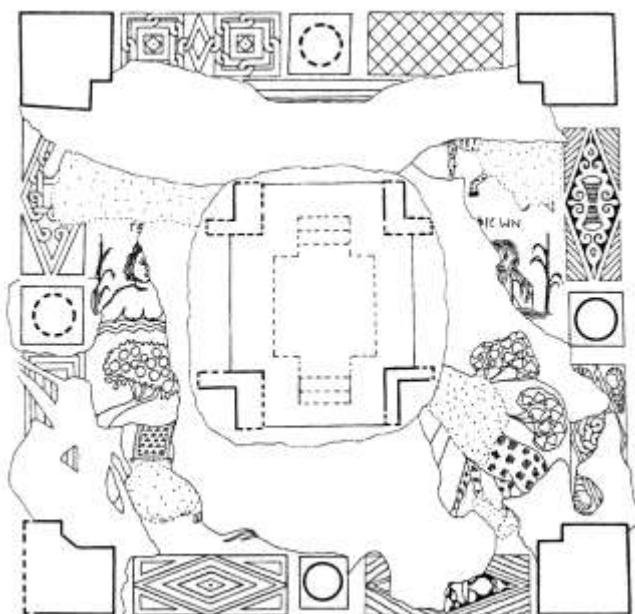
(איור ב-56) ערברבה שעירה.

(איור ב-59) אל הנילוס אוחז בימינו קנה ובשמאלו קרן שפע, שרוע על קרוקודיל מעל פירות הנלומבו. תקופת דומיטיאנוס, בין השנים 92-93.

(איור ב-58) פרי הנלומבו וקנה משמאל לראשו של אל הנהר - נילוס. תקופת נירון, בין השנים 54-68.

(איור ב-61) האנשות של נהרות עם קנה. הבפטיסטריום בג'בליה. רצועת עזה. בין השנים 528-530.

(איור ב-60) על פי חכלילי שבר של דלי וקנה בשולי התמונה מתחת גלגל המזלות. פסיפס בית כנסת. חוסיפה.

(איור ב-62) האנשות של נהרות גן עדן, אוחזות קנה וכד מים. הקפלה של המרטיר תיאודור. מדבא. שנת 562.

(איור ב-63) ארבעת נהרות גן העדן. פסיפס בקפלת תיאוטוקוס. עין-אל-קניסה. שנת 762.

(איור ב-64) האנשה של נהר הגיחון.
פסיפס כנסייה. קצר-אל-ליביה. שנת 539.

(איור ב-65) צורות שונות של פרחים ופירות של נלומבו. פסיפס כנסייה. כורסי. המאה ה-5.

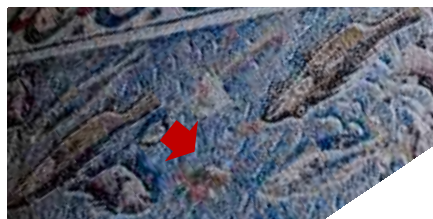
(איור ב-67) דמות בתנוחת אורנס, בתוך נוף נילוטי. ציור קיר קופטי. המוזיאון היווני-רומי באלכסנדריה.

(איור ב-66) צמח נילוטי במדליון רבוע. מסגרת הפסיפס של בית כנסת. סוסיא. המאה ה-7.

(איור ב-68) שתי נימפות על רקע נילוטי. ציור קיר בקבר. מצפון לאשקלון. השליש השלישי של המאה ה-3.

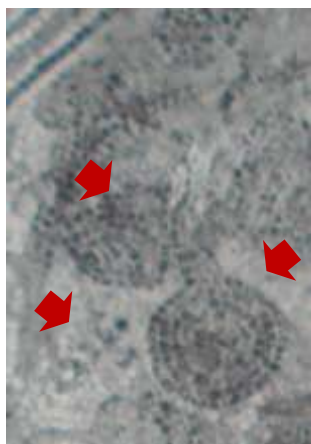
פרט מאיור ב-69

(איור ב-69) תיאור נילוטי במסגרת החיצונית. פסיפס הבסיליקה של דומטיוס. ניקופוליס.

איורים לפרק ג

פרט מאיור ג-1

(איור ג-1) יונה תחת ה'קיקיון, פסיפס הכנסייה במחט אל-אורדי. בית גוברין. המאה ה-5.

(איור ג-2) יונה תחת ה'קיקיון. פסיפס כנסייה. אקוילאה. המאה ה-4.

פרט מאיור ג-3

(איור ג-3) זוג פירות פקוס או קרא עם שארית הפרח מימין לשיבולים. "תקופת תמוז". פסיפס בית הכנסת. ציפורי. המאה ה-5.

(איור ג-4) פירות דלועיים ב"תקופת תמוז" ובמסגרת של גלגל המזלות. פסיפס בית כנסת. בית-אלפא. המאה ה-6.

פרט מאיור ג-5: דלועים שונים בקרן השפע של "מצרים".

(איור ג-5) "מצרים" (איגיפטוס) נשענת על סל פירות ומחזיקה בידה השמאלית קרן שפע. בית חג הנילוס. ציפורי. המאה ה-5.

(איור ג-7) חתכי רוחב בפירות. מסגרת קוציץ בפסיפס כנסייה. חורבת קריות.

(איור ג-6) מימין: שני פירות פקוס עם פס אורך, וחתך רוחב בפרי; משמאל: שלושה פירות קרא חתוכים לאורך. מסגרת קוציץ בפסיפס כנסייה. חורבת קריות. המאה ה-6.

פרט מאיור ג-8

(איור ג-8) אבטיח או פקוס (?) עם עוקץ בצידו האחד ושארית של פרח בצידו האחר. פסיפס בכנסיית הגבירה מרים. בית-שאן. שנת 567.

(איור ג-10) פקוסים עם עוקץ ושרידי פרח בקצה, כורסי.

(איור ג-9) דלעת הבקבוק (קרא). פסיפס כנסייה בכורסי. שנת 585.

(איור ג-12) אבטיח. כורסי.

(איור ג-11) זוגות של קרא חתוך ובו זרעים גדולים. כורסי.

(איור ג-13) פקוס במדליון. פסיפס בכנסיית דומינוס פלויט. הר הזיתים. המאה ה-7.

(איור ג-15) מלון ודלעת הבקבוק (קרא). פסיפס בקפלה של הכומר יוחנן. חורבת אל-מוחיאט. המאה ה-6. (פרט מאיור א-26).

(איור ג-14) פקוס או קרא בקצות הזר. פסיפס המוזות והמשורר. גרסה. המאה ה-2 או ה-3.

(איור ג-17) משמאל: זוג פירות חתוכים עם זרעים של מלון עג'ור; מימין: פקוס או קרא. מדליונים בפסיפס כנסיית הדיאקון תומאס. עמק עיון מוסה. המאה ה-6. (פרט מאיור א-30).

(איור ג-16) שורת אבטיחים. פסיפס "טלאסה". כנסיית השליחים. חורבת אל-מוחיאט. שנת 578.

(איור ג-19) אבטיח הפקועה.

(איור ג-18) פרחי האבטיח מחוברים לפרי המתפתח.

(איור ג-20) אבטיח הפקועה. העתק מהמאה ה-6 לספרו של דיוסקורידס על הצמחים.

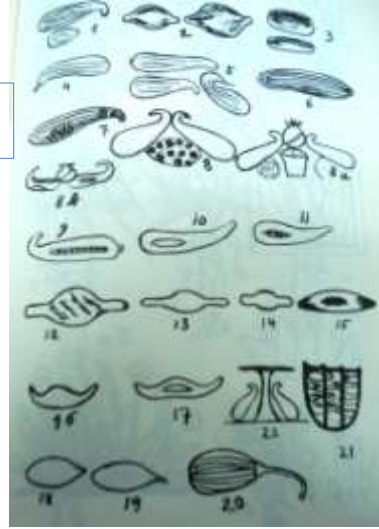
(איור ג-22) פקוסים ישרים וכפופים מוכנים לאכילה בארץ.

(איור ג-21) אבטיח: פרח ופרי.

(איור ג-24) דלעת הבקבוק, פרח לבן ופרי, עלים שלמים בצורת לב וקנוקנות.

(איור ג-23) מיני דלועים באמנות המצרית העתיקה.

(איור ג-25) צורות שונות של פרי דלעת הבקבוק (קרא) (*Lagenaria vulgaris*).

(איור ג-26) צורות שונות של דלעת (*Cucurbita pepo*)

(איור ג-28) פקוס קשור. פסיפס האיילה. המאה ה-3.

(איור ג-27) פקוס (*Cucumis melo*).
בית נפטון. אחולה (*Acholla*).
סוף המאה ה-2.

(איור ג-29) קיקיון מצוי.

(איור ג-30) בשורה התחתונה משמאל לימין: פקוסים, קערת פירות (שזיפים?),
זוג ברווזים וזוג אתרוגים. אל ג'ם. המאה ה-3.

איורים לפרק ד

(איור ד-1) מסיכה דיוניסאית. משמאל פרחים וביניהם זוג רימונים וענף עם זיתים. פסיפס בוויילה. דור. המאה ה-2 לפנה"ס.

(איור ד-2) יונה וענף זית בפיה. פסיפס בית כנסת. גרסה. תחילת המאה ה-6.

(איור ד-4) זר זיתים על ראשה של עונת החורף, ענף זית מאחוריה, עבקנה בידה. פסיפס בית העמודים האדומים. המחצית השנייה של המאה ה-2.

(איור ד-3) פירות שמבשילים בסתיו: רימונים, תאנה וזיתים בזר של "תקופת תשרי". משמאל "צף" ענף זית ללא פירות. פסיפס בית הכנסת של סוורוס. חמת טבריה.

(איור ד-6) אשכולות תמרים, פרי גדול (רימון ?)
וזיתים. פסיפס בכנסייה. חורבת קריות. המאה ה-6.

(איור ד-5) משמאל לימין עם כיוון השעון: אשכול
ענבים, רימון, תמר, ככר לחם, זית, פקוס, שקדים
ותאנים בסל הביכורים. פסיפס בית הכנסת. ציפורי.
המאה ה-5.

פרט מאיור ד-7, עץ זית.

(איור ד-7) שני עצי זית בין שני עצי פרי אחרים בחזית המזרחית הפונה
לפרסביטריום. פסיפס כנסיית הבישוף סרגיוס. בין השנים 587-588.

(איור ד-8) מימין: תאנים על ענף בדרגות הבשלה שונות. משמאל: תאנה פתוחה.

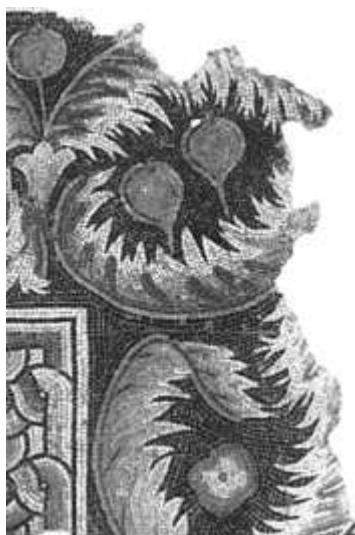
(איור ד-10) פרט מאיור א-54. רימון, תאנה, תפוח ואשכול ענבים. "תקופת תשרי", פסיפס בית כנסת. בית אלפא.

(איור ד-9) פרט מאיור א-54. אתרוג גדול, רימון, אשכול ענבים קטן מאד, תאנה ואפרסק במסגרת. פסיפס בית כנסת. בית אלפא. המאה ה-6.

(איור ד-11) פרטים מאיור ג-5. מימין: פירות בסל של "מצרים" וביניהן תאנה חתוכה. משמאל: פירות בקרן השפע של "מצרים" ובהן שתי תאנים, הימנית שלמה והשמאלית חתוכה לארכה. בית חג הנילוס. ציפורי.

(איור ד-12) פרט מאיור א-15. זוג תאנים. פסיפס כנסיית המולד. בית לחם. המאה ה-5.

פרט מד-13

(איור ד-13) שריגי גפן מאוכלסים. סל עם תאנים, קערה עם פירות שונים וסל ענבים, פסיפס כנסייה. בית לוויה. ראשית המאה ה-6.

(איור ד-14) פירות השקמה על הגזע.

(איור ד-15) שלוש תאנים בפינה הימנית העליונה ובשורה האמצעית בקצה השמאלי. פסיפס הציפורים. הר הזיתים. הרבע השלישי של המאה ה-6.

(איור ד-16) תאנים בשלות בסלסלה. פסיפס בטריקליניום בבית אפריקה.

פרט מד-17

(איור ד-17) שתי תאנים ורימון בין שריגי הגפן ואשכולותיה. פרט מפסיפס באל חמאם. בית שאן. שנת 567.

(איור ד-18) שלוש תאנים על עלה. רצפת פסיפס בכנסייה. כורסי.

פרטים מאיור ד-19

(איור ד-19) שלוש תאנים, שני אגסים ודג. פסיפס בכנסיית דומינוס פלוויט. הר הזיתים. שנת 675.

(איור ד-20) עץ תפוח או אפרסק. מסגרת פסיפס הציפורים. קיסריה. המאה ה-6.

(איור ד-21) רימון, שקד, תפוח. "תקופת תשרי". פסיפס בית הכנסת. ציפורי. המאה ה-5.

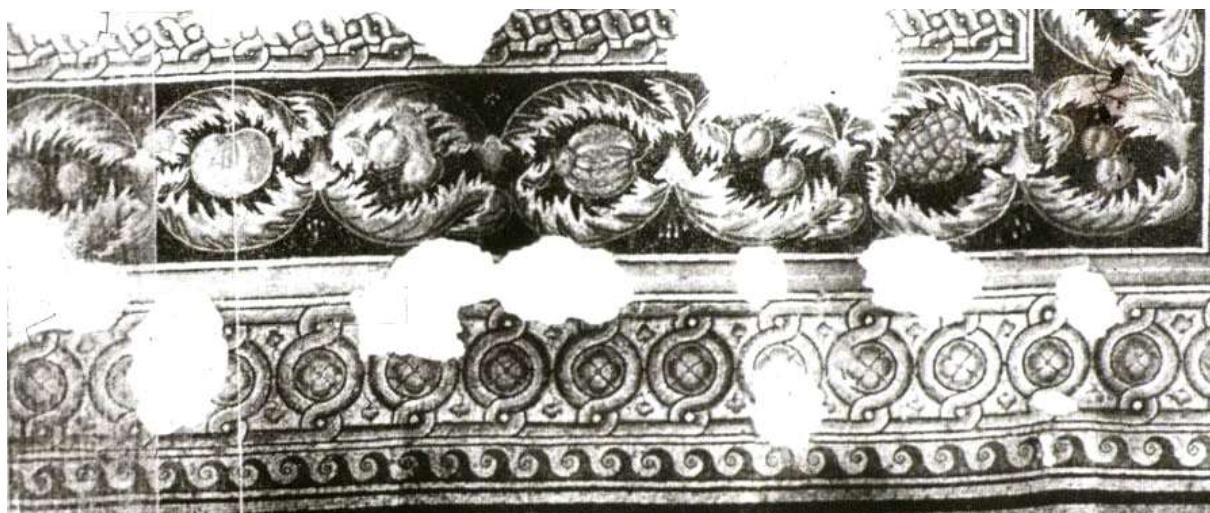
(איור ד-23) מימין: שקד מחוץ למדליון. חורבת קריות. המאה ה-6.

(איור ד-22) שקדים בקליפתם הרכה העומדת לנשור.

(איור ד-24) קבוצת שקדים (פרט מאיור א-19). פסיפס אורפאוס, ירושלים.

(איור ד-25) משמאל לימין: תפוח, שני אפרסקים (?), אבטיח, שני שיזפים או הדסים, אצטרובל ושני חבושים (?). פסיפס בכנסיית המולד. בית לחם. המאה ה-5.

(איור ד-26) זוג תפוחים בין השריגים. פסיפס קפלת קבורה באל חמאם. בית שאן.

(איור ד-27) תפוחים עם עלים. פסיפס הכנסייה. כורסי. שנת 585.

(איור ד-29) סל פירות ובו אשכול ענבים, אגס ותפוח. כנסיית הדיאקון תומאס, המאה ה-6. (פרט מאיור א-30).

(איור ד-28) תפוחים בגירלנדה. פסיפס בית המוזות והמשורר. גרסה. המאה ה-3-2.

(איור ד-32) שלושה תפוחים או שזיפים. פסיפס האריות, אום-אל-רסאס. סוף המאה ה-6 (פרט מאיור א-33).

(איור ד-33) שלושה עצי תפוח מזנים שונים. מסגרת פסיפס הציפורים. קיסריה. המאה ה-6 (פרטים מאיור ד-20).

(איור ד-34) שלושה עצי פרי. מימין לשמאל: אפרסקים, תפוחים, תפוחים קטנים או משמשים. פסיפס כנסיית סנט פול. אום-אל-רסאס. בין השנים 579-591.

(איור ד-35) חמישה עצי פרי: שלושה עצי רימונים וביניהם עץ תפוחים ועץ אגסים. פסיפס הבפטיסטריום החדש הבסיליקה של משה. הר נבו. שנת 597.

(איור ד-36) עץ תפוחים. פסיפס בכנסיית האקרופוליס. מעין. בין השנים 719-720.

פרט מאיור ד-37

(איור ד-37) עצי תפוחים הצומחים "הפוך", פסיפס בכנסיית סנט סטפנוס. אום אל רסאס. המאה ה-8.

(איור ד-38) ארבעה עצי פרי סביב לכבש: מימין למעלה בכיוון השעון: אפרסק, רימון, שני עצי תפוח. כנסיית הדיאקון תומאס.

(איור ד-39) אגס, תפוח, וסל עם תאנים. פסיפס הקפלה. אל חמאם. בית שאן. שנת 567.

(איור ד- 40) שני אגסים בצעיף שאוחזת "קאלו קריה". פסיפס. קיסריה, המאה ה-6 (פרט מאיור א-59).

(איור ד-41) זוג אגסים. פסיפס כנסייה. כורסי. המאה ה-6.

(איור ד-43) עץ אגסים "תלויים" הפוך. מסגרת פסיפס
הציפורים. קיסריה (פרט מאיור ד-20).

(איור ד-42) שלושה אגסים על עלה דמוי לב.
פסיפס האריות. אום אל רסאס (פרט מאיור א-33).

(איור ד- 44) שורה תחתונה מימין: עץ אגסים, לשמאלו עץ תפוחים; שורה עליונה מימין: עץ תפוחים, עץ אגסים, ועוד שני עצים קשים לזיהוי. פסיפס הכנסייה באל-חדיר. מדבא (פרט מאיור א-65).

(איור ד-45) אגסים צומחים על עץ אגסים באופן טבעי. פסיפס בכנסיית סנט סטפנוס. אום אל רסאס. המאה ה-8.

(איור ד- 46) מימין לשמאל: מדליון ובו זוג פרחים, רימון וענף עם שלושה אפרסקים (?). פסיפס כנסיית המולד. בית לחם. המאה ה-5.

פרט מאיור ד-47

(איור ד- 47) ענף עם שלושה אפרסקים משמאל למדליון העגול. פסיפס כנסיית השליחים. מדבא. שנת 578 .

(איור ד-48) אשכול ענבים, רימון, אתרוג, אפרסק ואבטיח. פסיפס הכנסייה שליד מקדש האריות המכונים. פטרה.

(איור ד-50) משמש מימין למעלה ואפרסק לשמאלו.

(איור ד-49) עץ אפרסקים. מסגרת פסיפס הציפורים. קיסריה (פרט מאיור ד-20).

פרט מד-51

(איור ד-51) העץ הימני התחתון - עץ אפרסקים; העצים האחרים - אולי אגסים ותפוחים. פסיפס בכנסיית השליחים. מדבא. שנת 578.

פרט מאיור ד-52

(איור ד-52) מימין: עץ אפרסקים. פסיפס בכנסיית הנהרות. אום אל-רסאס. 579 או 594.

פרט מאיור ד-53

(איור ד-53) עץ אפרסקים. פסיפס בקפלת תיאוטוקוס. הר נבו.

פרט מאיור ד-54

(איור ד-54) פירות הדס בשולי הקוציץ. מסגרת פסיפס מווילה. שכם. המאה ה-3.

(איור ד-55) ציפורים מנקרות בפירות. מסגרת המלבנים. פסיפס בית דיוניסוס - השלב ההמוקדם. ציפורי. שנת 200 בקירוב.

(איור ד-56) פירות קטנים, שזיפים או משמשים. פסיפס הכנסייה. כורסי.

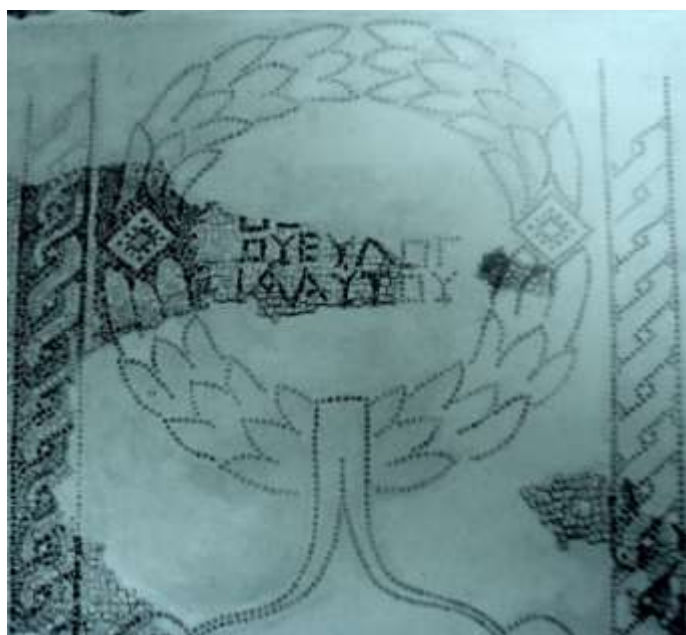
(איור ד-58) שושן צחור. פסיפס מכנסיית המולד. בית לחם (פרט מאיור ד-46).

(איור ד-57) עוזרר קוצני, פרי בשל.

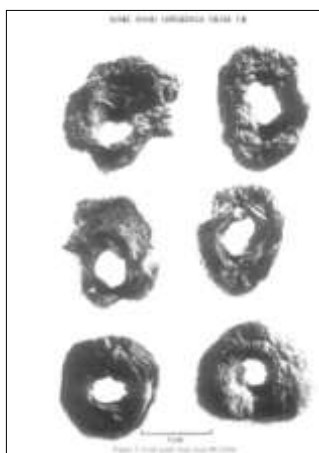
(איור ד-59) זוג ארטישוקים, כל אחד במדליון נפרד. פסיפס בכנסייה. חורבת קריות. המאה ה-6.

(איור ד-61) שבר של זר ובו תכשיט. פסיפס בית הכנסת
בציפורי. המאה ה-5.

(איור ד-60) זוג ארטישוקים ורכיכה. פסיפס
בחוזה. בעמק רפאים. המאה ה-1.

(איור ד-63) טבעות תפוחי בר מפוחמים.
בית הקברות המלכותי באור. מסופוטמיה
התחתית. סוף האלף ה-3 לפנה"ס.

(איור ד-62) אריית תאנים. ציור קיר מהקבר של חנומחות.
מצרים. השושלת ה-12, 1890 לפנה"ס.

(איור ד-65) חבושים.

(איור ד-64) אגס סורי - הפרי בצורת גידולו ההפוכה.
רמת הגולן.

(איור ד-66) שזיף.

(איור ד-67) רימון - פירות ופרחים.

(איור ד-70) פירות אלה
אטלנטית - בוטנה.

(איור ד-69) שיזף מצוי. עין איוב.
חוף הכנרת.

(איור ד-68) שיזף הדוב. הר קורטם.
רמת הגולן.

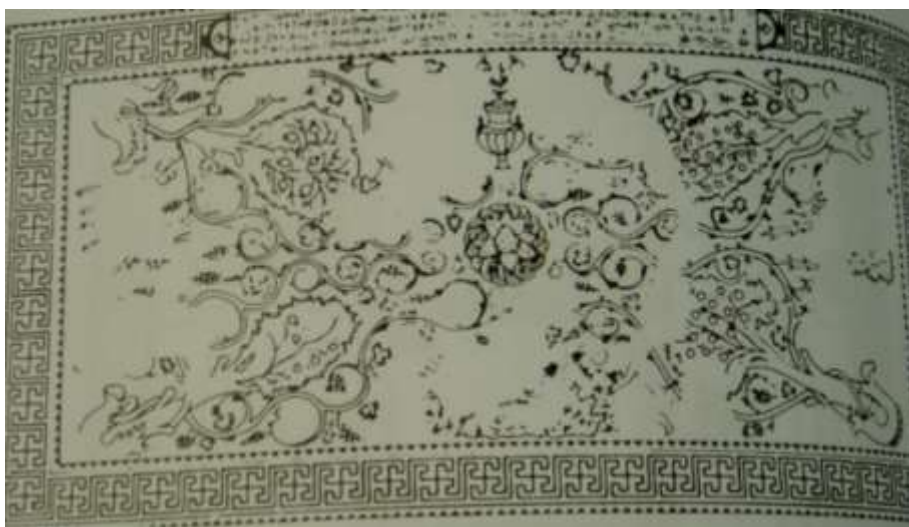
(איור ד-72) עץ אפרסק, פסיפס בכנסייה. בית לחם הגלילית.

(איור ד-71) ארבעת נהרות גן עדן נובעים למרגלות נשר ועצי פרי. פסיפס בכנסייה. טייאבת אל-חמאם. סוריה. שנת 447.

(איור ד-73) עצי פרי דמיוניים (?). פסיפס הדיאקוניקון. הר נבו.

(איור ד-74) שרטוט של פסיפס הכנסייה של הבישוף ישעיהו. גרסה. שנת 559.

(איור ד-76) עונות השנה במערך X. פסיפס הווילה הקונסטנטינית. אנטיוכיה. אמצע המאה ה-4.

(איור ד-77) צמחים המייצגים את העונות במערך X. פסיפס המנצחים בתחרות. סוף המאה ה-4.

(איור ד-78) ארבעה עצי פרי במערך X. פסיפס הצייד של וורצ'סטר. אנטיוכיה. המאה ה-6.

(איור ד-75) ארבעה עצי פרי במרכז כל אחת מהצלעות. פסיפס בקפלה של המרטיר תיאודור. מדבא. שנת 562.